“Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги Халқаро конференция

ТЎПЛАМИ

ЖАҲОН ТУРКОЛОГИЯСИНИНГ БУЮК ОБИДАСИ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ВА УНИ ЎРГАНИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

ХАЛҚАРО КОНФЕРЕНЦИЯ ТЎПЛАМИ

ТОШКЕНТ –2020

Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами.– Тошкент, 2020. – 284 б.

Ушбу илмий тўпламга 2020 йил 27−28 ноябрь кунлари Тошкент давлат шарқшунослик университетида “Қутадғу билиг”нинг 950 йиллигига атаб ўтказилган “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги Халқаро конференция материаллари жамланди.

Тошкент давлат шарқшунослик университети Кенгашининг 2020 йил 26 ноябрдаги 4 йиғини қарори билан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор **Қ.Омонов**

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор **Қ.Содиқов**
филология фанлари доктори, профессор **Б.Тўхлиев**

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2020 йил.

СЎЗБОШИ

Шарқ адабиётининг тенгсизёзма обидаси "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") асарининг яратилганига 950 йил тўлди. Улуғ мутафаккир Юсуф Хос Ҳожиб асарни ҳижрий 462 (мелодий1069/1070) йили ёзиб тугаллаган. Китоб ўн уч минг мисрадан ортиқроқ бўлиб, маснавийда ёзилган.

"Қутадғу билиг" – ота-боболаримизнинг тугал эр (комил инсон) ҳақидаги қарашлари, давлат ва жамият бошқаруви, билим ўрганишнинг аҳамияти, ахлоқ ва одоб масалалари, фалсафий қарашлари, ўғил-қиз тарбияси, кишининг ички маънавий олами, унинг фазилатлари тўғрисидаги кузатувларини ўзида жамлаган ноёб асар. У қадимги туркий ёзма адабиётининг бебаҳо ёдгорлигидир. Ўрта асрларда унинг таъсирида туркий адабиётдагина эмас, бутун мусулмон шарқ адабиётида кўплаб асарлар яратилган.

"Қутадғу билиг" дунё олимларининг доимий эътиборида бўлиб, ўзбек, турк, рус, қозоқ, қирғиз, озарбайжон, туркман, уйғур, инглиз, немис тилларида илмий таржималари ва тадқиқотлари нашр этилган. 2019 йилни ЮНЕСКО томонидан "Халқаро "Қутадғу билиг йили" деб эълон қилинди.

Асар бўйича Тошкент давлат шарқшунослик университети ҳамда мазкур конференцияни биргаликда ташкиллаштирган ҳамкор университетлар – Истанбул, Анқара, Мармара, Хажеттепе, Будапешт, Боку, Жанубий Қозоғистон, Бишкек, Санкт-Петербург, Қозон ҳамда ТУРКСОЙ ташкилоти туркологлари ҳам жиддий ишларни амалга ошириб, туркология соҳасида йирик илмий марказларга айланган.

Шу муносабат билан 2020 йилнинг 27–28 ноябрь кунлари Тошкент давлат шарқшунослик университетида ушбу буюк ёзма ёдгорликнинг 950 йиллиги муносабати билан"Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Қутадғу билиг" ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари" мавзуида халқаро илмий-амалий конференция ўтказилди. Бу тадбир дунё олимларининг "Қутадғу билиг" асарини жаҳоншумул аҳамияти, унинг манбашунослик ва матншунослик тадқиқи, асар поэтикаси, тил ва услуб хусусиятлари, Юсуф Хос Ҳожиб мероси ва шарқ цивилизацияси, асар ғояси ҳамда шарқ фалсафий фикрлар тараққиёти, мумтоз меросни ўрганувчи мутахассисларнинг янги авлодини тарбиялаш масалалари ҳамда адиб асарларини ўрганишда дунё шарқшунослиги олдида турган долзарб вазифаларни амалга оширади ва тадқиқотларни чуқурлаштиради.

Буларнинг бари Турк Кенгаши мамлакатлари, Россия Федерацияси университетларидаги туркология илмининг интеграциясига хизмат қилиши шубҳасиз.

Уюштирувчи қўмита

УЮШТИРУВЧИ ҚЎМИТАНИНГ КОНФЕРЕНЦИЯ ҚАТНАШЧИЛАРИГА ҚУТЛОВИ

Конференциямизнинг ҳурматли қатнашчилари, муҳтарам илм кишилари!

“Қутадғу билиг” – буюк мафкуравий, фалсафий асар. Боболаримизнинг юзйилликлар оша бизга қолдирган олам ва жамият ҳақидаги қарашлари бадиий маржонга тизилган китоб. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг илғор инсонпарварлик қарашлари, давлат ва жамият бошқаруви, юртнинг ривожи, давлатдаги турли мансаб эгаларининг бурчи, уларга қўйиладиган талаблар, билим ва заковатнинг қадри, ҳалоллик, кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, оқибат, одоб, таълим-тарбия тўғрисидаги ўй-фикрларини асар қаҳрамонларининг тилидан мунозара-тортишувлари асосида ёритиб беради.

“Қутадғу билиг” асари ўрта асрларда турк дунёсидагина эмас, бутун Шарқ адабиётида шоҳ китоб сифатида довруғ қозонди. Шу боис ҳам асар бир неча авлод туркологлар томонидан мунтазам равишда ўрганилиб, тадқиқ этиб келинмоқда. Чунончи, Тошкент давлат шарқшунослик университетида ўтказилаётган Халқаро конференция ҳам асарни ўрганиш бўйича муҳим илмий минбар сифатида ўз ўрнига эга бўлади.

Халқаро конференция ишига ҳамда мазкур конференцияни биргаликда ташкиллаштирган ҳамкор университетлар жамоасига улкан муваффақиятлар тилайман. Конференцияда муҳокама этиладиган масалалар дунё туркологияси олдида турган муҳим муаммоларни ечишга ва соҳа бўйича янги мутахассислар авлодини тарбиялашда муҳим босқич бўлиб хизмат қилишга ишонаман.

Гулчеҳра Рихсиева,
Тошкент давлат шарқшунослик университети ректори

Ҳурматли қатнашчилар!

Сизни жаҳон туркологиясинингулуғ ва бебаҳо ёзма обидаларидан бири бўлмиш “Қутадғу билиг” асарини тадқиқ этишнинг замонавий муаммолари соҳасидаги мазкур илмий анжуманда Халқаро туркий маданият ташкилоти (ТУРКСОЙ) ва шахсан ўзимнинг номимдан чин дилдан қутлайман ва шу анжуман ишида иштирок этаётганимдан бағоят чуқур қониқиш ҳиссини сезмоқдаман.

Туркий дунёдаги умумий нодир бойлик ҳисобланган ва 950 йил давомида ўз долзарблигини сақлаб қолган “Қутадғу билиг” асарига бағишланган мазкур тадбир давомида муваффақиятли ва самарали иш, янги кашфиётлар амалга ошишини тилайман.

Маълумки, ТУРКСОЙ Юсуф Хос Ҳожиб таваллудининг минг йиллиги муносабати билан 2016 йилни – Юсуф Хос Ҳожиб йили, деб эълон қилди ва туркий дунёнинг бу йирик мутаффакирини оммалаштиришга қаратилган бир қатор кўламли тадбирларни ўтказди. ТУРКСОЙ доирасида биз ишларни турк тамаддунида ёрқин из қолдирган буюк шахсларнинг ижодий ва илмий меросини оммалаштириш қанчалик муҳимлигини англаган ҳолда амалга оширамиз. “Қутадғу билиг” каби беназир асар деярли минг йил аввал туркий мутаффакир томонидан яратилгани ана шу қадим даврда туркий миллат эришган тамаддун даражасининг намойиши нуқтаи-назаридан ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

Ҳурматли қатнашчилар!

“Инсоннинг ҳусни – чеҳраси, чеҳранинг безаги – кўзлар, ақлнинг безаги – тил, тилнинг безаги – сўз!”, “Жаҳонни эгаллаган киши – буни билим ила бажаради, халқни бошқарувчи эса буни онг билан амалга оширади”, “Эй олийҳиммат инсон!

Инсонийликдан юз ўгирма! Доимо инсониятга инсопарварлик ила муносабатда бўл", "Ишни виждонан бажар, бунда барча куч ва харакатингни сарф эт! Ҳеч қачон зулм қилма! Аллоҳнинг хизматида бўл ва унинг остонасига бош ур!" маъносидаги қимматли сўзларни инсониятга мерос қилиб қолдирган ва инсонларга бахтли бўлишни ўргатган Юсуф Хос Ҳожиб ҳаёт фаолиятимизнинг барча жабҳаларида бизга йўлчи юлдуз бўлсин!

Мазкур Халқаро анжуманни ташкил этган барча инсонларга миннатдорчилик изҳор қилиб, Тошкент давлат шарқшунослик университети билан самарали ҳамкорликни давом этишига умид билдираман.

Дюсен Касеинов,
ТУРКСОЙ Бош котиби

Ҳурматли касбдошлар!

Сизни "Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Қутадғу билиг" ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари" мавзуидаги халқаро илмий конференцияда қутлашдан хурсандман.

Биринчи навбатда, конференция ташкилотчиларига миннатдорлик билдиришни истар эдим, улар ҳозирги шарт-шароитлар ва қийинчиликларга қарамай, бизни бирлаштиришга ҳамда маданият ва маънавият масалалари *кеча, бугун ва эртага* ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолаверишини яна бир бор исботлашга муваффақ бўлди.

Конференция 950 йил муқаддам буюк аллома Юсуф Балосоғуний томонидан яратилган, айни пайтда ҳамон ўз долзарблигини йўқотмаган, авлодлардан авлодларга билим ва фан, аҳлоқ ва тарбия ҳақидаги чуқур мулоҳазаларни етказиб келаётган туркий маданиятнинг улкан ёдгорлиги "Қутадғу билиг" асарига бағишланган.

2019 йил ЮНЕСКО томонидан "Қутадғу билиг" – "Саодатга элтувчи билим" йили деб эълон қилинганлигидан ниҳоятда фахрланамиз. Бизнинг вазифамиз – жаҳон меросини асраб-авайлашдан ташқари, аждодларимиз томонидан яратилган ушбу ёдгорликлар асосида юксак аҳлоқ соҳиби бўлган ҳамда янги билимларга эришишга интилаётган рақобатбардош мутахассисларнинг авлодларини тарбиялашдан иборат.

Ишончим комилки, бугун конструктив мулоқотга йўл очилади, унинг ёрдамида биз жаҳон туркологияси бебаҳо ёдгорлигининг янги қирраларини кашф этамиз, ушбу асарнинг ғоялари ва мазмунини янада чуқурроқ англаймиз ҳамда бу билимларни мамлакат ва дунё келажаги бўлган ўсиб келаётган авлодга тўла ва тўғри етказа оламиз!

Дария Кожамжарова,
М.Ауэзов номидаги Жанубий Қозоғистон
университети ректори

Азиз дўстлар, хурматли касбдошлар!

Истанбул университети жамоаси номидан сизни чин дилдан қутлайман ва ўзимнинг энг эзгу тилакларимни тилайман.

Туркий мусулмон олими, фан, маданият ва тиллар хилма хиллиги соҳасида кенг билимга эга бўлган балосоғунлик Юсуф Хос Ҳожиб томонидан яратилган «Қутадғу билиг» асари туркий ислом адабиётининг дастлабки асрларидан бири ҳисобланади. Бу нодир асар ўз вақтидан ўзиб кетган ва ҳозирги пайтгача ҳам жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаётини ёритади ва унга ўз ҳиссасини қўшади. Унда бугунги кунда ҳам академик тадқиқотга муҳтож бўлган кўп жиҳатлар бор.

Туркия билан Туркий тилли мамлакатлар ўртасида самарали алоқаларни ўрнатиш мақсадида минтақа университетлари билан академик ҳамкорликнинг мустаҳкамланиши бизнинг устуворликларимиздан биридир. Биз туркий маданий меросни бирлаштирувчи

ва уни замонавий нуқтаи назардан тадқиқ қилувчи қўшма тадқиқотларни қўллаб-қувватлашни ўз вазифамиз деб биламиз.

Ишончимиз комилки, Тошкент давлат шарқшунослик университети томонидан ташкил қилинаётган “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий конференция ўзаро муносабатларимизни мустаҳкамлайди ва келгуси умумий ишлар учун намуна бўлиб хизмат қилади.

Махмут Ак,

Истанбулуниверситети ректори

Ҳурматли касбдошлар!

“Қутадғу билиг” – туркий халқлар исломни қабул қилганларидан сўнг яратилган илк адабий асар ҳисобланади. Туркий ёзма адабиётининг бебаҳо асарларидан бири бўлган Қутадғу билиг асари буюк мутаффакир Юсуф Хос Ҳожиб томонидан 462 йилда ёзиб тугалланган (григориан календари бўйича: 1069/1070). “Қутадғу билиг” туркий қорахонийлар тилида “Саодатга элтувчи билим” деган маънони англатади. Қутадғу билиг – нафақат адабий асар, балки у сиёсий қомус ҳамдир. У давлатни қандай бошқариш кераклиги масаласига қаратилган. Қутадғу билиг туркий халқлар давлат бошқарувини жуда чуқур англаш ва давлатни оқилона ва яхши бошқариш саодат манбаси эканлигига ишонч ҳосил қилганликларини кўрсатади. Шубҳасиз, олимларнинг шундай буюк асар тўғрисида бирор янгилик айтишлари учун ҳар доим сабаб топилади. Бу масалада ЮНЕСКО томонидан Халқаро “Қутадғу билиг” йили сифатида белгиланган 2019 йил жуда аҳамиятлидир.

Тошкент давлат шарқшунослик университети томонидан 27–28 ноябрь кунлари ташкилий қўмита аъзоси сифатида Мармара университети иштирокида ташкил этиладиган “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий симпозиум янги ғоялар яратилишига кўмак беради. Шунинг учун мен туркий дунёда ҳамкорлик ва дўстликни мустаҳкамловчи бу муҳим симпозиумга ўзимнинг энг яхши тилакларимни билдираман ва катта муваффақиятлар тилайман. Мармара университети ва шахсан ўзимнинг номимдан анжуманни ташкил этиш, ўтказиш ишларига ҳисса қўшган инсонларга ва унинг иштирокчиларига миннатдорчилик билдираман.

ЭрўлЎзвар,

Мармара университети ректори

Ҳурматли касбдошлар!

«Қутадғу билиг» туркий тил ва унинг адабиёти, шунингдек маданиятининг илк нодир асари бўлиб, Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ёзилган. Асар Баласағунда, Қашқарда якунланган бўлиб, Қорахонийлар ҳоқони Сулаймон Арслон хоқоннинг ўғли Тавғач улуғ Буғра хонга совға қилинган. «Қутадғу билиг» асарининг мақсади инсонга ҳар икки дунё саодатига эришиш йўлини кўрсатишдан иборат. Ушбу фалсафий тадқиқотда одоб-аҳлоққа ўргатиш бўйича маслаҳатлар берилиши билан бир қаторда инсон ҳаётининг мазмуни таҳлил қилинади, унинг жамият ва давлатдаги ўрни ва аҳамияти белгиланади.

Тошкент давлат шарқшунослик университети ва Анқара университети томонидан ўзаро ҳамкорликда ташкил қилинаётган “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий конференция 2020 йилнинг 27-28 ноябрида бўлиб ўтади. Ушбу анжуман олимларга фикр-мулоҳазалар, ғоялар билан алмашиш имконини беради, жаҳон туркологиясининг маданий мероси бўлган умри боқий асарни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишга хизмат қилади.

Конференциянинг муваффақиятли ўтишини тилайман, фикримча, ушбу анжуман университетларимиз ўртасидаги ҳамкорликни янада мустаҳкамлайди. Ўз номимдан ва Анқара университети номидан бундай нуфузли конференцияни ташкил қилиш ва ўтказишга ҳисса қўшган барча инсонларга ўз миннатдорлигимни билдираман.

Хижаби Кирланғич,
Анқара университети илмий ва
маъмурий ишлар бўйича проректори

Азиз дўстлар ва ҳурматли касбдошлар!

Боку давлат университети жамоаси номидан сизни чин дилдан қутлайман ва энг эзгу тилакларимни билдираман.

Энг аввало, шунга эътиборни қаратишни истар эдимки, мазкур анжуман Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарига бағишланган, у нафақат туркий дунё, балки бутун инсоният учун муҳим аҳамиятга эга. 950 йил муқаддам яратилган омад ва бахт олиб келувчи донишмандлик тўғрисидаги ушбу китобда шундай дейилади: "Мамлакатлар қилич билан забт этилади, аммо қалам билан ушлаб турилади". Давлатни мустаҳкамлаш ва қудратини оширишда фан ва таълимнинг аҳамияти катта эканлиги таъкидланиб, ушбу фикр бутун достоннинг мазмунини ифодалайди.

Мазкур ёзма ёдгорликни илмий жиҳатдан, турли нуқтаи назардан - тарих, лингвистика, этика, фалсафа ва бошқа соҳалар нуқтаи назаридан ўрганиш фавқулодда муҳим аҳамиятга эга. Асар яратилган даврдан бизни асрлар ажратиб турган бўлса-да, у ўзининг илмий аҳамиятини йўқотмаган, тарихий қиймати эса ортиб бормоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, туркий тилдаги илк ёзма ёдгорлик - "Қутадғу билиг" асарининг юбилейи муносабати билан бўлиб ўтаётган учрашувимиз бизларни ўзаро яқинлаштириш, ҳамкорлигимизни мустаҳкамлаш учун ажойиб имкониятдир. Ишончим комилки, ушбу конференция университетларимиз ўртасида, шунингдек мамлакатларимиз ўртасидаги ўзаро манфаатли муносабатларни ўрнатиш йўлидаги дастлабки муҳим қадамлардан бири бўлади.

Анжуман ташкилотчиларига, Тошкент давлат шарқшунослик университети раҳбариятига ва барча иштирокчиларга биргаликда самарали иш олиб бориш, мақсадли ҳамкорлик қилиш ва муваффақиятлар тилайман!

Шахин Панахов,
Боку давлат университети халқаро
алоқалар бўйича проректори

Ҳурматли касбдошлар!

Тошкент давлат шарқшунослик университетида умри боқий асар "Қутадғу билиг"ни ҳар томонлама ўрганишга бағишланган халқаро илмий конференция очилиши муносабати билан сизларни қутлайман.

Юсуф Баласағуний – ўрта асрларда яшаб, ижод қилган буюк мутафаккир, шоир ва олим. Туркий тилдаги илк илмий асар "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") асарини яратгани учун унга ҳаётлиги даврида "Хос Ҳожиб" мақоми берилган. Мутафаккирнинг асари адолатли равишда ёзма адабиёт дурдонасига ҳамда педагогика ва инсонпарварлик ибтидоларини бирлаштирган ёдгорликка айланди.

Бишкек давлат университети билан ҳамкорликда ташкил қилинаётган халқаро конференция "Қутадғу билиг" асарининг аҳамиятини ўрганиш учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади ҳамда Туркий Кенгаш ва Россия академик ҳамжамиятини интеграциялашга йўналтирилган.

Умид қиламизки, ушбу конференция олимларимиз ва педагогларимиз ўртасидаги илмий ҳамкорликни чуқурлаштиришга кўмаклашади. Конференция ишига муваффақият ва қўйилган мақсадларга эришишни тилайман!

Гульнара Мурзахмедова,
К.Карасаев номидаги Бишкек давлат университети
илмий ишлар ва халқаро алоқалар бўйича проректори

Ҳурматли касбдошлар!

Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Қутадғу билиг” асари шак-шубҳасиз туркийзабон дунёдаги маданиятлараро ва динлараро ҳамкорликда катта аҳамиятга эга бўлган Шарқ адабиётининг беназир намунаси ҳисобланади. Мумтоз туркий тилдаги шеъриятнинг деярли беш минг йиллик тарихи Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) асаридан бошланади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи шундай ёзган эди: “Донишмандлар қўлида кўплаб араб ва форс китоблари бўлган, аммо бу туркийлар илк бора ўз тилини эшитган китобдир”.

Тошкент давлат шарқшунослик университетида Шарқ адабиётининг беназир ва тенги йўқ намунаси яратилганининг 950 йиллигига бағишланган “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий-амалий анжуманнинг ташкил этилиши ва ўтказилиши туркий дунё учун ҳам, дунёдаги тадқиқотчилар учун ҳам улкан ва беқиёс аҳамиятга эга бўлади. Шарқ адабиёти донишмандлиги ўнлаб йиллар давомида олимларнинг ҳайрати ва қизиқишига сабаб бўлиб келмоқда. Кўплаб монографиялар ва илмий ишлар Юсуф Хос Ҳожибнинг туркий тилдаги дурдонасини ўрганишга бағишланган ва ҳозирги кунга қадар бу тадқиқотларнинг долзарблиги ва зарурияти сақланиб келмоқда.

Ушбу анжуманда Қозон федерал университетининг ҳамташкилотчи сифатидаги иштироки биз учун беқиёс аҳамиятга эга. Қозон университети икки асрдан буён Россия шарқшунослиги ва туркология фанининг бешиги бўлиб келмоқда. Шу йиллар давомида Қозон университетида олимлар Шарқ адабиёти, тамаддуни, миллий тарихи ва маънавияти, буюк Шарқ арбоблари ва донишмандларини ўрганиш устида иш олиб бормоқда.

Биз тақдим этилган имконият учун Тошкент давлат шарқшунослик университетига миннатдорчилик билдирамиз ва анжуманнинг биргаликдаги самарали фаолиятига тилакдошмиз.

ТимирханАлишев,
Қозон федерал университети халқаро
ҳамкорлик ишлари бўйича проректори

Ҳурматли касбдошлар!

Эрамизнинг 1000- йилларида туркий тилли халқлар кўпчиликни ташкил этган ҳудудларда бошқарув тамойиллари ва фалсафаси трансформацияга учраб, ёзма матнларда ифодалана бошланган эди. “Қутадғу билиг” – бунинг яққол далилидир.

“Қутадғу билиг” туркий оламнинг маданий меросларидан бири бўлиб, Қорахонийлар даврида яратилган. У балосоғунлик Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ёзилган сиёсий асар. Мутафаккир ўз асарини 1069-1070 йилларда якунлаб, уни ўша давр хони Тавгач Улуғ Бугра Хонга тортиқ қилган. Юсуф Хос Хожибнинг ушбу қимматли асари Қорахонийлар тили ва адабиётига асосланиш билан бирга, унинг тарихи, санъат тарихи, социология, сиёсатшунослик ва халқаро алоқалар истиқболларини ёритувчи ажойиб маълумотларга эга. 6645 банддан иборат ушбу улкан

асари учун юксак баҳога сазовор бўлган ва хон томонидан унга Хос Ҳожиб мавқеи берилган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг мутафаккири ва ёзувчиси бўлиб, ушбу асарни зарур фалсафий тушунчаларни ҳамда икки олам саодатига эришиш амалиётини тушунтириш учун яратган. У сиёсатшунослик бўйича қўлланма ёзган, ва унда фалсафа ва амалий билим синтез қилинган, у шахс ва фуқаро ўз фикри, тўғри ёндашуви ва хатти-ҳаракатлари билан адолатли бошқарув йўлини кўрсатадиган таълимотни яратган.

"Қутадғу билиг" асарида ўзликни ифодалашнинг самарали усули таърифланади ва ҳукмдор эга бўлишига лозим бўлган сифатлар кўрсатилади, давлат бошқарувида ақл-идрок ва илмий ёндашувнинг, суверенитет, адолатни талаб қилиш муҳимлиги кўрсатилади. Юсуф Хос Ҳожиб қарама-қаршиликка асосланган, яъни "қандай бўлиш керак" ва "қандай бўлмаслиги керак" кўрсатилган асарни яратган. Ҳожиб ўзининг фалсафий фикр ва қадриятларни мужассамлаштирган мажозий иборалари билан сиёсий билимлар китобини яратди. Ушбу асар минг йиллар ўтганидан кейин ҳам туркий дунёнинг илмий тадқиқотларига манба бўлиб хизмат қилмоқда.

"Қутадғу билиг" яратилганлигининг 950-йиллиги муносабати билан 2020 йилнинг 27–28 ноябрида бўлиб ўтадиган халқаро симпозиумнинг ташкил қилиниши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу тадбир Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва ижодининг турли жиҳатларини муҳокама қилиш имконини беради.

Юнус Кўч,

Хажеттепе университети туркология институти директори

Ҳурматли касбдошлар, ҳурматли конференция қатнашчилари!

Жаҳон адабиётининг буюк намунаси, XI аср туркий шеъриятининг энг қадимий ва ягона ёдгорлиги бўлмиш "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") достони яратилганининг 950-йиллигига бағишланган мазкур анжуман 2020 йилнинг энг муҳим воқеаларидан бири ҳисобланади.

"Қутадғу билиг" достони нафақат дунё адабиёти дурдоналари қаторидан жой олган, балки шу кунларда ҳам бутун дунёдаги инсонларни бирлаштираётган асарлардандир. Достон саҳифаларида баён этилган инсонпарварлик ғоялари бизнинг даврда ҳам ўзининг ўта долзарблигини йўқотмаган, асар матнига жорий қилинган ғояларнинг аҳлоқий ва тарбиявий аҳамияти эса бу адабий ёдгорликка замонавий руҳ бағишлайди.

Бу бебаҳо мероснинг рус тилидаги ягона ва энг яхши шеърий таржимаси Санкт-Петербург (Ленинград) давлат университетида, университетнинг туркий филология кафедрасига 1972 йилдан 1988 йилгача раҳбарлик қилган олим, профессор Сергей Николаевич Иванов томонидан амалга оширилгани бизга фахр туйғусини бағишлайди.

Россия ва Ўзбекистон – азал-азалдан қўшни, дўст ва ҳамкордир. Мамлакатларимизни кўп асрлик тарих бирлаштириб туради. Россия Федерацияси Президенти Владимир Владимирович Путиннинг таърифига кўра, Ўзбекистон Россиянинг азалий ва муҳим ҳамкори ҳисобланади. Шунинг учун ҳам давлатларимизнинг маданият ва таълим соҳаларидаги ҳамкорлиги стратегик характерга эга. Бу маънода Санкт-Петербург давлат университети Тошкент давлат шарқшунослик университетининг ҳамкори сифатида иштирок этаётган ушбу халқаро конференция ўзига хос аҳамиятга эга ва шубҳасиз, дўстлигимиз ва самарали ҳамкорлигимиз уфқини кенгайтиради.

Анжуманнинг барча ташкилотчилари ва иштирокчиларига муваффақият, ижодий руҳ ва муҳим илмий кашфиётлар тилайман!

Аполлинария Аврутина,
Санкт-Петербург давлат университети замонавий Туркия ва Россия-Туркия муносабатлари тадқиқотлари маркази директори

Ҳурматликасбдошлар!

Дьёрдя Хазаи Шарқий фонди томонидан 2020 йилнинг сентябрь ойида ўтказилган, Этвош Лоранд номидаги Будапешт университетида дунёдаги биринчи туркология кафедраси ташкил қилинганлигининг 150йиллигига бағишланган онлайн конференцияда иштирокчилар туркологиянинг келажагини муҳокама қилди. Музокараларда иштирок этган олимлар шундай хулосага келдики, фақат илмий ҳамкорлик туфайли порлоқ келажакка эришиш мумкин.

Тошкент давлат шарқшунослик университети томонидан Этвош Лоранд университети билан ҳамкорликда “Қутадғу билиг” асарини ўрганишга бағишланган конференция илмий муҳокамаларга ва келажакда ҳамкорликка йўл очадиган воқеа ҳисобланади. Конференция мавзуси фавқулодда муҳим аҳамиятга эга, зеро Юсуф Хос Ҳожиб томонидан 1069 йилда яратилган “Қутадғу билиг” асари туркий халқларнинг умумий мероси ва кўплаб туркий адабий анъаналарнинг бир қисми ҳисобланади. Шу тарзда, ушбу асар бутун туркий оламда тадқиқотлар учун ҳамон долзарб аҳамиятга эга.

“Қутадғу билиг” – нафақат туркий тилда ёзилган биринчи исломий адабий матн, балки Қорахонийлар даври маданиятига оид маълумотлар хазинасидир. Мазмунининг бундай бойлиги ушбу асарнинг илмий ҳамкорлик учун асос бўла олишини таъминлайди. Туркологиянинг турли соҳаларида: лингвистика, адабиёт, маданиятшунослик тарихи соҳаларида меҳнат қилаётган олимлар мавзуни турли жиҳатларини тадқиқ қилади ва уларнинг кузатишлари конференцияда келтирилади.

Конференция бошқа олимларни ҳам келгуси ишларга, тадқиқотларга илҳомлантириши мумкин. Умид қиламизки, конференциядан кейин тадбир материаллари томи чоп этилади ва унда иштирокчиларнинг таҳрир қилинган мақолалари жамланади. Бу эса мавзуга қизиқувчи китобхонларнинг кенг даврасини қамраб олишга имкон беради.

Бенедек Пери,
Этвош Лорандномидаги Будапештуниверситети шарқшунослик институти директори

Ташкилий қўмита раислари

2019 йилда Ўзбекистон Республикаси Туркий кенгаши таркибига кирди. Бу мамлакатимизнинг Туркий кенгашидаги аъзо давлатлар билан барча соҳаларда, шу жумладан, илм-фан, таълим ва маданият соҳаларидаги ҳамкорликни кенгайтириш имконини берди. Хусусан, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев туркий халқларни маънавий қадриятлар, ҳамкорлик ришталари ва тилларнинг ўхшашлиги боғлаб туришини таъкидлаган.

Туркий кенгаш давлатлари ва Россиянинг университетлари билан янада яқинлашиш ва ҳамкорлик қилиш мақсадида биз “Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференцияни ўтказиш ташаббусини илгари сурдик. Ҳамкасбларимиз ва ҳамкорларимиз ташаббусимизга жавоб бериб, ҳамкорликдаги анжуманни ўтказиш таклифини қўллаб-қувватлади.

Туркий тиллар тарихини ўрганишда биринчи навбатда ўрта асрларнинг буюк мутаффакири Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига мурожаат қиламиз. Бу тилнинг тарихий қонуниятлари ва илдизларини англаш имконини беради. Ишонамизки, Тошкент давлат шарқшунослик университетида ўтказиладиган Халқаро конференция машҳур туркологлар ўртасида фикр алмашинуви, баҳс-мунозаралар минбари бўлади.

Биз анжуман ташкилий қўмитаси аъзолари, спикер ва модераторларга анжуманни қўллаб-қувватланганлари ва иштироклари учун ташаккур билдирамиз!

Қудратулла Омонов,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Ёшлар билан ишлаш бўйича проректори
Элёр Маҳмудов,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Халқаро ҳамкорлик бўйича проректори

ПРЕДИСЛОВИЕ

Исполнилось 950 лет со дня создания бесценного и несравненного памятника восточной литературы, дастана «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»). Великий мыслитель Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни закончил это произведение в 462 году хижры (1069/1070 год). Произведение состоит из более чем 13 тысяч строф, написано в жанре маснави.

«Кутадгу билиг» – произведение, отражающее представления наших предков о совершенном человеке, вопросы о государственном и общественном управлении, о важности изучения наук, о нравственности и культуре, о воспитании детей, поведении и совершенствовании человека, а также философские взгляды того времени. Это произведение – бесценный памятник средневековой тюркской письменной литературы. Под его влиянием было создано много произведений не только в тюркской литературе, но и во всей мусульманской восточной литературе.

Произведение «Кутадгу билиг» всегда находится в центре внимания ученых всего мира. Оно было широко изучено востоковедами: изданы научные переводы произведения на немецкий, русский, английский, узбекский, турецкий, уйгурский, казахский, туркменский, азербаджанский, киргизский языки. Проведено много научных исследований данного произведения, на основе которых написано и издано большое количество монографий и статей. 2019 год был объявлен ЮНЕСКО международным годом «Кутадгу билиг» - годом «Благодатного знания».

По произведению тюркологи Ташкентского государственного университета востоковедения и партнёрских университетов, совместно организовавших данную конференцию – Стамбульский, Анкарский, Мармара, Хаджеттепе, Будапештский, Бакинский, Южно-Казахстанский, Бишкекский, Санкт-Петербургский, Казанский и Международная организация тюркской культуры TURKSOY провели серьезные научные исследования по труду «Кутадгу билиг», стали крупными научными центрами в области тюркологии.

27-28 ноября 2020 года в Ташкентском государственном университете востоковедения будет проведена Международная научно-практическая конференция «Кутадгу билиг – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения», посвященная 950-летию этого великого памятника письменности. Проведение данной конференции позволит выявить актуальные задачи, стоящие перед учеными востоковедами, углубить исследования в изучении произведения «Кутадгу Билиг», с источниковедческой и текстологической точек зрения; глубже исследовать особенности поэтики, языка и стиля труда; вопросы соотношения наследия Юсуф Хас Хаджиба и восточной цивилизации, идеи произведения и развитие восточных философских идей; рассмотреть вопросы воспитания нового поколения специалистов по изучению классического наследия и решать актуальные задачи, стоящие перед востоковедами.

Несомненно, все это послужит интеграции тюркологической науки университетов Тюркского совета, Российской Федерации.

Оргкомитет

Уважаемые коллеги, уважаемые участники конференции!

“Кутадгу билиг” – выдающееся идеологическое и философское произведение. Книга, в которой словно жемчуг на нить, нанизаны оставленные в наследие потомкам взгляды наших предков на мир и общество. Юсуф Хас Хаджиб выражает в ней свои передовые гуманистические взгляды, мысли об управлении государством и обществом, развитии страны, обязанностях различных должностных лиц в государстве, требованиях к ним, идеи о ценности знаний и интеллекта, честности, взаимоуважении между людьми, поведении, образовании и воспитании языком героев в их дискуссиях.

В средние века произведение “Кутадгу билиг” прославилось не только в тюркском мире, но и во всей литературе Востока как шедевр литературы. Поэтому данное произведение систематически изучается несколькими поколениями тюркологов. Международная конференция, проводимая в Ташкентском государственном университете востоковедения, будет иметь важное значение в изучении данного произведения в качестве научной трибуны.

Желаю больших успехов международной конференции и университетам-партнёрам её соорганизаторам. Уверена, что обсуждаемые на конференции вопросы позволят решать актуальные проблемы, стоящие перед мировой тюркологией, и послужат важной ступенью в воспитании нового поколения специалистов.

Гулчехра Рихсиева,
ректор Ташкентского государственного
университета востоковедения

Уважаемые участники!

Сердечно приветствую вас от имени Международной организации тюркскойкультуры (ТЮРКСОЙ)иот себя лично на даннойнаучной конференции на тему: ««Кутадгу билиг» – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения»,являющегося одним из величайших письменных памятников мировой тюркологии, от возможности участия в работе которой яиспытываю чувство глубокого удовлетворения.

Желаю, успешной и плодотворной работы, новых открытий в ходе настоящего мероприятия, посвященного произведению «Кутадгу Билиг», представляющей из себя общую ценность тюркского мира и сохраняющей свою актуальность в течение 950 лет.

Как известно, ТЮРКСОЙ объявил 2016 год– Годом Юсуфа Хас ХаджибаБаласагунипо случаю 1000-летия со дня его рождения и провелсерию масштабных мероприятий, направленныхна популяризацию этоговеликого тюркского мыслителя.В рамкахТЮРКСОЙ, мы выполняем свою работу с осознанием того, насколько важно популяризировать творческое и научное наследие выдающихсяличностей, оставившихсвойяркийслед в тюркскойцивилизации. Тот факт, что такой шедевр, как «Кутадгу Билиг», был создан тюркским мыслителем около тысячи лет назад, имеет большое значение с точки зрения демонстрации уровня цивилизации, достигнутого тюркским народом ужев тодалекоевремя.

Уважаемые участники!

Пусть Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, который завещал человечеству такие помыслы, как«Украшение человека - лицо, украшение лица - глаза, украшение ума - язык, украшение языка - слово».«Владеющий миром – осуществляет это со знанием, управляющий народом – делает это с осознанием», «Эй! Благородный человек!Не отказывайсяот человечности!Всегда относись к человечеству гуманно»,«Выполняйте работу честно,прилагай в этом усилия и старания!Никогда неугнетай!Служиаллаху ипадай ниц перед порогом его дверей!», и учил людей быть счастливыми, будет нашим путеводителем во всех сферах нашей жизнедеятельности.

Выражаю благодарность всем тем, благодаря кому состоялась данная Международная конференция, а также надежду на продолжение плодотворного взаимодействия с Ташкентским государственным университетом востоковедения.

Дюсен Касеинов,
Генеральный секретарь ТЮРКСОЙ

Уважаемые коллеги!

Рада приветствовать Вас на Международной научно-практической конференции «Кутадгу билиг» – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения».

В-первую очередь, хочется поблагодарить организаторов конференции, которые, несмотря на сложившиеся условия и трудности современности, смогли нас всех объединить и еще раз доказать, что вопросы культуры и духовности являются чрезвычайно важными *вчера, сегодня* и *завтра.*

Конференция посвящена великому памятнику тюркской культуры «Кутадгу билиг», созданному 950 лет назад великим мыслителем Юсуфом Баласагуни, но при этом не потерявшем свою актуальность и передающем из поколения в поколения глубокие смыслы о знании и науке, морали и воспитании.

Мы очень горды, что 2019 год объявлен ЮНЕСКО международным годом «Кутадгу билиг» – годом «Благодатного знания». Наша задача – не только сохранить мировое наследие, но и на данных памятниках, созданных нашими предками, воспитать не одно поколение новых, конкурентоспособных специалистов, ценностями которых всегда будут оставаться высокая нравственность и стремление к постижению нового знания.

Уверена, что сегодня сложится конструктивный диалог, благодаря которому мы узнаем новые грани бесценного памятника мировой тюркологии, сможем более глубоко осмыслить идеи и содержание данного произведения и правильно передать их новому подрастающему поколению, в руках которого будущее страны и мира!

Дария Кожамжарова,
ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова

Дорогие друзья, уважаемые коллеги!

От имени коллектива Стамбульского университета сердечно приветствую вас и выражаю свои наилучшие пожелания.

«Кутадгу билиг», написанный Юсуф Хас Хаджибом из Баласагуна, тюркским интеллектуалом-мусульманином, обладавшим всесторонними знаниями в области науки, культуры и языкового разнообразия, является одним из первых произведений тюркской исламской литературы. Эта редкая работа, написанная с опережением своего времени и по сей день вносящяя вклад и проливая свет на социокультурную жизнь общества. В ней и сегодня имеется множество проблем, ждущих своего академического решения.

Укрепление академического сотрудничества с университетами региона, с целью установления плодотворных отношений между Турцией и Тюркоязычными странами является одним из наших приоритетов. Мы считаем нашей задачей поддерживать совместные исследования, объединяющие тюркское культурное наследие с современностью, и исследующее его с современной точки зрения.

Мы уверены, что Международная научно-практическая конференция «Кутадгу билиг - великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения»,

проводимая Ташкентским государственным университетом востоковедения, укрепит наши отношения и станет примером для будущих совместных работ.

Махмут Ак,
ректор Стамбульского университета

Уважаемые коллеги!

«Кутадгу Билиг» - первое литературное произведение, созданное после того, как турки стали мусульманами. Это одно из бесценных произведений тюркской письменной литературы, было завершено великим мыслителем Юсуфом Хас Хаджибом в 462 году (по григорианскому календарю: 1069/1070). Кутадгу билиг означает «Мудрость, приносящая удачу» на караханидском тюркском языке. Кутадгу Билиг - это не только литературное произведение, но и политический трактат. Работа сосредоточена на вопросе, как должно управляться государство. Кутадгу Билиг показывает, что тюрки имеют прекрасное видение государственного управления и обнаруживают, что справедливое и хорошее управление государством является источником счастья. Несомненно, у ученых всегда будет возможность сказать что-то новое по поводу столь важной работы. В этом отношении очень знаменательным является 2019 год, объявленный ЮНЕСКО Международным годом «Кутадгу билиг».

Международный симпозиум на тему: «Кутадгу билиг – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения», который будет организован Ташкентским государственным университетом востоковедения 27-28 ноября 2020 года с участием университета Мармара, как члена оргкомитета, поможет в создании новых идей. Поэтому я хотел бы выразить свои наилучшие пожелания, большого успеха этому важному симпозиуму, который укрепит союз и сотрудничество в тюркском мире. От имени университета Мармара и от себя лично, я хотел бы выразить благодарность тем, кто внёс свой вклад в организацию, проведение конференции и её участникам.

Эрол Озвар,
ректор университета Мармара

Уважаемые коллеги!

«Кутадгу билиг» одно из первых великолепных произведений в истории тюркского языка и литературы, а также культуры написано Юсуф Хас Хаджибом. Труд был завершён в Баласагуне, Кашгаре и подарен Тавгач Улуг Бугра Хану, сыну Караханидского кагана Сулеймана Арслана Хакана. Целью книги «Кутадгу билиг» является указать человеку путь достижения счастья в обоих мирах. В произведении, не просто даются советы по обучению морали, а это философский трактат, в котором анализируется смысл жизни человека, определяются его место и роль в обществе и государстве.

Международная научно-практическая конференция «“Кутадгу билиг” – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения», организаторами которой являются Ташкентский государственный университет востоковедения и университет Анкары, пройдёт 27–28 ноября 2020 года, она позволит учёным обменяться мнениями, идеями, будет способствовать углублённому, всестороннему изучению бессмертного произведения, культурного наследия мировой тюркологии.

Желаю успешного проведения данной конференции, которая как я считаю, ещё больше укрепит сотрудничество между нашими университетами. От себя лично и от университета Анкары благодарю всех, кто внёс свой вклад в организацию и проведение столь значимой конференции.

Хиджаби Кырлангыч,
проректор университета Анкары по научной и административной работе

Дорогие друзья и уважаемые коллеги!

От имени коллектива Бакинского государственного университета сердечно приветствую вас и выражаю свои наилучшие пожелания.

Прежде всего, хотелось бы обратить внимание на то, что работа Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни «Кутадгу билиг», которой посвящена конференция, имеет большую ценность не только для тюркского мира, но и для всего человечества. Написанная 950 лет назад, эта книга о мудрости, приносящая успех и счастье, гласит: «Страны захватываются мечом, а держаться пером». Подчеркивая значимость науки и образования для укрепления и усиления государства, эта цитата открыто выражает весь дух поэмы. Исключительное значение имеет научное изучение подобного письменного памятника с разных точек зрения - с точки зрения истории, лингвистики, этики, философии и других областей. Хотя от написания книги нас отделяют века, она сохранила свою научную значимость, повышая историческую ценность.

Следует отметить, что наша встреча в честь юбилея «Кутадгу билиг», первого письменного произведения на тюркском языке, является прекрасной возможностью сблизить нас и укрепить наше сотрудничество. Уверен, что эта конференция станет одним из важных шагов в установлении взаимовыгодных отношений между нашими университетами, а также между нашими странами.

Желаю организаторам конференции, руководству Ташкентского государственного университета востоковедения и всем участникам плодотворной совместной работы, целенаправленного сотрудничества и успехов!

Шахин Панахов,
проректор по международным отношениям
Бакинского государственного университета

Уважаемые коллеги!

Приветствую вас по случаю открытия в Ташкентском государственном университете востоковедения Международной научно-практической конференции, посвященной всестороннему изучению бессмертного произведения «Кутадгу Билиг».

Юсуф Баласагуни – выдающийся мыслитель, поэт и ученый средневековья. За создание первого трактата на тюркском языке «Кудатгу Билиг» («Благодатное знание») при жизни он был удостоен звания «Хас Хаджиб». Произведение мыслителя заслуженно стало шедевром письменной литературы и памятником, соединившем в себе истоки педагогики и человеколюбия.

Международная конференция, организуемая в партнёрстве с Бишкекским государственным университетом, является и важной платформой для изучения значения произведения «Кутадгу Билиг», и направлена на интеграцию академического сообщества стран Тюркского Совета и России.

Надеемся, данная конференция будет способствовать углублению научного сотрудничества между нашими учеными и педагогами. Желаю удачи работе конференции и достижения поставленных целей!

Гульнара Мурзахметова,
проректор по науке и международным связям
Бишкекского государственного университета им. К.Карасаева

Уважаемые коллеги!

Юсуф Баласагунский и его произведение "Кутадгу Билиг" несомненно является бесценным памятником восточной литературы, имеющим большое значение в межкультурном и межрелигиозном сотрудничестве в тюркоязычном мире. Почти

тысячелетняя история классической тюркоязычной поэзии начинает с поэмы Ю.Баласагунского "Кутадгу билиг" ("Знания, приносящие счастье"). Сам Ю.Баласагунский писал: "В руках у мудрецов перебывало арабских и персидских книг немало, но эта книга, первая из книг, в которой тюрки слышат свой язык".

Организация и проведение международной научно-практической конференции "Кутадгу билиг - великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения" в стенах Ташкентского государственного университета востоковедения, посвященной 950-летию со дня создания бесценного и несравненного памятника восточной литературы имеет колоссальную и неизмеримую значимость как для тюркского мира, так и для исследователей мирового масштаба. Мудрость восточной поэзии десятилетиями вызывала и продолжает вызывать восхищение и интерес учёных. Изучению тюркоязычной жемчужины Ю.Баласагунского посвящены множество монографий и трудов. И до сегодняшнего дня эти исследования сохраняют свою актуальность и необходимость.

Участие Казанского федерального университета в настоящей конференции в качестве соорганизатора для нас - его представителей - имеет неизмеримую значимость. Казанский университет уже на протяжении более чем двух столетий является колыбелью российского Востоковедения и тюркологической науки. Все эти годы в стенах Казанского университета учёные работают над изучением восточной литературы, цивилизации, национальной истории и духовности, наследия великих восточных деятелей и мыслителей.

Мы благодарим Ташкентский государственный университет Востоковедения за предоставленную возможность и желаем совместной плодотворной работы конференции.

Тимирхан Алишев,
проректор по международному сотрудничеству
Казанского федерального университета

Уважаемые коллеги!

В регионах, где доминировали тюркоязычные народы в 1000-х годах нашей эры, наступил последний этап, на котором принципы и философия управления были трансформированы и выражены в письменных текстах. Кутадгу билиг - самое конкретное тому доказательство.

Кутадгу билиг, одно из культурных наследий тюркского мира, относящееся к периоду Караханидов, представляет собой политический трактат, написанный Юсуфом Хас Хаджибом из Баласагуна, завершенный в 1069-1070 годах и представленный хану того времени Тавгач Улуг Бугра Хану. Этот ценный труд Юсуфа Хас Хаджиба основан не только на языке и литературе государства Караханидов, он также содержит замечательные данные, освещающие его историю, историю искусства, социологию, политологию и перспективы международных отношений. Поэт был высоко оценен за это гигантское произведение из 6645 куплетов и награжден титулом Хас-Хаджиба самим ханом.

Юсуф Хас Хаджиб, мыслитель и писатель своего времени, написал этот труд в целях объяснения необходимых философских понятий и практики достижения счастья в двух мирах. Он создал пособие по политологии, в котором синтезированы философия и практические знания, создал учение, в котором личность и гражданин своим мнением, правильным подходом и поведением, показывает путь к справедливому управлению.

В «Кутадгу Билиг» был описан эффективный способ самовыражения и представлены качества, которыми должен обладать правитель, указано на важность

разума и научного подхода в государственном управлении, требования суверенитета, справедливости. Юсуф Хас Хаджиб создал повествование, основанное на контрасте, показывая, «как быть» и «как не быть». Хаджиб со своими аллегорическими выражениями, воплощающими философскую мысль и ценности, создал книгу политических знаний, которая будет служить источником для научных исследований тюркского мира даже через тысячу лет.

В связи с 950-летием написания Кутадгу Билиг, крайне важно была организация международного симпозиума, который состоится 27-28 ноября 2020 года. Это позволит обсудить жизнь Юсуф Хас-Хаджиба и его творчество в различных аспектах.

Юнус Коч,
директор института тюркологии,
университет Хаджеттепе

Уважаемые коллеги, уважаемые участники конференции!

Нынешняя конференция, посвященная 950-летию со дня создания великого памятника мировой литературы, дастана «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»), первого, старейшего и единственного в своём роде тюркского поэтического сочинения XI в., является одним из важнейших культурных событий 2020 года.

Дастан «Кутадгу билиг» не только вошел в плеяду памятников мировой литературы, но и в наши дни продолжает объединять людей по всему миру. Гуманистические идеи, изложенные на страницах дастана, сохраняют свою актуальность, а этическое и воспитательное значение заложенных в текст идей делает этот памятник современным.

Отрадно сознавать, что единственный и лучший поэтический перевод этого памятника на русский язык выполнен в Санкт-Петербургском (Ленинградском) государственном университете, профессором Сергеем Николаевичем Ивановым, возглавлявшим кафедру тюркской филологии ЛГУ/СПбГУ с 1972 по 1988 год.

Россия и Узбекистан – давние соседи, друзья, партнеры. Наши страны объединяет многовековая история. По словам Президента Российской Федерации Владимира Владимировича Путина, Узбекистан является давним и важным союзником России, и поэтому сотрудничество наших стран в области культуры и образования носит стратегический характер. В таком контексте нынешняя международная конференция, в которой Санкт-Петербургский государственный университет выступает партнером Ташкентского государственного университета востоковедения имеет исключительное значение и безусловно расширит горизонты нашей дружбы и плодотворного сотрудничества.

Желаю организаторам и всем участникам конференции успешной работы, творческого вдохновения и важных научных открытий!

Аполлинария Аврутина,
директор Центра исследований современной Турции
и российско-турецких отношений, Санкт-Петербургский
государственный университет

Уважаемые коллеги!

На онлайн конференции, организованной Восточным фондом Дьёрдя Хазаи в сентябре 2020 года, посвящённой 150-летию создания первой в мире кафедры тюркологии в Будапештском университете Этвёша Лоранда, участники обсудили будущее тюркологии. Учёные, принимавшие участие в дискуссиях, согласились с тем, что только благодаря научному сотрудничеству можно создать светлое будущее.

Конференция, посвящённая изучению труда «Кутадгу Билиг», организованная Ташкентским государственным университетом востоковедения совместно с университетом Этвёша Лоранда, является событием, которое позволит научное обсуждение и сотрудничество в будущем. Тема конференции выбрана чрезвычайно удачно, так как «Кутадгу Билиг», написанный Юсуфом Хас Хаджибом в 1069 году, является общим наследием тюркских народов и частью многих тюркских литературных традиций. Таким образом, данный труд актуален для исследований во всем тюркском мире.

«Кутадгу Билиг» - это не только первый мусульманский литературный текст, написанный на тюркском языке, но и кладезь информации о культуре периода Караханидов. Такое богатство содержания делает этот труд подходящим в качестве основы для научного сотрудничества. Учёные, работающие в различных областях тюркологии: лингвистике, истории литературы, культурологии, подходят к исследованию темы в различных аспектах, и их наблюдения будут представлены на конференции. Конференция может вдохновить и других учёных на работу в будущем, на дальнейшие исследования. Есть надежда, что после конференции будет опубликован том материалов мероприятия, содержащий отредактированные статьи участников, что позволит охватить более широкий круг интересующихся читателей.

Бенедек Пери,
директор института востоковедения,
Будапештский университет им. Этвоша Лоранда

Председатели оргкомитета

В 2019 г. Республика Узбекистан вступила в состав Тюркского совета. Это позволило нашей стране расширить сотрудничество с членами Тюркского совета во всех сферах, в том числе, науке, образовании и культуре. Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев отметил, в частности, что тюркские народы связывают духовные ценности, узы сотрудничества и схожесть языков.

В целях дальнейшего сближения и расширения сотрудничества с университетами стран Тюркского совета и России, мы выступили с инициативой провести Международную научно-практическую конференцию на актуальную тему: «Кутадгу билиг – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения». Наши коллеги, партнёры отозвались на наше предложение и поддержали идею совместного проведения конференции.

При изучении истории тюркских языков одним из первых мы обращаемся к труду «Кутадгу билиг», написанному выдающимся мыслителем средневековья Юсуф Хас Хаджибом. Это позволяет познать исторические закономерности и корни языка. Надеемся, что проводимая в Ташкентском государственном университете востоковедения Международная конференция станет трибуной обмена мнениями, дискуссий между известными тюркологами.

Мы благодарим членов Оргкомитета, спикеров и модераторов за поддержку и участие в конференции!

Кудратулла Омонов,
проректор по работе с молодёжью Ташкентского государственного университета востоковедения
Эльёр Махмудов,
проректор по международному сотрудничеству Ташкентскогогосударственногоуниверситетавостоковедения

FOREWORD

950 years have passed since the creation of the priceless and incomparable monument of oriental literature, the dastan "Kutadgu bilig" ("The Wisdom of Royal Glory"). The great thinker Yusuf Khass Hajib completed this work in 462 khijra (1069/1070). The work consists of more than 13 thousand stanzas, written in the masnavi genre.

"Kutadgu bilig" is a work reflecting the ideas of our ancestors about a perfect person, questions about state and public administration, the importance of studying sciences, about morality and culture, about raising children, behavior and human improvement, as well as the philosophical views of that time. This work is an invaluable monument of medieval Turkic written literature. The book raised the literature of its time to a new, higher level, opened the way for the development and improvement of subsequent literature. Under her influence, many works were created not only in Turkic literature, but also in all Muslim literature of other regions.

The work "Kutadgu bilig" is always in the center of attention of scientists all over the world. It has been widely studied by academicians around the world: scientific translations of the work have been published into German, Russian, English, Uzbek, Turkish, Uyghur, Kazakh, Turkmen, Azerbaijan, and Kyrgyz languages. Many scientific studies of this work have been carried out, on the basis of which a large number of monographs and articles have been written and published. 2019 was declared by UNESCO as the International Year of Kutadgu Bilig.

Turkologists of Tashkent State University of Oriental Studies and partner Universities of the conference such as, Istanbul, Ankara, Marmara, Hacettepe, Budapest, Baku, South Kazakhstan, Bishkek, St. Petersburg, Kazan and International Organization of Turkish Culture Turksoy have conducted serious research on the work "Kutadgu Bilig" and became large scientific centers in the field of Turkology.

On 27-28 November 2020, Tashkent State University of Oriental Studies will host an international scientific conference dedicated to the 950th anniversary of this great written monument, entitled "Kutadgu bilig- the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study". The global importance of “Kutadgu Bilig” its source and textual study, poetics, language and the features of style, Yusuf Khass Hajib's heritage and eastern civilization, the development of the idea and eastern philosophical ideas, the education of a new generation of specialists in the study of classical heritage fulfills the urgent tasks, facing the world oriental studies in the study of the author's works and focus more on the research.

Undoubtedly, all this will serve towards the integration of Turkology in the universities of the Turkic Council and the Russian Federation.

Organizing Committee

Dear colleagues, dear participants of the conference!

"Kutadgu bilig" is a great ideological and philosophical work. This book strings the outlook about ancestors on the world and society, which we have passed on to our descendants for centuries to the pearls of art. Yusuf Khass Hajib shed light on his own philanthropic viewpoints, governing the state and society, the development of the country, the duty of different administrators of the state, and the responsibility of them, the value of the intelligence and intuition, the honesty, the respect among people, the humanness, the courteousness, and the thoughts about training and education on the basis of the argument among characters in the work.

"Kutadgu bilig" earned the fame not only in the Turkish world, but also in the whole eastern literature as a masterpiece in the Middle Ages. Therefore, this work is being researched permanently by several generations of turkologists. For instance, the international conference which took place in Tashkent State University of Oriental Studies will have its own place in studying the work as an important scientific platform.

I wish good luck to the work of the International Conference and also team of partner universities for organizing this conference together with us. I hope that the issues discussed at the conference will address important matters, facing the world of Turkology and serve as an important step in educating a new generation of specialists of this very sphere.

Gulchekhra Rikhsieva,
Rector of Tashkent State University
of Oriental Studies

Distinguished participants,

It is a great pleasure for me to be a partner organizer of this academic conference on "Kutadgu bilig"- the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study" and I hereby greet you on behalf of the International Organization of Turkic Culture TURKSOY and myself.

I hope that this conference featuring results of in-depth research on Kutadgu Bilig which is not only a common cultural heritage of the Turkic World but also one of its greatest classics and still remains of actuality despite 950 years elapsed since the time it was written will help open up new perspectives.

As you know, TURKSOY had declared the year 2016 as Year of Yusuf Khass Hajip in commemoration of the 1000th anniversary of his birthday and organized various activities to promote this illustrious personality of the Turkic World throughout that year. Indeed, we know how important it is to introduce such masterworks by great intellectuals who marked the history of Turkic civilization to the world and it is with this commitment that we pursue our activities.

The fact that a chef d'oeuvre such as Kutadgu Bilig was written approximately a thousand years ago by a Turkic intellectual clearly stands as a testimony of the high level of civilization already reached by the Turkic nation in that time, and this is of key significance.

Distinguished participants!

"One's ornament is one's face, a face's ornament are the eyes and one's tongue's ornament are words.", "He who held the world in the palm of his hand held it with comprehension; he who ruled the people did it with knowledge.", "Oh noble man! Do not let down humanity; Do always treat humanity with humanenness.", "Do your work with fairness, always strive to do so; never oppress others; do worship God and pray God for whatever you wish." These are maxims by Yusuf Khass Hajib who conveyed universal messages to humanity and taught "the secrets of happiness". I hope that they will lead our way in all fields of our lives.

I hereby extend my gratitude to all those who contributed to the organization of this meeting and look forward to the further developement of our fruitful cooperation with the Tashkent State University of Oriental Studies.

Dusen Kasseınov,
TURKSOY Secretary General

Dear colleagues!

I am glad to welcome you at the International Scientific and Practical Conference ""Kutadgu bilig"- the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study".

First of all, I would like to thank the organizers of the conference, who, despite the prevailing conditions and difficulties of our time, were able to unite us all and once again prove that the issues of culture and spirituality are extremely important *yesterday, today and tomorrow.*

The conference is devoted to a great cultural conservation of Turkic culture "Kutadgu bilig", created 950 years ago by independent thinker Yusuf Balasaguni but who at the same time didn't lose its relevance and conveying from generation to generations deep significance about knowledge and science, moral and education.

We are very proud that 2019 is declared the international year "Kutadgu Bilig" - the year of "Gracecious Knowledge" by UNESCO. Our task is not only to preserve the world heritage, but also on these conservations created by our ancestors, to educate more than one generation of new, competitive specialists, whose values will always remain rectitude and aspiration to achieve new knowledge.

I am sure that today there will be a constructive dialogue, thanks to which we will learn new facets of the priceless monument of world turkology, we will be able to more deeply understand the ideas and content of this work and correctly convey them to new younger generation, in the hands of which the future of the country and the world!

Dariya Kozhamzharova,
Rector of M. Auezov South
Kazakhstan University

Dear friends and distinguished colleagues!

I wish to take this opportunity to convey cordial greetings of the Istanbul University community, and express my best wishes to you all.

Kutadgu Bilig, written by Yusuf Khass Hajib from Balasagun, who was a Muslim Turkish intellectual having comprehensive knowledge on sciences, culture and linguistic diversity, is one of the pioneering works of Turkish Islamic Literature. This is such a rare work written with a line of vision being ahead of its time and still continues to contribute to the sociocultural life by shedding its light on societies. This feature indicates that it includes several subjects which are to be addressed academically.

To strengthen the academic collaboration with the universities in the region with the aim of having fruitful relations among Türkiye and Turkic Republics is one of our priorities. We feel ourselves responsible of supporting mutual works that bring Turkish cultural heritage together with today’s world and will be approached academically. Within this framework, we have full faith that the International Scientific and Practical Conference on “Kutadgu Bilig” the Great Monument of World Turkic Studies: Topical Problems of its Study” hosted by Tashkent State University of Oriental Studies will strengthen our relations and be an example for the future joint works.

Mahmut Ak,
Rector of Istanbul University

Dear colleagues!

Kutadgu Bilig is the first literary work produced after the Turks became Muslims. *Kutadgu Bilig,* one of the invaluable works of Turkish written literature, was completed by the great scholar Yusuf Khass Hajib in 462 (Gregorian Calendar: 1069/1070). Kutadgu Bilig means “Wisdom Which Brings Good Fortune” in Karakhanid Turkish. Besides being a literary work, Kutadgu Bilig is also a political treatise. The work focuses on the question how a good state government should be administered. *Kutadgu Bilig* shows that the Turks have an excellent perspective on state governance and discovered that a fair and good governance for a state is the source of happiness. It is without a doubt that scholars will always have somethings new to say on such an important work. In this regard, 2019 declared as International “Kutadgu Bilig” year by UNESCO is very meaningful.

The International Symposium on "Kutadgu bilig - the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study", which will be hosted by the Rectorate of Tashkent State University of Oriental Studies on 27-28 November 2020with contributions of Marmara University as a member of the Organizing Committee, will help the creation of new ideas. Therefore, I would like to extend my best wishes for great success of this important symposium, which will strengthen the union and cooperation in the Turkish world. Personally and on behalf of Marmara University, I would like to express my gratitude to those who contributed the symposium.

Erol Ozvar,
Rector of Marmara University

Dear colleagues!

"Kutadgu bilig", one of the first magnificent works in the history of the Turkic language and literature, as well as culture, is written by Yusuf Khass Hajib. The work was completed in Balasagun, Kashgar and gifted to Tavgach Ulug Bugra Khan, the son of the Karakhanid kagan Suleyman Arslan Kara-kagan. The purpose of the book "Kutadgu bilig" is to show a person the way to achieve happiness in both worlds. In the work is given not only advice on teaching morality, but this is a life-philosophical treatise, which analyzes the meaning of a person's life, determines his place and role in society and the state.

The international scientific-practical conference “"Kutadgu bilig" - the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study”, organized by the Tashkent State University of Oriental Studies and the University of Ankara, will be held on November 27-28, 2020 and will allow scientists to exchange views, ideas, contribute to an in-depth, comprehensive study of the immortal work, the cultural heritage of world Turkology.

I wish you successful holding of this conference, which, in my opinion, will further strengthen the cooperation between our universities. On my own behalf and on behalf of the University of Ankara, I thank the participants and everyone who contributed to the organization and holding of such a significant conference.

Hicabi Kirlangic,
Vice-Rector for Academic and Administrative
Affairs, Ankara University

Dear friends and distinguished colleagues!

I wish to take this opportunity to convey cordial greetings of the Baku State University community, and express my best wishes to you all.

First of all, I would like to draw your attention to the fact that the work of Yusuf Khass Hajib Balasaguni "Kutadgu bilig", to which the conference is devoted, has a great value not only for the Turkic world, but for all mankind. Written 950 years ago, this book on the wisdom that brings success and happiness says: "Countries are captured by the sword, but

held by the pen." Emphasizing essential role of science and education for strengthening and reinforcement of the state, this quote clearly expresses the whole spirit of the poem. The scientific study of this written monument from different perspectives, such as history, linguistics, ethics, philosophy and others, is of great importance. Although centuries separate us from the writing of the book, it has retained its scientific significance, increasing its historical value.

It should be noted that our gathering in honor for the anniversary of "Kutadgu bilig", the first written work in the Turkic language, is a good opportunity to bring us closer and strengthen our cooperation. I am sure that this conference will become one of the momentous steps in establishing mutually beneficial relations between our universities, as well as between our countries.

I wish the organizers of the conference, the administration of the Tashkent State University for Oriental Studies and all the participants fruitful joint work, purposeful cooperation and success!

Shahin Panahov,
Vice-Rector on International Relations,
Baku State University

Dear colleagues!

I greet you on the occasion of the opening of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the comprehensive study of the immortal work "Kutadgu Bilig" at the Tashkent State University of Oriental Studies.

Yusuf Balasaguni is an outstanding thinker, poet and scientist of the Middle Ages. For the creation of the first treatise in the Turkic language "Kudatgu Bilig" ("Blessed Knowledge") during his lifetime he was awarded the title "Khass Hajib". The work of the thinker has deservedly become a masterpiece of written literature and a monument that combines the origins of pedagogy and humanity.

The International conference, organized in partnership with Bishkek State University, is also an important platform for studying the meaning of the work "Kutadgu Bilig", and is aimed at integrating the academic community of the Turkic Council countries and Russia.

We hope this conference will contribute to the deepening of scientific cooperation between our scientists and teachers. I wish you good luck with the work of the conference and the achievement of your goals!

Gulnara Murzakhmetova,
Vice-Rector of Science and International
Relations, Bishkek State University named after K.Karasaev

Dear colleagues!

Yusuf Balasagunsky and his work "Kutadgu Bilig" is undoubtedly an invaluable monument of oriental literature, which is of great importance in intercultural and interreligious cooperation in the Turkic-speaking world. Almost a thousand-year history of classical Turkic-language poetry begins with the poem by Y.Balasagunsky "Kutadgu Bilig" ("Knowledge that brings happiness"). Y.Balasagunsky himself wrote: "The sages held a lot of Arabic and Persian books, but this book is the first of the books in which the Turks hear their language."

Organization and holding of the International Scientific and Practical Conference "Kutadgu Bilig - the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study" within the walls of the Tashkent State University of Oriental Studies, dedicated to the 950th anniversary of the creation of an invaluable and incomparable monument of oriental literature, has colossal and immeasurable significance for both the Turkic world, and for researchers of a

global scale. The wisdom of oriental poetry has aroused and continues to evoke the admiration and interest of scholars for decades. Many monographs and works are devoted to the study of the Turkic-speaking pearl of Y. Balasagunsky. And to this day, these studies remain relevant and necessary.

The participation of Kazan Federal University in this conference as a co-organizer for us - its representatives - is of immeasurable significance. Kazan University has been the cradle of Russian Oriental studies and Turkic studies for more than two centuries. All these years, within the walls of Kazan University, scientists have been working on the study of oriental literature, civilization, national history and spirituality, the heritage of great oriental figures and thinkers.

We are grateful to the Tashkent State University of Oriental Studies for the given opportunity and we wish the conference to be fruitful and successful.

Timirkhan Alishev,
Vice-rector for International Cooperation,
Kazan Federal University

Dear colleagues!

In the geographies dominated by Turkish-speaking peoples in the 1000s AD, the last stage in which the management principles and philosophy have been transformed into written texts was reached. Kutadgu Bilig is the most concrete proof of this.

Kutadgu Bilig, one of the cultural legacies of the Turkic world belonging to the Karakhanid period, is a political treatise written by Yusuf Khass Hajib from Balasagun and was completed in 1069-70 and presented to the Khan of the period, Tavgaç Uluğ Buğra Han. This valuable work of Yusuf Khass Hajib is not only based on the language and literature of the Karakhanid State, it also contains remarkable data enlightening its history, art history, sociology, political science and international relations perspective. The poet was appreciated with this giant work of 6645 couplets and was rewarded with the title of Khass Hajib by the Khan.

Yusuf Balasaguni, who was both a thinker and a writer of his time, wrote his work in order to explain the philosophical understanding and practices necessary to be peaceful in both worlds. He created a political science directory, which synthesizes philosophy and practical knowledge, by fictionalizing his teaching in thinking, approach and behavior aspects. In his teaching, the way of being a good individual and citizen, a fair and powerful ruler is presented.

In Kutadgu Bilig, an effective way of expression has been achieved by presenting the qualities a ruler should have, the importance of reason and scientific approach in state administration, the requirements of sovereignty, justice and morality with a dialectical approach. Yusuf Balasaguni set up a contrast-based narrative by showing "how to be" and "how not to be". Has Hajib, with his allegorical expression, by embodying philosophical thought and values, he created a political knowledge book that will serve as a source for the scientific studies of the Turkic world even after a thousand years.

On the occasion of the 950th anniversary of the writing of Kutadgu Bilig, it will be of utmost importance to organize an international symposium on 27-28 November 2020, in order to allow Yusuf Khass Hajib and his work to be discussed in different aspects.

Yunus Koc,
Director of Turkology Institute,
Hacettepe University

Dear colleagues, dear participants of the conference!

The current conference dedicated to the 950th anniversary of the creation of the great monument of world literature, the dastan "Kutadgu bilig" ("The Wısdom of Royal Glory"), the first, oldest and only one of its kind Turkic poetic composition of the 11th century, is one of the most important cultural events of 2020.

Dastan "Kutadgu bilig" not only entered the collection of world’s literature monuments, but also continues to unite people around the world. The humanistic ideas set forth on the pages of the dastan remain highly relevant today, and the ethical and educational significance of the ideas embodied in the text makes this monument modern.

It is gratifying to realize that the only and best poetic translation of this monument into Russian was made at St. Petersburg (Leningrad) State University by Professor Sergei Nikolaevich Ivanov, who headed the Department of Turkic Philology at Leningrad State University / St. Petersburg State University from 1972 to 1988.

Russia and Uzbekistan are old neighbors, friends, partners. Our countries are united by a long history. According to the President of the Russian Federation Vladimir Putin, Uzbekistan is a long-term and important ally of Russia, and therefore cooperation between our countries in the field of culture and education is of a strategic nature. In this context, the current international conference, in which St. Petersburg State University is a partner of the Tashkent State University of Oriental Studies, has the exceptional importance and will certainly expand the horizons of our friendship and fruitful cooperation.

I wish the organizers and all participants of the conference successful work, creative inspiration and important scientific discoveries!

Apollinaria Avrutina,
Director of the Center for the Study of Contemporary Turkey and Russian-Turkish Relations, St. Petersburg State University

Dear colleagues!

At an online conference organized by György Hazai Oriental foundation in September 2020 to celebrate the 150th anniversary of the establishment of the first department of Turkology in the world, the Department of Turkic Studies of Eötvös Loránd University, Budapest, the participants were discussing the future of Turkology. All the scholars who participated in the discussion agreed that only through a cooperation of scholars can we create a bright future.

The conference on the Kutadgu Bilig jointly organized by the Tashkent State University of Oriental Studies and Eötvös Loránd University, Budapest is an event that facilitates scholarly discussion and future cooperation. The topic of the conference is extremely well-chosen as the Kutadgu Bilig written by Yusuf Khass Hajib in 1069 is a common heritage of many Turkic nations and part of many Turkic literary traditions and thus it is interesting topic of research throughout the Turkic world.

Kutadgu Bilig is not only the first Muslim literary text written in Turkic but it’s also a treasure-house of information on the culture of the Karakhanid period when it was composed. This richness of content also makes this text suitable to be the basis of scholarly cooperation as scholars who are working on various fields of Turkology, linguistics, literary history, cultural study approach the topic from a different aspect and their observations going to be shared at the conference may provide others with inspiration for their future work. It is hoped that the conference will be followed by the publication of a volume containing the edited version of the papers that would make it possible to reach a wider readership.

Benedek Peri,
Director of the Institute of Oriental Studies, Eötvös Loránd University

Chairs of organizing committe

In 2019, the Republic of Uzbekistan joined the Turkic Council. This allowed our country to expand cooperation with members of the Turkic Council in all spheres, including science, education and culture. President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev noted, in particular, that the Turkic people are linked by spiritual values, bonds of cooperation and similarity of languages.

In order to further rapprochement and expand cooperation with the universities of the members of the Turkic Council and Russia, we came up with an initiative to hold an International Scientific and Practical Conference on an urgent topic: "Kutadgu bilig - the great monument of world Turkic studies: topical problems of its study." Our colleagues and partners responded to our proposal and supported the idea of holding the conference together.

When studying the history of the Turkic languages, we are one of the first to turn to the work "Kutadgu bilig", written by the outstanding thinker of the Middle Ages, Yusuf Khass Hajib. This allows us to learn the historical patterns and roots of the language. We hope that the International Conference held at the Tashkent State University of Oriental Studies will become a platform for exchange of views and discussions among famous Turkologists.

We thank the members of the organizing committee, speakers and moderators for their support and participation in the conference!

Kudratulla Omonov,
Vice-Rector for Work with Youth, Tashkent State University of Oriental Studies
Elyor Makhmudov,
Vice-Rector for International Cooperation, Tashkent State University of Oriental Studies

ÖNSÖZ

Doğu Edebiyatı'nın eşsiz ve paha biçilmez mücevheri olan "Kutadgu Bilig" (Saadete Götüren Bilim, Saadete Götüren Kitap) eserinin yaratılmasından bu yana 950 yıl geçmiştir. Büyük düşünür Yusuf Has Hacib bu eserini 462 (Miladi 1069/1070) yılında tamamlamış, eser on üç binden fazla mısrayı içermekte olup masnevi niteliğindedir.

"Kutadgu Bilig", Türk halklarının mükemmel insanla ilgili bakışları, devlet ve toplumun yönetimi, bilginin önemi, ahlâk ve kültür konuları, felsefi görüşler, çocuk eğitimi, insanın adabı, özellikleriyle ilgili görüşleri içeren nadir bir eserdir. Bu eser, aynı zamanda eski Türk yazılı edebiyatının da paha biçilmez anıtıdır. Bu eserin etkisi altında sadece Türk Edebiyatı'nda değil, tüm Müslüman Doğu Edebiyatı'nda da bir çok eser yazılmıştır.

"Kutadgu Bilig" dünya halklarının dikkat merkezinde bulunmakta, Özbekçe, Türkçe, Almanca, Rusça, İngilizce, Uygurca, Kazakça, Türkmence, Azerice ve Kırgızca'ya bilimsel yönde çevrilerek, onun üzerinde bilimsel araştırmalar da yayınlanmıştır. 2019 yılı, UNESCO tarafından Uluslararası "Kutadgu Bilig" Yılı olarak ilan edilmiştir.

Eserle ilgili Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi ve bu Konferansı ortaklaşa düzenleyen İstanbul, Ankara, Marmara, Hacettepe, Budapeşte, Bakü, Güney Kazakistan, Bişkek, St.Petersburg, Kazan üniversiteleriyle TÜRKSOY teşkilatının Türkoloji uzmanları bu konuda ciddi çalışmaları gerçekleştirmişler ve Türkoloji alanında büyük bilimsel merkezler haline gelmişlerdir.

Dolayısıyla 27-28 Kasım 2020 tarihlerinde Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi'nde bu büyük yazılı anıtın 950. Yıldönümü vesilesiyle "Dünya Türkolojisi'nin Büyük Abidesi Olan "Kutadgu Bilig" Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunlari" konulu Uluslararası bilimsel konferans düzenlenecektir. Bu da dünya bilim adamlarının "Qutadgu Bilig" eserinin dünya çapındaki önemi, eserin el yazmalarının kaynakbilimi ve metinşinaslık açısından incelenmesi; eserin poetiği, dil ve üslup özellikleri; Yusuf Has Hacib'in mirası ve Doğu medeniyeti, eserin gayesi ve Doğu felsefi fikirlerinin gelişimi, klasik mirasımızı araştıracak yeni nesil uzmanların yetiştirilmesi; eserin incelenmesiyle ilgili çağdaş doğubilimci uzmanların belirtilen vazifelerin yerine getirilmesi ve araştırmaların daha da güçlendirilmesine vesile olacaktır.

Kuşkusuz, yukarıda belirtilenler Türk Konseyi ülkeleri, Rusya Federasyonu üniversitelerindeki Türkoloji biliminin entegrasyonuna hizmet edecektir.

Düzenleme Kurulu

Değerli meslektaşlarım, konferansın değerli katılımcıları!

"Kutadgu Bilig", büyük bir ideolojik ve felsefi eserdir. Atalarımızın yüzyıllar boyunca gelecek nesillere bıraktıkları dünya ve toplumla ilgili görüşleri biraraya getirilmiş bir mücevher sandığı, sanatsal eserdir. Yusuf Has Hacip, ilerici insanseverlik görüşleri, devlet ve toplum yönetimi, ülkenin kalkınması, devlet görevlilerinin vazifeleri, onlar için gereklilikler, bilgi ve zekanın değeri, dürüstlük, insanlar arasındaki karşılıklı sevgi ve saygı, akibet anlayışı, âdap ve eğitimle ilgili görüşlerini eserindeki kahramanların bahis ve münakaşalarına dayanarak sanatsal beyan etmiştir.

"Kutadgu Bilig" eseri Orta Çağ'da, sadece Türk dünyasında değil, Doğu edebiyatı'nın bir şaheseri olarak da ün yapmıştır. Bu nedenle, eser birkaç nesil Türkologları tarafından düzenli olarak incelenmektedir.

Özellikle, Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi'nde düzenlenecek Uluslararası konferans, be eserin incelenmesi üzerine önemli bir bilimsel platform görevini üstlenecektir, diye düşünüyorum.

Uluslararası konferans çalışmalarına ve bu konferansı ortaklaşa düzenlenmesinde katkıda bulunan ortak üniversitelerin tüm camialarına şükranlarımı sunar, çalışmalarında başarılar dilerim. Konferansta görüşülecek bilimsel konuların dünya Türkolojisi'nin karşı karşıya olduğu önemli sorunların çözüme kavuşturulacağına ve bu alandaki yeni nesil uzmanların yetiştirilmesinde önemli bir adım olacağına inanıyorum.

Gülçihre Rıhsiyeva,
Taşkent Devlet Şarkşinaslık
Üniversitesi Rektörü

Saygıdeğer Katılımcılar,

"Dünya Türkolojisi'nin Büyük Abidesi Olan 'Kutadgu Bilig' Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunları" konulu bu bilimsel konferansın paydaşı olmaktan büyük bir memnuniyet duyduğumu belirtir, sizleri Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı TÜRKSOY ve şahsım adına içtenlikle selamlarım.

Yazıldığı günden itibaren geçen 950 yıllık zamana rağmen güncelliğini koruyan, Türk Dünyası'nın ortak değerlerinden ve şaheserlerinden biri olan Kutadgu Bilig hakkındaki araştırmaların derinlemesine ele alınacağı bu konferansın yeni bakış açılarına vesile olmasını diliyorum.

Bilindiği gibi TÜRKSOY, 2016 yılını doğumunun 1000. yılı münasebetiyle Yusuf Has Hacip yılı olarak ilan etmiş ve yıl boyunca bu önemli Türk büyüğünü bütün Türk Dünyası'nda tanıtmaya yönelik faaliyetlere imza atmıştır. TÜRKSOY olarak Türk uygarlığına damgasını vurmuş şahsiyetlerimizin ve onların ortaya koydukları birbirinden değerli eserlerin tanıtılmasının ne denli önemli olduğunun bilinciyle çalışmalarımızı yürütmekteyiz.

Kutadgu Bilig gibi bir şaheserin, yaklaşık bin yıl önce bir Türk aydını tarafından kaleme alınmış olmasının, Türk milletinin daha o dönemlerde ulaştığı uygarlık seviyesini göstermesi bakımından anlamı çok büyüktür.

Kıymetli Katılımcılar!

"İnsanın süsü yüz, yüzün süsü göz, aklın süsü dil, dilin süsü sözdür.", "Dünyayı elinde tutan, onu anlayış ile tuttu; halka hükmeden, bu işi bilgi ile yaptı.", "Ey asil insan! İnsanlığı elinden bırakma; insanlığa karşı daima insanlıkla muamele et.", "İşi adaletle yap, buna gayret et; hiçbir zaman zulmetme; Allah'a kulluk et ve O'nun kapısına yüz sür." gibi insanlığa evrensel mesajlar sunan ve "mutlu olmanın sırlarını" öğreten Yusuf Has Hacip'in hayatımızın her alanında bizlere yol göstermesini diliyorum.

Bu seçkin toplantının hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyor; Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesiyle, iş birliğimizin ilerleyen zamanlarda artarak devam etmesini temenni ediyorum.

Düsen Kaseinov,
TÜRKSOY Genel Sekreteri

Saygılı meslektaşlarım!

Sizleri "Dünya Türkolojisi'nin Büyük Abidesi Olan "Kutadgu Bilig" Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunları" Konulu Uluslararası Bilimsel Konferans'ta selamlamaktan mutluluk duyuyorum.

Öncelikle, günümüzde hakim olan olumsuz koşullar ve zorluklara rağmen hepimizi bir araya getirmeyi başaran, kültür ve maneviyat konularının *dün, bugün* ve *yarın* son derece önemli olduğunu bir kez daha kanıtlayan Konferans Düzenleme Kurulu'na şükranlarımı sunarım.

Konferans, 950 yıl önce büyük düşünür Yusuf Balasaguni tarafından yazılmış, ancak bugüne kadar güncelliğini kaybetmemiş, nesillerden nesillere bilgi ve bilim, ahlak, eğitim ve terbiyeyle ilgili derin anlamları aktarmıştır Türk kültürünün büyük anıtı "Kutadgu bilig"e ithaf edilmektedir.

2019 yılının UNESCO tarafından "Kutadgu Bilig" yılı – (Saadete Götüren Bilim) Yılı ilan edilmesinden gurur duyuyoruz. Bizim yapacağımız görev – sadece dünya mirasını korumak değil, aynı zamanda atalarımızın bize bıraktıkları bu anıtlar üzerinde, değerleri her zaman yüksek ahlak ve yeni bilgiyi kavrama arzusu olarak kalacak birden fazla yeni, rekabete dayanıklı uzmanlar yetiştirmektir.

Eminim ki, bugün dünya Türkolojisinin paha biçilmez anıtının yeni yönlerini öğreneceğimiz yapıcı bir diyalog gelişecek, bu eserde ileri sürülen fikirleri ve mezmunu daha derin anlayarak ülkenin ve dünyanın geleceğini elinde tutan yeni genç nesle doğru bir şekilde aktarabileceğiz!

Dariya Kojamjarova,
M.Auezov adlı Güney Kazakıstan
Üniversitesi Rektörü

Sayın ve değerli meslektaşlarım,

İstanbul Üniversitesinin çalışanları adına sizleri içtenlikle selamlar iyi dileklerimi sunarım.

Döneminin ilimlerine ve yaşadığı coğrafyadaki kültür ve dil çeşitliliğine hâkim bir Müslüman Türk entelektüeli olan Balasagunlu Yusuf Has Hacip'in kaleme almış olduğu Kutadgu Bilig, tartışmasız bir şekilde Türk İslam edebiyatının en önemli kaynakları arasında bulunmaktadır. Zamanının çok ilerisinde bir bakış açısı ve vizyon ile yazılmış bu eser, günümüzde hala sosyokültürel hayata ışık tutarak katkı sağlamaya devam edebilen ender eserlerdendir. Bu özelliği ile de günümüzde halen akademik açıdan ele alınmayı bekleyen çok sayıda hususu içerisinde barındırmaktadır.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin daha verimli bir boyuta ulaştırılması amacıyla bölge üniversiteleri ile akademik işbirliğini güçlendirmek önceliklerimiz arasında bulunmaktadır. Türk kültür mirasını günümüz ile buluşturacak ve akademik anlamda ele alacak ortak çalışmaları desteklemeyi bir görev addediyoruz. Bu doğrultuda Özbekistan Taşkent Şarkşinaslık Üniversitesi önderliğinde hazırlanacak olan "Dünya Türkolojisi'nın Büyük Abidesı Olan "Kutadgu Bilig" Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunları" konulu Uluslararası bilimsel konferansın Üniversitelerimiz arasındaki bağı güçlendireceğine ve gelecekte yapılacak ortak çalışmalar için örneklik edeceğine yönelik inancımız tamdır.

Mahmut Ak,
İstanbul Üniversitesi Rektörü

Saygılı meslektaşlarım!

Kutadgu Bilig, Türkler Müslüman olduktan sonra kaleme alınan ilk edebî eserdir. Türk yazılı edebiyatının paha biçilmez eserlerinden birisi olan *Kutadgu Bilig,*büyük alim Yusuf

Has Hacip tarafından 462 (Miladi 1069/1070) yılında tamamlanmıştır. *Kutadgu Bilig* Karahanlı Türkçesinde "mutluluk bilgisi" anlamına gelmektedir. Bu eser, edebî eser olması yanında aynı zamanda bir siyasetnamedir. Eserde iyi bir devlet yönetimi nasıl olmalıdır sorusuna cevap aranmaktadır. *Kutadgu Bilig* Türklerin devlet yönetimi hakkında mükemmel bir bakış açısına sahip olduklarını, adaletli bir devlet yönetiminin mutluluğun kaynağı olduğunu keşfettiklerini göstermektedir. Böylesi önemli eser üzerinde bilim adamlarının her zaman söyleyecekleri sözler olacaktır. 2019 yılının UNESCO tarafından Uluslararası "Kutadgu Bilig" Yılı olarak ilan edilmiş olması da oldukça anlamlıdır.

Marmara Üniversitesi'nin Düzenleme Komitesi Üyesi olarak katkıda bulunduğu ve Taşkent Devlet Şarkşınaslık Üniversitesi Rektörlüğünün ev sahipliğinde 27-28 Kasım 2020 tarihlerinde düzenlenecek olan "Dünya Türkolojisi'nin Büyük Abidesi Olan "KutadguBilig" Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunları" konuluUluslararası Sempozyum yeni fikirlerin ortaya çıkmasına katkı yapacaktır. Türk dünyasının birliğine ve iş birliğine vesile olacak olan bu önemli Sempozyumun hayırlı olmasını diler, emeği geçenlere Şahsım ve Marmara Üniversitesi adına teşekkür ederim.

Erol Özvar,
Marmara Üniversitesi Rektörü

Saygılı meslektaşlarım!

Yusuf Has Hacip tarafından kaleme alınan ve Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de ilk ve muhteşem eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig, Balasagun'da, Kâşgar'da tamamlayarak Karahanlı hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur. Kutadgu Bilig, insana her iki dünyada saadete ermek için takip edilecek yolu göstermek amacıyla kaleme alınmış bir eser olup mansap sahiplerine ahlâk dersi veren sıradan bir öğüt kitabı değil, insan hayatının anlamını tahlil ederek onun toplum ve dolayısıyla devlet içindeki görevlerini belirleyen bir hayat felsefesi sistemidir.

Ankara Üniversitesi'nin Düzenleme Komitesi Üyesi olarak katkıda bulunduğu Taşkent Devlet Şarkşınaslık Üniversitesi Rektörlüğünün ev sahipliğinde 27-28 Kasım 2020 tarihlerinde düzenlenecek olan "Dünya Türkolojisi'nin Büyük Abidesi Olan Kutadgu Bilig Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunları" konulu Uluslararası Sempozyum, Türk dünyasının kültür hazinesi olan Kutadgu Bilig üzerine çalışan bilim adamlarının fikir alışverişinde bulunmasına ve bu eserin çok yönlü ve kapsamlı bir biçimde ele alınmasına vesile olacaktır.

Üniversitelerimiz arasındaki işbirliğini daha da güçlendireceğine inandığım bu sempozyumun başarılı geçmesini diler, emeği geçenlere şahsım ve Ankara Üniversitesi adına teşekkür ederim.

Hicabi Kirlangiç,
Ankara Üniversitesi Akademik ve İdari
İşler İle İlgili Rektör Yardımcısı

Sayın ve değerli meslektaşlarım,

Bakü Devlet Üniversitesinin çalışanları adına sizleri içtenlikle selamlar iyi dileklerimi sunarım.

Öncelikle, konferansın ithaf edildiği Yusuf Has Hacip Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig" adlı eserinin sadece Türk dünyası için değil, tüm insanlık için büyük önem taşıdığına dikkat çekmek isterim. Başarıya ve mutluluğa götüren Bilgelik kitabında 950 yıl önce şöyle denilmektedir: "Ülkeyi alan kılıçla aldı. Ülkeyi elinde tutan kalemle tutar". Burada, devletin korunup güçlendirilmesi için bilim ve eğitime duyulan ihtiyaç vurgulanmaktadır. Bu alıntı, eserin tüm ruhunu açıkça ifade etmektedir. Böyle bir yazılı anıtın farklı perspektiflerden - tarih, dilbilim, etik, felsefe ve diğer alanlar açısından - bilimsel olarak incelenmesi istisnai bir

önem taşımaktadır. Yazılmasının üzerinden çok zaman geçmiş olsa da eser, bilimsel geçerliliğini korumuş ve tarihsel değerini artırmıştır.

Türkçe yazılmış ilk eser olan Kutadgu Bilig'in yıldönümündeki bu buluşmanın bizi yakınlaştırmak ve işbirliğimizi güçlendirmek için büyük bir fırsat olduğunu belirtmek gerekir. Bu konferansın, üniversitelerimiz ve ülkelerimiz arasında karşılıklı yarar sağlayan ilişkilerin kurulmasında önemli adımlardan biri olacağına inanıyorum. Konferansı teşkil edenlere, Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi yönetimine ve tüm katılımcılara verimli ve etkili bir işbirliği ve başarılar diliyorum.

Şahin Panahov,
Bakü Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkileri
Konusunda Rektör Yardımcısı

Sayın meslektaşlar!

Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi'nde "Kutadgu Bilig" adlı ölümsüz eserin kapsamlı şekilde incelenmesine adanmış Uluslararası Bilimsel Pratik Konferans'ın açılışı vesilesiyle sizleri tebrik ediyorum.

Yusuf Balasaguni, Orta Çağ'ın seçkin bir düşünürü, şairi ve bilim adamıdır. Yusuf Balasaguni daha hayatteyken Türk dilinde yazdığı "Kudatgu Bilig" ("Saadete Götüren Bilim") adlı eseri için "Has Hacıp" unvanına layık görülmüştür. Bir düşünür olarak Yusuf Balasaguni'nin bu eseri, haklı olarak yazılı edebiyatın şah eseri ve pedagoji ile insanseverliğin özünü birleştiren bir anıt olarak anılmaktadır.

Bişkek Devlet Üniversitesi ile ortaklaşa düzenlenen Uluslararası konferans, aynı zamanda "Kutadgu Bilig" eserinin anlamını incelemek için önemli bir platform olup, Türk Konseyi ülkeleri ile Rusya'nın akademik camiasını bütünleştirmeyi amaçlamaktadır.

Bu konferansın bilim adamlarımız ve öğretmenlerimiz arasındaki bilimsel işbirliğinin daha da kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını umuyoruz. Konferansın çalışmalarında ve belirlediği hedefe ulaşmasında tüm meslektaşlarımıza başarılar dilerim!

Gulnara Murzahmedova,
K.Karaseva adlı Bişkek Devlet Üniversitesi
Rektörünün Bilim ve Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Yardımcısı

Saygılı meslektaşlarım!

Yusuf Balasagun ve onun "Kutadgu Bilig" eseri şüphesiz Türk dünyasında kültürler arası ve dinler arası işbirliğinde büyük önem taşıyan Doğu edebiyatının paha biçilmez bir anıtıdır. Klasik Türk şiirinin neredeyse bin yıllık tarihi, Balasagun'un "Kutadgu Bilig" ("mutluluk getiren bilgi") şiiriyle başlar. Yusuf Balasagun kendisi şöyle yazıyor:"Bilgelerin elinde çok sayıda Arap ve Farsça kitap vardı, ama bu kitap, Türklerin kendi dillerini duydukları ilk kitaptır."

Doğu edebiyatının paha biçilmez ve eşsiz anıtının yaratılışının 950 yıldönümünü kutlayan Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi duvarlarında bu "Dünya türkolojisi'nin büyük abidesi olan "Kutadgu Bilig" eseri üzerindeki incelemelerin güncel sorunlari" adında uluslararası bilimsel ve pratik konferansın organizasyonu ve yürütülmesi, hem Türk Dünyası hem de dünya çapındaki araştırmacılar için muazzam ve ölçülemez bir öneme sahiptir. Doğu şiirinin bilgeliği onlarca yıldır bilim adamlarının hayranlığını ve ilgisini uyandırmış ve şimdi de devam etmektedir.

Balasagun'un Türk dilinde yazılan incisi üzerine birçok monografi ve tez yazılmıştır. Ve bugüne kadar, bu araştırmalar alaka düzeyini ve kendine olan ihtiyacını korumaktadır. Kazan Federal Üniversitesi'nin bu konferansa ortak Organizatör olarak katılımı, bizim yani KFU temsilcileri için pahabiçilmez bir öneme sahiptir. Kazan Üniversitesi, iki asırdan fazla bir süre boyunca Rus Oryantalizm ve Türkoloji biliminin beşiği olmaktadır. Kazan Üniversitesinde

tüm bu yıllar boyunca, bilim adamları Doğu Edebiyatı, medeniyeti, Ulusal Tarih ve maneviyatı, büyük oryantal alimlerin ve düşünürlerin miraslarını incelemektedir. Sunulan bu fırsat için Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi'ne minnettarız ve konferans süresince işbirlikçi verimli çalışmalar temenni etmekteyiz.

Timirhan Alişev,
Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkileri
Konusunda Rektör Yardımcısı

Saygılı meslektaşlarım!

MS 1000'li yıllarda Türkçe konuşan halkların hâkim olduğu coğrafyalarda artık bu son aşamaya, yani yönetim ilke ve felsefesinin yazılı metinlere dönüştüğü aşamaya gelinmiştir. _Kutadgu Bilig_ de bunun en somut kanıtıdır.

Türk dünyasının Karahanlılar dönemine ait kültürel miraslarından biri olan _Kutadgu Bilig,_ Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından 1069-70 yılında tamamlanarak dönemin hakanı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuş bir siyasetnâmedir. Yusuf Has Hacip'in bu kıymetli eseri, yalnız Karahanlı Devleti dönemin dil ve edebiyatını değil; tarihini, sanat tarihini, sosyolojisini, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler perspektifini aydınlatan dikkate değer bilgiler içermektedir. Şair, 6645 beyitlik bu dev eseriyle takdir görerek Hakan tarafından, Has Hacip'lik unvanıyla taltif edilmiştir.

Döneminin hem düşünürü hem de edebiyatçısı olan Yusuf Balasaguni eserini, her iki dünyada da kutlu olmak için gerekli olan felsefi kavrayışı ve uygulamaları anlatmak amacıyla kaleme almıştır. İyi bir birey ve vatandaş, âdil ve güçlü bir yönetici olabilmenin yolunu gösteren öğretisini, hem düşünce ve yaklaşım hem de davranma biçimi boyutunda kurgulayarak, felsefe ile pratik bilgiyi sentezleyen bir siyaset bilimi rehberi oluşturmuştur.

Kutadgu Bilig'de bir hükümdarın sahip olması gereken nitelikler, devlet yönetiminde aklın ve bilimsel yaklaşımın önemi, hâkimiyetin gereklilikleri, adalet ve ahlakla ilgili görüşler diyalektik bir yaklaşımla sunarak etkili bir anlatım yolu yakalanmıştır. Yusuf Balasaguni, "nasıl olunmasını gerektiğini", "nasıl olunmaması gerektiği" üzerinden de göstererek karşıtlık temelli bir anlatım kurmuştur. Has Hâcip, alegorik anlatımıyla; felsefi düşünceyi ve değerlerleri somutlaştırarak Türk dünyasının, neredeyse bin yıl sonra dahi bilimsel çalışmalarına kaynaklık edecek bir siyaset bilgisi kitabı oluşturmuştur.

Kutadgu Bilig'in yazılışının 950 yıl dönümümü münasebetiyle, Yusuf Has Hâcip'i ve eserini farklı yönleriyle yeniden ele almaya imkan vermek üzere, 27-28 Kasım 2020 tarihlerinde uluslararası bir sempozyum düzenlenmesi son derece önemli olacaktır.

Yunus Koç,
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü,
Hacettepe Üniversitesi

Değerli meslektaşlarım, konferansın değerli katılımcıları!

Dünya edebiyatının büyük anıtı olan "Kutadgu bilig" destanının yaratılışının 950. yıldönümüne ithaf edilen güncel konferans, ilk, en eski ve türünün tek Türk şiirsel kompozisyonu olan "Kutadgu bilig" 11. yüzyıl, 2020'nin en önemli kültürel etkinliklerinden biridir.

Dastan "Kutadgu bilig" sadece dünya edebiyat eserleri koleksiyonuna girmekle kalmadı, aynı zamanda dünyanın dört bir yanındaki insanları birleştirmeye devam ediyor. Destanın sayfalarında ileri sürülen hümanist fikirler bugün oldukça günceldir ve metinde somutlaşan fikirlerin etik ve eğitimsel önemi bu anıtı modern kılar.

Bu anıtın Rusça'ya tek ve en iyi şiirsel çevirisinin St.Petersburg (Leningrad) Devlet Üniversitesi'nde Türk Filolojisi Bölümü eski Başkanı (1972 - 1988) Profesör Sergei Nikolaevich Ivanov tarafından yapıldığını fark etmek sevindiricidir.

Rusya ve Özbekistan eski komşular, arkadaşlar, ortaklar. Ülkelerimiz uzun ve ortak bir geçmişe sahip. Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin, Özbekistan, Rusya'nın uzun vadeli ve önemli bir müttefikidir ve bu nedenle ülkelerimiz arasında kültür ve eğitim alanında işbirliği stratejik niteliktedir. Bu bağlamda, St.Petersburg Devlet Üniversitesi'nin Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi'nin ortağı olduğu güncel uluslararası konferans, istisnai bir öneme sahiptir ve dostluğumuzun ve verimli işbirliğimizin ufkunu kesinlikle genişletecektir.

Organizatörlere ve konferansın tüm katılımcılarına başarılı çalışmalar, yaratıcı ilhamlar ve önemli bilimsel keşifler diliyorum!

Apollinaria Avrutina,
Çağdaş Türkiye ve Rusya-Türkiye İlişkileri
Araştırma Merkezi Müdürü, St.Petersburg Devlet Üniversitesi

Sayın meslektaşlar!

Eylül 2020'de György Hazai Oriental Vakfının, dünyadaki ilk Türkoloji bölümü olan Budapeşte'deki Eötvös Loránd Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nün kuruluşunun 150. yıldönümünü kutlamak için düzenlenen bir webkonferansta katılımcılar, Türkolojinin geleceğini tartışıyorlardı.Çalıştaya katılan tüm akademisyenler, ancak bilim adamlarının işbirliği ile parlak bir gelecek yaratabileceğimiz konusunda hemfikirdi.

Taşkent Devlet Şarkşınaslık Üniversitesi ve Budapeşte'deki Eötvös Loránd Üniversitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen Kutadgu Bilig konferansı, bilimsel tartışmaları ve gelecekteki işbirliğini kolaylaştıran bir etkinliktir. Yusuf Has Hacip'in 1069'da yazdığı Kutadgu Bilig, birçok Türk milletinin ortak mirası ve birçok Türk edebiyat geleneğinin bir parçası ve bu nedenle tüm Türk dünyasında ilginç bir araştırma konusu olduğu için konferansın konusu son derece iyi seçilmiş.

Kutadgu Bilig, sadece Türkçe yazılmış ilk Müslüman edebi metin değil, aynı zamanda yazıldığı zaman Karahanlılar döneminin kültürüne dair bir bilgi hazinesidir. Bu içerik zenginliği, Türkoloji çeşitli alanlarında çalışan akademisyenlerin, dilbilimcilerin, edebiyat tarihiçilerin, kültürel çalışmaları yapanların konuya farklı bir açıdan yaklaşmaları ve gözlemleri de konferansa katılan meslektaşlara gelecekteki çalışmaları için ilham verebilir. Konferansın ardından, daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı mümkün kılacak makalelerin düzenlenmiş versiyonunu içeren bir cildin yayımlanması ümit edilmektedir.

Benedek Peri,
Şarkşınaslık Enstitüsü Müdürü, Eötvös Loránd
adlı Budapeşte Üniversitesi

Düzünleme kurulu başkanları

2019 yılında Özbekistan Cumhuriyeti'nin Türk Konseyi'ne üye olarak katılması ülkemizin Türk Konseyi'ne üye ülkelerle her alanda, özellikle bilim, eğitim ve kültür alanlarında işbirliğinin genişlemesine vesile olmuştur. Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şevket Mirziyoyev, Türk halklarının manevi değerler, işbirliği bağları ve dillerin benzerliği ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir.

Türk Konseyi ülkeleri ve Rusya nin üniversiteleriyle iyi ilişkilerin kurulması ve işbirliğinin genişletilmesi amacıyla biz "Dünya Türkolojisi'nin Büyük Abidesi Olan "Kutadgu Bilig" Eseri Üzerindeki İncelemelerin Güncel Sorunları" adlü güncel konulu Uluslararası Bilimsel Konferans'ı düzenleme girişimiyle çalışmalarımıza başladık. Meslektaşlarımız ve ortaklarımız teklifimize hemen yanıt vererek Konferans'ı ortaklaşa düzenleme fikrimizi desteklemişlerdir.

Türk dillerinin tarihini incelerken, ilk olarak Orta Çağ'ın önde gelen düşünürlerinden biri olan Yusuf Has Hacip'in yazdığı "Kutadgu Bilig" adlı esere baş vuruyoruz. Bu, dilin tarihsel kalıplarını ve köklerini öğrenmemizi sağlar. Taşkent Devlet Şarkşinaslık

Üniversitesi'nde düzenlenmekte olan Uluslararası Konferans'ın, ünlü Türkologlar arasında görüş alışverişi ve tartışma platformu olmasını umut ediyoruz.

Konferans'ın Düzenleme Kurulu üyelerine, oturum başkanlarına ve konuşmacılara, vermekte oldukları destek ve katılımlarından dolayı teşekkür ederiz!

Kudretullah Amanov,
Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi Rektörü'nün
Gençlerle Çalışma İşlerinde Sorumlu Yardımcısı
Elyar Mahmudov,
Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi Rektörü'nün
Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Yardımcısı

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ИНСОННИНГ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИ ҲАҚИДА

Тўхлиев Боқижон
филология фанлари доктори, профессор
Тошкент давлат шарқшунослик университети

Тарихда номлари қолган буюклар кўп. Улар ўзларининг кенг ижодий фаолияти, кўплаб илмий, тарихий, адабий асарлари билан замондошларнинг ҳурмат ва эътиборини қозонишган, кейинги авлодларнинининг ҳам эътирофларига сазовор бўлишган. Аммо шундай итжодкорлар ҳам борки, улардан фақат биргина асар етиб келган холос. Маҳмуд Кошғарий (“Девону луғот ит-турк”), Юсуф Хос Ҳожиб (“Қутадғу билиг”), Аҳмад Югнакий (“Ҳибат ул-ҳақойиқ”)лар мана шу силсилага киради.

Уларнинг учаласи ҳам Шарқ Ренессанси – Уйғониш даврида яшаган аниқроғи, ўша илк Ренессанснинг равнақига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишган. Адам Мец “Мусулмон Ренессанси”, акд. Н.И.Конрад “Шарқ уйғониши” деб номлаган ушбу давр кўплаб мутафаккирларни, буюк алломаларни майдонга келтирган. Муҳаммад Хоразмий, Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Ибн Синолар ўша даврлардаёқ жаҳоний эътирофларга сазовор бўлишган. Юқоридаги уч мутафаккир ҳам шу силсиланинг муносиб ҳалқаларидир.

Биз бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Уйғониш даврининг асосий хусусиятларидан бири маданий ва тафаккурдаги юксалишнинг очиқ намоён бўлиши билан белгиланади. Унинг асл моҳиятини жаҳолат ва мутаассибликка ўт очиш, инсонни улуғлаш, унинг истеъдод ва қобилиятларини юзага чиқариш, умуминсоний ва миллий-маънавий фазилатлар уйғунлигни тарғиб ва ташвиқ этиш ташкил этади. Айни мана шу жиҳатлар Юсуф Хос Ҳожибни ҳам илк Уйғониш даврининг муносиб вакилига айлантирган.

Юсуф Хос Ҳожиб туркий дунёнинг бахти ва иқболидир. У айни мана шу миллат шарафи деб яшади, ижод қилди, ўзининг буюк қумаруси – миллат учун меросини қолдирди. “Турк” деган сўзнинг ўзи Юсуф Хос Ҳожибнинг фахру ифтихори манбаи бўлган. Эътибор берайлик, Юсуф Хос Ҳожиб туркий давлатчиликнинг қайта тикланаётганидан, бу давлатнинг юксалиш йўлига кираётганидан фахр туйғуларини туяди:

Байат бэрди давлат э түркән қуты
Анының шукры қылғу оқыб мың аты

Эй, туркларнинг бахти , худо (сенга) давлат берди,
Мингта номини ёд этиб, унинг шукрини қилиш керак.)

(Юсуф хос Ҳожиб, 1972 : 78-79. Барча мисоллар шу нашрдан олинган)

Адиб турк ҳоқонининг номини китобга киритилишини алоҳида қайд этади. Шунда ҳам унинг бошқалардан ажралиб туришини, ўзига хослдигини алоҳида урғукдлайди. Бу урғулаш ҳам яна “турк” сўзига боғланади:

Китабка битинди бу хақан аты
Бу ат мәңү қалды э түркән қути

Бу хоқоннинг оти китобга ёзилди,
Бу от мангу (бўлиб) қолди, эй, турклар бахти

Адибнинг дуолари, тилаклари ҳам мана шу турк мамлакати, турк миллати билан чамбарчсас боғлиқ:

Тирилсүни түркән қуты мың қутун
Тэлинсүни көрмәз қарақы отун

Турклар қути минг бахт(лар) билан яшасин,
Кўра олмайдиган(ларнинг) кўзи ўт билан тешилсин.

Адибнинг “Қутадғу билиг”да бошқаларнинг эътиборига етказиши лозим бўлган фикрлари кўп ва бу фикрларнинг ифода тарзи ҳам шунга мос ва муносиб тарзла ранг-барангдир. Шунга қарамасдан уларнинг энг саралари қаторида у миллий-маънавий омилларни алоҳида ажратади. Табиийки, бу омиллар орасида туркийларнинг ўзигагина тегишли бўлган маъанавий манбалар бош планда туради. Уларнин асосий қисми эса яна турк билан, туркчилик билан алоқадор:

Масал кэлди түркчә муңар мэңзәтүр,
Аны сөзләдим мэн муну йаңзатур.
Уқуш көрки сөз-ул бу тил көрки сөз,
Киши көрки йуз-ул бу йүз көрки көз.

Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим:
Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир.

Юсуф Хос Ҳожиб мисолларни танлайди, саралайди. Ўнлаб ва юзлаб намуналар орасидан миллий-маънавий қобиқ билан қоплангани аниқ билиниб турган намуналарга устуворлик беради:

Көрү бэрсә эмди бу турк бэгләри
Бу турк бэгләриндә тақы йэгләри
Бу турк бэгләриндә аты бэлгулуг
Туға алп эр эрди қуты бэлгулуг
Бэдуг билги бирлә өкуш эрдәми
Билиглиг уқушлуғ будун көдруми
Тәжикләр айур аны Афрасийаб
Бу Афрасийаб тутты элләр тилаб

Энди боқиб кўрсанг бу турк беглари,
Бу турк бегларининг янада яхшилари.
Турк беглари орасида оти белгилик,
Тўнга Алп Эр эди, қути белгилик.
Билими — буюқ ҳунар(лар)и — талай.
Билимли, заковатли, халқ_ орасида сараси.
Тожиклар уни Афросиёб деб атайдилар,
Бу Афросиёб элларни ўз тасарруфига олиб тутди.

Туркий мақол намуналари ҳар доим халқнинг орасида тарбиянинг энг таъсирчан воситаси ҳисобланган. Халқ буни яхши билган. Табиийки, шу халқ вакили бўлган Юсуф Хос Ҳожиб ҳам уларнинг маънавий имкониятларини, таъсир доираси ва кучини жуда ёрқин тасаввур этган. Шунинг учун ҳам бу борада ҳам устуворликни яна туркий мақолларга берган:

Муңар мэңзэту кэлди туркчэ масал
Оғықыл муны сэн кэңул өгкэ ал.
Уқушлуғ кишикэ эши таб уқуш,
Билигсиз кишикэ аты таб сөкуш.

Туркчада бунга ўхшайдиган масал мавжуд,
Сен бу масални уққин, кўнгилга ва миянгга жойла:
Заковатли киши учун заковат етарли эшдир,
Билимсиз кишининг оти фақат таҳқирга лойиқдир.

Қадимги туркийлар боболар культига алоҳида эътибор беришган. Аждодларнинг тажрибалари, панд ва ўгитлари муқаддас ҳисобланган. “Оталар сўзи – ақлнинг кўзи” мақоли бежиз яратилмаган. Асарда айни мана шу омил ҳам алоҳида эътибор билан кузатилади:

Нэку тэр эшит эмди туркчэ масал
Башында кэчурмиш бу көкчин сақал.
Энди (бу) туркча масални эшитгин, (унда) нима дейди,
Ўз бошидан кечирган оқсоқол (ёши улуғ киши).

“Кўкчин сақал” фақат соқолнинг ранги ва кўринишини ифодалаётгани йўқ. Метонимия сифатида у айни пайтнинг ўзида шу соқол эгасини ҳам акс эттирмоқда. У кўпгина туркий халқларда ҳозир ҳам қўлланадиган “оқсоқол”нинг ўз ва кўчма маънолари билан уйғун келади. Кейинги маънода у тажрибали, билимдон ва ёши улуғ инсонларни англатиб келади. “Башында кэчүрмиш, йашамыш киши” (бошидан (кўп нарсаларни) кечирган, (узоқ йиллар) яшаган” ифодалари ҳам, “авичға” сўзи ҳам шу маънони англатади.

Айрим касб-ҳунарлар, амал ва лавозим номлари ҳам айни мана шу вазифага бўйсундирилган:

Йэмэ йақшы аймыш бу турк буйруқы
Көрур кез йаруқы оғул-қыз уқы

(Бу ҳақда) турк саркори янада яхши сўзлабди:
Кўрар кўзнинг нури ўғил-қиздир, билгин.

Айрим қабила бошлиқлари, улус раҳнамолари тилга олинган ўринларда (“Йағма беги” (Каримов, 1972: 304-305), “Ила атлқғы” (Каримов : 380), «Уч орду ханы» (Каримов: 380) ҳам худди мана шу боболар культининг излари анчайин ёрқин сезилиб туради.

Буларнинг барчаси битта мақсад билан, яъни инсон маънавиятига дахл қилиш, ундаги яхши ва эзгу жиҳатларни шакллантириш, кўпайтриш ва барқарор ҳолга келтириш нияти билан қилинган ишлардир. Адиб энг аввало инсондаги табиийлик ва самимийликни, ичи билан ташининг бир хил бўлишини талаб этади:

Ташы-ул ичи-ул ичи-тэг ташы
Бу йаңлығ болур-ул көни чын киши

Ичи сиртидек, сирти зса ичидек,
Тўғри, рост киши мана шу янглиғ бўлади.

Шунга қарамай, фақат язхши одамларнинг ўзи ҳам икки хил бўлади. Уларнинг бири асл эзгу бўлиб, Юсуф уларни “туғма”деб айтади. Иккинчи тоифа эса гарчи дастлаб эзгулар гуруҳида бўлса-да, ёмонларга яқинлашиши билан ўша томонга эгилиб кетиб қолиши ҳам мумкин. Уларга адиб томонидан “ўткинчи” номи берилган.

Айни пайтда ёмонлар (адиб уларни “эсизлар” деб атаган) ҳам икки тоифага бўлинади: улар ҳам туғма ёки ўткинчи бўлади. Адиб уларни умумлаштириб, эзгудан олам аҳлининг эзгуликлар олишини, ёмонлардан эса дунёга бало ва офатлар ёғилишини қайд этади. Адибнинг назарида:

Өруң сут билә кирсә эдгу қылық
Өлум тутмағынча эвурмәс йорық
Яъни эзгу қилиқ оқ сут билан китрар экан,
умрнинг охиригача ҳам шу йўлни йўқотмайди.

Шунинг учун ҳам халқ бошлиқлари эзгу бўлиши шарт. Шунда ажойиб натижа бўлади:

Қалы эдгу болса будун башчысы
Қамуғ эдгу болды аның ишчиси
Агар халқнинг бошчиси яхши бўлса,
Унинг хизматчилари барчаси яхши бўлади.

Албатта, кишиларнинг яхши ёки ёмон деган гуруҳларга ажратишнинг ўизига хос ўлчов бирликдлари ҳам мавжуд. Ўулардан бири билимдир. Адиб бунинг учун ниҳоятда гўзал қиёсни топади. Билимлининг сўзи оқиб турган зилол сувга ўхшайди. Билимсизнинг кўнгли эса саҳродаги қум билан баробардир:

Билиглиг сөзи йэркә сув-тэг турур
Ақытса сувуғ йэрдә нэъмат унур.
Билиглиг кишиниң савы әксумәс
Ақығлы сузуг йўл сувы эксумәс
Өйуг чим осуғлуғ болур билгәләр
Чықар сув қайуда адақ урсалар
Билигсиз киши көңли қум-тэг турур
Өкуз кирсә толмас ап от йэм унур

Билимлининг сўзлари ер учун сув кабидир,
Сувни оқизилса, ерда анвойи неъматлар унади
Билимли кишининг овозаси камаймайди,
Оқувчи зилол булоқнинг суви камаймайди.
Донолар чим (кўк) ўсадиган сероб ер каби бўладилар,
Унинг қаерига оёқ урилса, (зилол) сув чиқади.
Нодон киши кўнгли қум (чўл) каби бўлади,
Емиш, ўт ўсиши у ёқда турсин, унга дарё оқиб кирса
ҳам тўлмайди.
Адиб Ойтўлди тилидан шундай хулосаларини баён этади:

Қамуғ нәңгә вакт-ул куни бэлгулуг
Нафас тын тоқырқа саны бэлгулуг
Йыл ай кун кэчәр-тэг тириглик кэчәр
Кэчәр кун кэчургәй сэни бэлгулуг.
Барча нарсанинг вақти-соати ва куни белгиликдир,
Нафас ва тин олишнинг сони белгиликдир.
Йил, ой, кун ўтганидек тириклик ҳам ўтади,

Ўтаётган кунлар сени ҳам албатта ўтказади.

Шундай экан, қандай йўл тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг жавобини адиб Ойтўлдининг ўғлига берган ўгитлари сифатида тақдим этади:

Увутсуз кишидин йырақ тур тэз-ә
Мэниңдин миң алқыш увутлуғ узә
Қамуғ иштә эвмә сэрин өз бақа
Сэримлуг кишиләр тэгир арзуқа
Қайу йэрдә эрсә йорық отру тут
Йорық отру тутса сэңә өргә кут
Тилиңни көдәзгил көзуңни көдәз
Боғузны көдәзгил ҳалал йэгил аз
Будун муңқа болса йырақ тур қача
Қара булғақынга қатылма сэчә

Мазмуни:

Уятсиз кишидан зинҳор йироқ тур,
Уятлиларга мендан минг-минг олқишлар бўлсин.
Барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар орзуга етади.
Қаерда бўлмасин феъл-рафторни мўътадил тут,
Феъл-рафторни мўътадил тутсанг, қут сенга ўрмалаб
келаверади.
Тилингга эҳтиёт бўл, кўзингни асра,
Нафсингни сақла, ҳалол ва оз егин.
Халқ хиёнатга ҳозир турган бўлса,
улардан йироқ тур, қоч,
Авомнинг исёнига била туриб аралашма.

Адибнинг назарида, энг муҳим қадриятлардан бири инсон умридир. Уни беҳуда ва ҳайф қилмаслик керак. Ҳаётда аниқ мақсади бўлган кишилар ўзига нима керагини билади. Шунинг учун ҳам улар беҳудакорликдан тийилишади, азиз умрни муносиб нарсаларгагина сарфлашади. Бир нарсани эсдан чиқармаслик лозимки, бу дунёда ҳар ким экканинигина ўради, холос:

Тарығлағ эрүр дунйа элиг қуты
Тарыса орар эр тирилгү оты
Нэкү эксә йэркә йана ул үнүр
Нэкү бәрсә эврә аны-оқ алур.

Бахтиёр элиг, бу дунё бир экинзордир,
Экин унса, киши ўз ейдиган ўтини ўради.
Ерга нима экса, ўша нарса унади,
Сенга (табиат) нимани берса, ўшани яна қайта олади.

Дунё моли шўр сувга ўхшайди, ичган билан кишининг чанқоғи қонмайди. У кўланкага ўхшайди, қувсанг қочади, қочсанг, сенга ёпишиб олиб ортингдан келаверади. Ёки у бир рўёга ўхшайди: узоқдан кўриниб турганга ўхшаса-да, яқинлашиб борсанг бирданига йўқолади.

Албатта, жамиятда турли тоифалар бор. Уларнинг зиммаларидаги вазифалар ҳам ранг-баранг. Шунга қарамай, бошлиқ ва халқ деган тушунчалар бор. Уларнинг ўртасида эса турли-туман амалдорлар ҳам фаолият кўрсатади. Адиб шундай ўхшатишни келтиради: халқ қўйга, мамлакат бошлиғи унинг қўйчисига ўхшайди.

Сарой амалдордлари эса оч бўридай гап. Агар қўйчивон қўйларни авайлаб асрамаса, уларни оч бўрилар еб битиради.

Бу дунёдаги одам сафарга чиққан кишига ўхшайди. Бу сафар узун йўлдан иборат. Узоқ йўлга тушган киши эса унга муносиб тайёргарлик кўриши керак. Барча орзуларга эришдим деган киши, умрининг ҳам тугаганини билмай қолади. Ҳашаматли уй ва саройлар қуришнинг нафи йўқ – сени қора ердан иборат қабр кутиб турибди. Шунинг учун ҳам баъзи нарсалардан тийилиб, баъзи нарсаларга куч бериш лозим. Хусусан, ҳаромга аралашмаслик, зулм қилмаслик, киши қонини тўкмаслик, хусумат ва ўчдан тийилиш шарт.

Адиб зулм ва адолатни жуда ёрқин ифодаларда тасвирлаб кўрсатади:

Күйәр от турур күч йағуса күйәр
Төрү сув турур аҗса нэъмат үнәр
Узун эл йэйи тэб тэсә эй бөгү
Төрү түз йурытғу будунуғ көгү
Эл артар төрү бирлә этлүр ажун
Эл эксүр бу күч бирлә бузлур ажу

Мазмуни:

Зулм ёниб турган ўт (каби)дир, яқинлашса куйдиради,
Адолат (эса) сув (каби)дир, у оқса, неъмат унади.
Элни узоқ идора қилайин десанг, эй доно,
Сиёсатни тўғри юритиш, халқни шарафлаш керак.
Адолат билан эл ривожланади, олам гулистон бўлади,
Зулм туфайли эл инқироз топади, олам бузилади.

Олам карвонсарой. Ҳар бир одам эса шу йўлдаги карвонларнинг биттаси. Энди тасаввур қилинг, карвон карвонсаройда қанча муддат тўхтаб туради? Демак, сен кўчишингдан олдин кўчларингни юборишни ўйла. Табиийки, олдин юборилиши лозим бўлган ”кўч” инсоннинг эзгу амалларидир.

Юсуф Хос Ҳожиб уят-андишани эзгуликнинг ҳимоячиси ва ёмонликнинг тўсиғи деб билади. Муҳими, обрў, уят сингари тушуналар соф туркий ифодалар билан номланади:

Байат кимкә бәрсә овут көз сувы
Аңар бэрди давлат тугәл йүз сувы

Худо кимга андиша-уят ва фазилат бахш этса,
Унга давлат ва тугал иззат-обрў беради.
Адибнинг энг олий шиорларидан бир эса мана бундай:
Кишилар ара, кўр, киши ул бўлур,
Анингдин кишилар асиғлар булур.
Кишилар орасида (ҳақиқий) инсон шу бўладики,
ундан бошқалар наф, манфаат топади.

Назаримизда айни мана шу ҳақиқат бугун ҳам ўз кучида турибди. Адибнинг ўгитлари бугун ҳам ҳаётийлигин тўла сақлаган. Биздан эса унга амал қилиш ва замондошларимизни, айниқса, ёшларимизни шу йўлдан бирга-бирга юришга ҳамкорлик талаб этилмоқда, холос.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Саодатга йўловчи билим.
2. Трансккрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. - Тошкент, фан, 1972.

TÜRK DÜNYASINDA DİL POLİTİKALARININ OLUŞMASINDA ESERLERİN ROLÜ: *KUTADGU BİLİG'İN* ARAŞTIRILMA TARİHİ

Elçin İbrahimov
Dr. Öğr. Üyesi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstütüsü

Özet. *Türklerin ortak edebî kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig, Türk tarihinde özel bir yere sahiptir. Kutadgu Bilig ile ilgili yayınlar arasında üç eser öne çıkmaktadır. Birincisi, ünlü Türk bilim adamı R.R.Arat'ın yayını; ikincisi, Özbek Türklerinden K.Kerimov'un yayını; üçüncüsü ünlü Rus Türkolog S.İvanov tarafından eserin Rusçaya çevirisidir.*

1983 yılında Moskova'da "Nauka" yayınevi tarafından S.İvanov'un çevirisi ve akademisyen A.Kononov'un metin düzenlemesi ile basılmış eserin yorumlarında âlimlerin Kutadgu Bilig'in dili hakkındaki görüşleri de verilmiştir. Eserin Karahanlılar döneminin dili olan Hakaniye dilinde yazıldığını ileri sürenlerle birlikte, Uygur (V.Radloff), yahut eski Uygur dilinde (S.Malov) yazıldığını düşünenler de vardır. N.Baskakov ve A.Şerbak eserin Karluk dilinde, R.Tenişev Karahanlı-Uygur Hakaniye dilinde, eserin Rusçaya şiirsel çevrisinin yazarı şair N.Grebnev ise Uygur dilinde yazıldığını iddia etmektedir. G.Blagova ise Karluk ve Kıpçak dillerinin karışımı bir dille yazıldığını düşünmektedir.

Kutadgu Bilig, ayrıca A.Baskakov, A.Şerbak, H.Koroğlu, M.Hıdırov, E.Fazilov, E.Tenişev, İ.Stebleva, S.Kiyaştomı, G.Blagova, N.Banarlı, A.Levend, L.Banelli, O.Alberti, M.Aran, A.Bombaçi, F.Rahmeti, M.Hartman, S.Çağatay, E.İnan, İ.Necmi, A.Valitova ve başka araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan araştırılmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycanlı araştırmacılar Kutadgu Bilig ile ilgili önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir. V.Aslanov'a ait "Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sözcükbilim Açısından Bir Karşılaştırma" ve A.Rustamova'ya ait "Orta Çağda Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkaç Benzerlik" gibi çalışmalar buna örnek olarak gösterilebilir. Edebiyat alanındaki bazı eserlerin ilgili bölümlerinde de Kutadgu Bilig hakkında değerli bilgiler elde etmek mümkündür. Bu tür çalışmalara örnek olarak ise P.Halilov'un "Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı", F.Zeynalov'un "Eski Türk Belgesel Mirası", A.Safarlı'nın "Orta Çağda Eski Azerbaycan Edebiyatı" ve M.Seyidov'un "Azerbaycan Mitolojisinin Kökeni" gibi eserleri verilebilir. Ayrıca Halil Rıza eserin şiirsel (poetik) çevirisini yapmıştır. Kamil Veli Nerimanoğlu ve Ramiz Asker de eserin çevirisini yapmış ve Bakü basımına ön söz yazmışlardır. R.Asker daha sonra Kutadgu Bilig'e dair geniş bir bibliyografya yayımlamıştır. Kutadgu Bilig'in okunuşunun 900 yıl dönümü vesilesiyle Sovetskaya Türkologiya dergisinin tüm bir sayısı (1970, №4, 13 makale) bu değerli esere ithaf edilmiştir. Kutadgu Bilig araştırmaları, Azerbaycan'da günümüzde de canlılığını muhafaza etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Ortak edebî kaynaklar, Kutadgu Bilig, Türk Dünyası, Türk Dil Kurumu, Azerbaycan.*

Abstract. *Kutadgu Bilig, one of the common literary sources of Turks, has a special place in Turkish history. Three works stand out among the publications about Kutadgu Bilig. First, the publication of the famous Turkish scientist R. R. Arat; secondly, the publication of K. Kerimov, one of the Uzbek Turks; the third is the translation of the work into Russian by the famous Russian Turkologist S. Ivanov.*

In 1983, the opinions of the scholars about the language of Kutadgu Bilig were given in the interpretation of the text published by the publishing house "Nauka" in Moscow and the text editing of academician A. Kononov. Along with those who claim that the work was written in the language of Hakaniye, the language of the Karahanli period, there are also those who think that it was written in Uyghur (V. Radloff) or in the old Uighur language (S.

Malov). N. Baskakov and A. Şerbak claim that the work was written in Karluk, R. Tenişev Karahanlı-Uygur in Hakaniye language, and the poet N. Grebnev, the author of the poetic translation of the work in Russian, was written in Uyghur. G.Blagova thinks that Karluk and Kıpçak languages are written in a mixture of languages.

Kutadgu Bilig, also A.Baskakov, A.Şerbak, H.Koroğlu, M.Hıdırov, E.Fazilov, E.Tenişev, İ.Stebleva, S.Chiachtome, G.Blagova, N.Banarlı, A.Levend, L.Banelli, O.Alberti, M.Aran, A.Bombaçi, F.Rahmeti, M.Hartman, S.Çağatay, E.Inan, I. It was explored from various angles by Necmi, A.Valitova and other researchers.

During the Soviet Union, Azerbaijani researchers conducted important research on Kutadgu Bilig. Examples include works such as "A Comparison Between Lexicology Between Kutadgu Bilig and Azerbaijani" and "A few Similarities Between Kutadgu Bilig and Azerbaijani Poetry of Balasagun from the Middle Ages" by A.Rustamova. It is possible to obtain valuable information about Kutadgu Bilig in related sections of some works in the field of literature. Examples of such works are "Folk Literature in the Soviet Union" by P.Halilov, "Old Turkish Documentary Heritage" by F.Zeynalov, "Old Azerbaijani Literature in the Middle Ages" and "Azerbaijan" by M.Seyidov. "The Origin of Mythology". In addition, Halil Rıza made a poetic translation of the work. Kamil Veli Nerimanoğlu and Ramiz Asker also translated the work and wrote a preliminary word for the Baku edition. R. Asker later published a large bibliography of Kutadgu Bilig. On the occasion of the 900th anniversary of the reading of Kutadgu Bilig, an entire issue of Sovetskaya journal of Turkology (1970, № 4, 13 articles) is dedicated to this valuable work. Kutadgu Bilig researches are still alive in Azerbaijan today.

Keywords and expressions: *Common literary sources, Kutadgu Bilig, Turkish World, Turkish Language Association, Azerbaijan.*

Giriş. VIII. yüzyılda çok farklı diyalektleri konuşan Türk halkları olmasına ragmen, Köktürk devleti hepsinin anlayıp kullandığı bir ortak edebi yazı diline sahipti. Bu ortak yazı dili şekillenirken, elbette, o dönemdeki diyalektlerin de bazı özelliklerini bünyesine almıştı. Gerek Oğuz, gerekse Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin bu ortak eski Türk edebi yazı diline verdiği unsurlar bilim adamlarınca birer birer incelenmekte ve değerlendirilmektedir (Korkmaz 1972; Bolatova-Kayra 1995; Ercilasun 1996; Gülsevin 2004).

XI. yüzyılda Orta Asya'daki Türklerin kullandığı tek bir edebi yazı dili biliyoruz. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de kullandığı bu yazı dilinin yanı sıra, aynı dönemde çesitli Türk diyalektlerinin de konuşma dili olarak yaşamakta olduğunu, Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lügati't-Türk adlı eserinden ögreniyoruz (Korkmaz 1973: 7).

Türklerin ortak edebî kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig, Türk tarihinde özel bir yere sahiptir. Yusuf Has Hacip'in bu eseri, Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra Türkçe kaleme alınmış ilk eserdir.

Kutadgu Bilig, Turk ve İslam kültürünün teşekkül ettiği Uygur kültür havzasında ortaya cıkan ve İslami esaslarla mill değerlerin harmanlandığı Türk dilinde kaleme alınan, siyasetname veya bir nasihatname olarak nitelendirilebilecek bir eserdir. Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib ve içinde yetiştiği çevrenin ilmi ve felsefi birikimini yansıtmaktadır.

Kutadgu Bilig, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de en önemli ortak eserlerindendir. Eser hem İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin izlerini ve yansımalarını, hemde Türklerin yeni dâhil oldukları İslam medeniyetine uyum sağlama süreçlerini yansıtan *Kutadgu Bilig*, Türk düşüncesinin değişim sürecin göstermesi bakımından da önemli bir eserdir. Yûsuf Has Hâcib Balasagun'da yazmaya başlayıp Kâşgar'da 1069-1070'te tamamladığı çeşitli edebi türleri barındıran eseriyle klasik Türk şiirinin kurulmasını sağlamış ve Orta Asya Türklerinin kültür gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Ancak

Kutadgu Bilig'in müellif nüshası elimize ulaşmamış, elimize ulaşan üç nüshası da eserin yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edilmiştir (Yüksekkaya 2016: 52).

Bildiğimiz gibi *Kutadgu Bilig*'in ilk bulunan nüshası, Viyana (Herat) nüshasıdır (A). Bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde yazılan nüsha, Tokat'a, ardından da 1474'te Abdürrezzak Şeyhzade Bahşı için İstanbul'a getirilmiştir. Avusturyalı diplomat Joseph von Hammer-Purgstall bu nüshayı satın alıp Viyana Sarayı Kütüphanesine vermiştir. 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilen bu nüsha Uygur harflidir.1 Müstensihi Hasan Kara Sayil Şems'tir. Viyana'da muhafaza edildiği için Viyana nüshası, Herat'ta istinsah edildiği için de Herat nüshası olarak adlandırılır. Sonradan eklenmiş bir mensur ve manzum mukaddime içermektedir. Çok itinasız bir şekilde yazıldığı için müsvedde olarak tasarlanmış izlenimi uyandırmaktadır. Pek çok yerde mısraların yeri değiştirilmiş, kelime ve satırlar atlanmış veya tekrarlanmış, yanlışlıklar fark edilince açıklamalar yazılarak düzeltilmeye çalışılmış, eksik mısralar satır üstüne yazılmış, fazla yazılmış mısralar üstleri çizilerek iptal edilmiş, müstensih bazı kelimelerin altına anlamlarını yazarken de yanlışlıklar yapmıştır. Birtakım beyitlere hiç yer verilmeyen eserin birkaç sayfası da kayıptır. Bu nüshada notlar satır altı ve satır üstüne bazen Uygur bazen de Arap harfleriyle kaydedilmiştir. İçeriğinde de değişikliklere uğrayan bu nüsha, hem eserin telif tarihinden çok sonra istinsah edildiği, hem de çok itinasız bir biçimde yazıldığı için *Kutadgu Bilig* nüshalarının en değersizi olarak kabul edilmektedir. *Kutadgu Bilig*'in üçüncü bulunan nüshası, Fergana nüshasıdır (B). Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi Nadir Eserler 1809 numarada muhafaza edilmektedir. Z.V.Togan tarafından 1913'te Fergana Nemengan'da Nemenganlı bir şahsın özel kütüphanesinde keşfedilmiş ve 1914'te bilim dünyasına tanıtılmıştır (Togan 1914: 312-313). 1924'te Abdurauf Fıtrat nüshayı sahibinden alıp Taşkent Esasi Kütüphanesine teslim etmiştir (Fıtrat 1925: 68-74). XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezm coğrafyasında istinsah edildiği tahmin edilen nüsha, Arap harflidir. Baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman, kimin tarafından, kimin için yazılmış olduğuna dair bilgi yoktur. İtinalı bir şekilde yazılan bu nüshadaki notların büyük bir kısmı satır altındadır. Diğer iki nüshadan daha önceki bir tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır. Viyana ve Kahire nüshalarında önce mensur bir mukaddime, ardından da manzum bir mukaddime bulunurken bu nüshada sadece mensur mukaddime bulunmaktadır. Nüshanın ilk sayfası oldukça zedelenmiştir. 2 445. sayfadan sonra 6232.-6645. beyitleri içeren yaklaşık otuz sayfalık kısım eksiktir (Yüksekkaya 2016:52).

Kutadgu Bilig'in ikinci bulunan nüshası Kahire (Mısır) nüshasıdır (C). 1896'da Kahire Hidiv Kütüphanesinde Kütüphane Müdürü Alman asıllı Bernhard Moritz tarafından bulunmuştur ve hâlen Kahire'deki Mısır Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Nüshanın ilk sayfasındaki kayda dayanarak İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî (simyacı) adına istinsah edildiği ileri sürülmektedir. Eğer bu doğruysa, ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin 1342-43 veya 1360-61 yılında Kahire'de öldüğü rivayet edildiğine göre (Ökten 1993: 550) nüsha, 1342-43 veya 1360-61'den önce istinsah edilmiş olmalıdır.3 Nüsha, İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'nin elinden Él Buğa el-hasekî'nin eline geçmiştir. Él Buğa el-hasekî 1367'de öldürülmüştür. M. Erdal bu bilgilere göre söz konusu nüshanın 1365'ten önce yazılmış olduğunu ileri sürmüştür (Erdal 2011: 202). Nüshanın Él Buğa el-hasekî adına istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmadığı için bu husus da tereddütle karşılanmalıdır. Arap harflidir. Sayfaları dağınık hâlde olan bu nüshanın varakları bir araya getirilmiştir, ama bazı kısımları kayıptır. Çok itinalı bir biçimde yazılmıştır. Unutulmuş kelime ve beyitlerin yerlerinin işaret edilerek sayfa kenarlarına eklendiği nüshadaki notlar, genellikle satır üstündedir. Radloff, bu nüshanın bir kopyasını rica edince Moritz, bir Arap filolog ve hattata bir kopyasını yazdırmış ve bu kopyayı 1897 yılında Radloff'a göndermiştir (Radloff 1898). Bu kopya nüsha günümüzde Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü St. Petersburg

Bölümünde muhafaza edilmektedir. Ayrıca bu nüshanın, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 6090-6093 numaralarıyla kayıtlı dört ciltlik bir kopyası bulunmaktadır ki Kayum Kerimov, bu kopyanın Kahire nüshasının doğrudan bir kopyası olmadığını ileri sürmüştür (Kerimov 1971: 10).

Elimizdeki üç nüshanın da Arap harfli bir nüshadan istinsah edildiğini belirten Arat, Kâşgarlı Mahmud'un hakan ve sultanların yarlıklarının ve haberleşmelerinin eski zamanlardan beri Uygur alfabesiyle olduğu yönündeki sözlerine dayanarak *Kutadgu Bilig*'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının Uygur harfli olduğunu ileri sürmüştür (Arat 1947: XXXII). A.Dilâçar da Arat'ın bu husustaki görüşüne katılmakta, okunaklı Uygur harfleriyle yazılmış olan asıl nüshadan bozuk bir yazı ile ama Uygur harfli olarak kopya edildiğini ifade etmiştir (Dilâçar 1972: 38). F.Köprülü ise söz konusu döneme ait resmi belgelerden, devlet yazışmalarında hem Arap harflerinin hem de Uygur harflerinin kullanıldığının anlaşıldığını, bu durumda hükümdara takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfli olma ihtimalinin tarihî bakımdan belki daha kuvvetli olduğunu, ancak daha o zamanlarda bile eserin Arap harfleriyle yazılmış başka nüshalarının da bulunmasının mümkün olduğunu belirtmiştir (Köprülü 1980: 171-172). A.Bombaci ise Arat'ın tezine kuvvetli bir dayanak noktası olabilecek olan bir fikri ihmal ettiğini, devlet işlerinde Uygur yazısını kullanan Müslüman bir hükümdarın Arap alfabesini bildiği kabul edilirse o alfabeyle yazılan edebi bir eseri okuyabileceğini, ilim çevrelerinde daha çok Arap alfabesi kullanıldığını, *Kutadgu Bilig*'in Arap alfabesiyle yazılan İran edebiyatının tesiri altında olduğunu, tarihleri XII-XIII. asra kadar çıkan Kahire ve Fergana nüshalarının Arap alfabesi ile yazıldığını, zaten Uygur harfli bir nüshadan istinsah edildiklerine dair bir işaret bulunmadığını ifade etmiş, *Kutadgu Bilig*'deki 1953 numaralı *Beg atı bilig birle baglıg turur / Bilig lamı kitse beg atı kalır* beytiyle de Yûsuf'un Arap alfabesine dayalı olarak yaptığı harf oyununa dikkat çekmiştir (Bombaci 1953: 67-68).

Kutadgu Bilig'in elimizdeki nüshalarının hiçbiri müellif nüshası olmadığı gibi Yûsuf Has Hâcib'in müşahedesi altında da yazılmamıştır. Elimize ulaşan nüshalar muhtemelen *Kutadgu Bilig*'in yazılış tarihinden iki asır sonrasına aittir. Üç nüshanın da *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı tarihten asırlar sonra istinsah edildikleri için çok değişikliğe uğradıklarını, eski ve yeni biçimlerin bir arada bulunduğunu, müstensihlerin çeşitli ilaveler yaptıklarını belirten Arat, eldeki nüshaların eserin üçüncü tedvinine ait olduğunu, Kahire ve Viyana nüshalarının Fergana nüshasına nispetle, birbirine daha yakın olduğunu söylemiştir (Arat: XXXI). E.G.Naskali'nin 1992 yılındaki yazısından Sir Gerard Clauson'un da *Kutadgu Bilig*'in nüsha tarihine dair bir şema oluşturduğu anlaşılmıştır (Gürsoy-Naskali 1992: 159). *Kutadgu Bilig*'in en az on bir nüshası bulunduğunu ileri süren Clauson, bu şemada nüshaları hatalar, bölüm başlıkları, ön sözler ve indeksler olmak üzere dört hususta değerlendirmiştir (Naskali 1992: 157-159): *Kutadgu Bilig*'in keşfi XIX. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Keşfedilen ilk nüsha olan Viyana nüshası, İstanbul'da bir sahafta Avusturyalı Joseph von Hammer-Purgstall tarafından satın alınıp Viyana Sarayı Kütüphanesine verilmiştir. Pierre Amédée Jaubert'in 1825'te yazdığı tanıtım niteliğindeki makalede, Viyana nüshasının mensur giriş kısmının tıpkıbasımı, bu metnin Arap harfli transkripsiyonu ve eserdeki bapların fihristi bulunmaktadır. 1870'te H.Vámbèry, Viyana nüshasından seçilmiş 915 beytin matbaada dizilmiş Uygur harfli metnini, transkripsiyonunu ve Almancaya çevirisini vermiştir. Vámbèry'nin çevirisinin ardından yazma üzerinde W.Radloff çalışmaya başlamıştır. Radloff ilk çalışmasında Viyana nüshasını dökme Uygur harfleriyle yayımlamış (Radloff 1890), ikinci çalışmasında ise nüshanın transkripsiyonunu vermiştir (1891).

Kutadgu Bilig'in Kahire nüshası da bulununca Radloff, Viyana ve Kahire nüshalarının tenkitli metnini ve Almanca çevirisini neşretmiştir (1900, 1910). Radloff'un 1890 yılında Viyana nüshasının tıpkıbasımını neşretmesinin üstünden elli iki yıl geçtikten sonra Türk Dil Kurumu *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının (1942), bir yıl sonra da Kahire ve Fergana nüshalarının tıpkıbasımlarını neşretmiştir (1943). Bu tıpkıbasımların ardından yakın dönemde

her üç nüshanın da çok kaliteli tıpkıbasımları gerçekleştirilmiştir, bk. Bibliyografya. *Kutadgu Bilig* üzerindeki ilk çalışmasını 1936'da yayımlayan Arat, 1947'de *Kutadgu Bilig'*in her üç nüshasına dayanarak tenkitli metnini hazırlamıştır. Bu neşrin üzerinden on iki yıl geçtikten sonra Arat 1959'da metni Türkiye Türkçesine çevirmiş ve bu sırada metin üzerinde pek çok değişiklik de gerçekleştirmiştir. Arat, hazırladığı tenkitli metnin giriş kısmında *Kutadgu Bilig'*in eldeki nüshalarının eserin yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere ait olduğunu, üç nüsha arasında pek çok farklılık bulunduğunu, birçok hususta diğerlerine göre daha itinalı yazılmış olan Fergana nüshasında da dil tarihi bakımından yeni biçimlere rastlandığını, bu nüshalardan hiçbirini esas nüsha olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirterek metnin tespitinde her üç nüshadan aynı şekilde faydalanarak asıl nüshanın metnine uygun olması lazım gelen biçimleri tercih ettiğini, nüshaların verdiği malzeme çerçevesinde kalmak şartıyla asıl nüshaya yakın bir nüsha elde etmeye çalıştığını (Arat 1947: V), yabancı kelimelerin okunuşunda ise bu kelimelerin XI. Yüzyıldaki muhtemel okunuşlarını değil, metinden mümkün olduğu kadar geniş bir okuyucu kitlesinin istifade etmesi için ayrı bir zaruret bulunmadıkça Türklerin bugünkü söyleyişini tercih ettiğini belirtmiştir (Arat 1947: V-VI).

R.R.Arat'ın Türkoloji alanına yaptığı katkılar inkâr edilemez. Alanında çok iyi bir bilim adamı olan Arat'ın hazırladığı tenkitli metin ve çeviri, bilim dünyasında *Kutadgu Bilig* ve Karahanlıca üzerinde yapılan çalışmalara alt yapı hazırlamıştır. Ama Arat'ın çalışmasını yaptığı sırada bilimsel araştırmalar yeterince ilerlememişti, o yıllarda *Kutadgu Bilig'*in yazıldığı devir ve sonraki devirler tam olarak işlenmişti, bu devirlerin özelliklerinin önceki ve sonraki devirlerle mukayesesi yapılmamıştı. Arat'ın tenkitli metnini yayımlamasının üzerinden geçen altmış dokuz yılda Türkoloji biliminde çok önemli aşamalar kaydedildi. 1972 yılında Clauson, Türkçenin 13. yüzyıldan önceki dönemine ait etimolojik sözlüğünde *Kutadgu Bilig'*deki birtakım kelimelerin okunuşu ile ilgili önerilerde bulunmuş, düzeltmeler yapmıştır. Semih Tezcan 1981'de *Kutadgu Bilig'*in dizini üzerine yazdığı eleştiride çeşitli yeni teklifler getirmiştir. R.Dankoff 1979 yılında, Arat'ı metotsuz olmakla eleştiren bir yazı kaleme almış ve Arat'ın yanlış tercihlerinin bir kısmını listelemiştir (Dankoff 2015).

*Kutadgu Bilig'*i İngilizceye çevirirken Arat'ın hazırladığı tenkitli metne dayanan Dankoff, bu metin üzerinde pek çok düzeltme de yapmıştır (1983). *Kutadgu Bilig'*in XI. Yüzyıldaki metnini ortaya çıkarmaya çalışan, üç nüshaya da eşit mesafeden yaklaşan Arat'ı keyfî uygulama yapmakla, orijinal metni ortaya çıkarmak için tahminler üzerine metin oluşturmaya çalışmakla eleştiren Dankoff, Arat'ın C veya A nüshasındaki farklı okuyuşları yanlış görüp B ve C'nin veya B ve A'nın mutabık olduğu kısımları örnek metin olarak düşünmesi gerektiğini belirtmiştir (Dankoff 1983: 271). Arat'ın tenkitli metnini Karahanlıcanın nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinden hareketle oluşturduğunu belirten Marcel Erdal, onun çeşitli durumlarda B ve C yazmalarına karşı gelen kararlar verdiğini, Arat'ın bilinçli olarak seçtiği yolun modern filoloji ile bağdaşmadığını, metnin yeniden işlenmesi gerektiğini ifade ederek Arat'I tercihlerini örneklerle eleştirmiştir (Erdal 2011). Aradan geçen zaman içinde Arat'ın hazırladığı metin ve sözlükteki çeşitli hususlar üzerine, Doerfer (1983), T.Tekin (1988), Taş (2009), Uçar (2012) ve başka ilim adamları tarafından yeni teklifler getirilmiştir.

*Kutadgu Bilig'*in Azerbaycanda öğrenilmesine gelince Türk Dünyasının en önemli ortak şah eserlerinden olan bu değerli eser Azerbaycanlı bilim adamları tarafından da geniş şekilde araştırılmıştır. Hele Sovyetler döneminde *Kutadgu Bilig* Azeri akademisyenler geniş şekilde araştırmışlar. Örnek olarak Vagif Aslanov'ın "*Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sozcukbilim Acısından Bir Karşılaştırma*" A.Rustamova'nın "*Orta Cağda Balasagunlu Yusuf 'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkac Benzerlik*" calışmaları gibi edebiyat yayınları konusunda yapılan veya edebiyat tarihlerinin ozel bolumlerinde veya kısımlarında sunulan diğer calışmaları da gormezden gelmemek gerekir. İlk calışmaların en onemlileri arasında Penah Halilov'un "*Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı*", Ferhat Zeyanlov'un "E*ski*

Turk Belgesel Mirası", Alyar Safarli'nin "*Orta Cağda Eski Azerbaycan Edebiyatı*" ve Mirali Seyidov'un "*Azerbaycan Mitolojisinin Kokeni*" calışmalarını belirte biliriz. Bu gün Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Yüksek Kurumunun himayesinde çıkan ve yazı işleri müdürlüğünü şahsımın yürüttüğü "Türkologiya" dergisinin (Sovyetskaya Türkologiya) 1970 yılındaki bir sayısı (1970, № 4, 20 makale) bu değerli eserin yazılışının 900. yıl dönümüne ithaf edilmiştir. Derginin 1970 yılında çıkan sayısında özellikle Sovyetlerin en büyük dilbilimcilerinin *Kutadgu Bilig'*e ithaf ettikleri bazı yazıları belirtmek isterdim: A.N.Kononov'un "*Balasugundan olan Yusuf və onun "Kutadgu Bilig" Eseri Hakkında*", A.M.Şerbak'ın "*Kutadgu Bilig" Dilinin Sesbilimi Özellikleri ve Eski Uygurca Ses Özellikleri Hakkında*", G.F.Blagova'nın *"Kutadgu Bilig", "Baburname" ve Tarihi Dilbilimi Karşılaştırılması Yöntemi*", M.N.Hıdırov'un *"Türkmen Dilinin "Kutadgu Bilig" Diline Yanaşması*", V.İ.Aslanov'un *"Kutadgu bilig" ve Azerbaycan Dilindeki Söz Varlığı Hakkında"*, E.İ.Fazılov'un *"Eski Türk Sözlüklerinde "Kutadgu Bilig"in Söz Varlığı"*, S.G.Klyaştornıy'ın *"Kutadgu Bilig" Dönemi"*, İ.V.Steblova'nın *"Kutadgu Bilig"in Şiirselliği"*.

Ayrıca *Kutadgu Bilig* ilk defa Kamil Veli Nerimanoğlu ve Ramiz Askar tarafından şiir olarak Azericeye tercume edilmiştir. Şiir şeklinde ikinci defa Halil Rıza tarafından tercume edilmiştir. Son dönemlerde R.Asker *Kutadgu Bilig'*e dair geniş bir bibliyografya yayımlamıştır.

Özellikle son dönemlerde Azerbaycanda yüksek lisans ve doktora bölümdeki araştırmacılar için tez konusu olarak da *Kutadgu Bilig'* çalışılmaktadır. Bundan başka Azerbaycan'da son yıllarda *Kutadgu Bilig* ve diğer ilgili calışmalar onemli yol kat ederek Turkologların aslında bu konularla ilgili uluslararası akademik seminerlerde aktif olarak yer aldığı ve ağırlığı olan makaleler sundukları gozlenmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk nushasının bulunmasından günümüze kadar yapılan araştırmalar baktımığızda *Kutadgu Bilig'*in Türk Dünyası için önemini bir daha göre biliriz.

Kaynakça:

1. Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig Maddesi*. İslam Ansiklopedisi, C. 6 Millî Eğitim Basımevi, 1038a-1047a, İstanbul, 1955.
2. Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig: Metin I* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.
3. Aslanov, Vagif. "O leksiçeskix paralelyah v "Kutadgu bilig" i vı Azerbaydjanskom yazıke". Sovyetskaya tyurkologiya, Bakü: Nauk, №;4, 1970. s.43-47.
4. Bombaci, Alessio. "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü), İstanbul. 1953. s. 65-75.
5. Dankoff, Robert. "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları", çev. Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları,* 16: 2015. s. 269-286.
6. Dankoff, Robert. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. The University of Chicago Pres, Chigago abd London, 1983.
7. Dilâçar, Agop. *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
8. Doerfer, Gerhard. "Türkolojide Eleştiri Sorunları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1980-81. 1983. s.* 87-99.
9. Ercilasun Ahmet Bican. *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.
10. Erdal, Marcel. "Kutadgu Bilig Metni", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2011. s. 201-208.
11. Gulnisa Jamal, Kafkasya Muhammet Savaş. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi,* Ankara, 2016.

12. Gülsevin Gürer. *“Yusuf Has Hacib’in Dilinde Oguzca Unsurlar”, Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacip ve Fikirleri-II*, 8-9 Haziran 2006, Biskek/Kırgızistan: Elaralık Atatürk-Alatoo Universiteti, 2006. s.276-290.

13. Gürsoy-Naskali, Emine. “Kutadgu Bilig: Clauson’s Observations on the Origin Extant Mss” *Altaic Religious Beliefs and Practices*, Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990, 157-160.

14. Halilov, Penah. Sovyetler Birliği Halkları Edebiyatı - *SSRİ xalqları ədəbiyatı*. Bakü. 1966.

15. Kafesoğlu, İbrahim. *Kutadgu Bilig ve Kültür Türihimizdeki Yeri*, İstanbul. 1980.

16. Kerimov, Kayum. *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif,* Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, 1971.

17. Kononov Aleksandr. *V.V. Radlof i otçestvennaya tyurkologiya, Tyurkologiçeskiy sbornik. Moskova, Nauk.* (*В.В. Радлов и отечественная тюркология*// Тюркологический сборник. М.: Наука). 1972.

18. Korkmaz, Zeynep. “Kasgarlı Mahmut ve Oguz Türkçesi”, Türk Dili, S.253 Divanu Lügati’t-Türk Özel Saysı. 1973. s.3-19.

19. Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi,* Sadeleştirmeler ve notlar ilavesiyle yayımlayanlar Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, 2. baskı, İstanbul: Ötüken yayınları. 1980.

20. Ökten, Sadettin. “İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 7. 1993. s.550-551.

21. Radloff, Wilhelm. “Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadku Bilik”, *Izv’stiyaImperatorskoy Akademiy Nauk’ (Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg),* Tom. IX/4, 1898. s.309-319.

22. Seferli, Elyar. (1982). *Eski ve Ortaçağ Azerbaycan edebiyatı*. (*Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbyyatı*). Bakı. 1982.

23. Seyidov, Mirali. *Azerbaycan mifoloji düşüncesinin kaynakları. (Azerbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları*). Bakı, 1983.

24. Ulutürk, Halil Rıza. *Yusuf Balasagunlu. Kutdagu Bilig*. (*Yusuf Balasagunlu. Qutadĝu Bilig).* Bakı. 1998.

25. Valiyev, Kamil, Asker Ramiz. *Yusuf Balasagunlu. Kutdagu Bilig*. (*Yusuf Balasagunlu. Qutadĝu Bilig).* Bakı. 2006.

26. Vambery, Herman. *Uigurische Sprachmonumente and das Kulatka Bilik, Innsbruck*. 1870.

27. Veliyev, Kamil, Asker Ramiz. *Yusuf Balasagunlu, Kutadĝu Bilig. Hoşbehtliye Aparan,* Elm Bakı. 1994.

28. Yüksekkaya, Gülden Sağol. *Kutadgu Bilig‘in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I,* Bişkek 2016.

29. Zeyanlov, Ferhad. (1981). *Eski Türk yazılı anıtları -Qədimi türk yazılı abidələri,* Bakı. 1981.

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СЕРГЕЯ НИКОЛАЕВИЧА ИВАНОВА – ПЕРЕВОДЧИКА ЮСУФА БАЛАСАГУНИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аврутина Аполлинария Сергеевна
доктор филологических наук, доцент,
Санкт-Петербургский государственный университет

Аннотация. *Доклад посвящен анализу творческого наследия выдающегося тюрколога, профессора Санкт-Петербургского государственного университета, Сергея Николаевича Иванова (1922-1999), который помимо научной деятельности, долгие годы занимался литературными переводами с различных тюркских языков. Благодаря его заслугам на русский язык переведены и изданы такие узбекские поэты, как Юсуф Баласагуни, Алишер Навои, Лютфи, Атаи, Бабур, Хафиз Хорезми, поэтессы Надира, Дильшод и Увайси, а кроме того, турецкие (Юнус Эмре), азербайджанские (Насими), туркменские (Махтумкули) и татарские авторы (Габдулла Тукай).*

Опорные слова и выражения: *тюркская филологи, классическая узбекская поэзия, чагатайский язык, староузбекский язык, узбекский язык, турецкий язык, туркменский язык, татарский язык, литературный перевод, поэтический перевод.*

Abstract. *The report is devoted to the analysis of the creative heritage of the outstanding Turkologist, professor of St. Petersburg State University, Sergei Nikolaevich Ivanov (1922-1999), who, in addition to his scientific activity, for many years was engaged in literary translations from various Turkic languages. Thanks to his merits, such Uzbek poets as Yusuf Balasaguni, Alisher Navoi, Lutfi, Atai, Babur, Hafiz Khorezmi, poetesses Nadira, Dilshod and Uvaysi, as well as Turkish (Yunus Emre), Azerbaijani (Nasimi), Turkmen (Makhtumkuli) and Tatar authors (Gabdulla Tukai) have been translated and published into Russian.*

Keywords and expressions: *Turkic philology, classical Uzbek poetry, Chagatai language, Old Uzbek language, Uzbek language, Turkish language, Turkmen language, Tatar language, literary translation, poetic translation.*

Özet. *İşbu tebliğ, bilimsel faaliyetine ek olarak, uzun yıllar çeşitli Türk dillerinden edebi çeviriler yapan, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Professsörü, bir zamanlar Türk Dil ve Edebiyatı Başkanı ve seçkin Türkolog Sergey Nikayeviç İvanov'un (1922-1999) yaratıcı mirasının analizine ayrılmıştır. Özbek şairleri Yusuf Balasaguni, Alişer Navoi, Lütfi, Atai, Babur, Hafiz Khorezmi, şairler Nadira, Dilşod ve Uvaysi gibi Özbek şairleri ile Türk (Yunus Emre), Azeri (Nasimi), Türkmen (Makhtumkuli) ve Tatar yazarları (Gabdulla Tukai) onun sayesinde Rusça'ya çevrilmiş ve yayınlanmıştır.*

Anahtar kelimeler: *Türk filolojisi, Klasik Özbek şiiri, Çağatayca, Eski Özbek dili, Özbekçe, Türkçe, Türkmence, Tatarca, edebi çeviri, şiir çevirisi*

Сергей Николаевич Иванов – тюрколог-филолог, непревзойденный поэт-переводчик, доктор филологических наук, профессор, заслуженный работник культуры УзССР (1968), заслуженный деятель науки УзССР (1981). Член Союза писателей СССР с 1972 г. [3]

Родился 11 июня 1922 года в Петрограде, в семье военных. В 1940 г. – сразу после окончания средней школы, он был призван в ряды Рабоче-крестьянской Красной Армии. После призыва был направлен на обучение в Ленинградское артиллерийское училище. Начало войны заставило начальство училища форсировать подготовку

офицеров. Девятнадцатилетний лейтенант практически сразу стал артиллерийским техником в частях зенитной артиллерии [1].

С.Н.Иванову довелось участвовать в сражениях при защите родного Ленинграда, за освобождение Прибалтики, в разгроме Курляндского «котла». За военные заслуги будущий тюрколог был награжден Орденом Отечественной войны, медалями «За боевые заслуги», «За победу над Германией» [1].

После демобилизации в 1946 г. С.Н.Иванов поступил на Восточный факультет Ленинградского ордена Ленина государственного университета, на кафедру тюркской филологии. По окончании обучения был направлен на стажировку и работу в УзССР, в Бухарский государственный педагогический институт, где проработал с 1951 по 1953 гг. Здесь С.Н.Иванов стал скрупулезно заниматься изучением узбекского и староузбекского языка, литературы и культуры Средней Азии. В 1953 г. С.Н.Иванов возвращается в Ленинград и поступает в аспирантуру Восточного факультета ЛГУ, а с 1956 г. начинает преподавать на Кафедре тюркской филологии, в 1958 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Синтаксические функции формы на *-ган* в современном узбекском литературном языке». В 1959 г. работа была издана отдельной книгой под названием «Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на *-ган* и ее производные)». Монография С.Н.Иванова считается серьезным трудом в рамках учения о природе тюркских глагольно-именных форм, впоследствии усовершенствованного другим профессором кафедры тюркской филологии ЛГУ – СПбГУ, В.Г.Гузевым. Работа С.Н.Иванова является важным вкладом в теоретическое тюркское языкознание [5].

С 1961 г. С.Н.Иванов работал на должности доцента Кафедры тюркской филологии. В 1969 г. вышел в свет его труд «Родословное древо тюрок Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк: Имя и глагол. Грамматические категории» (Ташкент, 1969), который в том же году был защищен автором в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Эта книга была удостоена премии Ленинградского университета за 1971 г. [5]

«Родословное древо…» и учебное пособие «Курс турецкой грамматики» (Ч.1: Грамматические категории имени существительного. Л., 1975; Ч.2: Грамматические категории глагола. Л., 1977), удостоенное премии ЛГУ за 1979 г., продолжают изыскания С.Н. Иванова в сфере строя тюркских языков. В названных трудах факты чагатайского (староузбекского) и турецкого языков осмысляются с позиций новой концепции, которую приложил к тюркскому материалу сам автор. Выдвинутое в работах С.Н.Иванова положение о диалектическом единстве противоречивых значений в пределах одной грамматической формы явилось принципиально новым не только в тюркском, но и в общем языкознании. Главным в своих грамматических изысканиях С.Н.Иванов считал интерес к системе внутренних связей грамматических фактов, к выявлению системного единства, которым регулируется многообразие [5].

Перу С.Н.Иванова принадлежит ряд работ по истории отечественной тюркологии. Его книга о Н.Ф.Катанове, первом хакасском тюркологе, этнографе и языковеде, выдержала два издания (1962 и 1973 гг.). С.Н.Иванов опубликовал несколько статей по истории тюркологии в Санкт-Петербургском университете, а также о своих учителях, выдающихся учениках и коллегах: в частности, об акад. А.Н.Кононове, В.С.Гарбузовой, В.Г.Гузеве, А.Е.Мартынцеве, И.С.Сеидове.

С 1971 г. вплоть до выхода на пенсию в 1996 г. С.Н.Иванов являлся профессором Кафедры тюркской филологии. С 1972 г. профессор С.Н.Иванов возглавил воспитавшую его кафедру. Выполнял он эти обязанности более 15 лет, а потом еще 10 лет являлся ее профессором [3]. В течение 40 лет педагогической деятельности им были прочитаны такие курсы, как «Теоретическая грамматика турецкого языка»,

«Введение в тюркскую филологию», Староузбекский язык», «Современный узбекский язык», «Поэтика классической тюркоязычной литературы», «Арабизмы в турецком языке», «Турецкие (старописьменные) тексты особой сложности» и др. В числе учебных пособий, опубликованных С.Н.Ивановым, важное место занимает работа «Арабизмы в турецком языке» (Л., 1973), активно используемое студентами и преподавателями при изучении османского (турецкого старописьменного) языка. Созданный им «Курс турецкой грамматики» в 2-х частях был удостоен университетской премии [5].

С.Н.Иванов известен не только как ученый и педагог, но и как блестящий поэт-переводчик классической и современной тюркоязычной поэзии. Ему принадлежит более 20 книг переводов восточных и среднеазиатских поэтов. С 1960 г. им были опубликованы многочисленные переводы с древних тюркских языков, азербайджанского, татарского, турецкого, туркменского, староузбекского (чагатайского), узбекского, персидского и таджикского языков, выполненные непосредственно с текста оригинала. Некоторые переводы еще ждут своей публикации. Эта деятельность ученого и поэта С.Н.Иванова не имела и не имеет себе равных ни в мировой тюркологии, ни в русской науке и культуре. Своей задачей как поэта-переводчика С.Н.Иванов считал воспроизведение средствами русского языка духа, формы и содержания ближневосточной классической поэзии — сложных образов и технических приемов, сравнений и игры слов. С.Н.Иванов был не просто переводчиком, но и истолкователем текста в единстве его поэтического содержания и поэтико-образных средств. С.Н.Ивановым поэтически переведены и изданы такие крупные произведения тюркской поэзии, как поэмы «Благодатное знание (Кутадгу Билиг)» Йусуфа Баласагуни (XI в.), «Сказание о Йусуфе (Кысса-и Йусуф)» Кул Гали (XIII в.), «Язык птиц (Лисан-ут-тайр)» Алишера Навои (XV в.), и сотни произведений малых поэтических форм. Среди наиболее крупных сборников поэтических переводов С.Н.Иванова следует назвать следующие: «В красе нетленной предстает: Узбекская классическая лирика XV-XX веков» (М., 1977), «Кровное слово: Переводы из узбекской поэзии» (Ташкент, 1981), «Свиток столетий: Тюркская классическая поэзия XIII-XX веков» (Л., 1991), «Алишер Навои: Избранное / В переводах С. Иванова» (СПб., 1996) [2,4,5].

С.Н.Иванов – автор более 200 научных работ по теории тюркской грамматики, истории тюркских языков, истории востоковедения, истории тюркских литератур, теории перевода и сопоставительной поэтике. С.Н.Иванов с 1972 г. являлся членом Союза писателей СССР, до 1992 г. руководил секцией художественного перевода в Ленинградской (Санкт-Петербургской) писательской организации. За свою деятельность ученый и поэт был удостоен званий «Заслуженный работник культуры Узбекской ССР» (1968) и «Заслуженный деятель науки Узбекской ССР» (1981). Ученики С.Н.Иванова в настоящее время работают, продолжая его традиции, на Кафедре тюркской филологии СПбГУ, в других вузах и научно-исследовательских организациях России, Узбекистана, Германии, других стран ближнего и дальнего зарубежья.

На кафедре тюркской филологии Санкт-Петербургского государственного университета в настоящее время работает доцент Алексей Игоревич Пылев, ученик Сергея Николаевича Иванова, который, продолжая дело своего учителя в совершенстве владеет узбекским языком, преподает его, узбекскую литературу, а специализируется на тюркском суфизме, в особенности изучает жизнь и творчество великого тюркского философа и мыслителя Ходжи Ахмада Ясави. Также на Восточном факультете не угасло и переводческое дело Сергея Николаевича. Доктор филологических наук, доцент Восточного факультета Аполлинария Сергеевна Аврутина является одним из ведущих литературных переводчиков России, лауреатом международной премии «Ак

Торна» (2012) за переводы тюркской поэзии, а также международной премии «Ясная Поляна» за 20й6 год в номинации «Иностранная литература» за перевод романа Орхана Памука «Мои странные мысли». Среди произведений турецкой литературы, переведенных А.С.Аврутиной на русский язык, – романы крупнейших современных турецких писателей, таких, как Орхан Памук, Назым Хикмет, Зюльфю Ливанели, Сабахаттин Али, Бильге Карасу, Ахмед Хамди Танпынар, Перихан Магден, поэт Атаол Бехрамоглу.

Продолжая дело своего великого наставника, А.С.Аврутина также является членом петербургского отделения Союза писателей, той самой секции художественного перевода, которую некогда возглавлял Сергей Николаевич Иванов.

Использованная литература:

1. *Бережной А.Ф. Они сражались за Родину: Универсанты в годы войны и в послевоенные годы. Вып. 4. СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2003. С. 47-48.*
2. *Милибанд С.Д. Востоковеды России. Биобиблиографический словарь. Т. 1., М., 2008. С. 549.*
3. *Колесников А.А., Камалов И. Биобиблиографический словарь тюркологов Евразии. Том 1. Книга 1. Российские тюркологи (XX век), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. 2011.*
4. *Сайт Санкт-Петербургского государственного университета* https://pobeda.spbu.ru/museum/item/59-ivanov-sergej-nikolaevich-1922-1999
5. *Сайт кафедры тюркской филологии СПбГУ* https://turkicstudies.ru/about/

ПИСЬМЕННОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКОГО МЫСЛИТЕЛЯ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ

Шафигуллина Лилия Шамиловна

доцент, Казанский Федеральный университет

Аннотация. *В данной статье рассматривается письменное наследие великого тюркского мыслителя – Юсуфа Баласагуни в изучении постановки и формирования ценностных отношений.*

Опорные слова: *Юсуф Баласагуни, «Кутадгу билиг», казахский народ.*

Казахский народ имеет богатую историю и культуру, уходящую вглубь веков, сведения о которых можно почерпнуть из различных трудов и записей европейских, китайских, арабских этнографов, путешественников, ориенталистов, купцов и др., где большое внимание уделяется описанию устного народного творчества, традиций и обычаев. Вместе с тем, сохранились письменные источники древности и средневековья нашего народа.

Письменных источников средневековья немало, в данной статье сделана попытка использования письменного наследия великого тюркского мыслителя – Юсуфа Баласагуни в изучении постановки и формирования ценностных отношений.

Казахский народ, один из древнейших тюркских этносов, сформировал стройную систему ценностных отношений. Исторические вехи развития ценностных отношений прослеживаются в исторических памятниках, в которых сконцентрирован

воспитательный опыт многих поколений, представляет собой драгоценный материал для изучения процесса формирования педагогических взглядов народа. На протяжении всей своей истории народ черпал из нее знания, необходимые для воспитания молодого поколения. Эти мысли имеют большое воспитательное значение для молодежи на современном этапе.

Воспитание рассматривается как элемент общечеловеческой культуры. В связи с этим взамен известной культурной макромодели «наука-производство-образование» внедряется новая «культура-образование-история». С этой точки зрения, на наш взгляд, интересно рассмотреть развитие ценностных отношений и отношений к ценностям у казахов с древнейших времен с помощью разных источников – письменных и устных памятников, трудов европейских исследователей, путешественников, миссионеров, купцов. В этом отношении особое место занимает письменный памятник средневековья – «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») Юсуфа Хас-Хаджиба Баласагуни.

В истории бесспорно особое место занимает произведение средневекового мыслителя, энциклопедиста, государственного деятеля, педагога Юсуфа Хас-Хаджиба Баласагуни – «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»). «Кутадгу билиг» письменный памятник – дидактическая поэма, знакомящая с обычаями, традициями, обучением, воспитанием древних тюрков. В руках у мудрецов перебывало Арабских и персидских книг немало, Но эта книга – первая из книг, в которой тюрки слышат свой язык.

Данное произведение в период X-XI вв. на территории тюркских племен от Кашгара до Амударьи явилось единственным, написанным на тюркском языке. В результате исторических процессов таких как, борьба за власть, междоусобные войны произошло раздробление тюркских государств, но основа тюркских языков осталась. В дидактическом произведении, написанном в стихах, великий мыслитель своего времени Юсуф Хас-хаджиб описал методы управления государством, законы и указы, нормы поведения, воспитание нравственности.

Известный казахский поэт и ученый Аскар Егеубаев перевел «Кутадгу билиг»на казахский язык и в 1986 году выпустил книгу объемом 616 страниц. Научное исследование Аскара Егеубаева затрагивает не только перевод, но и проблему влияния «Кутадгу билиг» на развитие эстетических идей казахской литературы.

В основе книги лежат четыре высоких понятия: справедливость, счастье, ум, довольство. Книга состоит из 6600 двустиший, представляющих собой моралистические наставления, охватывающие большой круг философских, научных, социальных и этических проблем. Поэма состоит из 72 глав. Каждому из 4-х понятий автор присваивает имя и превращает в героев, которые спорят между собой, ведут беседы, задают друг другу вопросы и дают на них ответы. Справедливость он назвал Кюн-Тогды-элик и сделал его властителем. Счастье сочинитель назвал именем Ай-Толды и возвел его в сан визиря. Довольство, именуемое Одгурмыш, автор сделал братом визиря. Ум назван именем Огдулмыш и наречен сыном визиря.

В стихотворной форме ведется обмен мнениями, дается характеристика нравственности отдельныхсоциальных групп, вырабатываются принципы этики и этикета с точки зрения законов того времени. Кпримеру, одним из важных этапов в жизни каждого человека является выбор спутника жизни и Юсуф Баласагуни выделяет четыре важных качества, на которые необходимо уделить внимание при выбореневесты: богатство, красота, знатность и ум. Современно, с нашей точки зрения, с юмором и мудростьюумного человека Юсуф Баласагуни пишет, что богатство жены делает мужа зависимым до конца его жизни, знатная жена не пара с простолюдином, красавица жена может сделать мужа ревнивым, больным человеком.

Труд Юсуфа Баласагуни вобрал в себя традиции воспитания древних тюрков. Влияние народных традиций становится особенно наглядным, если сравнить отдельные

места поэмы с образцами тюркского фольклора, среди которых приводятся наставления о дифференцированном воспитании детей и особенно девушек. Нравственному воспитанию девушек, которые в дальнейшем становятся хранительницами домашнего очага и семьи, уделяется особое внимание. В поэме устанавливаются нормы поведения в семье и быту (женитьба, воспитание детей, приглашение и прием гостей, гуманистическое отношение к людям разных социальных слоев).

Тюркский памятник «Кутадгу билиг» интересен по своему глубокому содержанию, его можно рассматривать как жизненный кодекс, который не утратил своего значения до наших дней, многие положения созвучны с нашим временем.

Таким образом, особой ценностью этого произведения является то, что «Кутадгу билиг» – письменный памятник и является ценнейшим трудом воспитательного и назидательного характера. Поэма также раскрывает с точки зрения своего времени взгляды на идейно-политическое положение, состояние морали, и вместе с тем, книга является педагогическим трудом о нравственном воспитании - о формировании ценностных отношений.

Использованная литература:

1. Юсуф Хас-Хаджиб Наука быть счастливым. –Ташкент, 1963. - 120с.
2. Кожахметова КЖ. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. - Алматы, 1998. - 317с.
3. Матов С. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951. - 175с.
4. Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана. - Алматы, 1995. - 512 с.

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN'DA "KUTADGU BİLİG" ARAŞTIRMALARI HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

Atıf Akgün

Doç.Dr. Ege Üniversitesi

Özet. *Türklerin İslam Medeniyeti tesiri ile ortaya koydukları ilk ve en önemli eserlerden biri Kutadgu Bilig'dir. Tarihî ve edebî değeri kuşkusuz çok büyük olan eserin incelenmesine dair çalışmalar dünyanın birçok yerinde yapılmış ve günümüzde de yapılmaktadır. Bu ülkeler arasında, yapılan çalışmaların sayısı ve niteliği bakımından öne çıkan ülkelerden biri de Türkiye, diğeri Azerbaycan'dır.*

Kutadgu Bilig üzerine Türkiye'de ve Azerbaycan'da yapılmış olan çalışmalar günümüze gelinceye kadar gerek sayısını gerekse derinliğini artırarak devam etmiştir. Bu konudaki ilk adımlar, günümüzde eseri ayrıntılı olarak inceleyen çalışmalara da temel oluşturmuştur. Bu bakımdan Türkiye'de ve Azerbaycan'da Kutadgu Bilig üzerine yapılmış çalışmalarda ilk adımlar olarak nitelendirebileceğimiz çalışmalara öncelikle değinmek isteriz. Bu çalışmalar zaman dilimi olarak 19. Yüzyıl sonlarından 20. Yüzyılın ortalarına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Kutadgu Bilig, Akademik Çalışmalar, Türkiye, Azerbaycan.*

1. Türkiye'de "kutadgu bilig" araştırmaları

Kutadgu Bilig'e dair ilmî çalışmalarda ismini gördüğümüz ilk önemli araştırmacılardan biri Reşit Rahmeti Arat olmuştur. Reşit Rahmeti Arat'ın önceleri 1930'lu yıllardaki tercüme

ve makaleleriyle ele aldığı Kutadgu Bilig araştırmaları, daha sonrasında Kutadgu Bilig hakkındaki müstakil kitabının temelini oluşturur. R. Rahmeti Arat'ın yukarıda sözünü ettiğimiz çalışması Türkiye'de yapılan çalışmaların en önemlisi kabul edilir ve yaklaşık on beş yıllık çalışmalarının neticesinde 1947 yılında yayımlanır. Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılan Kutadgu Bilig çalışmaları üç kitap halinde planlanır. Reşit Rahmeti Arat hazırlamış olduğu metnin indeksini yapma çalışmalarını tamamlayamadan vefat etmiştir. Hazırlamış olduğu fişler ölümünden sonra Kemal Eraslan, Nuri Yüce ve Osman Fikri Sertkaya tarafından kontrol edilmiş ve Kutadgu Bilig indeksi de 1979 yılında yayımlanmıştır. 1938 yılında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun verdiği bir konferansın metni olan "XI. Asırda Bir Türk Mütefekkiri ve Ahlaki Düşünceleri" adlı risale, Hüseyin Namık Orkun'un 1940 yılında yayımlanan "Kutadgu Bilig Hakkında" başlıklı makalesi, M. Sadık Aranın, "Altın Kitabı Kutadgu Bilig" adlı kitabı da ilk dönem Kutadgu Bilig'i tanıtmak amacıyla yapılmış araştırmalar arasında belirtilebilir. (Jamal ve Kafkasyalı, 2016: s. 26)

Türk Dil Kurumu'nun 1942'de Radloff'un 1890'daki yayınını esas alarak Kutadgu Bilig'in Herat nüshasını, 1943'te ise Fergana ve Mısır nüshalarını tıpkıbasım olarak yayımlaması ise Türkiye'de Kutadgu Bilig çalışmalarında önemli bir merhale olmuştur. Kemal Eraslan, Nuri Yüce ve Osman Fikri Sertkaya gibi isimlere ilave olarak ilk dönem çalışmalarının önemli isimleri arasında Ahmet Caferoğlu, Saadet Ş. Çağatay ve Agop Dilaçar'ı da zikretmek gereklidir. Bu isimlerden Ahmet Caferoğlu, "Türk Dili Tarihi II"adlı eserinde Kutadgu Bilig'e geniş yer ayırmış, Saadet Ş. Cağatay da "Türk Lehçeleri Örnekleri"(1950)adlı eserinde Kutadgu Bilig'den yüz yirmi iki beyite yer vermiştir. Türkiye'de Kutadgu Bilig çalışmalarının ilk dönem temsilciler arasında öne çıkanlardan biri de Agop Dilaçar olmuştur. Araştırmacının, daha önce yayımlanan "Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf" başlıklı makalesi ile 1969'da aynı maksatlarla düzenlenen iki konferansta yaptığı konuşmaların metinlerini birleştirip genişleterek hazırladığı "Kutadgu Bilig İncelemesi" adlı eser (1972) Dilaçar'ın bu konudaki en kapsamlı çalışmasıdır.

Kutadgu Bilig üzerine Türkiye'deki bu ilk dönem çalışmalardan günümüze doğru geldiğimizde bu sahada çalışan akademisyen ve çalışma sayısının giderek arttığını görmekteyiz. Türkiye'de ilk dönemde yapılanlar Kutadgu Bilig eserinin çevirisi ve tanıtılmasına hizmet eden çalışmalar olmuştur. Zamanla farklı bilim dallarından spesifik olarak eseri inceleyen çalışmalar da yapılmaya başlamıştır. İlk dönemde yapılan dil ve edebiyat merkezli çalışmalara ilaveten bu dönemde felsefe, tarih, siyaset, düşünce, din gibi alanlarda da Kutadgu Bilig üzerine çalışmalar yapılmıştır. Yakın dönemlere gelindiğinde eser üzerinde özellikle sosyoloji, psikoloji, eğitim, tıp gibi bilim dallarından gerçekleşen bakış açılarıyla yeni çalışmalar ortaya konulmuştur. Bütün bu çalışmaları tek tek zikretmek uzun ve gereksizdir.

Kutadgu Bilig hakkında dil ve edebiyat alanları dışında yapılmış çalışmalar için bir fikir vermesi bakımından en önemlilerinden bazılarını ismen zikretmek faydalı olacaktır. Bu çalışmalar arasında Mahmut Arslan'ın "Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı" adlı eseri siyaset ve sosyoloji alanındaki ilk eserlerden biridir. Süleyman Kazmaz'ın, "Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig" adlı kitabı,Hüseyin Akyüz'ün, "Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem" adlı kitabı,Hilmi Özden'in, "Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı" adlı çalışması, Hülya Savran'ın, "Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri"adlı kitabı, Sait Başer'in, "Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreadlı kitabı,Mehmet Fatih Şeker'in, "Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig" kitabı,Aygün Akyol'un, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyasetadlı kitabı veMehmet Akıncı'nın editörlüğünü yaptığı "Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetimadlı kitabı bu abidevi esere, siyaset bilimi, pedagoji, tıp ve ilahiyat gibi alanlardan bakılarak yapılan araştırmalardır. Ancak bu çalışmalar arasında dilbilim bakımından öne çıkanları konumuz gereği özellikle belirtmek

isteriz. Türkiye'de Kutadgu Bilig hakkında yapılan en önemli dil çalışmalarının başında Ahmet Bican Ercilasun'un, "Kutadgu Bilig Grameri: Fiil" adlı eseri ve "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi" adlı eserleri gelir.İbrahim Taş'ın, "Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı"adlı eseri gibi çalışmalar da daha sonra eseri dil hususiyetleri yönünden ele alan başkaca çalışmalar arasında yer almıştır. (Jamal ve Kafkasyalı, 2016: ss. 35-38)

Kutadgu Bilig bilimsel yönden birçok araştırmaya konu olduğu gibi eserden sadeleştirilerek yapılan seçkiler ile edebiyat zevki vermesi bakımından da günümüz okurları ile buluşturulmuştur. Özellikle 2000'li yıllarda artış gösteren bu seçmeler tarzı kitapların hazırlayıcıları arasında başlıca şu isimler yer alır: Hayati Develi, Sara Gürbüz Özeren, Bahar Yılmaz ve M. Yalçın Yılmaz, Recep Erdoğan, Turan Köktürk, Osman Koca, Ahmet Emre Yıldız, Hakan Coşkunarslan, Ersin Osman Söğütlü, Numan Külekçi, Bilgin Yüce ve Orkun Uygur, Yaşar Çağbayır, Kemal Yavuz ve Muhammet Cüneyt Özcan.

Kutadgu Bilig Türkiye'de sözünü ettiğimiz ilk ve temel eserler dışında çok sayıda makale ve bildiride faklı yönleriyle incelenmiştir. Bu çalışmaların tek tek isimlerini bibliyografyamızda künyeleriyle birlikte verdik. Gulnisa Jamal ve Muhammet Savaş Kafkasyalı'nın birlikte hazırladıkları "Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi" adlı çalışmada verilen bilgiler ışığında Türkiye'de dil, edebiyat, sosyoloji, tarih, siyaset, felsefe, psikoloji vb. gibi alanlarda tez, makale, bildiri, kitap ve kitap bölümü olarak toplam 509 çalışmada Kutadgu Bilig'in incelendiğini belirtebiliriz. (Jamal ve Kafkasyalı, 2016: s. 40)

Türk Dünyası'nda Kutadgu Bilig konusundaki bibliyografya ihtiyacı halen güncelliğini korumaktadır ve halihazırda bu ihtiyaç Türkiye için de geçerlidir. Türkiye'de Kutadgu Bilig ile ilgili eserler üzerine yapılan bibliyografya türünde çalışmalar sekiz tanedir. Bunlardan ilk ikisi, Tuncer Gülensoy'un ilki 1973'de ve ikincisi de 2000 yılında yayımlanan bibliyografyalarıdır. Diğerleri ise Mehmet Ölmez'in, Özlem Bağdatlı'nın, E. Teres, Zeki Kaymaz'ın ve son olarak da Erdem Uçar'ın (2) yayımladığı bibliyografyalardır. Bu bu bibliyagrafların künyelerine çalışmamızın kaynakçasında yer verilmiştir. Şimdi kısmen bu bibliyografyalar hakkında bazı tespitlerimize geçebiliriz.

Mehmet Ölmez'in *Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri* (Türk Dilleri Araştırmaları. 2004. Sayı 14, s.103-126) ve Özlem Bağdatlı'nın *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* (Kutadgubilig. 2008. Sayı 14, s.157-183) kaynakçaları neşr olunmuştur. Bunu Zeki Kaymaz'ın *Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme*'si(Turkish Studies. 2009. Sayı 4/3, s.1408-1422) izlemiştir. Daha sonra araştırmaçı E. Teres bu konuda iki kitap kaleme almıştır: *Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacip Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* (İstanbul, Ürün Yayınları, 2009) ve *Karahanlı Türkçesi ve Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* (İstanbul, Ürün Yayınları, 2010). Zeki Kaymaz'ın 2016 yılında makale seviyesinde Kutadgu Bilig araştırmalarından bahseden bir diğer çalışması Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi 2016/7 sayısında yer alan "Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler" başlıklı makalede önce Türk dili tarihi ve Türk edebiyatı açısından Kutadgu Bilig'in yerine kısaca değinilmiş, daha sonra Kutadgu Bilig'in metin yayınında gelinen son noktada neler yapılabileceği tartışılmıştır. Yazının sonunda ise önceki çalışmalar ve söylenenler ışığında bundan sonraki çalışmalarda nelerin gündeme getirilmesi gerektiği konusunda öneriler sunulmuştur.

Kutadgu Bilig hakkındaki bibliyografyalardan daha ayrıntılı olarak üzerinde durmak istediğimiz biri 2016'da Jamal Gulnisa ile Muhammet Savaş Kafkasyalı'nın hazırladıkları kitaptır ki, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığınca Türkçe ve İngilizce olarak basılmıştır: *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi.* Karınca Yayınşarı. Ankara, 2016, 394 s.;*Kutadgu Bilig Research History*. (Karınca Yayınları. Ankara, 2016, 391 p.) Fakat eserin ilk 239 sayfalık KB araştırmalarından bahseden kısmı ne kadar dolgun ve ilginçse geri kalan yaklaşık 150 sayfalık bibliyografya kısmı onca düzensiz, karışık ve eksiktir. Her şeyden önce Uygurca kaynaklar alfabetik sıraya sokulmamış ve Latin alfabesiyle transkribe edilmemiş,

gelişi güzel sıralanmıştır. Doğrudur, Türkologlar genelde Arap alfabesini biliyorlar, fakat Uygurların hazırda kullandıkları Arap alfabesinin yazım kuralları çok farklı, okunması da oldukça zordur. Özellikle yazar, dergi ve yer adlarının Uygur lehçesiyle doğru okunuşu hemen hemen imkansızdır. Bu durumda Kutadgu Bilig hakkında büyük bir kaynakça grubunu teşkil eden Uygurca eserler araştırmacılar için kullanılmaz hale gelmiştir.

Kutadgu Bilig bibliyografyası niteliğinde olan İmin Tursuncan *Çin'de Kutadgu Bilig Araştırmaları,* Abdumurad Tilavov *Özbekistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları,* Ayşegül Sertkaya *Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirileri* adlı makaleleri ile (her üç makale Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009). Haz. Musa Duman. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2011 toplusunda çıkmıştır) bu sahaya önemli katkı sağlamıştır. Yasin Yusufcan'ın *Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I* makalesi de (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2014. Sayı 35, s.81-109) dikkate değerdir.

2018 yılında son eklemelerle çalışmasını güncelleyen Erdem Uçarın iki çalışmasını da kaydedelim. Yazar, *Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme*" (Academia. 2015. Sayı 4, s.62-100) ve *Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]* (Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. 2018. Sayı 6, s.6-47) adlı iki bibliyografya hazırlamıştır. E. Uçar son çalışmasına 687 kaynak dahil etmiştir.

Sözlerimizin sonunda Türkiye'de Kutadgu Bilig hakkında düzenlenmiş sempozyum türü etkinliklerden bahsetmek isteriz. Bu etkinlikler KB hakkında akademik çevrelerde farkındalık oluşturmak, mevcut birikimi değerlendirmek ve gelecekte yapılacak çalışmalara yol göstermek bakımından önemli ilmi faaliyetler olmuştur. Örneğin Musa Duman, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009) adlı kitapta, Yusuf Has Hacip'in doğumunun 990. yılı munasebetiyle Turk Dil Kurumu ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 26-27 Ekim 2009 tarihlerinde düzenlenen uluslararası sempozyumda sunulan bildirileri bir araya getirmiştir.

"Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri' konulu bir uluslararası sempozyum 18-20 Kasım 2016 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenmiştir. Etkinlik, Marmara Üniversitesi, Türk Ocakları İstanbul Şubesi, Türkiye – Kırgızistan Manas Üniversitesi ve TÜRKSOY tarafından gerçekleştirilmiştir. Etkinliğe Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Rusya ve Çin'den gelen akademisyenler katılmış, açılış, on oturum ve değerlendirme kısmında 50 civarında sunum ve konuşma dinlenmiştir.

Bu konuda bir diğer bilimsel etkinlik 5 Ocak 2017'de Eskişehirde yapılmıştır. Osmangazi Üniversitesi ile Eskişehir Anadolu Lisesi'nin birlikte düzenlediği "*Doğumunun 1000. Yılında Yusuf Has Hacib*" konulu etkinlikte ESOGÜ Kongre ve Kültür Merkezinde yapılan açılış konuşmalarının ardından Eskişehir Anadolu Lisesi öğrencilerinin sunduğu tiyatral allegorik Kutadgu Bilig gösterisi gerçekleşti. Daha sonra ESOGÜ Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı Prof.Dr. Ahmet Kartal'ın yönetimindeki panele geçildi. Prof. Dr. Ahmet Kartal Yusuf Has Hacib ve eseri Kutadgu Bilig üzerine ayrıntılı bilgi verdi. Sonra Eskişehir Anadolu Lisesi öğrencileri Murat Batu Koca, Rabia Dalkürek, İkbal Öztürk ve İsmail İnan, Yusuf Has Hacib'i çeşitli yönleriyle tanıtan sunumlar gerçekleştirdiler.

Türkiyede son olarak gerçekleştirilen Kutadgu Bilig konulu önemli bilimsel etkinliğe ayrıntılı olarak yer vermenini uygun olacağını düşünüyoruz. UNESCO'nun 30 Ekim-14 Kasım 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen 39. Genel Konferansında 39 C/15 sayılı belgesi çerçevesinde alınan karar gereğince "Kutadgu Bilig'in Yusuf Has Hacib tarafından Yazılışının 950. Yıl Dönümü" Azerbaycan ve Kazakistan'ın desteğiyle 2019 UNESCO Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri arasına alınmıştır. Bu çerçevede Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi ve diğer fakültelerin de katkılarıyla Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü'nün önderliğinde uluslararası bir sempozyum düzenlenmiştir. Tika, Yunus Emre,

Türksoy, Ahmet Yesevi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı destekleriyle "Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu" 3-5 Ekim 2019 tarihlerinde Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Itri Salonunda bu sempozyum düzenlenmiştir.

2. Azerbaycan'da "kutadgu bilig" araştırmaları

Azerbaycan'da Kutadgu Bilig konusundaki nitelikli çalışmalar yakın dönemde varlık göstermeye başlamışsa da ülkenin sovyet döneminde de bu konuda birtakım ilk dönem çalışmaların ortaya konulduğu bilinmektedir.Bu konuda ilk olarak V. Aslanov'ın "Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sözcükbilim Açısından Bir Karşılaştırma" ve A. Rustamova'nın "Orta Çağda Balasagunlu Yusuf 'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkaç Benzerlik" çalışmaları gibi eserleri saymak mümkündür. Edebiyat tarihi çalışması niteliğinde hazırlanan veya edebiyat tarihlerinin özel bölümlerinde veya kısımlarında sunulan diğer çalışmaları bu noktada zikretmek gereklidir: P. Halilov'un "Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı", F.Zeyanlov'un "Eski Türk Belgesel Mirası", A. Safarlı'nın "Orta Çağda Eski Azerbaycan Edebiyatı" ve M.Seyidov'un "Azerbaycan Mitolojisinin Kökeni"çalışmaları konuya temas eden söz konusu çalışmalar arasında yer almaktadır. (Jamal ve Kafkasyalı, 2016: s. 98)

Azerbaycan akademisi son yıllarda Kutadgu Bilig ile ilgili çalışmalarda önemli mesafe almış ve Azerbaycanlı bazı Türkologların bu konuyla ilgili uluslararası akademik faaliyetlerde yer aldığı görülmüştür. Bu bilim adamları arasında Prof. Dr. Fuzuli Bayat 2009'da Ankara'da yapılan "Yusuf Has Hacib'in 990. Doğum Yıl Dönümü" vesilesiyle yapılan Seminere davet edilmiş ve orada "Kutadgu Bilig'de Orta Çağdaki Sosyal Yapı" başlıklı bir bildiri sunmuştur. Benzer şekilde, Nizami Caferov'un "Türki Dergisinde yayınlanan "Orta Çağda Eski Türk Edebiyat Dili" başlıklı çalışması bunlara birer örnek olarak verilebilir. (Jamal ve Kafkasyalı, 2016: s. 99)

Azerbaycan'ın "Kutadgu Bilig" araştırmalarında ilk ve hazırlayıcı çalışmalarda Ramiz Asker ve Kamil Veliyev'in isimlerini görürüz. Kutadgu Bilig, ilk defa Kamil Veliyev ve Ramiz Asker tarafından şiir olarak Azerbaycan Türkçesine aktarılmıştır. Şiir şeklinde ise ikinci olarak Halil Rıza tarafından tercüme edilmiştir.

Kamil Veliyev ve Ramiz Asker'in hazırladığı Azerbaycan Türkçesi KB çevirisinde, "R.R. Arat'ın Türkçe ve Özbekçe versiyonlarının karşılaştırması baz alınarak Karahanlıların Hakani versiyonuna" esaslanılmıştır. Çalışmanın "Giriş" kısmı Kutadgu Bilig çalışmalarının Azerbaycan'daki genel durumunu hakkında kapsamlı bir araştırma makalesi hüviyetindedir. Bu makalenin merkeze aldığı konu, Türk milletleri ve edebi çalışmaları arasındaki münasebetlerdir. Sonrasında Kutadgu Bilig'de İslam ideolojisi ve Türk kültür geleneğinin sentezlenmiş olmasına dair bir tahlil yer almaktadır.

Azerbaycan ve Kutadgu Bilig araştırmaları konusunda Prof. Dr. Ramiz Asker ismi üzerinde hususen durulması gerekmektedir. Zira R. Asker, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserini bundan 23 yıl önce çevirmiş, daha sonra bu konuda monografi ve doktora tezi ile çok sayıda makale yazmıştır. Türkoloji sahasındaki ilk çalışmaları da yine Kutadgu Bilig üzerinde olmuştur. Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı TÜRKSOY'un her büyük jübile zamanı olduğu gibi Yusuf Has Hacib'in doğumunun 1.000 yıllığı anısına özel olarak bastırdığı ve çeşitli ülkelerden bilim ve sanat adamlarına takdim edilen, 'Yusuf Balasagun' madalyasına Azerbaycan'dan layık görülen bilim adamı olmuştur.

Araştırmacı eser üzerine Azerbaycan'da üç kez kaynakça hazırlamıştır. Bunlardan ilki *Kutadgu Bilig* manzumesinin Orta Asya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de tetkiki tarihine ayrılmıştır (Filologiya Meselelerine Dair Tematik Toplu. Bakü. 2002. №3-4. S.95-100). İkinci kaynakça yazarın *Kutadgu Bilig* monografisinin (Bakü, Elm. 2003, 320 s.) son kısmında (s.280-314) verilmiştir. Burada 511 ilmi kaynak toplanmıştır. Üçüncü kaynakça ise bir kaç yıl önce basılan *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* (Bakü, 2016, 192 s.) kitabıdır. Burada 20 dilden

1.517 kaynak bir araya getirilmiştir.

Kutadgu Bilig'inen son, yani 22. kaynakçası ise bu çalışmada yer almaktadır. Esasen bu bibliyografya araştırmacının *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* (Bakü, 2016, 192 s.) adlı kitabının genişletilmiş yeni baskısı sayılabilir. Burada gözden kaçmış bazı kaynakları, çeşitli dönemlerde Türkçe, Azerbaycan, Kazak, Özbek, Uygur, Kırgız, Türkmen, Tatar, Başkurt, Karakalpak Türkçelerinde, Arap, Fars, Tacik, Rus, Çin, Japon, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Macar dillerinde (toplam 21 dilde) kaleme alınmış tam üç bin kaynak toplamıştır.

Bu noktada kısaca Ramiz Asker tarafından Azerbaycan'da hazırlanan son ve en kapsamlı bu KB bibliyografyası hakkında ayrıntılı bilgiler vermek isteriz. Çalışmada kaynaklar orijinal dillerde verilmiştir. Kazakçada menbalar Kiril alfabesi ile gösterilmiştir. Çünki şu anda Kiril alfabesini kullanan Kazakların dilindeki bazı harflerin Latin ekvivalenti tam tespit edilmemişdir (mesela: ұ, и, к). Ona göre de kolaylık için Kazakça, hakeza Özbekçe, Kırgızca, Karakalpakça ve Tacikçe kaynaklar Kiril alfabesi ile verilmiştir. Arap alfabesini kullanan Uygurların eserlerinin hepsi Latin alfabesi ile gösterilmiştir. Rusça eserler doğal olarak Kiril alfabesi iledir. Buradaki Arapça, Farsça ve Japonca birer kaynak kolaylık olması için Latin harfleriyle verilmiştir. Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Macar ve Farsça kaynaklar, tabii ki, Latin alfabesi ile gösterilmiştir. Bibliyografik bilgiler Çince hariç her dilde alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Kanımızca, bu, kronolojik, yani yıllara göre dizilişten daha rahat ve kolaydır.

Çince kaynakları bilerek iki alfabe ile verilmiştir. Onların bir kısmı Latin alfabesiyle transkribe edilmiştir. Maksat yazar, makale ve dergi adlarının Çince telaffüzü ve nasıl yazıldığı, eserlerin nerede basıldığı üzerine okurlara bilgi vermek, bir bakıma merak gidermektir. Kaynakların diğer kısmı herogliflerle Çince orijinalde sunulmuştur. Aksi takdirde kaynakları internette aramak ve bulmak mümkün değildir.

Kitaptaki 3.000 kaynağın dillere göre miktarı da farklıdır. Bunların 808'i Türkçe, 582'si Uygurca, 519'u Çince, 351'i Kazakça, 330'u Rusça, 98'i Kırgızca, 98'i İngilizce, 90'ı Özbekçe, 50'si Almanca, 38'i Azerice, 16'sı Fransızca, 6'sı Tatarca, 3'ü İtalyanca, 3'ü Macarca, 2'si Karakalpakça, 1'i Türkmence, 1'i Başkurtça, 1'i Farsça, 1'i Tacikçe, 1'i Arapça, 1'i de Japoncadır. Tabii ki, bu rakamlar sabit değil, zamanla değişmektedir. Bugünkü vaziyyete göre, *Kutadgu Bilig* Çin'de, Türkiye'de, Kazakistan'da ve Rusya'da daha çok tetkik edilmiştir. Eserin Azerbaycan'da iyi araştırıldığını söylemek maalesef mümkün değildir.

Son olarak Türkiye'de olduğu gibi Azerbaycan'da Kutadgu Bilig konulu bilimsel faaliyetlerden tespit edebildiklerimize kısaca değinerek sözlerimizi tamamlıyoruz. 2016 Türk Dünyası Kültür Başkenti seçilen Azerbaycan'ın Şeki şehrinde 2 Kasım 2016 tarihinde "*Uluslararası Yusuf Has Hacip Anma Sempozyumu*" düzenlenmiştir. Sempozyuma Azerbaycan, Kazakistan, Makedonya ve Türkiye'den gelen bilim adamları ve kanaat önderleri katıldı. Sempozyumun açılışında Azerbaycan Milli Kütüphane Müdürü Prof.Dr. Kerim Tahirov, Şeki Valisi Elhan Usubov, TÜRKSOY Genel Sekreter yardımcısı Prof.Dr. Fırat Purtas, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Musa Yıldız, Şekili şair Vagif Aslan konuşmalar yapmıştır. Daha sonra Bakü Devlet Üniversitesi profesörü Ramiz Asker, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi profesörü Elman Guliyev, Ankara Üniversitesi profesörü Zülfikar Güngör, Makedonya Bilimler Akademisinden Prof.Dr. Numan Aruç, TÜRKSOY Kazakistan Temsilcisi Doç.Dr. Askar Turganbay tebliğlerini sunmuştur. Sempozyum çerçevesinde Prof. Dr. Ramiz Asker'in *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* kitabının tanıtımı da yapılmıştır.

Kaynakça:

Gulnısa JAMAL, Muhammet Savaş KAFKASYALI; *Kutadgu Bilig Tarihi Araştırmaları*, Karınca Yayınları, Ankara, 2016.

KARİM ULULU THE POPULAR POET, THE OUTSTANDİNG REPRESENTATİVE OF NAKHCHİVAN'S ASHYG SCENE

Benovshe Rzayeva
Phd, Azerbaijan National Academy of Science

Abstract. *The article discusses the importance of studying the cultural heritage of the ancient Nakhchivan region, which made invaluable contributions to the oral and written wing of our literature, no matter how much the literary and cultural environment is analyzed horizontally and vertically.*

The author once again draws attention to the fact that the essence of his analysis, carried out on the example of the national poet Ululu Karim, who lived and worked in Nakhchivan, is deeply rooted, and what image he formed at the environmental level.

He emphasizes the vitality of the tradition, the mission of transmission and protection in the person of the Great Karim, the content of which has been (perhaps even earlier) since the face of Dada Gorgud, this environment, which is connected with the tradition of gopuz, saz.

The article tells about the creativity of Ululu Karim Zang, one of the most talented figures of Nakhchivan ashugs, who was born in Zangazur district of Nakhchivan and settled in Shahbuz region of Nakhchivan.

The author explains that the poems of the national poet Ululu Karim have been published in several collections and books, and his poems are related to the literary heritage of other poets and do not provide information about his life and work.

The article talks about the work done by the research scientist Ali Shamil in this field, who for the first time clarified the life and work of the Great Karim.

Here, along with the study of the life and work of the Great Karim, the issue of the true ashug of the artist has not been forgotten, and its main direction has been identified.

The article notes that the literary heritage of the Great Karim has a great value as a person who contributed to the development of Azerbaijani ashug art and the development of ashug poetry. The article shows that the activities and poetry of the Great Karim are an example and source for the ashugs and folk poets who came after him.

Keywords and expressions: *Ululu Karim, folk poet, ashug environment, literary heritage, saz, artist, narrator, researcher, scientist.*

Annotatsiya. *Maqolada adabiyotimizning og'zaki va yozma tomonlariga hissa qo'shgan qadimiy Naxchivan mintaqasining madaniy merosini o'rganish qanchalik muhim ekanligi, adabiy va madaniy muhit gorizantal va vertikal ravishda tahlil qilingan. Muallif Naxchivinda istiqomat qilib, ijod qilgan xalq shoiri Ululu Karim misolida olib borilgan tahlilning mohiyati chuqur ildiz otganiga hamda atroflicha qanday obrazni shakllantirganiga yana bir bor e'tibor qaratgan.*

U an'ananing hayotiyligini, Buyuk Karim shaxsidagi uzatish va himoya qilish missiyasini ta'kidlaydi, mazmuni Dada Qo'rqudning yuzidan beri bo'gan (ehtimol undan ham ilgari), gopuz, urf-odatlar bilan bog'liq bo'lgan muhitni tahlilga tortgan. Maqolada Naxchivanning Zangazur tumanida tug'ilgani va Naxchivanning Shahbuz viloyatida istiqomat qilgani naxchivaniy tarafdorlaridan biri Ululu Karim Zangning ijodi haqida hikoya qilinadi.

Muallif xalq shoiri Ululu Karimning she'rlari bir nechta to'plam va kitoblarda nashr etilganligini va uning she'rlari boshqa shoirlarning adabiy merosi bilan bog'liqligini, uning hayoti va ijodi haqida ma'lumot berilmaganligini tushuntiradi. Maqolada Buyuk Karimning hayoti va ijodini birinchi marta aniqlab bergan tadqiqotchi olim Ali Shomilning ushbu sohada olib borgan ishlari haqida so'z boradi. Bunda Buyuk Karimning hayoti va ijodini

o'rganish bilan bir qatorda, rassomning haqiqiy "ashug'i" masalasi ham unutilmaganligi uning asosiy yo'nalishini aniqlashtirib bergan.

Maqolada ta'kidlanishicha, Buyuk Karimning adabiy merosi ozarbayjon aşıq san'ati rivojiga va aşıq she'riyatining rivojlanishiga hissa qo'shgan shaxs sifatida katta ahamiyatga ega.

Maqolada Buyuk Karimning faoliyati va she'riyati undan kelgan ashug'lar va xalq shoirlari uchun namuna va manba ekanligi ko'rsatilgan.

Tayanch so'z va iboralar: *Ululu Karim, xalq shoiri, aşıq muhiti, adabiy meros, saz, rassom, rivoyatchi, tadqiqotchi, olim.*

Аннотация. *В статье обсуждается важность изучения культурного наследия древней Нахчыванской области, которая внесла неоценимый вклад в устные и письменные крылья нашей литературы, независимо от того, насколько литературно-культурная среда анализируется горизонтально и вертикально.*

Автор еще раз обращает внимание на то, что суть его анализа, проведенного на примере народного поэта Улулу Карима, который жил и работал в Нахчыване, глубоко укоренилась, и какой образ он сформировал на уровне окружающей среды.

Он подчеркивает жизнеспособность традиции, миссию передачи и защиты в лице Великого Карима, содержание которого было (возможно, даже раньше) со времен Дада Горгуда, этой среды, которая связана с традицией гопуз, саз.

В статье рассказывается о творчестве Улулу Карима Занга, одной из самых талантливых фигур ашугов Нахчывана, родившегося в Зангезурском районе Нахчывана и поселившегося в Шахбузском районе Нахчывана.

Автор объясняет, что стихи национального поэта Улулу Карима были опубликованы в нескольких сборниках и книгах, и что его стихи связаны с литературным наследием других поэтов и не дают информации о его жизни и творчестве.

В статье рассказывается о работе, проделанной ученым-исследователем Али Шамилем в этой области, который впервые разъяснил жизнь и деятельность Великого Карима.

Здесь, наряду с изучением жизни и творчества Великого Карима, не был забыт вопрос об истинном ашуге художника, и было определено его основное направление.

В статье отмечается, что литературное наследие Великого Карима имеет большую ценность как личность, внесшая вклад в развитие азербайджанского ашугского искусства и развитие ашугской поэзии. В статье показано, что деятельность и поэзия Великого Карима являются примером и источником для ашугов и народных поэтов, пришедших после него.

Опорные слова и выражения: *Улулу Карим, народный поэт, ашугская среда, литературное наследие, саз, художник, рассказчик, исследователь, ученый.*

Introduction: Nakhchivan, one of the hottest centers of Azerbaijan's literary and cultural environment, has historically formed a serious image as the cradle of art and culture. The purposeful work done in the Autonomous Republic at the present stage is based on the high level of vitality of this tradition. The literary and cultural environment of Nakhchivan, which has made invaluable contributions to the oral and written wing of our literature, still needs to be analyzed, no matter how much it needs to be analyzed horizontally and vertically.

Folklore is an incomparable treasure of the people. Their timely collection from memory should be considered as the most rewarding work. Thanks to him, we can get in-

depth information about the richness of our masters, our national and spiritual wealth, the path of our people.[1]

Our analysis on the example of the national poet Ululu Karim, who lived and worked in Nakhchivan, once again draws attention to the fact that the essence is connected to sufficient depths, and what image it forms at the level of the environment.

The content of this environment, which is connected with the traditions of Gopuz, since the time of Dada Gorgud (perhaps even earlier), clarifies the vitality of the tradition in the person of the Great Karim, the mission of transmission and protection.

Ululu Karim is one of the most talented figures of Nakhchivan ashugs who grew up in the hands of folk poets. As a result of this talent, his rich creativity has been memorized in the ashug audience and among the people for many years. Ululu Karim, who wrote his name in the history of the art of ashug with various poetic examples, was immortalized in the memory as one of the most worthy representatives of the previous tradition. The stories and legends told about him among the people were the basis for his image as a kind of personality.

Interest in the life and work of this artist, who memorized languages in the style of legend, has recently become more prominent in folklore. It is true that certain examples of his poems have been published in separate collections, and opinions have been expressed about them. These necessary steps, starting with S. Mumtaz, made it an important issue for folklore studies in the following decades.

Purpose and objectives: The article discusses the importance of studying the cultural heritage of the ancient Nakhchivan region, which made invaluable contributions to the oral and written wing of our literature, no matter how much the literary and cultural environment is analyzed horizontally and vertically.

The author once again draws attention to the fact that the essence of his analysis, carried out on the example of the national poet Ululu Karim, who lived and worked in Nakhchivan, is deeply rooted, and what image he formed at the environmental level.

Results and reviews: Ashig Suleyman, Ordubadli Karim, Ali Khankhanimoglu, Gulali Mammad, Ashig Najafali, Ashig Mammadjafar, Ashig Abbas, Chobankarali Ashig Jafar, Ashig Fatulla, Ashig Nabat, Sadarakli Ashig Yusif, Ashig Islam, Ashig Veli, Ashig Asadulla, Ashig Hidayat, Ashig Farru The ashug environment of Nakhchivan, rooted in the rich artistic tradition of the poet Surkhay, Serraf Gasim, Mammad Amrahoglu, Cherkez Fatalioglu and dozens of others, is inaccessible to masters such as Dallak Murad and Ululu Karim. Systematic approaches to his environment, life and cycle are needed. Y.Safarov, a researcher of the ashug environment in Nakhchivan, emphasizes with special sensitivity the conclusion about this folk poet that “although he does not perform ashugs, he plays the saz well”.

Our research on the work of this folk poet has shown that his unparalleled performance at an open-air music party amazed those around him. Thus, it is clear from the information we received that this folk artist had the ability to play the saz, although he did not perform ashug. Fans of saz, who were at a meeting with him in Erzurum, spread the word about this after returning to Nakhchivan. Speech, art connoisseurs, master ashugs recited their poems at various meetings and gave information about those who walked around. They even emphasized that although the national artist Ululu Karim did not play the saz and hold a meeting, he was deeply acquainted with the spectacles of ashugism. His knowledge of art and his ability to master the airwaves were the basis for his development as a master in this style. The poetic examples that are still circulating in the repertoire of master artists are a clear example of this.

Various narrations about the life of the Great Karim, different emotions and stories circulating among the people, conclusions about the environment and connections of judgments around his name and pseudonym, as well as the fact that his poems are sometimes

---

[1] Azərbaycan aşıqları, 1983, I cild, Bakı: Elm, 1983, s.312

named after individual artists, etc. He made it necessary for folklore studies to bring everything together. To clarify all this, we began to take a close interest in the life and work of the Great Karim in the mid-90s of the last century, ie the twentieth century. We have taken the path of bringing together written and oral facts, and at the same time we have come together that there is an endless love of art and music in the hearts of our people.

We have a variety of examples of poetry of the Great Karim (gerayli, goshma, ustadname, tajnis, gifilband, etc.) and rich creative nature, which draws attention to his popularity as a folk poet.

Y.Safarov, one of the researchers of Nakhchivan ashug environment, writes: “It is believed that Ululu Karim was born in 80-85 of the XVIII century in Ululu village of Zangazur region. According to historical legends, he lived in the Shabuz region in his old age.

One of the most common of these considerations is the question of its longevity. Our long-term research in the Shahbuz region has shown that this master lived in the late eighteenth and early twentieth centuries and died at the age of about 120-125. The folk poet noted this in his poems written in his old age.[2]

The life and work of Dallak Murad, who is known as a master from the repertoire of ashugs, has not been studied enough. While collecting samples of Ululu Karim's literary heritage in the area where he lived, it became clear from the information provided by the speakers that the father of this folk poet was Dallak Murad. Thus, the issue of Ululu Karim's birth in the hearth of such a famous folk artist as Dallak Murad clarifies a number of issues that remain obscure. The information that Dallak Murad took refuge in the village of Yukhari Gishlag in the Shahbuz district of Nakhchivan and then in the village of Gizil Gishlag in his old age and died there soon is very impressive.

Dallak Murad, a folk artist, and his son Ululu Karim are both masters of words and art who stand on this level as a folk poet. There is a great need today to bring together the facts and autobiographical information about their lives. Because these masters are the spiritual pillars, thoughts and ideas of the ethnos and are rooted in a great and sacred mission.

During their time, artisans tried to fill the gap in the spiritual worlds of the working people with their rich creativity. Ululu Karim, as well as Dallak Murad's works were the pearls of art that people in need of the art of music learned with great love in their spare time. Because they were taxing artists who expressed the inner world of the people, the rubab of their hearts. Therefore, they were valued and exalted as lovers of the Truth. The source of the sayings about the Great Karim is also connected with this idea, the people's endless love for masters.

In the poetry of Ululu Karim, place names are often found. In his poems, Ululu Karim, who settled in the Shahbuz region, described the mysterious nature and beauty of this corner of his homeland in a style typical of his art.

The poems of the Great Karim are as fresh and charming as nature itself. In his poems, he listed in a kind of verse how he lived with the emphasis on nature. One of the most interesting poems of the master, written on the motif of nature description, is “Mountains”. Both the originality of the couplet and the development of a different point of view are connected with the creative originality of the Great Karim. He describes the mountains in his arms as if embracing them with the love of a mother.[3]

It is no coincidence that the Great Karim was in love with the Truth. In the contact with the narrators, in the works of the folk poet, and in the legends about him that have come down to the present day, the idea that the Great Karim is in love with the Truth is the main line. Throughout history, the people of Azerbaijan have always treated art and artists with great respect and love. They lived with the idea that “Ashug is the mother of the people”. The love

---

[2]Səfərov, Y. Naxçıvan aşıqları, el şairləri. Naxçıvan:Əcəmi, 2011, s.114.
[3]Rzayeva, B. (2014). Naxçıvan aşıq sənəti tarixindən El aşığı Ululu Kərim. Naxçıvan: Qeyrət, 2014, s.30.

of truth is the peak of its greatness. He always treated the lover of truth with great respect and attention in the village. In the introduction to the epics "Kitabi-Dada Gorgud", these issues found their classic expression. "Oguz was a very knowledgeable person. Whatever he said, he would tell different stories about the unseen. The Almighty would inspire his heart. "Gurbani, Tahir Mirza, Ashig Garib, Abbas Tufarganli, Khasta Gasim and others. There are masters who have gained fame as lovers of the Truth. Ululugyuu Karim is also one of the people of words and art with high spiritual richness and innate talent. These qualities are due, on the one hand, to his high morals, culture, and extreme politeness, and, on the other hand, to the formation of a high image as a man of wisdom and enlightenment. His foresight, quick-wittedness, and ability to speak spontaneously gave him great confidence and sympathy in the environment".[4]

The rich creativity and innate talent of the Great Karim form the idea that he also mastered the sciences of his time. The language, stylistic possibilities, and stories told in his poems clarify his knowledge of Arabic and Persian.

He is known as an experienced gardener, as well as an ancestral craftsman. In some statements, his work as a gardener, the popularity of apricot and grape orchards everywhere, the methods and rules of tree cultivation, and so on took place. All this gives a serious idea of his living conditions, livelihood, hard work, commitment to the people's way of life.

As for the publication of Ululu Karim's poems, one of the first to give information about him was the great textologist Salman Mumtaz. In his book "Poets of the People" (the book consists of two volumes), published in the Arabic alphabet in 1927-1928, he published information about the Great Karim and examples of his literary heritage. However, the compiler did not provide any information on who collected and wrote these poems. The work of Ululu Karim, one of the master artists of the Nakhchivan ashug environment, has been in the memory from time to time, in the repertoire of the people of the environment.

H.Alizadeh's collections and compilations also contain examples from the works of the Great Karim. In the first volume of the book "Azerbaijani Ashugs", published in 1929, he wrote the poem "Gardens of the Valley" by Ululu Karim. The alphabet was changed in Azerbaijan in 1929, it was changed from the Arabic alphabet to the Latin alphabet. Salman Mumtaz republished the two volumes in 1934-1935 with various additions and changes. Here, too, the folklorist showed special sensitivity to the work of Ululu Karim. However, this publication mixes the poems of Ululu Karim with the poems of Mujrum Karim. The poems "Seven", "Widow", "Gardens of the Valley" belonging to the great Karim are named after Mujrum Karim. Another reason is the closeness of the names of Ululu Karim and Mujrim Karim. Both are well-known folk poets of their time. He is one of the people who wrote poetic examples in the style of folk poetry. It should be added that such cases caused by narrator's mistakes can manifest themselves in folklore studies. Ululu Karim lived mainly from the end of the 18th century to the beginning of the 20th century, while Mujrum Karim lived in the 19th century.[5]

A.Akhundov notes that Ululu Karim wrote appendices, masterpieces and locks, referring to the poetic forms of oral folk art. The research scientist emphasizes that his poems gave impetus to the formation of Azerbaijani ashug poems in the following periods, as well as the creation of new types of epos genre. There is also information about the use of El Ashug's poems as a masterpiece in our epics in the following periods.[6]

Interestingly, the shortcomings of the Great Karim are also found in later books. This book is the work of Nakhchivan scientist (compiled by A. Bagirov) called "From the treasure of wisdom of Nakhchivan". In that book, Ululu Karim's "Who happened" package is named

[4] Cəfərli, M. Haqqa tapınan aşiqlər.Azərbaycan Folklor antologiyası, Bakı: Sabah, 1994, s. 30.
[5]Mümtaz, S. El Şairləri. I cild Bakı: Azərnəşr, 1935, s.23.
[6]Axundov, Ə. Telli saz ustadları. Bakı: Azərnəşr, 1964, s.43-44.

after his grandson Karimgulu. It became clear from the information we received during our long-term research that Karimgulu was not engaged in art, but continued pimping, which is the art of his ancestors. However, Karimgulu was asked to recite poems by his grandfather Ululu Karim at parties. We wrote the story of Ululu Karim about the creation (saying) of the famous "Who happened" package in 1996 on the basis of information provided by a large number of speakers in the Shahbuz region.

Conclusion: Researcher-journalist Ali Shamil gave more accurate and detailed information about the life and work of this folk artist. After getting acquainted with the book "Hyacinth" compiled by Professor A.Jafarzadeh, he presented the folklore materials collected from Nakhchivan, Georgia (collected and recorded by Ashig Amrah) to the folklorist. During the conversation, he also commented on the issue of confusing Mujrum Karim with Ululu Karim. In 1985, Shamil published an article in the Sharg Gapisi newspaper published in Nakhchivan entitled "Finding the Great Karimi".[7]

On the basis of his further researches, the fine researcher published "Where is Ululu Karim?" In 1986 in "Shahguz" newspaper "Gabagcil". He clarified the issue of the Great Karim with his articles.

- According to the information received from the locals in the area where Ali Shamil lived at the time of the poet, Ululu Karim's headstone was found by Mirza Alakbar in the cemetery of Gizil Gishlag village and given to the Nakhchivan Ethnography Museum. Thus, the place of the Great Karim's death has been confirmed as a fact. A. In his articles, Shamil emphasizes that he collected the poems related to the Great Karim from different ashugs (A.Shamil writes that he clarified this after asking thirty ashugs here) and presented them to the general public after making clarifications. In the comparisons, he also clarified that some of the poems named after Vardanli Mujrum Karim belong to the Great Karim.[8]
- In the 1st volume of the book "Azerbaijani ashugs and folk poets" (1983) Ululu Karim's poems "Widow", "Olmaz" were incorrectly given as the poems of Mujrum Karim. There are cases when the master's poems are compared with Ordubadli Karim. For example, folklorist Y.Safarov in the book of Nakhchivan ashugs and folk poets named the parcel of Ululu Karim "Seven" in the name of Ordubadli Karim. All this is aimed at eliminating the existing mistakes and creating a whole picture of the Great Karim. Recent processes in Azerbaijani folklore, sensitivity to the study of regional folklore, research have been the basis for the elimination of such errors. The analysis related to the Great Karim also clarifies the irreversibility of this process and regulates the activity of folklore studies at the level of national thought.
- All this is aimed at eliminating the existing mistakes and creating a whole picture of the Great Karim.
- According to the masters, the Great Karim had three epics ("Garib's of a Stranger", "Garib Reza", "Ganny Abbas"). Among the stories and legends circulating among the people, the friendly relations of the Great Karim with the ashugs also have an important place. For example, the master's closeness and friendship with Ashig Najaf is a typical example of this. Ashig Najaf was originally from Daralayaz district and later moved to Nakhchivan. Ululu Karim told him the tales of "Garib Reza" and "Ganny Abbas" Both epics are widely used in the repertoire of Ashig Najaf.
- It is clear from the words of the older generation that part of the poet's work was written by three mullahs at his request. Unfortunately, at a time of illiteracy, these articles were not read and evaluated.

[7] Şamil, Ə. Ululu Kərim haralıdır? "Qabaqcıl" qəzeti, 22 mart 1986-cı il, s. 35.
[8] Rzayeva, B. Ululu Kərim həyat və yaradıcılığı. Monaqrafiya Bakı: Elm və Təhsil, 2020, s. 19.

- Despite all this, we have received more than 50 poems of this folk poet to date. Of these, 6 bayats, 5 garays, 33 attachments, 3 locks, 3 sofas, one identity card were registered. The poems of Ululu Karim give a full picture of his high talent.

PECULIARITIES OF TRANSLATING NON-EQUIVALENT VOCABULARY

Isaeva Shoira Mahamadovna

Uzbekistan State World Languages University, independent researcher

Abstract. *Despite the fact that Yusuf Khos Khojib's poem "Kutadgu Bilig" has been translated into many languages of the world and that many scientific works have been devoted to it, this work does not lose its relevance and currently attracts the interest of philosophers, historians, political scientists, but also linguists, translators. Scientists analyze various aspects of this work. This article discusses methods of translating into Russian and English languages of lexemes that reflect the national mentality, the life of the people. For illustration, fragments of the Russian translation by S.N. Ivanov and the English translation of Robert Dankoff are taken.*

Keywords and expressions: *lexeme, vocabulary, translation, non-equivalent vocabulary, transcription, transliteration, synonyms, realias.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются приемы перевода слов-реалий на материале произведения Юсуфа Хос Хожиба «Кутадгу билиг». О реалиях, как носителях своеобразного колорита, лингвисты заговорили в 50-х годах и с самого начала среди ученых существовали значительные расхождения в вопросе об определении понятия реалии. Как известно, поэма Юсуфа Баласагунского «Кутадгу Билиг» на протяжении многих веков вызывает к себе интерес исследователей. Несмотря на то, что поэма Юсуфа Хос Хожиба «Кутадгу билиг» переведена на многие языки мира и ей посвящено много научных трудов, это произведение не теряет актуальности и в настоящее время, вызывает к себе интерес ученых не только философов, историков, политологов, но и лингвистов, переводоведов. Ученые анализируют различные стороны этого произведения. В данной статье рассматриваются приемы перевода на русский и английский языки лексем, отражающих национальный менталитет, быт народа. Для иллюстрации приводятся фрагменты узбекского перевода К.Каримова, русского перевода С.Н.Иванова и английского перевода RobertDankoff.*

Опорные слова и выражения: *лексема, лексика, перевод, безэквивалентная лексика, транскрипция, транслитерация, синонимы, реалии, приемы, колорит.*

Özet. *Bu makalede, Yusuf Has Hacib'in «Kutadgu Bilig»in eserinin malzemesi üzerindeki gerçek kelimelerin çevirisi teknikleri ele alınmaktadır. Gerçekler hakkında, bir tür renk taşıyıcıları olarak, dilbilimciler 50'lerde konuşmaya başladılar ve en başından beri, bilim adamları arasında gerçekler kavramının tanımı konusunda önemli farklılıklar vardı. Bildiğiniz gibi, Yusuf Balasagun'un Şiiri «Kutadgu Bilig» yüzyıllardır araştırmacıların ilgisini çekmemiştir. Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" adlı şiirinin dünyanın birçok diline çevrilmiş olmasına ve bir çok bilimsel çalışmaya adanmış olmasına rağmen, bu çalışma alaka düzeyini kaybetmez ve şu anda sadece filozofların, tarihçilerin, siyaset bilimcilerin değil, aynı zamanda dilbilimcilerin, çevirmenlerin de ilgisini çekiyor. Bilim adamları bu çalışmanın farklı yönlerini*

analiz ediyorlar. Bu makale, ulusal zihniyeti, insanların yaşamını yansıtan Rusça ve İngilizce dillerine çeviri tekniklerini ele almaktadır. Örnek vermek gerekirse, K. Karimov'un Özbek çevirisi, S. N. Ivanov'un Rusça çevirisi ve Robert Dankoff'un İngilizce çevirisi.
Anahtar kelimeler: *belirteç, kelime, çeviri, eşitsiz kelime, transkripsiyon, transliterasyon, eş anlamlı, gerçekler, teknikler, renk.*

Currently, the study of lexical units in languages of different structures is acquiring more and more theoretical and practical significance in order to identify common human and national characteristics. The linguistic picture of the world, along with other linguistic units, is reflected in lexical units, they convey national identity, the paradigm of national knowledge, the originality of the perception of the world by each nation in diachronic and synchronic aspects, and from this point of view, the study of the linguocultural aspect in translations is of great importance.

In this regard, in world linguistics, within the framework of the modern scientific paradigm, there is a need to investigate lexical units, both from the standpoint of their translation and from the standpoint of their conceptualization of the world, since they reflect the national characteristics of the people. However, at the present stage of the development of linguistics, the linguoculturological aspect of translations of verbal works into languages of different structures has not been sufficiently studied.

At the present stage of the development of science and education, its connection with moral, national-cultural, universal values is of particular relevance. Taking these factors into account in the process of conducting scientific research is implemented in the formation of theories and directions, which are based on general linguistic, comparative, linguocultural and other aspects of language research.

Problems of translating words in discourse, searching for an equivalent of words, searching and finding an equivalent word in the target language to a word in the original language that is observed in intercultural communication, the composition of equivalent words in the culture of two languages, partially equivalent words, the difference between equivalent words and polysemantic words, the need reaching a level to distinguish categories of equivalence and variability, all of this determined the topic of our research.

It should be noted that the works of Yusuf khos Khojib are quite fully considered in the researches of such scientists as V.V.Radlov, S.E.Malov, V.V.Barthold, R.R.Arat, S.N.Ivanov, K.Sadykov, A.I.Narynbaev, J.A.Kutmanalieva, Sh.I.Gadimova, T.Madylbai. Turkologists considered the poem Kutadgu Bilig both literary and linguistic material. The poem "Kutadgu bilig" became known to the Western world thanks to the Austrian orientalist von Hammer-Purgstahl, he found the manuscript in 1796 in Istanbul and donated it to the Vienna Library.

The first edition in German was carried out by the famous orientalist G.Vambury. The text of the poem was introduced into scientific circulation by V.V.Radlov in 1891-1900, who presented, along with the original, its translation into German. Fragments from the poem were translated into Russian by S.E.Malov. Free translation entitled "The Science of Being Happy" was carried out by N.Grebnev in 1971. K.Karimov translated "Kutadgu bilig" into Uzbek. B.Tukhliev and K.Sadikov made a great contribution to the research "Kutadgu bilig". Turkish philosopher and critic R.R. Arat did a great job of critical understanding of the texts of all three manuscripts (Vienna, Cairo, Namangan) and presented in 1947 a scientifically reliable collection of the poem.

Under the title “Blessed Knowledge” the full text of “Kutadgu Bilig” was translated into Russian by S.N.Ivanov in 1983, R.Asker and K.Veliyev translated the poem into the Azerbaijani language, A.Abiyev, considering it the first mesnevi in Turkic literature, revealed the genre originality, defined the themes and problems of the poem. However, the

linguocultural aspect in the English and Russian translations of this work by Yusuf khos Khojib has not been subjected to special research so far.

In recent years, there has been a significant increase in the number of works indicating the desire of linguists to study linguistic phenomena in an extralinguistic context. A number of works appeared in which the conditionality of the language in the meaning of lexical units is revealed, the so-called "cultural" component of meaning is highlighted, the linguistic nature of "background" knowledge is revealed, and the specificity of their functioning in each of the linguistic communities under consideration is shown.

Linguists started discussing about realias as carriers of a peculiar color in the 50s of the last century, and from the very beginning there were significant differences among scientists in the definition of the concept of realias. Some scientists, touching upon the topic of realias, give inaccurate, incomplete definitions of this concept, note some features of these lexical units and omit others, use dissimilar terms to designate them.

Basically, the realias are considered by scientists from the point of view of country studies and are interpreted as "events of the social and cultural life of the country, public organizations and institutions, customs and traditions, household items, names of historical figures, etc., as well as many disparate facts that defy classification" - Vaysburd (1972: 98). However, we believe that such an understanding of the phenomenon under study expands the boundaries of realias and makes this layer of vocabulary immense.

The correct understanding of realias is hampered not only by differences in terminology, but also by the identification of realias with other vocabulary classes.

Realias, due to the frequency of their use, can often be used in speech and, as a result, be reflected in dictionaries, but among them there are words that are used rarely or even once, for example, in the media, that are not recorded in dictionaries, therefore, such realias can be called borrowings only conditionally. In addition, realias are not always accompanied by an “explanatory definition”. This circumstance, as well as the degree of sound similarity with the original word, depends on the method of conveying realias.

In terms of content, a distinctive feature of realias is the nature of their objective content, that is, the close connection of an object, concept, phenomenon designated by realias with a people or country, on one hand, and a historical period of time, on the other. Consequently, the realia is inherent in the corresponding national or historical flavor, that is, a set of features of an era or area, the originality of something. In the scientific literature, the following terms are used to designate, name objects, phenomena of national color: "non-equivalent vocabulary", "exoticisms", "barbarisms", "localisms", "ethnographisms", "connotative words", "spaces", "lacunae", "Everyday words", "realias" and some others. In essence, each of these terms has its own specific features and cannot replace each other - Djumanova (2013:143). The concept of non-equivalent vocabulary is the broadest and most voluminous in its content. Analysis of the literature allows us to note two main approaches to defining the essence of words-realias: translation and regional studies.

In this article, we will consider the techniques of transferring some realias into Russian and English in the translated works of Kutadgu Bilig.

606 **Элиг**биркуниўзиёлғизликдаўлтириб,
Ойтўлдини чақиртириб кирди, у ҳамиша севинарди.
Ойтўлди кириб қаршисида тик турди,
Элиг имлади, келгин, ўтиргич, деди.
Ойтўлди (ёнидан) тўп чиқарди, (остига) қўйди, кўргин,
Уни босиб рўпарага ўлтирди, кўргин.
Элиг турли-туман билимлар соҳасидан савол қилди,
Ойтўлди сўзга тил очди, жавоб берди.
Элиг севинди, кўргин, унинг чеҳраси очилди,

Уни кўрган Ойтўлди кўзларини юмиб олди.
Элиг сўздан тухтади, ҳеч индамади,
Ойтўлди ҳам кўзини юмди, ҳеч очмади.
620 Однажды, один, был в раздумье **элик**,
И, позван, вошел Айтолды в тот же миг.
Вошел Айтолды и стоял, ликом светел,
Элик ему сесть повелел и приветил.
Садясь, протянул он ступни своих ног,
Потом, их поджав, сел, спокоен и строг.
Поведал **элик** ему думы правдиво,
Ему Айтолды отвечал преучтиво.
Элик, светел ликом, был весел и рад,
Но тут Айтолды вдруг сощурил свей взгляд.
Элик в изумленье пресек свое слово,
Но тут Айтолды вдруг сощурился снова.

One day the **king** was sitting alone. He summoned Full Moon, who entered cheerfully and stood before him. The king motioned him to be seated next to him. Fool Moon took out a ball and sat down on it, using it as a cusion. The **king** inquired about various points of wisdom, and Full Moon answered with a ready tongue. The **king** was cheerful, his face was bright. Seeing this Full Moon shut his eyes.

Elik – governor, ruler – Karimov (1971: 541). Some researchers, in particular T. Kozubekov, believe that the word *elik* should be read correctly "*eelik*" – possession - Kozubekov(2015: 7-8).

The transfer of proper names in this fragment is of great interest: in the Russian translation, the name *Oyto'ldi* (Uzbek) underwent transliteration of *Айтолды* (verbatim: tuldi - full, full, Oy - the moon), while in English there was a literal translation of Full Moon (lit.: Full - full, Moon - moon).

Addressing to people constitutes a special group of realias. Firstly, not every address can be considered as a realia, secondly, many of them play a dual role and, thirdly, and more importantly, they require a special approach in terms of translation and translatability. Realia is closely connected with extra-linguistic reality, as indicated by the etymology of the term itself.

2415 Ўгдулмишянаайтди:
–**Бахтиёрэлиг**,Иккииш (жуда) буюкиш, отиулур (лик) дир.
Сказал Огдюльмиш: «**О элик, достославный**!
Два дела великих есть важности главной.
–**O glorious king**! These two offices are equally important.
Дунёнинг бутун ҳаловати шу уч нарсадан иборатдир,
Жавобини эшитгин, **эй хулқи тўғри**.
Но есть и три зла, – избегай их, **собрат**!
– Illness, for a man, is Death's vanguard. And there is no pleasure in death, **O heedful one!**
– The return of food and drink is bad when it comes out, **my brother**.
–Бошқауч (нарса) гаяқинлашма, **эйэлдаулуғ**.
Ипакли, шойикийим, либос(лар) одамкиядиганнарсалардир, (Сен) танужон [яънируқ-нафс] пардасинисозқил, [яъниудунё-лигинггаҳозирликкўр], **эйодамларяхшиси**.
–**Одоблестный**, плоть свою только прикрой!
– Eat to live, **brother**, do not live to eat, like an ox.

Ey elda ulug‘ (verbatim: great among the people) is translated into Russian as *собрат,* and into English *my brother* (verbatim: my brother).

In Russian, beg is translated as *бек,* in English, bek is translated in different contexts in different ways - *prince, king, ruler*.

2715 **Бек** начал войну – кровью меч обагрило,
Но золотом каплют с каляма чернила.
Два в мире устоя, всему свой черед:
Былое – что было, и – то, что грядет.
О бек, оба эти начала велики,
И помнить их в деле должны все владыки.

With wisdom and intellect the **prince** rules and conducts the affairs of state; with sword he wins new lands and peoples; with pen he orders the realm and builds up the treasury. When the sword drips red with blood, the **prince** conquers territory; and when the pen drips black with ink, he acquires gold. These are the two that hold the state together – so it was in bygone times, and so shal it ever be! These are two great virtues, **O prince**, and wise **rulers** hold fast to them both.

2673 **Бег** сиёсатни билим билан бошкаради,
Барча ишларни заковат билан кузатиб бажаради.
Қилич эл тузади ҳамда халқларни қўлга киритади,
Қалам эл тузади ҳамда хазина йиғади.
Қилич қон томизса, **беги** эл олади,
Қаламдан қора (сиёғ) томса, олтин келади.
Бу оламнинг тутуруғи [яъни ушлаб турувчи мояси] шу
иккисидир,
Ўтиб кетган ишлар (учун ҳам) қаршидан келувчи [яъни келаси] ишлар (учун ҳам).
Эй **бег**, бу икки (нарса) катта фазилатдир,
Доно эл бошловчи **беглар** бунга амал қилиш(лари) керак.

Когда тебя беки едой угостят,
По правилам ешь, знай порядок и лад.
Ешь правой рукою – размеренно, строго,
А прежде, о мудрый, **восславь имя бога**.

Should the prince invite you to dine, you must learn the proper manners of dining. Begin with the **Basmala**, O sage, and eat with your right hand.

4026 Агар беглар сени овкатга таклиф қилса(лар),
Одоб билан ош е, буни яхши ўрган.
Овкатни унг кулинг билангина олгин,
Аввал **худо отини айт**, эй доно.

This fragment contains the ritual of eating, and we must pay tribute to the translators who were able to capture and convey the culture of the Asian peoples, where the order is strictly observed and start eating with the words "Bismillahi rahmonu rahim" (compare English translation: Basmala).

A distinctive feature of non-equivalent lexemes is the nature of their subject content, that is, a close connection denoted by the reality of an object, concept, phenomenon with a people or country, on one hand, and a historical period of time, on the other hand.

Methods and techniques for including non-equivalent lexemes in Russian and English texts can be of a different nature. Sometimes they are introduced into the context without explanations and comments, which is evidence that the corresponding meaning is fixed by the practice of using such lexemes, and by introducing words into the text without explanation, the author relies on contextual comprehension and preparation of the reader.

Sometimes lexemes denoting the national mentality are used with the corresponding commentary of the translator, at the same time such properties of words as frequency, mastery, significance, and also the author's style is taken into account.

In the fragment Robert Dankoff explains the names in brackets in English, and in the Russian translation S.N. Ivanov takes their interpretation out of the text using a footnote. Both methods of interpretation are often used in the same text.

Thus, fictional text is important because it affects the feelings of the reader, provokes a reaction of an aesthetic order and is a reflection of the conceptual picture of the world of the writer. In the course of the research, we found that for a full-fledged perception of the idea of a fictional text, that laid down by the author, it is necessary to understand not only the explicitly expressed information, but also implicit, hidden, allowing a deeper understanding of the work, called the subtext. In the process of translation, certain relationships are established between the original text and the translation text, by comparing which it is possible to reveal the internal translation mechanism, identify equivalent units, and also identify changes in form and content that occur when the original unit is replaced with an equivalent unit of the translation text. It is also possible to compare two or more translations of the same original. Comparative analysis of translations allows us to find out how to overcome typical translation difficulties associated with the specifics of each of the languages, as well as what elements of the original remain untransmitted in translation. The result is a description of "translation facts" that gives a picture of the actual process. Fragments of the Uzbek, Russian and English translations of the work of Yusuf khos Khojib that we have considered were made at a high level and a very delicate approach to the transmission of non-equivalent vocabulary was made.

There are two ways to translate words-realias into another language: without a special comment and with a comment. Proper names are translated with the help of transliteration, phonetic transcription or literal translation.

References:

1. Djumanova, D.R. (2013)*Fonologicheskiy aspekt slova: nauchnyye traditsii i sovremennyye kontseptsii*: Monografiya [Phonological aspect of the word: scientific traditions and modern concepts: Monograph]. Tashkent: Fan va texnologiya.
2. Kirgizsko-russkiy slovar' [Kyrgyz-Russian dictionary] (1965) / Pod red. K.K. Yudakhina. Moskva.
3. Kozubekov, T. (2015) *Jusup Balasagyn – velikiy syn kyrgyzskogo naroda rodom iz Ala-Too* [Djusup Balasagyn - the great son of the Kyrgyz people from Ala-Too] // Bishkek: Yusuf Balasaguni. Blagodatnoye znaniye.
4. Kononov, A.N. (1983) *Poema Yusufa Balasagunskogo «Blagodatnoye znaniye»* [Poem by Yusuf Balasagunsky "Blessed Knowledge"] // Yusuf Balasagunskiy. Blagodatnoye znaniye. Moskva: Nauka.
5. Vaysburd, M.L. (1972)*Realii kak element stranovedeniya* [Realias as an element of regional studies]. Moskva: Russkiy yazyk za rubejom. – № 3.
6. Yusuf Khos Khojib. (1971)*Kutadġu Bilig. Saodatga yolovchi bilim* [Knowledge that brings to happiness] // Perevod K. Karimova.Toshkent: FAN.
7. Yusuf Khas Khadjib Balasaguni (1983)*Blagodatnoye znaniye*[Blessed knowledge] // Perevod S.N. Ivanova. Moskva: Nauka.
8. Yusuf Khass Hajib. (1983)*Wisdom of Royal Glory* // Translated, with an Introduction and Notes, by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press.

“ҚУТАҒДУБИЛИГ”НИНГ ҲОЗИРГИ КУН ЖАҲОН ДАВЛАТЧИЛИГИДА ЮЗАГА КЕЛАЁТГАН ИЖТИМОИЙ МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДАГИ ЎРНИ

Хошимов Шохрух Гуломович
Фарғона вилояти Туризмни ривожлантириш ҳудудий бошқармаси
Ахборот-таҳлил бўлими бошлиғи

Аннотация. *Бутун дунё ҳамжамиятини “коронавирус” каби иллат ташвишга солмоқда. Кўплаб инсонлар ўз яқинларни, ака-укаларини ва дўсту-биродарларини йўқотишмоқда. Боз устига оламда динлараро, ирқлараро ва миллий ғоялар ўртасида зиддиятлар барчамизни юрагимизни эзиб, қанчадан қанча тинч аҳолини ёстиғини қуритмоқда ва дунёнинг иқтисодий юксалишини бир неча юз йилликларга орқага сурмоқда.*

Сабр ва қаноатни тараннум этган, ўзаро ҳамият билан яшаш ва меҳнат қилишни мақсад этган бир неча туркий ва форсий халқалар идеаллашган жамиятини қандай бўлишини, милодий X асрда яшаб ўтган, буюк адиб Юсуф Хос Ҳожиб Боласоҳунийнинг ўз асарида бугунга авлодларга етказиб берди.

Ҳозирда барчамиз истиқомат қилаётган мамлакатларнинг бошқарув тизимларида озроқ бир камчиликларни пайқасак, дарҳол, ўз фикримизни ҳамжамиятга билдиришга, ўзи қандай бўлса барчага маъқул бўлишини тушунтирмоқчи бўламиз. Лекин, ўша дамларда бирозгина вақт топиб мазкур тарихий “Қутағду Билиг” асарини она тилингиз ёки ўзингизга яқин бўлган жаҳон тилида ўқисак, ечимини кутаётган муаммоларга яхши ва эзгу ғояли яку ва йўллар топсак ўтган аждодларимиз руҳи биздан шод бўлгай.

Таянч сўз ва иборалар: *Асарда тўрт қаҳрамон сиймо ортида Кунтуғди-адолат, Ойтўлди-давлат, Ўгдулмиш – ақл, ва Ўзгурмуш-қаноат ва сабр ҳамда эркинлик мадҳ этилган.*

Аннотация. *На сегодняшный день коронавирус вызывает беспокойство во всем мире. Многие люди теряют своих близких, братьев и сестер. Более того, возникает конфликты в мире между нациями, расами и идеалогиями, которое сокрушают сердца всех нас, уничтожают так много мирных жителей и отбрасывают мировой экономический рост на сотни лет назад.*

Великий писатель Юсуф Хос Ходжиб Боласахуни, живший в 10 веке, описал идеальное общество на которое живут бок о бок нескольких тюркских и персидских народов в одном государстве, которое прославляло терпение и довольство и стремилось жить и работать в гармонии друг с другом.

На данный момент, если мы замечаем какие-либо недостатки в системах управления какой то страны,стараемся сразу высказать свое мнение и объяснить, как это должно быть на самом деле. В этот момент, нас будут благодать души наших предков, если найдем время прочитать это произведение «Кутагду билиг» на своем родном языке или на мировом языке близко вам, мы нашли бы хорошее и благородное решение настоящих проблем.

Abstract. *The coronavirus is causing concern throughout the world. Many people are losing loved ones, brothers and sisters. Moreover, conflicts in the world between interreligions, races, and idealogies are destroying the hearts of all of us, destroying so many civilians, and pushing the world's economic growth render back to the century.*

The great writer Yusuf Hos Hojib Bolasaghuni, who lived in the 10th century, described the ideal society of several Turkic and Persian peoples, which glorified patience and contentment, and aimed to live and work in harmony with each other.

Nowadays, if we notice any shortcomings in the management systems of the countries, we want to immediately express our opinion and explain proper management system. However, in that moment, one pat time to read the book "Kutagdu Bilig", in his/her native language or in one the language of the worlds, he can find close and noble solution to the problem. Spirit of our ancestors would be rejoiced, if we commemorate this historical workout Yusuf Has Hajib.

***Özet.** Koronavirüs tüm dünyada endişe yaratıyor. Birçok insan sevdiklerini, erkek ve kız kardeşlerini kaybediyor. Dahası, dünyadaki dinler, ırklar ve ulusal arasi idealociler arasındaki çatışmalar hepimizin kalbini eziyor, pek çok sivili yok ediyor ve dünyanın ekonomik büyümesini yüzlerce yıl geriye götürüyor.*

10. yüzyılda yaşamış olan büyük yazar Yusuf Hos Hojib Bolasahuni, sabır ve memnuniyetini yücelten birçok Türk ve Fars halklerının ideal toplumunu övdü, birbiriyle uyum içinde yaşamayı ve çalışmayı hedefledi.

Şu anda yaşadığımız ülkelerin yönetim sistemlerinde herhangi bir eksiklik fark edersek, derhal fikrimizi ifade etmek ve herkesin hoş karşılandığını açıklamak istiyoruz. Ancak bu terihi eseri "Kutagdu Bilig" i ana dilinde veya size yakın dünya dilinde okumak için biraz zaman ayıran, çözüm bekleyen sorunlara güzel ve asil bir çözüm bulan atalarımızın ruhları sevinirler.

Биз бу тарихий асарни ўқир экансиз, асар қаҳрамонларининг ўзаро мубоҳасаси, суҳбатлари орқали яхшилик ва ёмонлик, самимийлик, эзгулик ва жаҳолатнинг ажратиш, Шарқнинг ўзига хос кучли демократик жамиятини қурилиши ва тараққий этганини тушуниб етгандек бўламиз.

Мазкур тарихий асар ислом динини қабул қилган илк туркий давлат, яъни, Қораҳонийлар давлатида ижтимоий-иқтисодий муҳитни, давлат бошқарув органларининг ишлаш принциплари, адолат устига қурилган ҳукумат ва жамиятдаги иқтисодиётнинг тараққий этиши гавдаланган.

Жамиятда тенглик асосида X асрда Сатук Абдул Карим Қорахон томонидан қурилган Қораҳонийлар ҳоқонлиги юз йилдан ортиқ (*милодий 843-1212 йиллар*) давомида Марказий Тянь-Шан, Фарғона водийси, Таласи водийси, Тошкент ва Сирдарё воҳалари ҳамда Шарқий Туркистон худудлари ҳукм сурган. Ҳамда ушбу давлатнинг йуксалишида Сатук Буғрохоннинг хиссаси катта бўлди. Тўғри бу давлат икки бўлиниб, Ғарбдагиси Талас ва самрқанд шаҳарларидан, Шарқдагиси Боласоғун ва Қошғар шаҳридан идора этилди. Халқнинг этник таркиби ўша даврдаги яғмо, чийил, қарлуқ, оғуз, қанғли ва уйсун қабила уруғларидан иборат эди. Йирик яғмо (туя) уруғи йирик намояндаларидан бири Арслонхон ва жигил (шер) уруғи йирик намояндаларидан Буғрохон бизгача маълум. Ер участкалари бўлинмаси “икто” деб юритилган. Ушбу ерга эгалик қилганларни “иқтодор” ёки “муқто” аталган. Вақф мулки объектлари диний хизматчилари тасарруфида бўлган. 955 йил ҳукумат тепасига Мусо ҳоқон келди, ислом дини ушбу ҳукмдор даврида мамлакатнинг расмий дини сифатида эълон қилинди. Ундан сўнг Али Арслон 960-990 йилларга қадар Болосоғун ва Тараз шаҳридан туриб мамлакатни бошқарди. Ўша даврда Ўрда мамлакатнинг ижро аппарати яъни Ҳукумати сифатида функциясини тўлиқ бажарди. Давлат бошқарувида ҳозирги замонда бўлганидек, давлат маслаҳатчиси – ҳоқон маслаҳатчиси, вазир лавозимлари жорий этилди. Шунингдек бош вазир унвони жорий этилиб, у ҳукуматни бошқарган.

Ўша даврнинг бошқа монархия давлатлари сингари Қораҳонийлар давлатида ҳам олий ҳокимият аппарати ҳоқон қўлида жамланган бўлсада, тегин, илик хон, бекларлар томонидан бўлинган тартиб ва таомилда бошқариб келинган. Юқоридаги давлат бошқарув механизмлари кейинчалик ўзбек, уйғур, қозоқ давлатчилик тарихида Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги (хонлиги), Хива хонлиги сингари давлатларнинг бошқарув механизмлариа қўлланиб келди. Давлат бошқарув бу каби вазифаларни бажараётган ҳокимият органлари фаолиятини ҳозирги кундаги Туркия, Озарбайжон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Венгрия, Қозоғистон каби давлатларда учратишимиз мумкин.

Марказий Осиё ва Жанубий Қозоғистон ҳудудларида савдо ривожланди, халқ ҳунармандчилигининг кулочилик, тўқувчилик, темирчилик, заргарлик шишасозлик каби йўналилари юсалди. Кичик шаҳарлар кенгайди, йирик шаҳарлар эса маданият, савдо марказлари ситида донг таратди. Мисол тариқасида, Қирғизистоннинг Чуй вилоятида жойлашган Болосоғун қишлоғини ўрта катталикдаги аср шаҳрига айланганини келтиришмиз мумкин. Қорахонийлар даврида урбанизацянинг ривожлангани тўғрисида археологик қазилмалардаги топилган ҳунармандчилик намуналари ва канализация тизимлари қолдиқлари ҳикоя қилади *(Аҳсикент, Тўқмоқ, Ўзган, Қува)*.

X-XI аср маънавий ҳаётида панднома – дидактик асар битиш урф бўла бошлаган бир даврда, адиб томонидан ноёб бир достон битилди. Адибнинг у ёки бу масала бўйича панд-насиҳатлари худди ҳикматдай жаранглайди.

“Саодатга йўлловчи билим”

Эй Юсуф, керак сўзни сўйла рўй-рост,
Ёмон сўзни яшир, қилмиши қора.
Сўзни кўп сўзладинг, таъми кетмасин,
Кўп сўздан инсонлар зерикиб борар.
Дунё бевафодир, қилмиши жафо,
Эй оқил, ундаин ўзинг тутгин айро.
Дунёга сен беҳад меҳр қўйгансан,
Ундан тезроқ кўнгил узиб бўл айро.
Ёшлик зое кетди, эссиз кунларим,
Умр тугаб борар, юрак минг пора.
Неча минг яшама ўлим муқаррар,
Мол-дунёнинг қолар бўлма овора.
Ё, Раб, мўминларни ўзинг ёрлақа,
Яшасин қувониб, раҳматинг аро.

Мен эътиборимни, асарнинг тўртинчи бобига қаратдим. Унда шавкатли, зафарли, мададли, ҳақиқат ва дин таянчи Тавғоч Улуғ Буғро Қораҳон Або Али Ҳасан Бинни Арслонхон Раҳматуллоҳи аълайҳ мадҳияси баён этилган.

Ўқиган саодатли бўлсин, ва унга йўл кўрсатсин деб бу нодир аъсарни битган Юусф Ҳос Хожиб, уни 1069-1070 йилларда якунига етказди. Юсуф Ҳос Ҳожиб, билимнинг қадр-қиммати борасида мубоҳаса қилади. Унга кўра, олимларнинг илми, ҳалқ йўлини ойдинлатиши яъни оғирини енгил қилиши дарколиги айтилади. Ёки бошқача қилиб, лим бу бир машъала кабидир, кечлари ёнар ва инсонларга тўғри йлни кўрсатади. Бу сабаб билан олимларга изззат-икром кўрсатмоқ ва шундай илимли инсонларнинг корига ярашга уриниш керакли ёзилади. Агар диққат этилса, асъар давомида бир олимнинг илмини бошқа бир олим илимдан фарқлигини кўрсатиб берди. Мисол учун, ҳакимлар шифокорлар) ҳасталигини даволашади, астрономлар эса ойлар, йилллар ҳисоблашади. Бу имлларнинг барчаси ҳам халқ учун фойдалидир. Олимлар, қўй подаси олди қаторидаги қўчқорга ўхшаб, улар доимио тўғри йўлга бошлайдилар.

Юусуф Ҳос Ҳожиб нужум(Астрономия) илмини ўрганмоқни истаганлар олдин, алгебра, арифметика, геометряни ўрганишлари лозимлигини тушунтиради. Арифметика ва геометрия инсонни камолга етказини айтади.

Юқорида айтиб ўтилганлардан қуйидагиларни ҳисобга олиб, ҳозирги кундаги Марказий Осиё минтақасида ижтимоий тинч ва тотув ҳаётни таъминлаш бўйича қуйидаги йўналишларни белгилаб чиқдим:

- кўп палатали парламент давлат бошқаруви асосида мамлакатларимизни аҳолининг объектив фикрларига асосан бошқариш, қонуний базани такомиллаштириш;
- халқ ҳокимиятини легимтимлаштириш, давлат бошқарувининг жамиятнинг барча аъзолари учун шаффофлигини таъминлаш;
- туркий халқлар ва ўртасида турк давлатлар ва минтақадаги аъзалий бородар мамалакатларнинг ўзаро интифоқ, ҳамият билан, яқин қардошлиқ ва қўшничилик асосда сиёсий, савдо-иқтисодий, маданий ва туризм соҳаларидаги ҳамкорлигини таъминлаш (Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизстон, Туркманистон, Афғонистон, Тожикистон, Россия Федерацияси, Хитой, Туркия, Озарбайжон, Венгрия).

Шу ўринда, Юсуф Ҳос Ҳожибниинг адолатли ҳукмдор, Тавғоч Буғрохонни мадҳ этиш асносида келтирилган маснавийларни ўртоқлашмоқчиман.*

63.Эсиб келди Шаркдан баҳорнинг ели,
Безаш-чун олам очди жаннат йўлин,
64.Кофур* кетиб, бўз ер ифорга тўлар,
Безанмоқ истар дунё-кўркам бўлар.
65. Рутубатли қишни қувиб ёруғ ёз,
Давлат ёйин қурди бўлиб сарафроз.
** Кофур – оқ ранг, бу ерда қорга ишора*
66. Қуёш қайтиб келди яна ўрнига,
Балиқ қуйруғидан кўзи бурнига.
67. Қурилган оғочлар кийинди яшил,
Безанди йипун**, ол, сариқ, кўк, қизил.
* Қуёш ҳуд буржида Ҳамалга кўчади.
** Йипун – тўқ қизил.
68. Бўз ер юзга тортди яшил чачвонни,
Тавғоч молин ёйди хитой карвонни.
69. Дала-туз, ўру қир тўнанди ёйиб,
Безанди водийлар яшил, ол кийиб.
70.Туман ранг чечаклар очилди кулиб,
Олам ифор, кофур исига тўлди.
71. Эсиб тонг шамоли чечаклар кулди,
Олам қоранфул, ифор исига тўлди.
72. Ғоз ўрдак, чил оққуш учишар қувнаб,
Қағиллашиб гоҳ пастлаб, гоҳо ўрлаб.
73. Боққил бири қўнса, учади бири,
Бири сузса яйраб сув ичар бири.
74.Туя карвонидек мағрур турналар,
Солланиб учишар ва шовқин солар.
75. Улар қуш сайради чорлаб ҳамроҳни,
Изҳор этанидек гўзал дил розин,

* “Қутағду-билигнинг замонавий ўзбекча таржимаси”-1972 йил, автор - Қаюм Каримов, Тошкент шаҳри.

76. Шодон сайрар каклик уриб қағқаҳа,
Оғзи қизил қондек, қоши қоп-қора.

77.Сайрар қора чумчуқ бамисли оқин,
Овози эрка қиз ўрнига яқин.
78. Чаманда минг наво бор – булбул уни,
Ўқир сура *Ъибрини куни туни.
(*) Довут алайҳиссалом қироат билан ўқиган сурага ишора.
79. Кийик, жайрон гулзор аро ўйнашур,
Архарлар ўз жуфти билан сакрашур.
80. Қовоқ уйиб, осмон кўздан ёш сочар,
Чечаклар юзди очди, клиб навбаҳор.
81. Бу кезда олам ўз-ўзига боқиб,
Қувонар, суюнар молига боқиб,
82. Дунё таъна қилиб айтаркан сўзин,
Деди: "Кўрмадингму бу Ҳоқон юзун"
83. Агар уйқудасн, тур, оч, энди кўз,
Эшитмаган бўлсанг тингла мендан сўз.
84. Туман йил тул эдим,
Тул кийимим ечиб, оқ либос кийдим.
85. Улуғ хон бегимдир, безандим шунга,
Қабул этса жоним фидодир унга.
86. Булут гумбурлатди навбат довулин,
Чақин чақнаб торди гўё хон тиғин.
87. Бири қиндан чиқса, эллар буйсунар,
Биря шон-шухратин оламга ёяр.
88. Дунё тутди Тавғоч Буғрохон,
Қутадсин номи, топсин икки жаҳон.
89. Эй дин иззати, давлатга ёр – мўъин,
Эй миллатга тож, эй шариатга дин.
90. Худо берди барча тилаган тилак,
Сенга бўлсин Роббим, мададкор тиргак.

"Қудагду-Билиг"нинг Ўрта Осиёда сайёҳликни ривожлантиришдаги аҳамияти *(Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Хитой Халқ Республикаси).*

Қорахонийлар даврининг ҳозирги кунимизга қадар сақланиб, қолган мадний мерос объектлари ва археология обидалари Ўзбекистон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизстон ҳудудларида учратиш мумкин. Уларнинг бой колорити, ўзига хос бўлиб, минораларда Темурийлар давридаги каби глазурли (сирланган гангли сопол) мукаммал геометрияли шакллари ишлатилган (*Ўзган ва Бухоро шаҳарларида кўришингиз мумкин*). Улар қуйидагилар:

Бухоро (Минарои Калон, Работ ул Малик, Магоки Ат-тори Минораси ва масжиди)

Арсланбоп *(Жалол-обод вилояти, Қирғизстон);*

Тўкмоқ *(Бўрон минораси, Чуй вилояти, Қирғизстон);*

Ўзген *(Минаро, Наср Ибн Али мақабараси, Ҳасан Ибн Ҳусайн Али мақбараси, Қирғизстон);*

Тараз (Шоҳ Маҳмуд Буғрохон, Тараз вилояти, Қозоғистон);

Ўтрор (Шоҳ Маҳмуд Буғрохоннинг ўғли, Туркистон вилояти, Қозоғистон);

Тошкент (Ўзбекистон, Қаффол Шоший мақбараси);

Марғилон (Фарғона вилояти, Ўзбекистон, Узун ҳовли мажиди);

Самарқанд ("Масжиди дигарон" Самарқанд вилояти, Ўзбекистон);

Ахсикент (Наманган вилояти, Ўзбекистон);

Қува – Қува шаҳристони, Мўндалоқ ота археолотия обидалари (Фарғона вилояти, Ўзбекистон);

Чиннигарон, Зоҳидон – (Риштон тумани, Фарғона вилояти);

Бувайда тумани Биби Убайда мақбараси, Сафед булон).

Мен, "Қутағду Билиг"даги воқеотлар, 10 аср туркий тил (Ҳоқония), маданий-маърифий ҳаётни кенг тарғиб этиш мақсадида Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Хитой Халқ Республикаси туроператорлари ва ОАВ учун инфотурлар ташкил этиш таклифини бераман. Ушбу йўналишлар бўйича, жаҳон саёҳатчилигининг маърифий туризм, агротуризм, экотуризм, ишбилармонлик туризмми ва гастрономик туризм йўналишларидаги маршрутларини ишлаб чиқиш ҳудудлар иқтисодиёти анчайин кўтарар эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 5-6 июнь кунлари Фарғона вилояти ташрифи давомида берилган топшириқлари ҳамда Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси раҳбариятининг берган топшириқларидан келиб, мен бир лойиҳага модераторлик қилмоқдаман. Яъни бу лойиҳа "Водий ҳалқаси" (Fergana Valley Circuit) номли маршрутнинг интернет ва мобил иловалар орқали барча фойдалана оладиган электрон харитасини ишлаб чиқиш, бунда Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари ҳудудларининг барча турдаги туризм, маданият ва маъиший хизмат объектларини маҳаллий ва хорижий сайёҳлар, шу жумладан мазкур вилоятлар аҳолиси иқтисодиётини интеграциялаш учун ҳамда Фарғона водийсида жойлашган қўшни мамлакатларнинг Сўғд, Жалолобод, Ўш ва Баткен вилоятларига ташриф буюрган сайёҳларни учала вилоятга жалб қилиш ва уларга қулайлик яратиш мақсадида яратилмоқда. Буюк адиб билан боғлиқ меросимизни мазкур лойиҳага ҳам киритишни иҳтиёр этмоқдамиз.

Мазкур инфотурлар орқали, қардош ўзбек, қирғиз, қозоқ, уйғур миллатга мансуб кишиларни ўзаро дўстлик ва биродарлик чақириб, озарбайжон, турк, венгер, татар, чуваш, ёқут халқлари истиқомат қилувчи мамлакатлардан ҳамда туркшунслик куллиётлари мавжуд жаҳондаги олийгоҳларнинг талабалари ва илмий ходимлари учун бир илм ўчоғини чуқуроқ ўрганиш ташкил этилади. Шунингдек, Фарғона вилоятининг Фарғона ва Қува шаҳарларида қадимий турк тилининг "Ҳоқония" лаҳчасини ўрганиш бўйича тил марказини ташкил этиб, унга хориждан меҳмонлар ва ўрганувчиларни кенг жалб этмоқчиман. Бунда Юсуф Хос Ҳожибнинг мазкур асари, Маҳмуд Қошғарийнинг "Девони луғати турк", Аҳмад Югнакийнинг "Аббат ул Ҳақойиқ" асарларида ўрта аср туркий тилини жойлантирамиз. Театрлаштириб, ҳозирги замон талаблари каби эшитиш, тинглаш, ўқиш ва ёзишни усулларини кўрсатиб берамиз. Шунингдек, каллиграфия шаклидақадимги уйғур ёзувида унинг алифбосини жонлантириш устида илмий ишлар олиб борамиз. Туркий тилнинг бу лаҳчасини (Ҳоқония-Чиғҳатой) жаҳон тиллари каби машҳурлаштириш ва оммалаштиришга ҳаракат қиламиз. Бу борада, XVII асрда Бобурийлар саройида (Аврангзебнинг ҳос шоири) яшаб ижод этган, Туркистонликлар авлоди Муҳаммад Яқуб Чингийнинг бошқа шу каби асарларни умумий луғатини мувофиқлаштирамиз.

Бу орқали "Қутағду Билиг"нинг халқаро аҳамиятини ошириш, ундаги маърифий, адабий аҳлоқий билимларни ёш авлод ва иҳлосмандларга еказиш мумкин.

Туркий давлатларнинг ёш авлодлари учун "Кунтуғди"-адолат билан оилани, жамиятни, меҳнат жамоасини бошқариш, "Ойтўлди"-давлат барча тизимларини функционал бошқариш, аъзалий белгиланган вазифаларни бажариш, Ўгдулмиш – ақл билан идрок этиш ва Ўзгурмуш-қаноат ва сабр ҳамда эркинлик тимсоли бўлиб қолади.

Барчангизни, буюк олимнинг "Қутағду билик" асарида битилгани сингари икки дунё саодатига эришингиз, сиҳат ва саломатликда бўлишингизни тилаб қоламан.

Kutagdu Biligden:

So'zum soyledim men bitidim bitig,
Sunup ikki ajunu tudgu elig.
Kitap ati urdum Kutagdu Bilig
Kutadsu oliglika tutsa elig.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Қорахонийлар даври тарихи”тақдимоти Рўзибоев Егор Евгеньевич, (Низоми Университети);
2. “Қутағду-билигнинг Қоҳира, Наманган ва Вена қўлёзма нусхалари жамланмаси” Ришот Раҳматий Орот-1947 йил;
3. Эмин Усмон (Туркиялик таржимон-ёзувчи);
4. “Қутағду-билигнинг замонавий ўзбекча таржимаси”-1972 йил, автор - Қаюм Каримов, Тошкент шаҳри.
5. “Мудрость королевской славы (Кутагду Билиг)” Тюрко-исламское зеркало для князей, Роберт Данкофф, University of Chicago Press,1983.page 281.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ

ABDURAUF FITRATNING TURKOLOGIYADA E'TIBORDAN CHETDA QOLGAN «QUTADG'U BILIG» MATN NASHRI (1928)

Temur Xo'ja o'gli
Мичиган давлат университети (Michigan State University)

Kirish: O'zbek turkshunos olimi Abdurauf Fitrat (1886-1928) 1927-yildagi *Eng eski turk adabiyoti namunalari* nomli asarida Mahmud Koshg'ariyning *Divonu lug'ati't-turk* asaridagi adabiy parchalarni, 1928 yildagi *O'zbek adabiyoti Namunalari* asarida esa qadimiy turk dostonlari va Orxun yozuvidan *Boburnoma* asarigacha ko'p sonda turkiy adabiyoti qatorida *Qutadg'u bilig* asaridan 80 baytli bir parchani 1923-1928-yillari orasida ishlatilgan "Yangi alif" deb otalgan O'zbek tili talaffuziga moslashtirilgan arab alifbasiga asoslangan alifboda nashr qilgan edi. Fitratning *O'zbek adabiyoti Namunalari* asari haqida ko'plab maqola va asarlarda ma'lumot berilib kelingan bo'lsa-da, *Qutadg'u bilig* matni bo'yicha ilmiy ish olib borgan olimlar negadir Fitratning *Qutadg'u bilig'*dan tanlagan bu 80 baytli matnini Fitratdan keyingi nashrlar bilan solishtirib bu haqda ma'lumot berishmagan. Holbuki Fitratning o'sha 1928-yilidagi matn nashri, o'zidan oldingi H.Vambery va V.Radlov yoki Fitratdan keyingi R.R.Arat (1947) va S.E.Malov (1948, 1951) kabi olimlarning matn nashrlaridan ba'zi jihatlardan yanada mukammalroqdir. Bu masalaga ham bugungacha biron kishi toxtalib, Fitratning matn nashrini boshqa olimlarning nashri bilan solishtirgan emas.

Özbekistonning dastlabki turkshunos olimi Abdurauf Fitrat 1938- yilda otib o'ldirilganidan keyingi qatog'on paytida uning nomi va asarlari uzoq yillar men' qilingani tufayli, Sovet Ittifoqida va chet ellardagi turkshunos olimlar, Fitratning 1928- yildagi mazkur asarida *Qutadg'u bilig'*dan 80 ta baytning matnini ishlab chiqqanidan yo xabarsiz qoldilar yoki xabarlari bo'lsa da bu haqda ma'lumot berishdan tortindilar. Lekin o'zbek olimi Qayum Karimov 1971- yildagi Qutadg'u bilig matni ilmiy nashrining "Qutadg'u bilig asari haqida" sarlavhali bo'limida boshqa olimlar qatarida Fitratning 1928-yildagi ilmiy ishi haqida ham qisqacha ma'lumot beradi:

... o'zbek olimi Fitrat 1924-yilda Muhammadhoji Eshon Lolareshdan mazkur nusxani olishga muyassar bo'ladi va shu yilning o'zidayoq bu nusxani Toshkent asosiy kutubxonasiga keltiradi. Oradan bir yil o'tgach, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida "Qutadg'u bilig"ning namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi bosilib chiqadi. 1928-yilda esa u bu asarning ayrim parchalarini zarur izohlar bilan nashr qiladi (Karimov 1971, s. 11).

Qayum Karimov 1971-yildagi bu asarida qatag'on qilingan Fitratning ismini va asarini tilga olishi tufayli o'sha paytda u so'roq qilinib ancha qiynoqlarga uchragani hammaga ma'lumdir. Fitratning Qutadg'u bilig matnidan transkriptsiya qilgan 80 ta bayti haqida o'sha davr taqozasi bilan Karimov fikr bildirolmagan bo'lsa ham, o'z matn transkripsiyasida Fitratning matnidan ham faoydalanganini ayta olamiz. Buni bu maqola davomidagi namunalarda ko'rsataman.

Shu ma'ruzamda men Fitratning 1928-yilda *O'zbek adabiyoti namunalari* asaridagi *Qutadg'u bilig'*dan 80 baytning faqat 10 tasini Radlov (1910), R.R. Arat (1947), Qayum Karimov (1971) va S.E. Malov (1951) nashrlari bilan muqoyasa qilaman. Bu ma'ruzamdan keyin boshqa bir maqolamda esa, Fitratning o'sha 80 baytli matnini turkshunos Aratdan

toshqaori Oʻzbekistonda nashr etilgan ayrim *Qutadgʻu bilig* matnlari bilan qiyoslashni ham koʻzda tutmoqdaman.

Navbatdagi solishtirishda shunday usulni qoʻllayman: Fitrat u matn nashrida *Qutadgʻu bilig*ʻning faqatgina Toshkent (Fargʻona) qoʻlyozmasidan foydalangan, uni Viyana va Qohira qoʻlyozmalari bilan solishtirmagan. Shu sababdan bu maʼruzada, har bir bayt uchun oldin uning Toshkent qoʻlyozmasidagi baytning surati, undan keyin Fitratning *Oʻzbek adabiyoti namunalari* asaridagi arab yozuvidagi transktripsiya matnining surati va uning hozir Oʻzbekistonda turkiy matnlar uchun ishlatilayotgan ilmiy trantskripsiya alifbosiga yoqin bir lotin alifbosidagi transkripsiya va uning oʻng tomonida R.R.Arat (1947) yil nashri va ostida Q.Karimov (1971) nashridagi baytlarning suratlari beriladi. Har bir baytning ostidagi "Izohlar" boʻlimida shu muqoyasa toʻgʻrisidagi mulohazalar oʻrin oladi (bu baytlardagi lotin transkriptsiya oʻzbek turkshunos olimi Qosimjon Sodiqovning 2010-yildagi *Qutadgʻu bilig"ning uygʻur yozuvli Hirot nusxasi* asaridagi lotin transkripsiyasiga judo oxshash boʻlsa-da, undan bir ikkita harfda farq bor (Sodiqov 2010, s. 29-74).

Fitrat qoʻllangan arab yozuvidagi unli tovushlarning harflari oʻrniga qaysi lotin harflari ishlatilgani quyidagi jadvalda koʻrsatiladi:

Arab	Lotin	Izoh
ا ئا	A	***til orqa keng*** ***boshda ئا, oʻrtada-ozirda ا***
ه	ä **(ə)**	**keng a *(til oldi keng)***
ې ئې	é **(e)**	***yopiq e (til oldi oʻrta keng)***
ى	ı – i	***ı (ï - ы) til orqa tor (yoʻgʻon)*** ***i til oldi tor (ingichka)***
ي	Y	***yonma-yon iki noʻqtalı*** *ye* ***harfi*** *y* ***unsiz tovushi***
او و	o	***boshda – oʻrtada*** ***til orqa oʻrta keng (yoʻgʻon)***
ائو ئو	ö	***boshda – oʻrtada*** ***til oldi oʻrta keng (ingichka)***
اوُ وُ	u	***boshda – oʻrtada*** ***til orqa tor (yoʻgʻon)***
ائوُ ئوُ	ü	***boshda – oʻrtada*** ***til oldi tor (ingichka)***

Fıtrat 1921-1928 *Qutadgʻu bilig*ʻdagi ذ (zel) harfini aynan olgan:

Qutadgʻu biligda	Fıtratda	Lotin transkripsiyada
ذ	ذ	z̲

Muqoyasa:

Fitratning *Oʻzbek adabiyoti namunalari* asaridagi 80 ta baytning dastlabgi 10tasi üstida tahlillar:

(1)

Toshkent qoʻlyozmasida: 9b /10

V.Radlov, 1910, s. 17:

Тоҕардын öзä кälдi öңдiн jäli,
Аңун äткÿгä ачты уңмаk jолы.

Fitrat 1928, s. 79

تۇغاردن ئەسە كەلدی ئوڭدۇن يېلی
ئاژۇن ئتكوگە ئاچتی ئوشتماخ يولی

Fitrat (Transkripsiya)

Tuğardın* ésä käldi* öñdün yéli
ajun étgüka[3] açtı uştmax yolı

Arat 1947, s. 23

63 toġardın ese keldi öñdün yili
ajun itgüke açtı uştmaḫ yolı

Karimov (1971, s. 72)

62 Туғардын эсә кэлди өңдүн йэли
Ажун этгүкә ачты уштмаҳ йолы

Izohlar:

*Fitrat (1928) domla bu so‘zni tuğardın deb to‘g‘ri yozgan bo‘lsa-da, Arat (1947) esa Radlov (1910) ta’sirida qolib toġardın deb o‘qigan. Karimov (1971) Fitrat izidan borib tuğardın deb qabul qilgan.

kéldi KB Toshkent qo‘lyozmasida: bu so‘z كلدى deb yozilgan. Fitrat birinchi bo‘g‘inda (hajada) yopiq e unli tovushi uchun كېلدى (kéld) yozish o‘rniga كه لدى keldi deb keng ä bilan yozgan bo‘lishiga qoramay, keyin 0273 sonli baytda bo‘lsa yopiq é bilan yozgan: كېلدى kéldi:

مەسەل كېلدى تۈركچە مۇڭار مېڭزەتۈر

“mesel kéldi (كېلدى) türkçe muñar meñzetür”

Shu sababdan bu baytdagi كه لدى yozilgani matbuotdagi bir imlo xatosi bo‘lishi mumkin? Karimov (1971) bu yerda yopiq é’ni to‘g‘ri yozgan..

Fıtrat doimiy ravishda *Qutadg‘u bilig‘*dagi yopiq é larni ko‘rsatgan bo‘lsa- da, tatar-turk olimi Arat esa, yopiq é larni umuman qabul qilmagani tufayli o‘zining matn nashrida yopiq e o‘rniga yo keng e [ä] yoki i unli tovushini ko‘rsatuvchi harflarni ishlatgan: ese (ésä), keldi (kéldi), yili (yéli), itgüke (étgükä) yozilishi kerak edi. Qadimiy va zamonaviy borcha turkiy adabiy tillarda mavjud bo‘lgan yopiq e tuvushini ko‘rsatmaslik albatda to‘g‘ri emas, lekin turkiyadagi olimlarning bir qismi bunu ishlatmaydi.

Bu til oldi yopiq é masalasida V.Radlov bilan S.E.Malov ham o‘z matn nashrlarida yopiq e [é] o‘rniga faqat keng ä harfini ishlatishgan:

V.Radlov, 1910, s. 17:

Тоҕардын öзä кäлдi öңдiн jäli,
Аңун äткÿгä ачты уңмак јолы.

S.E.Malov, 1951, s. 240:

N, 15; W, 12_{3-6}

Sävüg savćy ydty baɣyrsaq ädi[10],
Budunda talusy,[11] kišidä kädi!

Fitrat domla esa, 1923-1932- yillar orasidagi ilmiy matn nashrlarida bu yopiq e ni ishlatgan. Bu ham Fitrat domlaning 1928- yildagi *Kutadg'u bilig* dan 80 ta bayt nashrining turkshunoslik jihatidan ahammiyatga ega ekanligini isbatlaydi.

(2)

Toshkent qo'lyozmasida: 9b /11

Fıtrat 1928, s. 79

باغیز ییر ییپار تولدی کافوُر کیتب
بەزەنمەك تیلەر دوُنیا کورکین ئیتب

Fitrat (transkripsiya)

yağız yér yıpar toldı kafur kétib
bezänmäk tilär dunya körkin[1] étib

Arat 1947, s. 24

64 yaǧız yir yıpar toldı kafur kitip
bezenmek tiler dün̦ya körkin itip

Karimov (1971, s. 72):

63 Йағыз йэр йыпар толды кафур кэтиб
Бэзәнмәк тиләр дунйа көркин этиб

Izohlar:

Türkshunos olim Aratning barcha yopiq e [é] lar o'rniga keng e [ä] yoki til oldi tor i transkripsiya harflarini ishlatishi ham *Qutadg'u bilig* matni hamda umumiy Qoraxoniylar davri turk tilining fonetikasiga to'g'ri kelmaydi. Shu sababdan Arat matnidagi bu xatoliklar aslida uning transkripsiyasini transliterasyonga, ya'ni fonemalerning tovushlarni emas, faqatgina harflarning arab alifbosidan lotin alifbosiga ko'chirilib yozilishiga aylantiradi: yir, kitip, itip sıng'ari. Arat transkripsiya matni yana bir jihatdan xatoli, u bo'lsa, -ib gerundiysini Turkiya turk tilida bolgani kabi -ip deb yozganidir: kitip, itip kabi. Fitrat (1928) va Karimov (1971) esa bularni arap alifboli transkripsiyasida to'g'ri yozganlar: کیتب kétib, ئیتب étib.

(3)

Toshkent qo‘lyozmasida: 9b /12

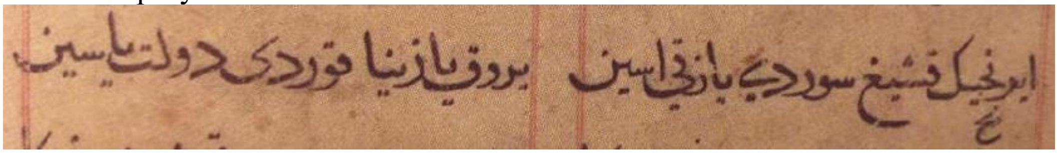
ایرنجیك قشیغ سوردی یازقی اسین یروق یاز ینا قوردی دولت یاسین

Fıtrat 1928, s. 79

ئەرینجیك قیشیغ سۆردی یازقی ئەسن
یارۇق یاز یانا قوردی دەۋلەت یاسن

Fitrat (transkripsiya)	Arat 1947, s. 24
érinçig kışığ sürdi yazqı äsin yaruq yaz yana qurdı dävlät yasın	65 irinçig ḳışıġ sürdi yazḳı esin yaruḳ yaz yana ḳurdı dęvlęt yasın

Karimov (1971, s. 72):

64 Эринчиг қышығ сүрди йазқы эсин
Йаруқ йаз йана қурды давлат йасын

Izohlar:

Fitratning bu birinchi misra oxiridagi äsin ئه سن yozgani xatoli, keng ä o‘rniga yopiq e ishlatishi kerak edi: ئېسن ésin (esin). Arat ham bu sözni keng e (ä) bilan yozgan: esin (ä).

(4)

Toshkent qo‘l yozmasida: 9b /13

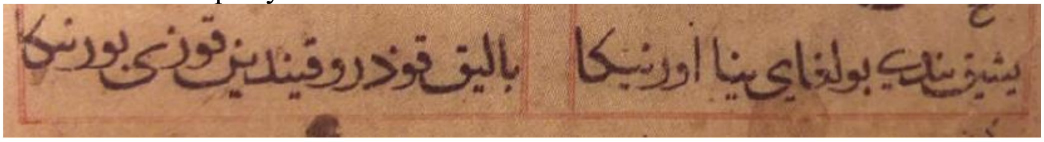
یشیق یندی بولغای ینا اورنیکا بالیق قوذروقیندین قوزی بورنیکا

Fitrat 1928, s. 79

یاشیق یاندی بولغای یانا ئورنیگه
بالیق قۇذرۇقیندین قۆذی بۆرنیگه

Fitrat (transkripsiya)	Arat 1947, s. 24
yaşıq yandı bolğay yana ornığa balıq qudruqındın quzı burnığa	66 yaşıḳ yandı bolġay yana ornıñga balıḳ ḳuḍruḳındın ḳozı burnıñga

Karimov (1971, s. 72):

65 Йашық йанды болғай йана орныка
Балық кудруқындын қозы бурныка

Izohlar:

Turkshunos olim Arat mısra oxirlaridagi ornınga va burninga so‘zlarini xatoli yozgan, bu so‘zlar Fitrat domla yozgani kabi ornığa (o‘rnig‘a) va burnığa (burnig‘a) yozilishi kerak edi. Biroq, Aratning to‘g‘ri ravishda qozı (qozi) yozganini negadir Fitrat domla quzı (quzi) deb xatoli yozgan.

Karimov (1971) qozı deb yozadi.

(5)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /1

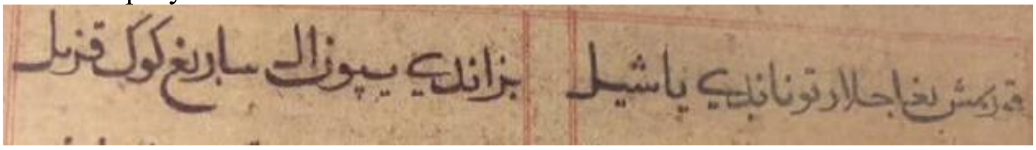

Fıtrat 1928, s. 79

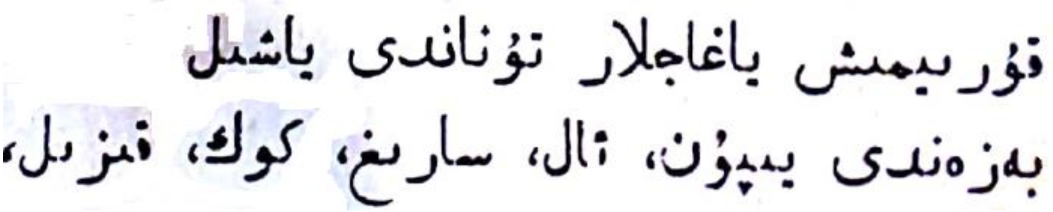
قۇرىمىش ياغاجلار تۇناندى ياشىل
بەزەندى يىپۈن، آل، سارىغ، كوك، قىزىل،

Fitrat (transkripsiya) Arat 1947, s. 24

Fitrat (transkripsiya)	Arat 1947, s. 24
qurımış yağaçlar tunandı yaşıl bäzändi yipün al sarıǧ, kök, qızıl	67 ķurımış yiğaçlar tonandı yaşıl bezendi yipün al sarığ kök ķızıl

Karimov (1971, s. 72):

10*a* 66 Қурымыш йығачлар тонанды йашыл
Бэзэнди йапун ал сарығ көк қызыл

Izohlar:

Turksuhunos olim Arat yığaç, Fitrat domla esa, uni yağaç deb yozgan. Agar bu so‘zning talaffuzi yığaç bo‘lsa edi, unda *Qutadg‘u bilig‘*da bu so‘z qo‘sh “y” harfi bilan yozilar edi.

U yerda Fitrat domlaning به زه ندى bäzändi deb dastlabki bo‘g‘inda keng ä yozishi xatolidir, shunday yozishi kerak edi: بيزه ندى . Arat ham buni keng e (ä) bilan yozgan.

(6)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /2

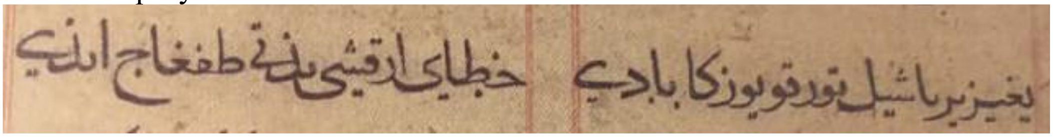

Fıtrat 1928, s. 79

ياغز يەر ياشل تورقو يوزكە بادى
ختاى ئارقشى ياذتى تافغاج ئذى

Fitrat (transkripsiya)

yağız yér yaşıl torqu yüzkä badı
xıtay arqışı yaẕtı tafğaç éẕi

Arat 1947, s. 24

68 yaġız yir yaşıl torḳu yüzke badı
ḫıṭay arḳışı yaḍtı tav̇ġaç eḍi

Karimov (1971, s. 72):

67 Йағыз йэр йашыл торқу йүзкә бад̣ы
Хытай арқышы йад̣ты тав̇ғач ид̣и

Izohlar:

Qutadg'u bilig dagi arapça ڤ f harfini Aratning lablanmagan w (v̇) transkriptsiya harfi bilan tawğaç deya yozgani to'g'ridir, Fitrat esa, buni f harfi bilan yozgan: tafğaç. Fitratning ikkinchi misradagi yaẕtı trankriptsiyasi esa to'g'ridir.

Fitratning éẕi deya ẕ bilan yozganini Arat esa ḍ bilan eḍi (äḍi) yozgan. O'sha yerda Arat yana keng ä'ni ishlatgan. Bu yerda ham Fitrat va Arat o'rasida ẕ bilan ḍ transkriptsiya farqi bor. Karimov esa Arat (1947) kabi ḍ harfini qabul qilgan.

(7)

Toshkent qo'lyozmasida: 10a /3

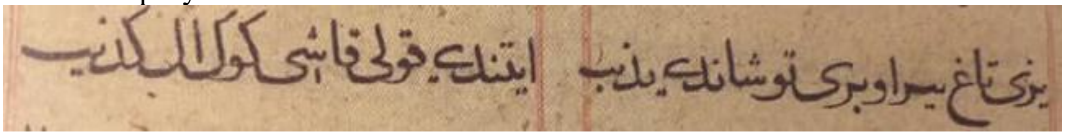

Fıtrat 1928, s. 80

یازی، تاغ، یەر، ئوپری توشەندی یاذب
ئتندی قولی، قاشی كوك، ئال كەذب

Fıtrat (transkripsiya)

yazı, tağ, yér, oprı töşändi yaẕıb
étindi qolı, qaşı kök, al käẕib

Arat 1947, s. 24

69 yazı taġ ḳır oprı töşendi yaḍıp
itindi ḳolı ḳaşı kök al keḍip

Karimov (1971, s. 72):

68 Йазы тағ йэр обры төшәнди йад̣ыб
Этинди қолы қашы көк ал кэд̣иб

Izohlar:

Arat Toshkent qo‘lyozmasida yér deb oqilishi kerak bo‘lgan so‘zni, boshqa nusxalarga qarab qır deb yozgan, Fıtratning étindi deb to‘g‘ri yozgan so‘zini Arat itindi deya xatoli yozgan. Lekin Fitrat ikkinchi misra oxiridaki til oldi tor é (e) bolışı kerak sözni esa كه ذ ب käẕib deya til oldi keng ä bilan xatoli yozgan.

Bu yerda ham Fitrat va Arat o‘rasida ẕ bilan ḍ transkriptsiya farqi bor. Karimov esa Arat (1947) kabi ḍ harfini qabul qilgan.

(8)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /4

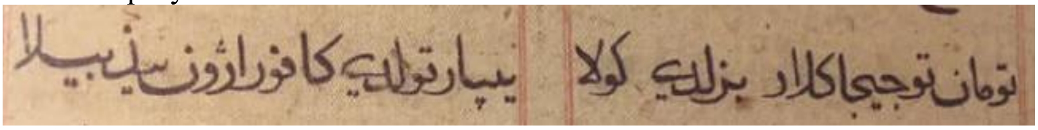

Fıtrat 1928, s. 80

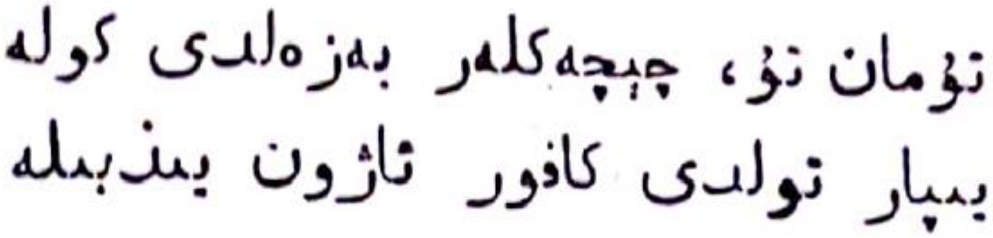

Fıtrat (transkripsiya)

tümän tü, çéçäklär yazıldı külä
yıpar toldı kafur ajun yıẕ bilä

Arat 1947, s. 24

70 tümen tü çiçekler yazıldı küle
yıpar toldı kafur ajun yıḍ bile

Karimov (1971, s. 72):

69 Тумəн ту чэчəклəр йазылды кулə
Йыпар толды кафур ажун йыḍ билə

Izohlar:

Bu yerda ham Fitrat va Arat o‘rasida ẕ bilan ḍ transkriptsiya farqi bor. Karimov esa Arat (1947) kabi ḍ harfini qabul qilgan.

(9)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /5

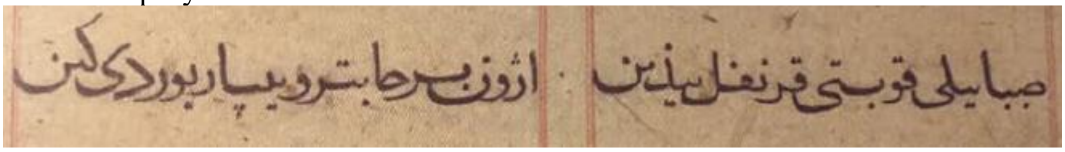

Fıtrat 1928, s. 80

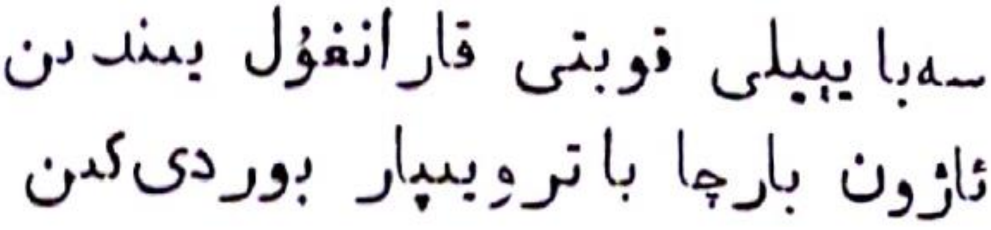

Fıtrat (transkripsiya) Arat 1947, s. 24

saba yéli qobtı qaranful yıdın
ajun barça bütrü yıpar burdı kin

71 ṣạba yili ḳoptı ḳạranfịl yıḍın
ajun barça bütrü yıpar burdı kin

Karimov (1971, s. 72):

70 Саба йэли қопты қаранфул йыдын
Ажун барча бүтрү йыпар бурды кин

Izohlar:

Fitratning Markaziy Osiya turk talaffuziga ko‘ra “qaranful” deb o‘qiganini Arat qaranfil deya Anatoliya turk tiliga mos yozgan. Yana Arat qob- fe’lini Anatoliya turk tiliga muvafiq “p” bilan qop- deya va yél sözini da yil deb xatoli o‘qigan. Karimov (1971) Fıtratga o‘xshash qaranful yozsa-da, Fitrat qob- deb yozgan fe’lni esa, Arat (1947) kabi “p” bilan qop- deb qabul qilgan.

(10)

Toshkent qo‘lyozmasida: 10a /6

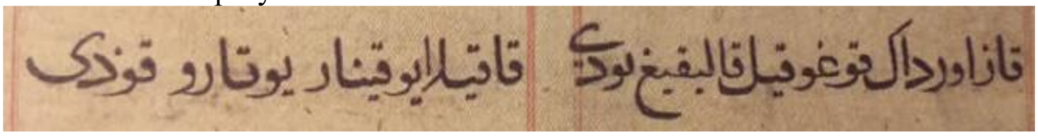
قازاوردك قوغوقيل قالبقيغ بودى قاقيلايو قينار يوقارو قوذى

Fıtrat 1928, s. 80

قاز، ئوردهك، قوغۇ، قىل، قالىقىغ بودى
قاقىلا يوقىنار يوقارى قوذى

Fıtrat (transkripsiya) Arat 1947, s. 24

Qaz, ördäk, quğu, qıl qalıqığ budı
qaqılayu qaynar yoqaru quẕı

72 ḳaz ördek ḳuğu ḳıl ḳalıḳığ tudı
ḳaḳılayu ḳaynar yoḳaru ḳoḍı

Karimov (1971, s. 74):

71 Қаз әрдәк қуғу қыл қалықығ туды
Қақылайу қайнар йуқару қуды

Izohlar:

Fitrat birinchi satır oxiridagi so‘zni xato ila “budı” deb yozgan, chap tomonga qoyrilgan qosh nuqtaga e’tibor bermay, Arat esa, “tudı” so‘zini deya to‘g‘ri yozgan eridagi quẕı so‘zida Fitrat va Arat o‘rasida ham ẕ bilan ḍ va ham u bilan o transkriptsiya farqlari bor. Karimov (1971) esa, xato qilib quḍı yozgan quẕı o‘rniga (Karimov arabcha so‘zlarda ذ harfini ḍ bilan yozganda to‘g‘ri bo‘lsa-da, turkiy so‘zlarda Fitrat kabi ẕ yozishi to‘g‘riroq bo‘lardi).

Xulosa:

Bu ma’ruzadagi asosiy maqsad olimlarning e’tiboridan chetda qolgan bu ilmiy ishga diqqatni jalb qilib, 1928-yildagi bu matnning qanday ahammiyatga ega ekanligini bildirishdir.

Bir boshqa maqolamda Fitratning bu 80 baytlik tola matnini *Qutadg'u bilig* borosidagi boshqa matn nashrlari bilan solishtirmoqchiman. Fitrat bu matnni mundan 92 yil oldin nashr qilgan edi. Shu buyuk turkshunos olimimiz 1938-yilda o'ldirilmaganida, balki *Qutadg'u bilig'*ning to'la matnini ham ishlab chiqqon bo'lardi. Buyuk turkshunos olimimiz Abdurauf Fitratning aziz xotirasi oldida bosh egaman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arat, Reşir Rahmeti. *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
2. Boltaboev, Hamidulla. *Fitrat va jadidchilik*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, 2007.
3. Fitrat, Abdurauf. *O'zbek adabiyoti namunalari*, I. cild. Toshkent-Samarqand: O'znashr, 1928. [Shu nom bilan O'zbek Kirilitsa alifbosida qayta nashrini tayyorlovchi: Arzigul Hamroeva. Toshkent: Mumtoz So'z, 2013].
4. Karimov, Qayum. *Qutadg'u bilig (Soadatga yo'llovchi bilim)*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti, 1971
5. Kocaoğlu, Timur. "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986; s. 101-112.
6. Malov, S.E. *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, Tekst' i Issledovaniya*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951.
7. Sodiqjon, Qosimjon. *Qutadgu Bilig'ning uygur yozuvlı Hirot nusxasi*. Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunoslık Instituti, 2010.
8. Radloff, W. *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*. [II. Lieferung: p. 95-185 der Wiener Handschrift]. St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschten, 1910.
9. Vámbéry, H. *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik*. Innsbruck: Druck der Wagner'schen Universitäts-Buchdruckerei, 1870.

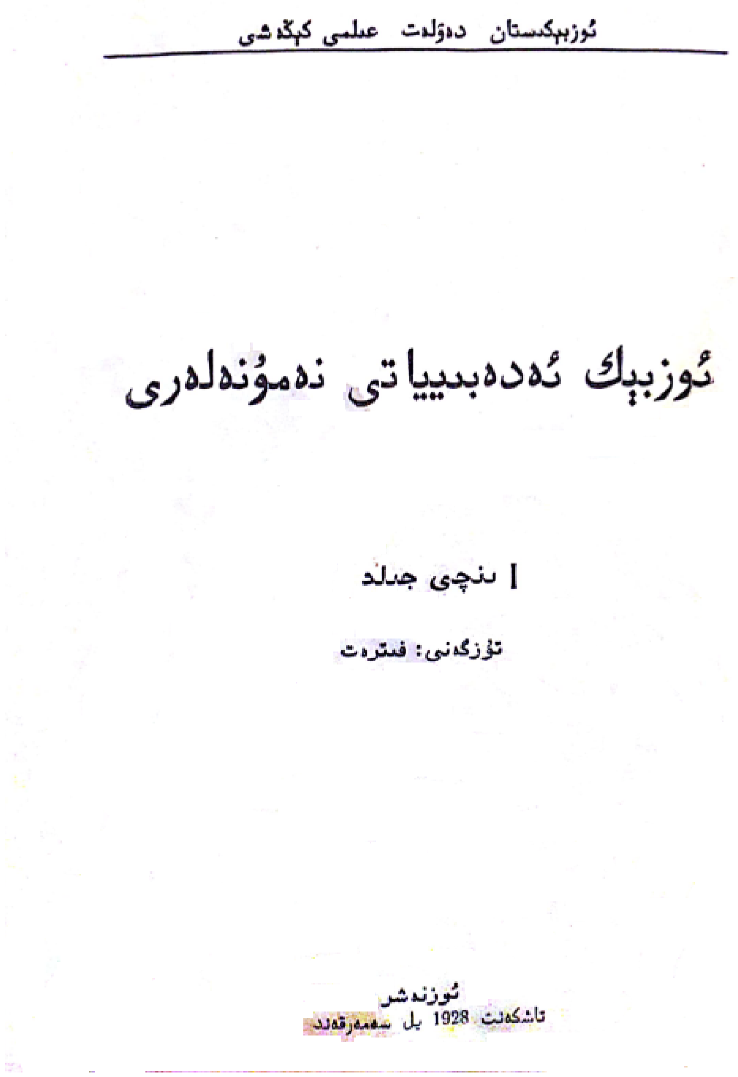

ئوزبېكستان دەۆلەت علمى كېڭەشى

ئوزبېك ئەدەبىياتى نەمۇنەلەرى

I ىنچى جىلد

تۆزگەنى: فىترەت

ئۆزنەشر
تاشكەنت 1928 يىل سەمەرقەند

Abdurauf Fıtrat, *Özbek ādābiyyatı nāmuālāri* [O‘zbek adabiyyoti Namunalari], Toshkent-Samarqand: *Öznāshir* [O‘znashr], 1928.

R.R.ARATNING «QUTADG‘U BILIG» NASHRIDA MUKAMMALLIKNI IZLASHI

Gülden Sağol Yüksekkaya
Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul

Yusuf Xos Hojibning Bolasog‘unda yozishni boshlab, 462/1069-1070-yillarda Koshg‘arda tugatgan *Qutadg‘u bilig* i, islom dinining turkiy xalqlar orasida tarqalganidan keyin yozilgan eng qadimiy asardir. Shaxsning jamiyat va davlat oldidagi vazifalarini belgilab beruvchi hayotiy falsafani o'rnatgan Yusuf Xos Hojib bu ishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mentalitet, bilim va fazilatlarni badiiy ifoda etadi.

Turkiy tafakkurdagi o‘zgarish jarayonini ko‘rsatadigan va mumtoz turkiy she‘riyatning barpo bo‘lishini ta’minlagan *Qutadg‘u bilig* faqat turkiy til va adabiyotninggina emas, balki

turk madaniyati tarixining ham eng muhim asarlaridandir. Ammo ushbu muhim asarning muallif nusxasi bizgacha yetib kelmagan, biz nusxalarning hech biri Yusuf Xos Hojib nazorati ostida yozilmagan va uchalasi ham asar yozilgan kundan asrlar o'tib ko'chirilgan[9]. Bundan tashqari, nusxalar orasidagi farqlar shuni ko'rsatadiki, ular vaqt o'tishi bilan sezilarli o'zgarishlarga duch kelgan.

Pyer Amedey Jober 1825-yilda *Qutadg'u bilig* ni ilmiy dunyoga tanitdi. R.R.Arat 1947-yilda *Qutadg'u bilig* ning tanqidiy matnini tayyorladi, 1959-yilda matnni turk tiliga tarjima qildi, bularni qilish jarayonida matnga ko'plab o'zgarishlar kiritdi.

R.R.Arat o'zi tayyorlagan tanqidiy matnning kirish qismida *Qutadg'u bilig* ning mavjud nusxalari asar yozilgan kundan keyingi davrlarga tegishli ekanini, uchta nusxa o'rtasida juda ko'p tafovutlar borligini va ko'p jihatdan qolgan ikkitasiga qaraganda ancha diqqat bilan yozilgan Farg'ona nusxasida ham til tarixi jihatidan yangi shakllar ko'rilishini, nusxalardan birontasini asl nusxa sifatida qabul qilish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Shu sababli, u matnni aniqlashda uchta nusxadan bir xil tarzda foydalangan holda asl nusxa matni uchun mos bo'lishi kerak bo'lgan shakllarni tanlab olganini, nusxalar taqdim qilgan materiallar doirasida qolishi sharti bilan asl nusxaga yaqin nusxani tayyorlashga harakat qilganini bildiradi (Arat 1947: V).[10] Aratning ushbu so'zlaridan anglashiladiki, *Qutadg'u bilig* tanqidiy matnini tayyorlash jarayonida muallif nusxasiga erishishni maqsad qilib olgan.

Muallif nusxasi tadqiqotchilar uchun muhim boshlang'ich nuqtadir. Muallif nusxasi bo'lmagan asar ustida ishlaydigan tadqiqotchi nusxalarning shajarasini ishlab chiqishi kerak va turli imlolar, nomuvofiqliklar, nusxa ko'chiruvchining xatolari, ko'p nusxali asarlarda ketma-ketiga yanglishlar, o'zgargan til elementlari va boshqalarga duch keladi. Tanqidiy nusxaning maqsadi benuqson va mukammal nusxani yaratish emas, balki muallif nusxasiga eng yaqin nusxani ochib berishdir, [11] ammo bizda *Qutadg'u bilig* nusxalari muallif nusxasiga yetib borishga qodir emas. *Qutadg'u bilig* kabi muhim asarlarda barcha nusxalarning xususiyatlarini aniqlagandan va shu xususiyatlarni ko'rsatuvchi nashrlarni amalga oshirgandan keyingina asl shakllar haqida taxminlar qilish mumkin. Shu o'rinda filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovga Viyana nusxani va *Qutadg'u bilig so'zligi* ni nashr etgani uchun minnatdorchilik bildirmoqchiman.

Garchi R.R.Arat nusxalar orasidagi bog'liqlikni sezsa-da, asos sifatida qabul qilinadigan nusxani aniqlash paytida barcha nusxalarga teng masofadan qarashni afzal ko'radi. Eng qadimgi nusxasi, ehtimol, XIII asrning oxiri, XIV asr boshiga tegishli bo'lsa-da, muallif nusxasiga erishish uchun matnni taxminlar bilan tuzatishga va XI asrga olib borishga harakat qiladi. Biroq, tanqidiy nusxaning maqsadi benuqson va mukammal nusxani yaratish, boshqacha qilib aytganda, tanqidchining nusxasini yaratish emas, balki muallif nusxasiga eng yaqin nusxani ochib berishdir. Ammo *Qutadg'u bilig* ning nusxalari muallifning nusxasiga yetib borishga imkon beradigan darajada emasligi sababli, faqat XIII-XIV asrlardagi namunaviy matni ilgari surilishi mumkin edi.

Albatta, R.R.Aratning tanqidiy matnida ko'p sonli to'g'ri tanlovlar bor, ammo qoraxoniylar davri turkiy til haqidagi ma'lumotlar asosan *Qutadg'u bilig* ga asoslanganligini hisobga olsak, nusxalarda Arat afzal ko'rgan xususiyatlar soha tadqiqotlariga ham katta ta'sir ko'rsatishi shubhasizdir[12]. Tanqidiy matnda A.Ateş, G.Clauson, R.Dankoff, S.Tezcan,

---

[9] Nusxalari haqida batafsil ma'lumot uchun qarang: Sağol Yüksekkaya 2016 I: 52-53.

[10] Sir Gerard Clauson va Robert Dankoff nusxalar o'rtasidagi munosabatni ham baholadilar (Gürsoy Naskali 1992: 157-159; Dankoff 2015: 270). R. Dankoff, ehtimol, XIII asrda Farg'ona nusxasi va X nusxasi yaratilgan, keyin X nusxasidan ikki xil nusxa olingan, bu nusxalardan biri 1367 yilgacha ko'chirilgan Qohira nusxasi, ikkinchisi Y nusxasi va bundan 1439 yilda Hirot nusxasi ko'chirilganligini aytdi (Dankoff 2015: 270).

[11] Tanqidiy nashr etish tamoyillari uchun qarang: Ateş 1940-42, Tulum 1983, Kortantamer 1993, Tulum 2000, Özçelik 2017, Maas 2011, va b.

[12] Tanqidiy matnining kirish qismida R.R. Arat boshqa filologlarga nisbatan fanning yangi sohasi bo'lgan turkologiya sohasida ba'zi tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ushbu tadqiqotlar natijalarini o'z ichiga olgan

G.Doerfer, T.Tekin, M.Erdal, İ.Taş, E.Uçar, G.Sağol Yüksekkaya va boshqa tadqiqotchilar tomonidan Aratning o'qishi va afzalliklari to‘g‘risida yangi takliflar berildi[13].

Ushbu tadqiqotda R.R.Arat *Qutadg‘u bilig* ning tanqidiy matnini tuzayotganda muallif nusxasiga erishish uchun nusxaning shajarasiga rioya qilmay, nusxalarning xususiyatlariga e’tibor bermay, matnning asl nusxadan kelib chiqish chizig‘ini subyektiv andozalar bilan topishga harakat qilib, qoraxoniylar davri turkiy til qanday bo‘lishi kerakligi haqidagi fikrlari asosida qarorlar qabul qilganligi yoki nusxalarda mavjud bo‘lmagan shakllarni yaratgan, hattoki o‘sha davrning so‘z boyligini o‘z ichiga olgan *Devonu lug’ati-t-turk* dagi shakllarni hisobga olmagani borasida misollar keltiriladi:

1. 922- bayt:

R.R.Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

kim edgüg yirer erse isiz bolup / tiler men ay edgü sini men kolup (Arat 1947).

“Ey iyi, kötü seni istediği kadar hakir görsün, ben seni isteyerek ararım” (Ey yaxshi, yomon seni istagancha xo'rlasin, men seni istab izlayman) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 37: *kim edgü birer erse esiz bolup / tiler men ay edgü seni men kolup*

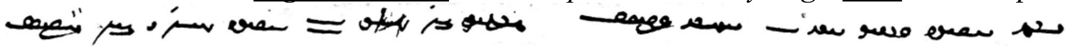

Farg’ona 77: *kim edgü kılur bolsa ésiz bolup / tiler men ay edgü anı men kolup*

Qohira –

Ma'lum bo'lishicha, Arat bu baytni umuman Hirot nusxasiga ko'ra joylashtirgan, ammo Hirot nusxasidagi *edgü* ni *edgüg* ga, *birer* ni *yirer* ga, *seni* ni *sini* ga o'zgartirgan. Aratning bunday o‘zgarishi sahifa ostida havolalarning ko‘payishiga sabab bo'ldi. Boshqacha qilib aytganda, Aratning tanqidiy matnidagi ba’zi havolalar Aratning afzalliklari tufayli shakllangan.

Bayt Farg’ona nusxasi bo'yicha shakllantirilgan va shunga muvofiq tarjima qilingan bo‘lishi kerak:

kim edgü kılur bolsa ésiz bolup / tiler men ay edgü anı men kolup

“Ey iyi, kim kötü olduğu hâlde iyilik yaparsa ben onu tercih ederim” (Ey yaxshi, kim yomon bo‘la turib yaxshilik qilsa, men uni afzal ko‘raman).

2. 3223- bayt:

R. R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

bilig birle yakgıl bayat tapgınga / bilig tamga bolur tamu kapgınga (Arat 1947)

“Tanrı ibâdetine bilgi ile yaklaş; bilgi cehennem kapısını mühürler” (Tangri ibodatiga bilim bilan yondosh; bilim do‘zax eshigini muhrlaydi) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot –

Farg’ona 237: *bilig birle ögren bayat tapgınga / bilig tamga bolur kamug kapgınga*

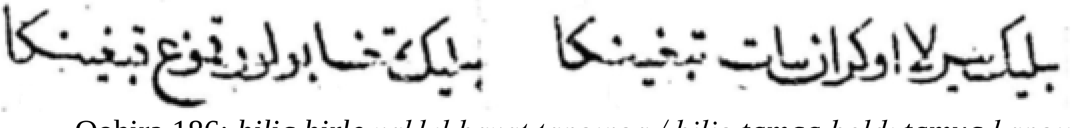

Qohira 186: *bilig birle yakkıl bayat tapgınga / bilig tamga boldı tamug kapgınga*

---

qo'llanmalar hali yaratilmaganligini va ushbu sohalar bilan bog'liq bo'lgan turkologiyaning o'z sohalari va fanlari o'rtasida yaqin hamkorlik o'rnatilmaganligini, va boshqalar ta'kidlaydi (Arat 1947: VII-VIII). Aratning ushbu so'zlarini tanqid qilish uchun qarang: Ateş 1949.

[13] Tanqidiy matnida R.R. Aratning o'qishlari va afzalliklari asosida yangi takliflar uchun qarang: Ateş 1949, Nadelyaev 1969, Clauson 1972, Dankoff 2015, Tezcan 1981 ve 2011, Doerfer 1983, Tekin 1988, Erdal 2011, Taş 2009, Uçar 2012, Sağol Yüksekkaya 2016a, 2016b, 2019, 2020, vb.

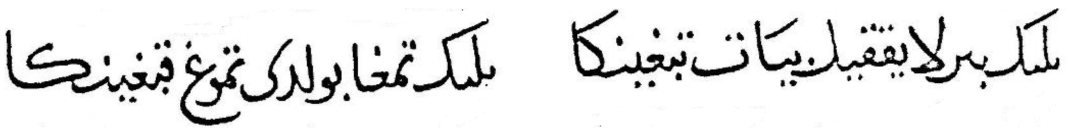

Tamu so‘zining *tamug* shakli keyinroq paydo bo‘ldi, ammo bizda *Qutadg‘u bilig* nusxalarining ko‘chirilish sanalarini hisobga olsak, so‘zning ushbu shaklini topish odatiy holdir.

Aratning baytni Qohira nusxasiga binoan tuzishi, *tamug* ni olishi va so‘zni *tamu* ga aylantirishga urinishi keraksiz aralashuvdir. Baytning Farg‘ona nusxasiga muvofiq shakllantirilishi va Farg‘ona nusxasidagi *kamug* ga ustunlik berilishi kerak. Bundan tashqari, Aratning birinchi misrada yana Qohira nusxasida afzal ko‘rip *yakgıl* o‘qigan so‘z, Qohira nusxasida *yakkıl* shaklidadir. Mahmud Koshg‘ariy bu qo‘shimchaning faqat oxiri *g‘ayn* bilan tugagan so‘zlarda *qof* va *lam* bilan bo‘lishini aytgan bo‘lsa-da (Kosh. 288), ammo *Devonu lug‘ati-t-turk* da *bakkıl, yakkıl* kabi misollar mavjuddir.

Bundan tashqari, Farg‘ona nusxasida *ögren* so‘zi ham kontekstga mos keladi. Agar Arat baytni Farg‘ona nusxasiga muvofiq tashkil qilgan bo‘lsa edi bunday aralashuvga ehtiyoj qolmas edi.

Bayt Farg‘ona nusxasiga binoan tuzilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

bilig birle ögren bayat tapgınga / bilig tamga bolur kamug kapgınga

“Tanrı’ya ibadet etmeye bilgi ile alış. Bütün kapı(lar)ına bilgi damga olur” (Tangriga ibodat qilishga bilim bilan odatlan. Bilim sening barcha eshik(lar)ingga muhr bo‘ladi.)

Xuddi shunday holat 6307- baytda ham mavjud.

3. 1312- bayt:

R. R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguzung küḏezgil halal yigil az (Arat 1947)

“Dilini ve gözünü gözet, boğazına dikkat et; az ye, fakat helâl ye” (Tilingni ve ko‘zingni saqla, tomog‘ingga e‘tiborli bo‘l; oz ye, lekin halol ye) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 54: *tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguznı küḏezgil halal yegil*[14] *az*

Farg‘ona 106: *tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguznı küḏezgil halal yégil az*

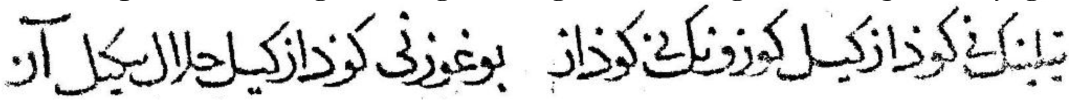

Qohira 60: *tilingni küḏezgil közüngni küdez / boguzung küdezgil halal yégil az*

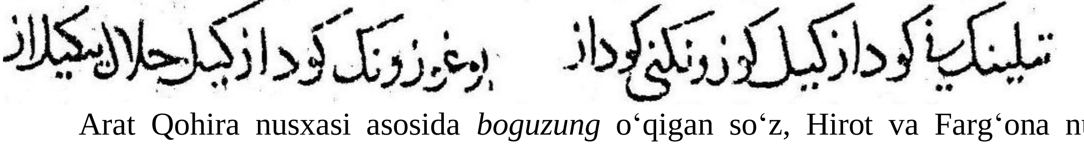

Arat Qohira nusxasi asosida *boguzung* o‘qigan so‘z, Hirot va Farg‘ona nusxalarida *boguznı* shaklidadir. *boguznı* degan so‘z, Qohira nusxasida ehtimol nusxa ko‘chiruvchi (kotib) tomonidan *boguzung* deb tuzatilgan. Tanqidiy matnning maqsadi mukammal nusxani yaratish emas, balki muallif nusxasiga erishishdir. Bu holatda Arat tomonidan ushbu bayt ikki nusxada so‘z *boguznı* shaklida yozilgani nazarda tutılgan holda tanqidiy matnga yozilishi kerak edi. Aratning havolada esa ikki nusxada ham *boguznı* yozilganiga ko‘ra Qohira nusxasida bu so‘z ehtimol kotib tomonidan tuzatilgani, ammo aslida yozilishi kerak bo‘lgan shakl *boguzung* bo‘lishini qayd etishi lozim edi.

Bayt quyidagicha shakllantirilishi kerak:

tilingni küḏezgil közüngni küḏez / boguznı küḏezgil halal yégil az

---

[14] Tuzatilgan, *yegil* yoki *yegin* o'qish mumkin.

"Dilini, gözünü ve boğaz(ın)ı gözet, az ama helal ye" (Tilingni, koʻzingni va tomogʻ(ing)ni nazorat ostida saqla, oz, lekin halol ye).

4. 656- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

Baka tursa artuk anın korku tur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur (Arat 1947)[15].

"Sana fazla bakarsa, onun bakışından kork; eğer korkmazsan, o seni korkmağa mecbur eder" (Agar u senga juda koʻp qarasa, uning qarashlaridan qoʻrq; agar qoʻrqmasang, u seni qoʻrqishga majbur qiladi) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 33: *Baka berse artuk anın korkudur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur*

Farg'ona 57: *Baka tursa artuk anı korkıtur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur*

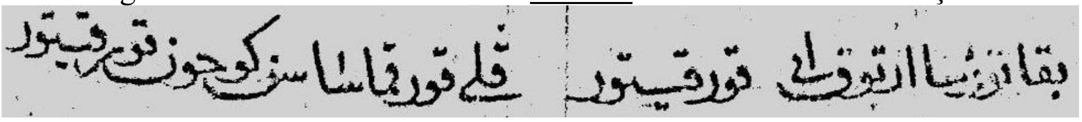

Qohira 25: *Baka tursa artuk anın korkutur / Kalı korkmasa sen küçün korkıtur*

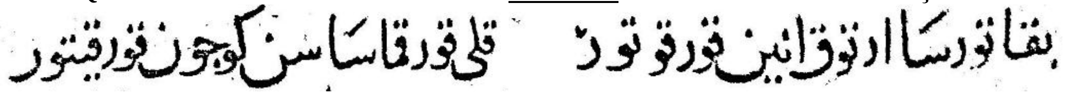

Baytni tahrirlash paytida Arat nusxalardagi topilgan *korkıtur/korkutur* soʻzlarini kiritmagan, ularni havolaga bergan va nusxalarda yoʻq boʻlgan *korku tur* ni matnga qoʻyib, shunga muvofiq tarjima qilgan. Holbuki, *korku tur* oʻrniga *korkıtur/korkutur* kontekstga koʻproq mos keladi.

Ushbu bayt nusxalardagi soʻzlar bilan tuzilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

baka tursa artuk anın korkıtur / kalı korkmasa sen küçün korkıtur

"Fazla bakarak (bakarsa) onunla korkutur, eğer korkmazsan zorla korkutur (korkmaya mecbur eder)" (Ortiqcha qarab (qarasa), bu bilan qoʻrqitadi, agar qoʻrqmasang, zoʻrlik bilan qoʻrqitadi (qoʻrqishga majbur qiladi)).

5. 735- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

mening bu özüm me bu yanglıg turur / ara bar bolur ma ara yok bolur (Arat 1947).

"Benim de tabiatım bunun gibidir; bazan var, bazan da yok olurum" (Mening ham tabiatim shunday; goh bor, goh gʻoyib boʻlaman) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 40: *Mening bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

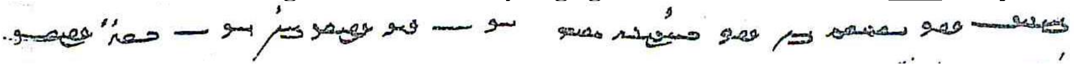

Fargʻona 63: *Meniñ (?) bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

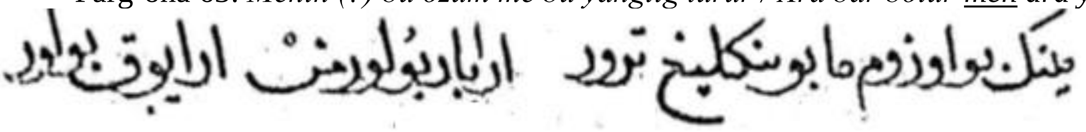

Qohira 30: *Mening bu özüm me bu yanglıg turur / Ara bar bolur men ara yok bolur*

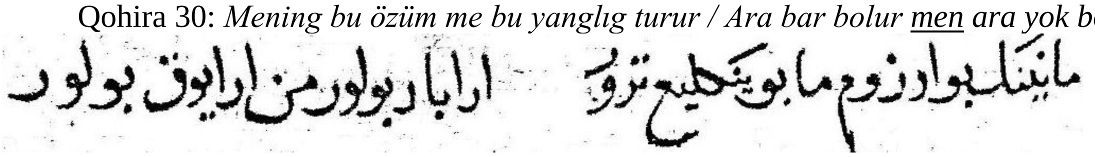

Uch nusxada ham *men* mavjud boʻlsa-da va ushbu format kontekst uchun mos boʻlsa ham, Arat nusxalardagi shaklni havolaga yozib, *ma* ni matnga kiritdi.

[15] Ushbu bayt tarjimada xato bilan raqamlanmagan (Arat 1959: 58).

Bayt aralashuvga ehtiyoj sezmasdan quyidagicha tuzilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

mening bu özüm me bu yanglıg turur / ara bar bolur men ara yok bolur

“Benim de tabiatım bunun gibidir; bazen var, bazen yok olurum” (Mening ham tabiatim shunday; goh men bor, goh g'oyib bo'laman).

6. 752- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

tiler erdim emdi sini teg kişi / bayat birdi arzu ay erde başı (Arat 1947)

“Ben de şimdi senin gibi bir insan arıyordum; ey insanların ileri geleni, Tanrı dilediğimi verdi” (Men endi senga o‘xshagan odamni izlayotgan edim; ey odamlar boshi, Tangri men xohlagan narsani berdi) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 40: *Tiler erdim emdi sening teg kişi / Bayat berdi arzu ay erde başı*

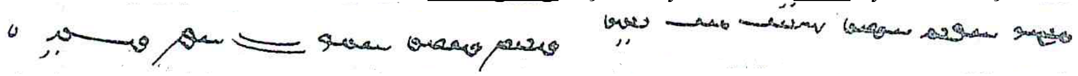

Farg‘ona 64: *Tiler erdim emdi séni teg kişi / Bayat bérdi emdi ay erde başı*

Qohira 31: *Tiler érdi emdi séni teg kişi / Bayat bérdi emdi ay érde başı*

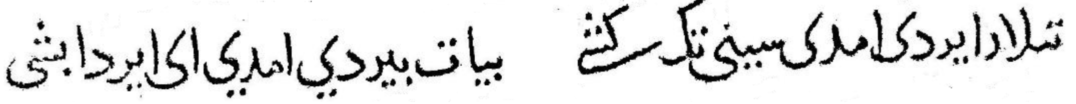

Birinchi misrani Farg‘ona nusxasiga ko‘ra tuzgan Arat, ikkinchi misrada Hirot nusxasini afzal ko‘rgan va ikki nusxada, garchi *emdi* yozilgan bo‘lsa ham, Hirot nusxasidagi *arzu* ni matnga kiritgan[16].

Bayt shunday shakllantirilishi va tarjima qilinishi kerak:

tiler erdim emdi séni teg kişi / bayat bérdi emdi ay erde başı

“Ey insanların ileri geleni! Ben şimdi senin gibi bir insan arıyordum, Tanrı şimdi (dilediğimi) verdi” (Ey odamlar boshi, endi senga o‘xshagan odamni izlayotgan edim, Tangri hozir (istaganimni) berdi).

7. R.R. Arat nashrida 905 va 906- bayt sifatida ko‘rsatilgan to‘rtlik:

R.R. Arat ushbu to‘rtlikni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

agış teg bu eḍgü agumaz kişi / tegip tegme yalnguk kılumaz işi

agır neng kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz buşı (Arat 1947)

“İyi – yokuşa çıkmak gibidir, her kes yükselemez; uğraşmakla değme insan bu işi yapamaz. Değerli olan her şeyin yapılması güçtür; bilgisiz ve değersiz kimse bu işi yapamaz” (Yaxshi, bu tepalikka ko‘tarilishga o‘xshaydi, hamma ham ko‘tarila olmaydi; har bir inson harakat qilsa ham bu ishni bajara olmaydi. Qimmat bo‘lgan hamma narsani qilish qiyin; bilimsiz va qadrsiz odam bu ishni qila olmaydi) (Arat 1959).

To‘rtlik nusxalarda quyidagicha:

Hirot 36[17]: *agış teg bu edgü agumas[18] kişi / tegip tegme yangluk kılumaz işi*

Hirot 37: *agır neng kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz buşı*

---

[16] Ikkinchi misrada Hirot nusxasidagi *arzu* so'zi o'rniga Farg’ona va Qohira nusxalarida *emdi* so'zi yozilganligi havolada ko'rsatilmagan.

[17] R.R. Arat nashrida ushbu ikki satr Hirot nusxasining 37-bet 31-satrida joylashganligi yozilgan, ammo qo'lyozmada ushbu satrlar 36-sahifaning 31-satrida joylashgan.

[18] R.R. Arat *agumış* o'qiydi va uning *agumas* shaklida ham bo'lishi mumkinligini aytdi, ammo qo'lyozmada *agumas* yozadi.

Farg‘ona 76: *agış teg bu eḍgü* <u>*agulmaz*</u> *kişi / tegip tegme* <u>*yangluk*</u> *kılumaz işi*
agır <u>*teg*</u> *kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz* <u>*kişi*</u>

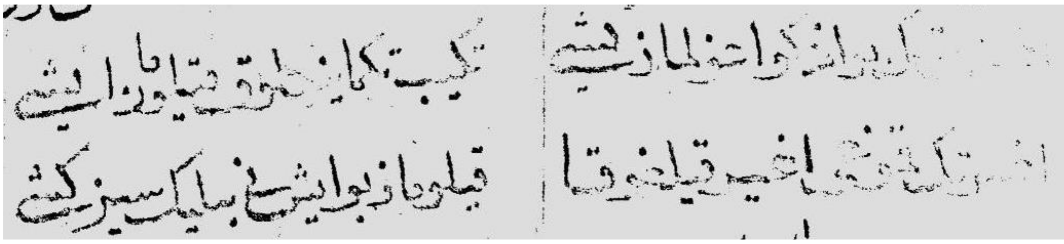

Qohira –

Birinchi misrada R.R.Arat *agumaz* deb o‘qigan shakl, Hirot nusxasida *agumas* va Farg‘ona nusxasida *agulmaz* dir.

Ikkinchi misrada Arat *yalnguk* o‘qigan shakl ikkala nusxada *yangluk* dir. "Inson" ma‘nosini anglatuvchi so‘z aslida *yalnguk* bo‘lsa ham, *yangluk* shakli metatezga misol sifatida qabul qilinishi va so‘z nusxalardagi formatga muvofiq o‘qilishi kerak[19]. Nusxalarda "inson" ma‘nosida *yangluk* shaklida yozilgan so‘z har doim Arat tomonidan havolaga olingani va tanqidiy matnga *yalnguk* shaklida kiritilgani sababli, "inson" ma‘nosidagi *yangluk* so‘zi asar indeksiga qo‘shilmagan.

To‘rtinchi misrada Hirot nusxasi asosida Arat afzal ko‘rgan *buşı* so‘zi o'rnida Farg‘ona nusxasida *kişi* bor. Bundan tashqari, Arat “yomon”, “jangovar, g‘azablangan” degan ma‘noni anglatuvchi *buşı* so‘ziga “befoyda” ma‘nosini bergan. Holbuki, Farg‘ona nusxasidagi *kişi* so‘zi to‘rtlikning ma‘nosiga mos keladi va Aratning o‘zi ham tarjimani *kişi* so‘ziga mos ravishda amalga oshirgan.

To‘rtlikning quyidagicha shakllantirilishi va shunga muvofiq tarjima qilinishi kerak:

agış teg bu eḍgü agumas kişi / tegip tegme yangluk kılumaz işi
agır teg kamugı agır kılguka / kılumaz bu işni biligsiz kişi

“İyi, yokuş(çıkmak) gibidir, herkes çık(a)maz; herkes ulaşmayı beceremez. Değerli olan her şeyin yapılması zordur, bilgisiz kişi bu işi yapamaz” (Yaxshi, bu tepalikka ko'tarilishga o'xshaydi, hamma ham ko'tarila olmaydi; har kim ham unga erisha olmaydi. Qimmatli hamma narsani qilish qiyin, bilimsiz kishi bu ishni bajara olmaydi).

8. 6307- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

bu kaḏgu üçün birsü tengri muyan / bayattın sewinç bul <u>*tamudın*</u> *aman* (Arat 1947).

“Tanrı sana bu felâketin ecrini versin. Tanrı senden râzı olsun ve cehennemden korusun” (Tangri senga bu falokatning ajrini bersin. Tangri sendan rozi bo‘lsın va do‘zaxdan asrasin) (Arat 1959).

Hirot va Farg‘ona nusxalarida bo‘lmagan ushbu bayt Qohira nusxasida quyidagicha:

Hirot Farg‘ona –

Qohira 375: *bu kaḏgu içün bérsü tengri muyan /* <u>*bayatdın*</u> *sewinç bul* <u>*tamugdın*</u> *aman*

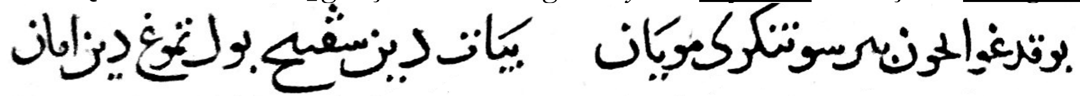

Ushbu bayt faqat Qohira nusxasida mavjud. Bunday holda, u havolada yozilishi va matnga kiritilmasligi kerak. Biroq, Arat mavjud bo‘lgan barcha uchta nusxaga teng masofadan yaqinlashgani uchun, u faqat Hirot nusxasida yoki Qohira nusxasida topilgan baytlarni kiritgan. Bunday holatda, R.R. Arat Qohira nusxasida *tamu*ning nisbatan yangi

[19] Qarang: Anonim Orta Asya Tefsiri *yañlık ~ yañluk* “insan” (Borovkov 2002: 309-310).

shakli *tamugga* duch kelganida, u so‘zni vaznni ham nuqsonli qilgan *tamu* ga almashtirish o‘rniga, havolada so‘zning XI asrda kutilgan shaklining *tamug* emasligini tushuntirishi yetarlidir.

Bundan tashqari, R.R.Arat nusxadagi *bayatdın* shaklini *bayattın* shakliga aylantirdi. Boshqacha qilib aytganda, u qo‘shimchaning shaklini havolada ko‘rsatishni va undosh tovushlar uyg‘unligiga mos bo‘lgan *+tın* ni esa matnda yozishni afzal ko‘rgan. Aratning ushbu tanlovlari shuni ko'rsatadiki, u muallif nusxasini emas, balki mukammal nusxani yaratishni maqsad qilgan[20].

Bayt hech qanday o‘zgarishsiz Qohira nusxasi bo‘yicha yozilishi kerak:

bu kadgu içün bérsü tengri muyan / bayatdın sewinç bul tamugdın aman

Har qalay Aratning matnga ko‘plab keraksiz aralashuvlari faqat Hirot yoki Qohira nusxalaridan olingan baytlarda ko'riladi va u faqat Hirot yoki Qohira nusxalarida bor bo‘lgan shakllarni tanlagan holatlarda ko‘riladi.

9. 809- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

könilik özele keser men işig / adırmaz men begsig ya kulsıg kişig (Arat 1947).

“Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak ayırmam” (Men ishlarni to'g'rilik bilan bajaraman; insonlarni bek yoki qul deb ayirmayman) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 42: *könilik üzele keser men işig / adırmaz ma begsig ya kulsıg kişig*

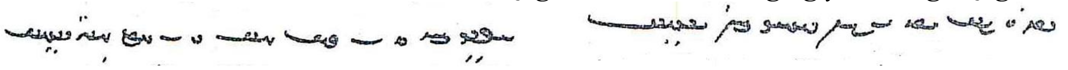

Farg’ona 68: *könilik üzele keser men işig / adırmas ma begsig ya kulsıg kişig*

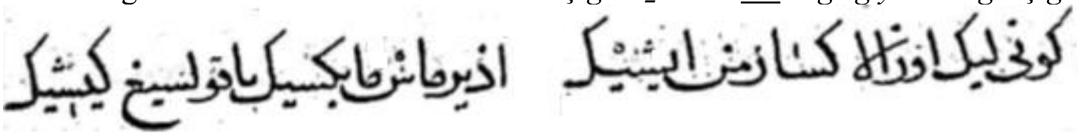

Qohira 35: *könilik üzele keser men işig / adırmaz ma begsig ya kulsıg kişig*

Ikkinchi misrada Aratning *men* o'qigan so'z uchta nusxada ham *ma* shaklidadir. Bundan tashqari, *ma* bilan shakl kontekstga mos keladi[21].

Bayt nusxalar asosida o‘qilishi va tarjima qilinishi kerak:

könilik üzele keser men işig / adırmaz ma begsig ya kulsıg kişig

“İşleri doğruluk ile hallederim, üstelik insanları bey veya kul olmaya layık diye ayırmaksızın. (İnsanları bey veya kul olmaya layık diye ayırmaksızın işleri doğruluk ile hallederim)” (Men insonlarni bek yoki qul bo'lishga loyiq deb ayirmasdan, ishlarni to'g'rilik bilan bajaraman).

10. 1480- bayt:

R.R. Arat ushbu baytni shunday tartibga solgan va tarjima qilgan:

esenin tirilgil öküş yıl yaşa / sewinçin awınçın öküş il aşa (Arat 1947).

“Ömrünü sıhhatle geçir, çok seneler yaşa; saltanatın sevinç ve huzûr içinde geçsin” (Umringni sog‘lom ravishda o‘tkaz, ko‘p yillar yasha; saltanating sevinch va huzur bilan o‘tsin) (Arat 1959).

Bayt nusxalarda quyidagicha:

Hirot 59: *ésenin tirilgin üküş yıl yaşa / sewinçin awınçın acun él aşa*

[20] Aratning ushbu masaladagi afzalliklari haqida qarang: Sağol Yüksekkaya 2019.

[21] Clauson *begsigga* misol keltirar ekan, bu baytni aynan R. R. Arat berganidek ko'rsatmoqda (Clauson 1972).

Farg‘ona 117: *esenin tiriglik üküş ming yaşa / küwençin awınçın üküş él aşa*

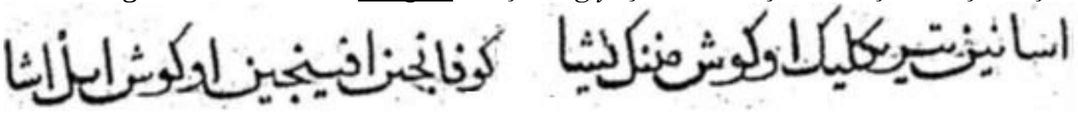

Qohira 71: *esenin tiriglik üküş yıl yaşa / sewinçin awınçın ajun él aşa*

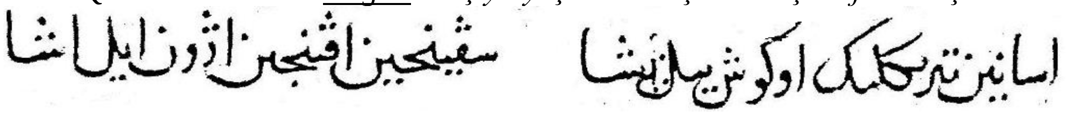

Arat nusxalardan uzoqlashib, *tirilgil* deb o‘qigan so‘z, Hirot nusxasida *tirilgin* dir. Farg‘ona va Qohira nusxalarida bu so‘z o'rniga *tiriglik* so‘zi yozilgan. Darhaqiqat, Hirot nusxasidagi *tirilgin* kontekst nuqtai nazaridan mos keladi, ammo *tiriglik* ikkala nusxada ham yozishda, Hirot nusxasiga ko‘ra baytni tuzatish, bundan tashqari, so‘z Hirot nusxasini olgan qo‘shimchaning eski shaklini yozish matnni takomillashtirishni anglatadi. Shu sababli bayt quyidagi tarzda shakllantirilishi kerak:

esenin tiriglik üküş ming yaşa / sewinçin awınçın ajun él aşa

“Sevinçle ve keyifle (ülkenin) sınırlarını genişleterek sağlıklı bir şekilde çok yaşa” ((Mamlakating) chegaralarini sevinch va zavq bilan kengaytirib, sog'lom ravishda uzoq umr ko'r).

Bibliografiya:

1. Arat, Reşid Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig: Metin, I,* Türk Dil Kurumu nashrlari, Ankara.
2. Arat, Reşid Rahmeti (1959): *Kutadgu Bilig: Çeviri, II,* Türk Tarih Kurumu nashrlari, Ankara.
3. Arat, Reşid Rahmeti (1979): *Kutadgu Bilig: İndeks. III.* Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü nashrlari, İstanbul.
4. Ateş, Ahmet (1949), “[Yusuf Hâs Hâcib] Kutadgu Bilig. [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. yayınlarından, c. II, 29”, *Türk Tarih Kurumu Belleten,* XIII/49. S. 157-163.
5. Ateş, Ahmed (1940-42), “Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osman münasebeti ile)”, *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII, 1, 253-267.
6. Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford.
7. Dankoff, Robert (2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”, tarjima: Erdem Uçar, *Dil Araştırmaları,* Sayı 16, Bahar, s. 269-286.
8. Dankoff, Robert ve James Kelly, tayyorlagan(1982-1985). *Mahmûd al-Kâşgarî. Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugât at-Turk) = Türk Şiveleri Lügatı,* I-III, Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources.
9. Dankoff, Robert (1983): *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig),* A Turko-Islamic Mirror for Princes, The University of Chicago Press, Chicago and London.
10. Doerfer, Gerhard (1983). “Türkolojide Eleştiri Sorunları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1980-81,* s. 87-99.
11. Ercilasun, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-,* Ankara: Gazi Üniversitesi nashrlari.
12. Ercilasun, Ahmet B., Ziyat Akkoyunlu, tayyorlagan (2015), Kâşgarlı Mahmud-*Dîvânu Lugâti’t-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin,* 2. baskı, Ankara: TDK.
13. Erdal, Marcel (2011). “Kutadgu Bilig Metni”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 201-208.

14. Erdal, Marcel (1985). “Kutadgu Bilig’de Değişkin Ekler ve Kelimeler”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), Tebliğler I. Türk Dili,* C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 89-94.

15. Gürsoy-Naskali, Emine (1992). “Kutadgu Bilig: Clauson’s Observations on the Origin Extant Mss” *Altaic Religious Beliefs and Practices,* Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest, June 24-29, 1990, Edited by Géza Bethlenfalvy, Ágnes Birtalan, Alice Sárkozi, Judit Vinkovics, Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 157-160.

16. [Kâşgarlı Mahmud] (1941), *Divanü Lûgati't-Türk Tıpkıbasımı “Faksimile”.* Ankara: TDK.

17. Kavakçı, Y. Ziya (t.y.), *İslam Araştırmalarında Usul,* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

18. Kortantamer, Tunca (1993), “Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışları”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi Amil Çelebioğlu Armağanı,* VII, 337-368.

19. Kerimov, Kayum (1971): *Kutadgu Bilig (Saadetge Yollavçı Bilim), Transkripsiya ve Hazirgi Zaman Özbek Tilige Tavsif,* Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent.

20. Maas, Paul, Barbara Bordalejo, Jan Just Witkam (2011), *Stemmatik Tenkitli Metin Neşrinde Soy-Ağacı Yaklaşımı,* Derleme ve Tercüme: Murteza Bedir, İstanbul: Küre nashrlari.

21. Mahdum, Abid Nazar (2011). “Kutadgu Bilig’de Vezin ve Kafiye Kullanımı Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri* (26–27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Ankara: TDK, 379-390.

22. Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969), *Drevnetyurkskiy slovar,* Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.

23. Radloff, W. (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* St. Petersburg.

24. Radloff, W. (1898). “Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadku Bilik”, *Izv’stiya Imperatorskoy Akademiy Nauk’ (Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg),* Tom. IX/4, 309–319.

25. Radloff, W. (1900). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, I. Lieferung: p. 2-95 der Wiener Handschrift, St. Petersburg.

26. Radloff, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, II. Lieferung: p. 96-185 der Wiener Handschrift, St. Petersburg.

27. Özçelik, Sadettin (2017), “Sözlü Edebiyat Ürünü Yazmaların Edisyon Kritik Yöntemi ile Okunması: Dede Korkut Örneği”, *TDAY Belleten,* 65/1, 91-104.

28. Sodikov, Kosimcon (2010), *“Kutadgu Bilig”ning Uygur Yazuvli Hirot Nushasi,* Toşkent: Toşkent Davlat Şarkşunoslik İnstituti.

29. Sağol Yüksekkaya, Gülden (2016a), “*Kutadgu Bilig’*in Tenkitli Metni Üzerine Notlar I”, *Cusup Balasagın Cana Anın Ölbös-Öçpös Emgegi Kutadgu Bilik”-Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig,* Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 52-62.

30. Sağol Yüksekkaya, Gülden (2016b), “*Kutadgu Bilig’*in Tenkitli Metni Üzerine Notlar II”, *Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 18-20 Kasım 2016,* İstanbul, 212-223.

31. Sağol Yüksekkaya, Gülden (2019), “R. R. Arat’ın Kutadgu Bilig Neşrindeki Tenkitli Metnindeki Tercihleri”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi “Yazınca Sabittir Söz, Dünyayı Dolaşır/Kutadgu Bilig” Sempozyumu, 29 Nisan 2019.

32. Sağol Yüksekkaya, Gülden (2020), “Bir Münekkit Nüshası Örneği: *Kutadgu Bilig*”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, 26-28 Eylül 2019, Bildiriler,* İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1082-1100.
33. Tekin, Talât (1967), “Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through ‘Arūḍ”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XX/2, 151-170.
34. Tekin, Talat (1991), “*Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig),* A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. “ *Türk Dilleri Araştırmaları,* 197-200.
35. Tezcan, Semih (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Türk Tarih Kurumu Belleten,* 45, s. 23-78.
36. Tezcan, Semih (2011). “Kutadgu Bilig’de Yeni Düzeltmeler”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009),* Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu, Ankara, 523-534.
37. Tulum, Mertol (1983), “Filolojik Çalışma ve Eski Metinlerin Neşri Üzerine Görüş ve Tenkitler”, *Türk Dünyası Araştırmaları,* 27, 1-8.
38. Tulum, Mertol (2000), *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul/Menâkıbu’l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme,* İstanbul, Deniz Kitabevi.
39. Uçar, Erdem (2012), “Kutadgu Bilig’in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I”, Turkish Studies, 7/3, 2491-2504.
40. Vámbėry, Hermann (1870). *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik,* İnnsbruck.
41. Vəliyev, Kamil-Ramiz Əskər (2006), *Yusif Balasaqunlu. Qutadğu bilig,* Bakı: Avrasiya press.
42. Yusuf Has Hâcib (2015): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Kahire Nüshası*, Tayyorlagan: Emek Üşenmez, Erdem Uçar, İstanbul: Akademik Kitaplar.
43. Yusuf Has Hâcib (2014): *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası*, Tayyorlagan: Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.
44. Yusuf Has Hâcib (2013): *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım, Nemengan/Özbekistan Fergana Nüshası*, Tayyorlagan: Emek Üşenmez, İstanbul: Akademik Kitaplar.

ОСОБЕННОСТИ ВЕРБАЛИЗАЦИИ СТРУКТУРЫ КОНЦЕПТА В ТЕКСТЕ ЭПОСА «КУТАДГУ БИЛИГ»

Тлеубердиев Болат Макулбекович *д.ф.н, профессор,*
Митбекова Зилиха Усмаханбетовна *к.ф.н, доцент*
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова

Аннотация. *В данной статье выявления поэтического образа Юсупа Баласагуни осуществляется с помощью системы концептов.*

Abstract.*In this article identifying the poetic image of Yusup Balasaguni is carried out using a system of concepts.*

Özet. *Yusup'un şiirsel imajını tanımlayan bu makalede Balasaguni bir kavramlar sistemi kullanılarak gerçekleştirilir.*

В настоящее время с обогащением представления людей о науке и образовании, все больше возрастает необходимость исследования и освоения наследий, созданные предыдущими поколениями. В настоящее научное понятие «человек и язык» включает в себе науку, литературу и искусство, мировоззрение и грамотность людей, острота мышления и качество языка. В связи с этим «человек и язык в» «Кутадгу билиг» стал актуальной проблемой познавательной лингвистики. Понятия «благородство», «нравственность», «совестливость», «образованность», «вдумчивость», «чуткость», протекающие из идей Юсупа Баласагуни, выражают особенности концепта разного содержания в поэтическом контексте. А структура концепта в тексте эпоса является изображением реальности, созданное автором в момент, когда он полностью познал мир, успел изучить глубину его секретов в единстве со своими размышлениями.

Выявления поэтического образа Юсупа Баласагуни, реализуем, опираясь на систему концептов

Система концептов является упорядоченной формой структуры концептов в эпосе, а также интерпретацией образа в сознании.

В процессе ознакомления с эпосом «Кутадгу билиг» выдающегося поэта XI века, общественного деятеля Юсупа Баласагуни, обратили внимание как в поэтическом образе познаний мира поэта, наряду с объективным представлением, ярко выражены и субъективные представления элементов ценностей, а также широко раскрывается универсальность мира.

Элементы структуры, присутствующие в поэтических текстах ученые – когнитологи понимают как цепочка сем, близкие к концепту. Но структура концептов состоят не только из семантических групп, но и из списка знаков, обозначающих *признаки, качества, места, пространства, времени*. Каждый из нас любое понятие воспринимаем в форме разной информации. Огромное значение имеет анализ сем и знаков, объединенных в представлении через структуру концептов. О структуре концепта

М.Джекендоф говорил: «Принятая информация в мозгу у человека скапливается вокруг одного понятия. Она обретает форму посредством способностей как: зрение, слушание, обоняние и отражается в языке. «Иногда в систему представления поэтов входят и информация, появившаяся в результате мыслительного сравнения» [1,72] говорил Р.И.Павиленис.

«Человек, прежде чем создать языковое отражение, познает мир посредством своих чувствительных способностей и с помощью полученных информаций. Проводит анализ информаций, сформировавшихся в своем сознании, выявляет сходства и различия. Обработка информации о мире зависит от специфики мышления каждой личности. Структура информаций, полученных в результате таких действий называется структурой концепта»[2, 17].

Отражение структуры концепта в тексте эпоса «Кутадгу билиг» представляется через информацию автора, состоящую из конкретных фрагментов о мире. Духовную культуру человека, связывая с национальной познавательной практикой, поэт затрагивает мысль в рамках понятий «язык – сознание - общество». В разделе, посвященном сущности человека, не трудно заметить универсальное знание о реальной жизни, скопленного в сознании. Оно отражено в культурном, в духовном, научном, художественном аспекте представлений, а также представлено в энциклопедическом виде. Конечно, это связано с системой способностей поэта понимать и познать этот мир.

В процессе анализа произведения «Кутадгу билиг» точки зрения видения концепта, в зависимости от бытия и особенностей реального мира условно можно классифицировать следующим образом: национально-культурный, метофизический, эмоциональный. В эпосе «Кутадгу билиг» не все понятия рассматриваются как концепт, можно рассматривать лишь те понятия, которые использованы для раскрытия определенной части. культуры и имеющие огромное значение для автора. Данные слова являются богатым народным наследием, которые помогают ближе ознакомиться с общенациональными, общенародными, общечеловеческими ценностями. Например, *нравственность, вежливость, спаянность, чуткость, честность, преданность, объективность, вера в Аллаха, заботливость, мудрость, сдержанность, благородство, справедливость* и др.

Термины «понятие» и «концепт» одинаковы по внутренней форме: концепт калькированный перевод латинского слова «conceptus». Однако в настоящее время выявляются специфические различия этих двух слов. «Понятие» является выражением значимых качеств познаваемого объекта, а концепт - скопление ментального знания, основанного на национальном бытие. В настоящее время ученые – лингвисты термин «понятие» не используют в классическом значении, поэтому вместо этого мы решили использовать конструкцию мышления, так называемый «концепт» [3,14].

Слова Ю.Баласагуни *справедливость, мудрость, счастье*, дополняют друг друга, раскрывают уровень культуры определенной нации. В то же время выявляет собственный стиль познания автора посредством структуры концепта.

Реальные понятия, не существующие друг без друга и дополняющие друг друга, которые следуют одни за другими, а иногда имеющие противоположное значение в составе стихотворных строк, называются контрастными концептами.

В произведении раскрывается мысль о том, что благородные поступки, *совестливость, честность ведут к благосостоянию, а бессовестность, хвастливость, жадность* ведут к тупости.

«В этом ли иль на том свете
Важнее всего правильным быть,
Второе совесть, а третье справедливость
А вместе они называются «счастьем»
«Есть три вещи, оскверняющие человека
Три греха, сжигающие душу
Первое - Бессовестность, хвастливость,
Второе - дурной поступок и жадность»
Эти три вещи сделают из человека настоящего глупца.

Ценности, употребленные Ю.Баласагуни в произведении в воспитательных целях (… *жизнь, богатство, счастье, душа, судьба, переменчивость*) можно отнести к метофизическому концепту. Потому что в данном стихотворении не трудно уловить структуру ментального содержания, раскрывающую высокие ценности абстракций в реальном мире. В языкознании метофизические концепты отражаются в составе стихотворения посредством перцевтивного и сенсорного восприятий, то есть обоняния. Понятия, представленные через жизненный опыт автора невозможно увидеть и потрогать руками.

Поэтому, абстрактные понятия, имеющие философское значение и удовлетворяющие потребности человека автор сумел преподнести с помощью конкретных дефиниций, поэт провел все это через себя и преподнес через впечатления, полученные им.

Метафизический концепт «жизнь» в произведении «Кутадгу билиг» проявляется как сильное динамическое развитие *хорошего и плохого, счастья и горести, богатства и бедности, к*оторое нетрудно заметить в завещании Айтолы к своему сыну.

Человек в этой жизни не только существо, которое содержит свою душу и тело, но и создание имеющее душу и мудрость. Человечество может сохранить свое бытие в том случае, если оно с помощью предначертанной ему мудрости воспринимает реальность. Мысль о том, как прожить жизнь как настоящий человек, Айтолы передает с помощью следующих строк:

Выручал всегда своих родных,
Добрым взглядом смотрел всегда на них,
Не зазнавайся, если вдруг разбогатеешь.
Сделай доброе дело, не оплошай никогда,
Поделись, с чем можешь.
Чужого греха не бери на себя.
Будь терпеливым, молись только Аллаху
Береги себя, не совершай греха.
Не проводи время зря, получай от жизни свою долю.

В тексте произведении концепт «жизнь» раскрывается с разных сторон.

Этому способствуют сюжет, фабула, переживания, мысль автора. идейно-художественное содержание в контексте произведений. Концепт «жизнь» в широком смысле языковой картины мира ментальная репрезентация, которая понимается с помощью фреймов «судьба человека», «пройденный путь человека», «радость и горе человека», «человеческий образ». В поэтическом тексте его образная репрезентация «пройти испытания жизни», «сделать людям доброе дело», «зря прожить жизнь», «всю жизнь жить у чужих людей», «сожалеть о бесцельно прожитые годы».

Социальный аспект поэтического текста представляется с помощью фреймов: «шанырак», «тщеславие», «будничная жизнь», «должность», «друзья», «построить дом», «родить детей».

Физиологический аспект: «рождение человека», «детство», «отрочество», «юность», «взрослая жизнь», «старость», «больное сердце», «душа», «отдых».

В произведении Ю.Баласагуни «Кутадгу билиг» концепт «жизнь» изображается в виде динамического роста, замена радости и горя, богатство, счастье. А «смерть» состоит из цепочки мыслей: что создано, то и умирает, богатство не спасет, человек умирает, а богатство остается, каким бы богатым ты ни был, ничто не спасет тебя от смерти, когда пробьет твой час.

Структура концепта «жизнь», «смерть» в произведении Ю.Баласагуни «Кутадгу билиг» сумели раскрыть физиологические, философские и национально – культурные ценности. А также в произведении огромную роль играет метафора которая изображает абстрактное понятия как конкретное, или же конкретное как абстрактное.

Первоначальные ментальные сигналы в представлении поэта являются одним из методов получения знаний и распространения этих знаний. Например, Концепт «счастье» автор передает через ассоциацию.

В структуре концепта ассоциативным методом называют связь с имеющейся практикой и вновь приобретенных понятий.

В тексте произведения концепт «счастье» представлен следующим образом: Счастье – изменчиво, счастье – ненадежное явление, сегодня оно здесь, завтра там, а в конце нет его. Счастьем владеет тот, кто людям делает добро. В общечеловеческом понимании счастье – молодость – весна – сияние солнца – расцветать – радоваться. В общенациональном понимании счастье – богатство – единство – иметь детей. Счастье для поэта – ручка, бумага – ночные иллюзии – одиночество – муза.

В произведении красной нитью проходит мысль, что счастье рождается в результате воссоединения доброты и нравственности. Как в необъективном мире твои советы никому не нужны, так и в мире, где нет места доброте, нет места и для счастья. Поэтому мы должны понять, что *счастье – это вежливость, порядочность, нравственность, доброта.*

Слова *счастье, горе, печаль* можно отнести к группе эмоциональных концептов. В трактате эти слова раскрыты через эмоциональное, эффективное настроение.

Концепт можно рассматривать как знак, имеющий определенное значение и отражающий мир. Для выявления концепта можно использовать языковую единицу любого народа, имеющую лексическое значение. Например, для казахского народа как национально-культурный концепт представляются слова *шанырак, домбыра, калыбель, папаха, степь, талесман* и др. А для русского народа *колокол, церковь, лестница, береза, война, утренний туман, зимняя ночь* как лингвокультурная единица, называется культурный концепт.

Ценные мысли в трактате «Кутты билиг» в духовно – культурной структуре концепта можно рассматривать во взаимодействии. Концепты, которые встречаются в трактате: *порядочность, духовность, система управления нардом, искусство слова, ораторское искусство, щедрость, справедливость, мудрость, совестливость, благородство, довольство, достаток, спаянность* обозначают человеческие ценности, и эта структура концепта тождественна золотой основе программы Елбасы «Рухани жаңғыру».

К сожалению, многие из указанных слов в языке других этносов не могут найти реального *перевода,* следовательно, не сохраняет свой колорит.

Когда говорим праведный человек, мы представляем перед собой «полноценного человека», о котором мечтал хаким -Абай, называя его «Светлым умом». В понятии современных казахов праведность - высокая национальная ценность, сформированная в результате слияния религиозного и светского воспитания. А воспитание праведности – один из аспектов воспитания, полученный в результате слияние религиозного, духовного воспитания и народной педагогики. [5,54].

Хаким Абай в своем 38- слове назидания слову *праведность* дал следующее определение: «Праведность – не только порядочность, ты поверил в единство Аллаха, что Коран его слово, а пророк Мухаммед Мустафа саллалаһу галайһи уассалам его посол»[6,470].

Поэт призывает нас, имеющих небольшое отличие от животных в биологическом и физиологическом плане, быть человеком. Значит, мудрость и праведность – первостепенные детали становления человеком [7,182].

В фразеологическом словаре академика И.Кенесбаева, посвященном общей публике читателей, слово (иман) *порядочность* отражает уровень культуры определенного народа, а также может стать доказательством того, что распространение, сохранение и переработка присущие качества структуре концепта.

«Иман айтты – дұға оқыды, прочитал молитву; иманды адам - совестливый человек; иман жүзді - инабатты, жылы жүзді - добрый приветливый; иман келтіру - согласно шариату прочитать одну суру молитвы, вера в Бога, иманы ұшты – сильно испугался, иманын сатты – изменить, предать и др.

В понимании автора (имандылық») – порядочность, совестливость пик духовного становления и развития человечества. Слова, *справедливость, экономичность, благородство, приветливость, образованность, честность, довольство, простота,* использованные в трактате являются отражением порядочности.

В эпосе Ю.Баласагуни «Кутадгу билиг» духовно – культурные концепты (понятия) реальные вещи в сознании человека смогли преподнести в художественно –

эстетической основе. Содержание трактата и концепции, прошедшие через разные этапы и периоды цивилизации, предоставляют возможность познать реальные вещи не только в логическом, позитивном плане, но и эстетическом. А также посредством структуры концептов в тексте трактата можно увидеть, что поэт владел огромным багажом знаний.

Использованная литература:

1. Джеккендофф М. Семантические структуры. – Кембридж. 1990.-180с.
2. Павленис Р.И. Проблемы смысла: Современный логико-функциональный анализ языка. –Москва: Наука, 1983. -205с.
3. Бабушкин А.Т. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка их личностная и национальная специфика. Дисс….док.филол.наук. Воронеж, 1998 -48с.
4. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. Көне түркі тілінен аударылған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған А. Егеубаев. Алматы. Жазушы, 1986 – 616с.
5. Ахметов Т.Ә. Баласағұнтану: «Құтты білік»дастанының қазіргі жаһандану үдерісімен .үндестігі. Ұжымдық монография. Алматы: Ұлағат, 2016.232б.
6. Абай шығармаларының бір томдық жинағы, Алматы, 1961 -694с.
7. Мақсат Әлімхан Баласағұнтану: «Құтты білік» дастанының қазіргі жаһандану үдерісімен үндестігі. Ұжымдық монография. Алматы: Ұлағат, 2016.232б.
8. Кеңесбаев І№ Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800б.

«КУТАДГУ БИЛИГ» – ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКА МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ ТАТАРСКИМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ

Хабибуллина Эльмира Камилевна

Кандидат филологических наук, доцент

Декан высшей школы международных отношений и востоковедения

Институт международных отношений, Казанский федеральный университет

Аннотация. *В настоящей работе нами описаны некоторые аспекты современный татарский язык. Упоминаются такие видные ученые как Р.Ахметьянов, Х.Миннегулов, изучения литературного памятника «Кутадгу билиг» представителями татарской интеллигенции. Освещена история изучения и перевода литературного памятника на современный татарский язык.*

Опорные слова и выражения: *«Кутадгу билиг», тюрко-мусульманские литературные памятники, перевод на татарский язык.*

Да, книг у арабов, таджиков немало,
А нашею речью сия – лишь начало.
Кто мудр, эту книгу оценит с почтеньем,
Лишь тот ценит знанья, кто зрел разуменьем.

Историю тюркских народов, как, в принципе, и других народов мира, во все эпохи представляла собой богатый опыт с точки зрения политических и исторических событий. Эти события, безусловно, имели отражение на процессе формировании культуры.

Древние тюркские народы славились развитой литературой. Мы говорим об этом, подразумевая, Орхоно-Енисейские памятники, «Книгу моего деда Коркута» и др. литературные памятники.

IX век особенен тем, что на землях Восточного и Западного Туркистана произошло становление государства Караханидов А. уже в середине X века жители этого государства, караханидские тюрки, принимают Ислам. Ислам оказал влияние на развитие образа жизни и культурной идентичности тюрков. Именно на этой благодатной почве в это период был создан один из великих памятников литературы – произведение «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание») Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни (или Юсуфа Баласагунского).

Великий литературный памятник, написанный на языке мусульманских тюрков и относящийся к эпохе Мусульманского ренессанса, является достойным поводом для того, чтобы собрать востоковедов и тюркологов со всего мира в рамках научной конференции. Тем более в тот год, когда исполняется 950 лет этому бесценному памятнику. Это произведение – важный и значимый памятник уйгурской письменности. Произведение было написано в 1069-1070 гг. нашей эры и стало точкой отсчета развития тюркской диванной литературы. На страницах произведения автором поднимаются социальные, политические, юридические проблемы. В то же время читателю отрываются строки и проблемах повседневной жизни, философского и эстетического развития. Автор на страницах своей поэмы освещает такие понятия, как честь и мораль, нравственность и справедливость, семьи и воспитания, закона и порядка. Все это позволяет по праву называть «Благодатное знание» совершенным литературным произведением, а его автора – мудрым философом и выдающимся потом всех времен.

Многие тюркоязычные народы, совершенно справедливо, считают упоминаемое произведение началом и основоположником своей письменной литературы, относящейся к мусульманской эпохе.

Стоит подчеркнуть, что особый интерес к этому произведению был и сохраняется и в Татарстане. Еще в 2013 году «Кутадгу Билиг» был переведен на современный татарский язык и опубликован на страницах журнала «Безнең мирас» (Наше наследие). Это, в свою очередь, породило большой интерес татарской общественности. Немаловажно и то, что литературный памятник включен по праву и в школьную программу.

Доктор филологических наук, профессор Р.Ахметьянов посвятил много работ изучению памятника. Именно его перу принадлежит перевод произведения на современный татарский язык. Особенность и ценность перевода еще и в том, что и в современном звучании произведение сохранило свои поэтические формы. Ученый выполнил перевод по тексту, найденному ученым-тюркологом Заки Валиди.

В одном из своих статей он пишет о том, что произведение «Кутадгу Билиг» внесло большой вклад в культурно-просветительское развитие тюркских народов. Произведения художественной литературы на протяжении столетий реализуют дидактическую функцию. Методы обучения и воспитания могут сменяться, но неизменными остаются морально-этические ценности. Именно эта ценность произведения сохранила ее значимость и актуальность на десятки столетий.

Произведение Юсуфа Баласагуни «Кутадгу Билиг» транслирует через поколения дидактические концепции наших предков. Более того, данное произведение оказало неизгладимое влияние при написании других не менее ценных памятников тюрко-татарской литературы.

В своей монографии «Идея государственности в тюрко-татарской литературе VII–XVI вв», как и в ряде других работ, профессор, доктор наук Хатип Миннегулов также

провел глубокое аналитическое исследование упоминаемого памятника. Он сопоставил основные концептуальные идеи произведения «Кутадгу Билиг» с более поздними произведениями тюрко-татарской литературы. Благодаря его исследованию проводятся параллели идейно-нравственного воспитания, идеи государственности в произведениях би принципы их отражения в книгах более позднего периода. С именем Х.Миннегулова связано большое количество научных и фундаментальных исследований тюркоязычных литературных памятников мусульманской эпохи. Х.Миннегулов в одном из своих работ подчеркивает, что перевод данного литературного памятника на современный татарский язык стало большим событием в кльтурной и духовной жизни татарского народа.

В своем исследовании хочется отметить еще одного деятеля, чье имя также связано с памятным произведением. Представители татарской интеллигенции и общественности посвящали свою жизнь исследованиям не только на родной земле Татарстана, но и далеко за ее пределами. Одним из ярких представителей татарской интеллигенции, проживший свою жизнь в Турции является Р.Р.Арат.

Вся научно-исследовательская деятельность этого ученого-тюрколога посвящена изучению историю тюркоязычной литературы, его языка и истории. Именно он является автором трехтомного исследования, посвященного изучению поэмы Ю.Балсагуни «Кутадгу Билиг». Кроме этого он является автором более чем 220 научных статей, посвященных тюркологическим исследованиям.

Известен тот факт, что в 1934 году Академия Наук СССР подарила Турецкомулингвистическому обществу (находится в Анкаре) фотокопию рукописи произведения «Кутадгу Билиг». Стоит отметить, что Турецкое лингвистическое общество в Стамбуле в 1942-1943 гг. опубликовало факсимильное издание всех трех рукописей «Благодатного знания». Р.Р.Арат издал перевод памятника на турецкий язык. Опираясь именно на критический текст Р.Р.Арата, С.И.Иванов перевел произведение на русский язык. Его перевод является источником исследования данной работе.

В 1970 году была организована IV Тюркологическая научная конференция, посвященная 900-летию написания поэмы Ю.Баласагуни «Кутадгу Билиг». Ученые-тюркологи неоднократно упоминают имя Р.Р.Арата и особо высоко оценивают его вклад в изучение памятника.

В 1971 году филолог К.Каримов также на основе критического текста Р.Р.Арата опубликовал поэму в транскрипции на основе фонетики узбекского литературного языка и в переводе на узбекский язык.

А.Н.Кононов, особо подчеркивает тот факт, что изучение литературного памятника неразрывно с именем Р.Р.Арата. Все научные ссылки относительно исследования памятника литературы Кононов использует из научных работ Р.Р.Арата: «Все цитаты из текста «Кутадгу билиг» и ссылки на поэму даются по изданию Р.Арата».

С.Н.Иванов также при подготовке к публикации поэмы в 1983 году в Москве ссылается на работы и критические комментарии, выполненные Р.Р.Аратом.

Таким образом, мы предприняли попытку изучить некоторые аспекты истории изучения литературного памятника Ю.Баласагуни «Кутадгу Билиг» представителями татарской интеллигенции и общественности, истории перевода на современный татарский язык и его месте в развитии татароязычной литературы.

Использованная литература:

1. Х.Миннегулов Идея государственности в тюрко-татарской литературе VII–XVI вв.: Монография. – Казань: Изд-во «ЯЗ», 2016. – 112 с.

2. Татарская религиозно-языковая картина мира: эволюция культурных и духовно-ценностных ориентиров / Р.Ф.Мирхаев, И.Г.Гумеров. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 120 с. ISBN 978-5-93091-245-6
3. https://intertat.tatar/news/culture/26-09-2017/kotadgu-belek-xi-gasyrda-i-at-itelg-n-s-r-b-gen-ni-chen-ig-tibarga-laek-4858855
4. https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskaya-kartina-mira-yusufa-balasaguni-k-950-letiyu-poemy-kutadgu-bilig/viewer

О РУКОПИСЬНЫХ СПИСКАХ «КУТАДГУ БИЛИГ» И О ПЕРВЫХ ИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЯХ

Бердалиев Абдували
Доктор филологических наук, профессор, Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, Р.Таджикистан

Аннотация.*В статье идет речь о Венских, Каирских и Наманганских списках рукописи «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба и их первоначальных исследователей – востоковедов Запада, Востока и бывшей СССР.*

Опорные слова и выражения: *«Кутадгу-билиг», рукопись, письменный памятник, востоковед, уникальный, Венский список, Каирский список, Наманганский список, максимале.*

Автор уникального художественного произведения «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, родился в 1017 году в столице государства Караханидов городе Баласагун.

«Кутадгу билиг» является одиим из уникальных письменных памятников тюркских народов X1 века.

По данным источников, это произведение – поэма Юсуфа Хас Хаджиба завершено в 462 хиджи (1069- милади) в 50 летие ее автора. Уникальная художественно-этическая поэма «Кутадгу билиг» была подарена Кашгарскому кагану Сулейману Арслану (Або Али Хасану Туфгачу Великому Бугра Карахану), который высоко оценил ее. Поэтому автору этого уникального труда – Юсуфу присвоено каганом высокое государственное звание «Хас Хаджиб». Однако это уникальное произведение оставалось не неизвестным для науки до XIX века, хотя оно имело весомое всемирное значение [1].

Позже было известно, что «Кутадгу билиг» имеет три рукописных вариантов (списки): 1) Венский вариант (список); 2) Каирский вариант(список); 3) Наманганский вариант(список).

Венский (первый) вариант (список) рукописи «Кутадгу билиг» случайно найден в начале первого четверти XIX века, после чего было известно первоначальное научное представление по этому труду Юсуфа Хас Хаджиба. С этих времен продолжается интерес востоковедов Запада и Востока для изучения «Кутадгу билиг».

Первый Венский список этого великолепного труда Юсуфа найден неизвестным каллиграфом (хаттатом) в 1439 году в городе Хират. Этот вариант (список) данного произведения по неизвестной причине переписан на уйгурском алфавите и привезен в г.Тугот Туркии. Рукопись попадает на руки Абдурахмана бахши, жителя города Константинаполя (Истанбула).

По сведению известного русского востоковеда Е.В.Бертельса, в начале XIX века списка рукописи «Кутадгу билиг» был перевезен из Константинапола (Истанбула) в Вене одним из европейских востоковедом Жуссефом Хамма и сдана в фундаментальной библиотеке города Вены. После этого начинается настоящее всестороннее исследование по рукописи данной поэмы Юсуфа Хас Хаджиба.

Первая научная информация по списку Венской рукописи «Ќутадгу билиг» была сделана в 1823 году, автором которой являлся французкий востоковед Жауберт Амедее. Информация Амедее опубликована в этом году в журнале «JornalAsiatigue”.

С 1870 года с Венской рукописью “Кутадгу билиг” начал интересоваться венгерский востоковед Г.Вамбери. Г.Вамбери до “Кутадгу билиг” занимался чтением и изданием памятников тюркской письменности. И все же издание “Кутадгу билиг” сам Вамбери рассматривал как “результат той первой попытки, которого удалось достичь в этом направлении”, указывал, что перед ним возник ряд трудностей: неразборчивое письмо, отсутствие других списков, незнакомый мертвый язык, сложное содержание – которые не всегда успешно преодолевались.

Книга Вамбери открывается введением, состоящим из ряда отделов. Первый из них посвящен имени “уйгур”, а также родние уйгуров, их социальным отношениям и языковым памятникам, далее дается общая характеристика уйгурского языка, письма и объяснение знаков уйгурского алфавита, потом приводятся сведения о возникновении “Кутадгу билиг” и о дате написания памятника в Венского списка, после этого дается характеристика почерка списка, его особенностей. За введением следует текст “Кутадгу билиг”, представляющей собой транслитерацию оригинала маньчжурскими буквами, латинскую транскрипцию и немецкий перевод. К книге приложен словарь, который включает в себя преимущественно уйгурские слова, отсутствующие в европейских словарях османского и чагатайского языков, с подтвердительными цитатами из всего текста поэмы и в сравнении их с данными языков якутского, чагатайского, османского, монгольского и венгерского.

Несмотря на неполноту издания, выход в свет книги Г.Вамбери явился новым шагом в деле изучения поэмы “Кутадгу билиг”. Он отдельных частей этого произведения на переводе опубликовал в 1890 г. под названинм “Памятник старины уйгурского языка и “Кутадгу билиг”. Этот переводный вариант рукописи начал изучаться русским востоковедом Вильгельмом Радловым .

В.В.Радлов с помощью Академии наук приступает к новому изданию “Кутадгу билиг”, работа над которым продалжалось более четверти века. В 1884 г. он командируется в Вену для снятия копии с рукописи, и в 1890 г. выходит факсимальное издание: “воспроизведенный текст по величине вполне соответствует оригиналу и отличается удивительной четкостью. Кроме того, в списке удалены пятна на бумаге, причем, однако, самый текст остался нетронутым. Здесь же Радловым дается подробнейшее описание Каирского списка рукописи [2].

Известный узбекский просветитель прошлого века А.Фитрат свидетельсвует о том, что второй рукописьный список “Кутадгу билиг”, написанный на арабском языке, найден в Каире, который состоит из четерёх томов. Фотокопии этих томов в настоящее время сохраняются под инвентарными номерами 6090, 6091, 6092, 6093 в фонде рукописей Института Востоковедения АНР.Узбекистан. Однако эти фотокопии не являются подлинными Каирского списка “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба [3].

Этот вариант переписан немецким арабистам профессора Эдуарда Хахау от Каирского рукописьного списка поэмы “Кутадгу билиг” и в 1897 году пересылается В.В.Радлову.

Следует особо остановиться на предпринятом В.В.Радловым издании крупнейшего литературного памятника XIвека “Кутадгу билиг”, которое занимает почетное место в истории мировой тюркологии.

Так сложилось, что первой стала известна науке рукопись “Кутадгу билиг”, интерпретация которой представляла собой трудности не только языкового, но прежде всего палеографического характера. Небрежный почерк, обилие описок и ошибок еще более затрудняли дешифровку и без того сложного текста, написанного на уйгурском алфавите. Это рукопись, которая известна теперь как Венская, была доставлена в начале XIX в. в Императорскую придворную библиотеку в г. Вены. Она была вывезена из Константинополя среди других восточных рукописей австрийским востоковедом П.Хаммер-Пургштелем, который состоял в то время на службе при посольстве в Константинополе. Краткая аннотация этой рукописи содержались в составленном этим же ученым каталоге арабских, персидских и тюркских рукописей Венской библиотеки, который был позднее опубликован не полностью. Составляя каталог, Й.Хаммер заинтерисовался списком “Кутадгу билиг” и предложил его вниманию французских ориенталистов.

В первых двух тетрадях французского журнала “Journalasiatique” за 1825 г. появилась статья “Заметки о турецкой рукописи уйгурскими буквами” П.А.Жобера. Это была первая научная публикация, посвященная поэме “Кутадгу билиг”. Она содержала следующие разделы: вступительные замечания о рукописи, транскрипция арабскими буквами и французский перевод предисловия к поэме, перевод оглавления-фихриста, краткое изложение содержания первых двенадцати глав с приведением перевода некоторых отрывков из них, пересказал основных идей поэмы о добродетелях, скромности, мудрости, нравах, список слов с персидскими глоссами, список некоторых часто встечающихся слов. Замечания о дате составления поэмы и списка.

Публикация Жобера позднее была использована Густавом Флюгелем в его описании восточных рукописей Венской библиотеки, где в третьем томе в разделе этических произведений под №1864 посвящена статья о Венском списке поэмы, причем ошибки чтения Жобера попали в это описание рукописи [4].

Следует отметить, что данный рукописьный вариант “Кутадгу билиг” написан очень граматно, если не учесть отдельных дополнений и примечаний переписчика.

Текст факсималя рукописи Каирского списка “Кутадгу билиг” в 1891 году В.Радлов издал на манчьжурском языке, который в 1890 году был переписан из Венского рукописного списка на уйгурском языке. В.Радлов сопоставляла Венского и Каиркого списков друг с другом, в 1910 году в транскрипционном виде издает полного перевода “Кутадгу билиг”.

Есть сведение о том, что вариант “Кутадгу билиг”, написанный на арабском языке, найден в личной библиотеке Хаджи Мухаммада Ишана Лолареша, жителя города Намангана. Об этом свидетельсвовал в 1913 году татарский ученый-востоковед Заки Вализаде. Заки Вализаде по собственному своего делами отправляется из Казани в Коканд. Узнав об отъезде Заки Вализаде в Коканд, Общества истории, этнографии и археологии при Казанском университете просит его привести данные избранных восточных рукописей [5].

О Наманганском списке рукописи “Кутадгу билиг”, который написан на арабском языке, Заки Вализаде извещает в 20 апреля 1914 года в своей отчетной информации, сделанной по результатам его Ферганской экспедиции [6].

В 1924 году А.Фитрат возьмет у Хаджи Мухаммада Ишана Лолареш Наманганский список рукописи “Кутадгу билиг”. В 1925 году он написал статья о

Наманганском списке рукописи “Кутадгу билиг”, которая была опубликована в Ташкенте в журнале “Маориф ва ўқитгувчи” [7].

С имеющимися списками рукописей ”Кутадгу билиг” начинает интересоваться и известный русский учёный-востоковед С.Е.Малов. В 1929 году он сопоставляет рукопись Наманганского списка с списками рукописи Венского и Каирского вариантов “Кутадгу билиг” и определяет значительных различий между ними. Отдельные части этой поэмы Юсуфа С.Е.Маловым опубликуются с переводами в 1929 году в 9-номере серий гуманитарных наук АН СССР. Публикация С.Е.Малова называется “Из третьей рукописи “Кутадгу билиг” [8].

Полный текст рукописей “Кутадгу билиг”С.Е.Маловым издается позже в 1951 году в его книге “Памятники древнетюркской письменности”[9].

Кроме этих, “Кутадгу билиг” Юсуф Хас Хаджиба изучен со стороны турецкими учеными. Он как исторический памятник культуры тюркских народов XI в. изучен А.А.Валитовой и в Кыргызии в начале 40-х годов прошлого столетия [10].

В данной нашей информации мы считаем целесообразным отметить трёх важных не очень решенных вопросов, которые связаны с изучением рукописьных списков-вариантов “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба Балсагуна.

1. Рукописьные списки “Кутадгу билиг”, как шла речь и выше, изучены многими исследователями-востоковедами Запада и Востока. Но, однако, до сих пор не очень ясно, оригинал рукописей на каком тюркском языке написан. Имееются факты, что даже у одиого и того же исследователя обнаруживается разногласие по истинному, т.е. оригинальному языку “Кутадгу билиг”. Так, С.Е.Малов на странице 96 своей книги “Памятники древнетюркской письменности” пишет, что ”Кутадгу билиг” написан на чагатайском языке; а на странице 224 этой же книги язык “Кутадгу билиг” отнесен к языку исторических памятьников уйгурских мусулманинов. А татарский ученый З.Вализаде пишет, что “Кутадгу билиг” написан на собственном турецком языке. Согласно А.А.Валитовой, язык “Кутадгу билиг” относится к языку эпохи караханидов. По предположению кандидата филологических наук К.Каримова, оригинал этого произведения написан на языке тюркских племен XI века [11].

2. Второе разногласие по рукописьным спискам-вариантам “Кутадгу билиг” является то, что на какой алфавите (письменности) оригинал данного уникального произведения написан. С.Е.Малов предполагает, что “Кутадгу билиг” написан на арабском алфавите, что подтверждается и к.ф.н. К.Каримовым. К.Каримов являлся одним из первых ученых-языковедов в Узбекистане советского периода, который занимался изучением языковых особенностей “Кутадгу билиг”. Он в 1962 году защитил кандидатскую диссертацию на тему “Категория падежа в языке “Кутадгу билиг” [12]. Кроме того, он опубликовал 4 работ крупного плана, которые посвящены к поэме “Кутадгу билиг” Юсуфа Баласагуни [13].

3. Третье разногласие, связанное с произведением “Кутадгу билиг” – это кто является настоящим автором “предисловия” и “оглавления” “Кутадгу билиг”. По мнению некоторых европейских ученых, а также и русского ученого Н.И.Ильминского, “предисловие” и “оглавление” написаны не самым автором Юсуфом Хас Хаджибом. По этому вопрсу к.ф.н. К.Каримов пишет следующее: “...когда книга подарена кагану, каган поручил кому-нибудь для пополнения и дополнения отдельных частей книги, о чем свидетельствуют не сходства между заглавиями основного текста “Кутадгу билиг” и его оглавления. Кроме этого, язык основного текста является поэтическим, а язык “предисловие” и “оглавление” носит прозаический характер” [14].

К.Каримов свидетельствует еще о том, что последный 3-рукописный список-вариант “Кутадгу билиг” до 60 – годыпрошлого столетия не был привлечен к объекту специального рассмотрения.

Следует отметить, что художественные герои поэмы “Кутадгу билиг” Юсуфа Баласогуни имеют символические значения и занимают высокие государственные должности. Так, например, Кунтугди, обозначая “справедивость”, является правителем, т.е. шахам (царём); Ойтулди обозначает “богатство”, занимает пост визира правителя, шаха(царя);Угдулмиш обозначает “разум”, “интеллект”; Узгурмиш – “воздержанность”. Оба они являются советниками правителя, шаха [15].

В 90 – годыпрошлого века “Кутадгу билиг” исследован Б.Тухлиевым в Узбекистане на плане литературоведения как художественно-этическое произведение. “Кутадгу билиг” с предисловием Б.Тухлиева издан издатеьством “Юлдузча” Узбекистана в 1990 г.[16]. К книге приложены отдельные части данной поэмы, на стихотворном переводе Сагдуллы Ахмеда на узбекский язык.

Таким образом, “Кутадгу билиг” как уникальный письменный памятник тюркских народов XI века до ныне сохраняет свое важное международное значение.

Использованная литература:

1. Каримов К. “Кутадѓу билиг”нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари // Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий маќолалар тўплами. –Тошкент, 1963. –С. 109-117.

2. Насилов Д.М. В.В.Радлов и изучение древнеуйгурских памятников // в кн. Тюркологический сборник – 1971. – М.: Наука, 1972. –С.64 – 101.

3. Каримов К. Указанная работа. –С. 110

4. Насилов Д.М. Указанная работа. –С. 70

5. Каримов К. Указанная статья. –С.112

6. Вализаде А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения. – Казань, 1914. том XX 11. –С. 312-313.

7.Фитрат А. “Ќутадѓу билиг”// Журнал. Маориф ва ўќитѓувчи. –Тошкент, 1925 (на арабской графике).

8.Малов С.Е. Из истории рукописи ”Кутадгу билиг” // Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук. –М., 1929. № 9. –С 734-754.

9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности . –М.-Л., 1951.

10.Валитова А.А. К вопросу о классовой природе Караханидского государства //Труды кыргызского филиала АН СССР. Фрунзе, Том 1, вып 1, 1943. –С.127-136.

11. Каримов К. Указанная работа. –С.114.

12. Каримов К. Категория падежа в языке “Кутадгу билиг” АКД, – Ташкент, 1962.

13. Каримов К. Тўќќиз аср оша келган асар. –Тошкент: Ўзбекистон “Билим” жамияти. 1970; Его же: Юсуф хос Хожиб. “Кутагу билиг”. –Тошкент: Ѓафур Ѓулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1971; Его же. Юсуф хос Хожиб. “Кутадгу билиг”. Текс ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. –Тошкент: Фан, 1971; Его же. Илк бадиий достон. –Тошкент: Фан, 1976.

14. Каримов К. “Ќутадѓу билиг”нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан. – С. 116; Его же. “Кутадѓу билиг”нинг тузилиши ва вазни ҳакида // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А.С.Пушкин номидаги Тил-адабиёт институти илмий асарлари. 2-китоб. – Тошкент, 1961. –С. 152-164.

15. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг. Автор предисловия – Б.Тухлиев, –Ташкент: “Юлдузча”, 1990. –С. 4.

16. Юсуф Хос Хожиб. Ќутадѓу билиг. Для детей среднего и младшего школьного возраста. Стихотворный перевод на узбекский язык Саъдуллы Ахмеда. Автор предисловия –Б.Тухлиев. –Ташкент: “Юлдузча”, 1990. –С. 190.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИНИНГ ЭСКИ ТУРКИЙ ЁЗУВЛИ ҲИРОТ ҚЎЛЁЗМАСИ ВА ИЛК МУАЛЛИФ НУСХАСИ МАСАЛАСИ

Омонов Қудратулла,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Ёшлар билан ишлаш бўйича проректор
Маҳмудов Элёр,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Халқаро ишлар бўйича проректор

Улуғ шоир, олим ва файласуф, жамоат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Қут бергучи билим”) асари ўрта асрлар туркий ёзма адабиётининг, ўтмиш аждодларимиз тафаккурининг тенгсиз ёдгорлигидир.

“Қутадғу билиг”нинг учта йирик қўлёзмаси маълум. Уларнинг бири эски туркий (уйғур), қолган иккиси араб хатида. Араб ёзувли қўлёзмалар (наманган ва қоҳира нусхалари), тахминан, XIII–XIV юзйилликлар оралиғида кўчирилган. Эски туркий ёзувли нусхани эса 1439 йили Ҳиротда Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши кўчирган.

Ушбу нусха “Қутадғу билиг”нинг илк топилган нусхаси бўлиб у ҳақидаги дастлабки маълумотларни 1825 йилда Пьер Амедей Жобер томонидан ёзилган мақоладан билиш мумкин[22].

“Қутадғу билиг”нинг Ҳирот нусхаси ҳозирда Австрия миллий кутубхонаси, қўлёзмалар бўлимида (Österreichische Natsional bibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken) сақланмоқда. Инвентар рақами: Cod.A.F.13 Samml. Han. Австрия миллий кутубхонаси электрон каталогининг C296 ва C297 саҳифасида жойлашган. “Қутадғу билиг”нинг Ҳирот нусхаси 95 варақ, ўлчами 320×250 мм, пахтадан тайёрланган оч сариқ рангдаги қоғозга ёзилган; саҳифаларида 27 дан 43 сатргача бор, яхши сақланган.

Асарнинг эски туркий ёзувли нусхасини Ҳ. Вамбери, В. Радлов ва Р.Аратдан бўлак кимса жиддий ишлаган эмас. Қолаверса, Ҳ. Вамбери ва В.Радловнинг транскрипцион нашрлари XX асрнинг бошидаёқ туркологияда танқидга учрагани мутахассисларга аён. Буни тўғри тушуниш керак, уларнинг тадқиқоти Европа туркшунослиги энди оёққа тураётган бир даврда – XIX аср охирларида яратилган. Шунинг учун қусурлардан ҳоли эмас.

Ҳозир ҳам эски туркий хатидаги матнларни ўқиб, улар устида илмий иш яратишга қодир бўлган олимларнинг ўзи дунё шарқшунослигида бармоқ билан санарли. Шунинг учунми ёки матнни ўқиб маъно чиқариш қийинлигиданми, асарнинг ҳирот нусхаси фан эътиборидан айтарли четда қолиб келмоқда.

Ўзбек илмида бу йўналишда бирмунча ишлар қилинган. Хусусан, туркий битиглар бўйича йирик мутахассис Қосимжон Содиқовнинг “Қутадғу билиг”нинг эски туркий ёзувли ҳирот нусхаси” деб аталган китоби чоп этилган[23].

Қизиғи шундаки, эски туркий ёзувли қўлёзманинг бошқа нусхалардан фарқли ерлари кўп. Шу чоққача бу нусхани кўрган олимлар, ушбу фарқларнинг кўпини котибнинг хатоси, деб келдилар. Аслида, фарқлар котибнинг хатолари эмас, мазмун билан боғлиқ. Унинг котиби қорахонийлар даври тилини жуда яхши билган ва матнга билим билан ёндашган. Қўлёзма қунт билан ўрганилса, асар ва унинг

---

[22] P.Amedee Jaubert, “Notice d’un manuscript turc, en caracteres ouigours, envoye par M.de Hammer a M. Abel-Remusat”, Journal Asiatique, c.VI, Parij 1825, 39-52, 78-95-s.
[23] Қ.Содиқов. “Қутадғу билиг”нинг эски туркий ёзувли ҳирот нусхаси. Тошкент, 2012

мазмуни билан алоқали кўп тугунлар ечилади, илк нусха (муаллиф варианти) сари йўл очилади.

Асар нусхаларини ўзаро чоғиштириш билан боғлиқ бир-икки мисол келтирсак. Асарнинг наманган нусхасида дастлабки тўрт боб сарлавҳаси арабча аталган. Қолган сарлавҳалар эса туркийда. Муҳими шундаки, эски туркий ёзувли ҳирот нусхасида илк тўрт бобнинг сарлавҳаси ҳам туркий аталган. Қўлёзмалар орасидаги бу фарқ аниқ бир хулоса айтишга имкон беради. Муаллиф қаламига мансуб асл нусхада боб сарлавҳаларининг бари фақат туркийда эди. Кейинчалик, асар мақаддимасидаги бошланғич бобларнинг сарлавҳалари шарқ ислом китобат анъанаси йўлини тутиб, арабчага ўгирилган. Шунга кўра, асарнинг эски туркий ёзувли ҳирот нусхаси қандайдир эскироқ нусхага асосланганлигини тахмин қилиш мумкин.

Маълумки, мавжуд нусхаларнинг ҳеч бири тўлиқ эмас. Бир нусхадаги боб бошқасида тушиб қолган ёки уларнинг айримлари бирлаштириб юборилган. Байтларининг сони ҳам ҳар хил. Бир нусхада бор байт бошқасида учрамайди. Ана шундай ўринларда асарнинг бошқа қўлёзма нусхаларини чоғиштириш илмий изланувчига асқотади; ўзини қийнаган тугунлар ечилиб, асосли, янги-янги ўй-фикрлар туғилаверади. Бунга ҳам бир-икки ўрнак берамиз.

Эзгу ишлар қилмоқликка бағишланган тўққизинчи бобда, тил ва сўз таърифида шундай байт бор. Байт наманган нусхасидан олинган:

Уқуш кўрки сўз-ул, бу тил кўрки – сўз,
Киши кўрки юз-ул, бу юз кўрки – кўз.

Байтнинг маъноси:

“Уқув(яъни заковат)нинг кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки – сўз,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки – кўз”.

Эътибор қаратилса, биринчи сатрнинг маъноси ғализ эканини англаш қийин эмас: унда “уқувнинг ҳам, тилнинг ҳам кўрки сўз” экани таъкидланмоқда.

Асарнинг эски туркий ёзувли ҳирот нусхасида ушбу байт бошқачароқ берилган – мантиқда изчиллик бор. Ундаги байт қуйидагича:

Уқуш кўрки тил-ул, бу тил кўрки – сўз,
Киши кўрки юз-ул, бу юз кўрки – кўз.

Маъноси:

“Уқувнинг кўрки тилдир, бу тилнинг кўрки – сўз,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки – кўз”.

Кўринадики, асарнинг наманган нусхасини кўчираётган котиб биринчи гапдаги ***тил*** сўзининг ўрнига ***сўз*** деб ёзиб юборган. Ҳирот нусхасида эса ана шу байт асос қўлёзмадан тўғри кўчирилган.

Ёки асар муаллифи Юсуф Хос Ҳожибнинг ёши билан боғлиқ бўлган бир маълумот асарнинг наманган нусхасида шундай берилган:

Тегурди менга элги элик яшим,
Қуғу қилди қузғун туси-тег башим.
Ўқир элик эмди менгар кел тею,
Пусуғ бўлмаса, бардим эмди нару.

Маъноси қуйидагича бўлади:

“Эллик ёшим менга қўл тегурди,
Қора қузғун тусидек бошимни оқ(қуш) қилди [яъни: соч-соқолим оқарди].
Эллик (ёш) энди мен томон кел, деб чорламоқда,
Пистирма (яъни ўлим) бўлмаса, энди нари бораман”.

Ушбу байтларда адиб ўзи тўғрисида маълумот берар экан, ёшининг элликдан ошиб олтмиш томон кетганлигини таъкидлаяпти. Лекин биринчи сатрда “Эллик ёшим менга қўл тегурди” деб, кейинги байтда ҳам “Эллик (ёш) энди мен томон кел,

деб чорламоқда” дейилгани қизиқ. Чамаси, бу ўринда ҳам котиб тасодифан янглишиб кетган: кейинги байтдаги ***алтмиш*** сўзининг ўрнига ***элик*** деб ёзиб юборган.

Асарнинг эски туркий ёзувли ҳирот нусхасида ушбу байтлар тўғри берилган. Унинг ўқилиши шундай:

Тегурди менга элги элик яшим,
Қуғу қилди қузғун буши-тег башим.
Ўқир эмди алтмиш менга кел тею,
Пусуғ чиқмаса йўлда, бардим саю.

Бу икки байтнинг маъноси қуйидагича бўлади:

“Эллик ёшим менга қўл тегурди,
Қора қузғун тусидек бошимни оқ(қуш) қилди [яъни: соч-соқолим оқарди].
Энди олтмиш (ёш) менга кел, деб чорламоқда,
Йўлда пистирма [яъни ўлим] чиқмаса, у томон бораман”.

“Қутадғу билиг” нусхаларини ўзаро чоғиштириб ўрганишнинг аҳамияти катта. Муҳими, ҳирот қўлёзмасининг қадри бошқа нусхалардан оз эмас, унинг ўзига яраша ютуқлари ҳам бор. Матнлар бир-бирига чоғиштирилганда асарнинг илк, муаллиф нусхаси сари йўл очилади. Шу ўринда яна ҳирот нусхасининг ўзгачаликлари, унинг афзалликларини кўрсатувчи мисоллардан кўриб чиқсак.

Асарнинг ўнинчи бобидаги бир байт наманган нусхасида шундай берилган:

Бўлур ўтру ишлар бутун ҳам пишиғ,
Билиглиг кишилар пишиғ ер ашиғ.

Маъноси:

“Сўнг барча ишлар тугал ҳамда пишиқ бўлади,
Билимли кишилар ошни пишиқ ейди”.

Асарнинг ҳирот нусхасида бу байт бироз фарқли. У шундай:

Бўлур ўтру ишлар бутун ҳам башиғ,
Билиглиг кишилар башиғ бил асиғ.

Бунинг маъноси қуйидагича бўлади:

“Сўнг барча ишлар тугал ҳамда саришта бўлади,
Билимли кишилар(нинг жамоага) бош (бўлиш)ини фойдали деб билгин”.

Кишини фикрлашга ундовчи ери ҳам шунда: бу байтлар илк муаллиф вариантида “Билимли кишилар ошни пишиқ ейди” деб эмас, “Билимли кишилар(нинг жамоага) бош (бўлиш)ини фойдали деб билгин” дея берилганига ким ҳам эътироз билдира олади? Асарнинг илмий-танқидий матнини тузганда ана шу белгиларни ҳам кўзда тутмоқлик керак.

Булардан кўринадики, муаллифнинг кўзи тириклигидаёқ, асарнинг бир қанча варианти бўлган. Бизгача сақланган қўлёзмалар бир нусхадан эмас, унинг турли вариантларидан кўчирилган, деб қараш тўғри бўлади.

Ўтмишда асар қўлёзмаларининг тарқалиши, асар қўлёзмаларининг XIII–XV асрларга тегишли экани, айниқса, эски туркий ёзувли нусханинг темурийларнинг йирик маданий, адабий марказларидан бўлмиш Ҳиротда кўчирилгани ўта аҳамиятлидир. Бу нарса унинг қорахонийлар замонидагина эмас, кейинги асрларда ҳам туркий адабиётда катта ўрин тутганидан далолат беради. “Қутадғу билиг” Ҳирот адабий муҳитида маълум ва машҳур эди. Ўша кезларда асарнинг бизгача етиб келмаган нусхалари бўлгани табиий. Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши бизга маълум бўлган ҳирот нусхасини ўша қайсидир қўлёзмадан кўчирган.

Яна бир белгиси, эски туркий ёзувли ҳирот қўлёзмасининг охирига унинг Абдурраззоқ бахши учун Истанбулга юборилгани қайд этиб қўйилибди. Абдурраззоқ бахши ушбу қўлёзмадан янги нусха кўчирганми-йўқми билмаймиз.

Лекин ушбу нусхани қўлига олиб, ундан фойдалангани аниқ. Дарвоқе, ўша даврларда Марказий Осиёнинг йирик адабий-маданий марказлари билан Истанбул ўртасида узлуксиз илмий, адабий алоқалар кечган. Бунинг таъсирини иккала муҳитда яратилган бошқа ёдгорликлар, бадиий асарлар мисолида ҳам кузатамиз.

Асарнинг мавжуд қўлёзмалари ичида араб ёзувли наманган ва қоҳира нусхалари эскироқдир. Араб ёзувли нусхалар бўла туриб, эски туркий хатида янги бир нусханинг кўчирилгани қизиқ. Бу ҳодиса ёзув амалиёти, хусусан, ўша кезлар туркий-ислом маданий муҳитида эски туркий ва араб ёзувларининг тенгма-тенг ишлатилганлиги билан боғлиқ. Муаллиф ўз асарини эски туркий хатида ёзган, кейинчалик у араб ёзувига ҳам ўгирилган. Шу йўсун XI–XV юзйилликларда асарнинг эски туркий ҳамда араб ёзувли қўлёзмалари кенг тарқалган. Шуларга таяниб, "Қутадғу билиг"нинг кунимизга қадар етиб келмаган бошқа нусхалари ҳам икки хил ёзувда битилган дея тахмин қилса бўлади.

Учала нусханинг матни бир-бирига тўла мос тушмайди. Қўлёзмаларнинг бири бошқасидан кўчирилган эмас. Уларга бутунлай бошқа-бошқа нусхалар асос бўлганлиги аниқ. Шу ўринда мавжуд қўлёзмаларнинг қай бири қадимийроқ нусхадан (эҳтимол илк нусхадан?) кўчирилган, деган сўроқнинг туғилуви табиий. Бу хусусда унинг хулосаси шундай: эски туркий ёзувли ҳирот қўлёзмаси, кейинги даврга тегишли эса-да, бошқаларига кўра эскироқ нусхадан кўчирилган. Чамаси, унга асос бўлган қўлёзма ҳам эски туркий хатида эди.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"НИНГ ЎЗБЕКИСТОНДА ВА ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИ

Ҳамидов Хайрулла Худоёрович
Тошкент давлат шарқшунослик университети доценти, PhD
Жўраева Назокат Гулмурадовна
Тошкент давлат шарқшунослик университети, филология фанлари номзоди

Аннотация. *Қадимги туркий адабиётнинг атоқли намояндаси, улуғ мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") достонининг яратилганига 950 йил тўлиши муносабати билан тайёрланган ушбу мақолада мазкур асарнинг мамлакатимизда ва Туркияда ўрганилиши масаласига эътибор қаратилади.*

Таянч сўз ва иборалар:*қадимги туркий адабиёт, "Қутадғу билиг", давлат бошқаруви, дипломатия, қорахонийлар, вазн, маснавий, мақол, ибора.*

Аннотация. *В статье, подготовленной в честь 950-летия эпоса «Кутадгу билиг» («Знание, ведущее к счастью») великого мыслителя, известного представителя древнетюркской литературы Юсуфа Хос Хаджиба, основное внимание уделяется изучению данного произведения в Узбекистане и Турции.*

Опорные слова и выражения:*древнетюркская литература, "Кутадгу билиг", государственное управление, дипломатия, караханиды, стихосложение, маснави, пословица, поговорка.*

Abstract. *The article was prepared in honor of the 950th anniversary of the epic "Kutadgu bilig" ("Knowledge leading to happiness") by the great thinker, the famous representative of the ancient Turkic literature Yusuf Khos Hajib. The article focuses on the study of this work in Uzbekistan and Turkey.*

Keywords and expressions: *ancient Turkish literature, "Kutadgu bilig", public administration, diplomacy, Karakhanids, versification, masnavi, proverb, saying.*

Özet. *Eski Türk Edebiyatı'nın tanınmış isimlerinden biri, büyük düşünür Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" destanının 950. yıldönümü vesilesiyle hazırlanmış olan bu makalede, Özbekistan'da ve Türkiye'de bu eser üzerinde yapılmakta olan bilimsel araştırmalara dikkat edilecektir.*

Anahtar kelimeler*: Eski Türk edebiyatı, "Kutadgu Bilig", kamu yönetimi, diplomasi, Karahanlılar, ağırlık, mesnevi, atasözü, deyim.*

Адабиётимиз дурдоналарининг жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин эгаллагани бугунги кунда оламшумул аҳамият касб этмоқда. Сўнгги йилларда қадимги туркий адабиётни ўрганиш билан боғлиқ масалаларнинг янада долзарб мавзуга айланишининг асосий сабаби қадимги туркий адабий асарларда ўз аксини топган бой адабиётимиз, маданиятимизнинг хорижий китобхонлар учун жумбоқлигича қолиб келаётганлигидир.

Дунёнинг энг тараққий этган ва ўзига хос адабиётларидан саналган қадимги туркий адабиёт деганда, биринчи навбатда, Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" ва Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғоти-т турк" асарлари тушунилади. Улуғ мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳижрий 462 (мелодий 1069/1070) йили ёзиб тугаллаган, ўн уч минг мисрадан ортиқ, маснавийда ёзилган "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") достонининг яратилганига 950 йил тўлиши муносабати билан тайёрланган ушбу мақолада Шарқ адабиётининг бебаҳо ва тенгсиз дурдонаси бўлган мазкур асарнинг А.Жауберт, Ҳ.Вамбери, В.Бартольд, В.Григорьев, В.Радлов, А.Кононов, С.Малов, П.Жузе, О Притсак, А.Шчербак, Е.Тенишев, И.Стеблова каби таниқли рус ва европалик олимлар, кейинги авлод тадқиқотчилари томонидан чуқур ўрганилганини алоҳида таъкидлаган ҳолда, унинг мамлакатимизда ва Туркияда ўрганилиши, бу борада илм-фан олдида турган долзарб масалалар хусусида мухтасар сўз юритишга ҳаракат қиламиз.

Фалсафий-дидактик асар ҳисобланган "Қутадғу билиг" – туркий халқларнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари, давлат ва жамият бошқаруви, дипломатия, қонуншунослик, билим ўрганишнинг аҳамияти, ахлоқ ва маданият масалалари, миллий қадриятлари, фалсафий қарашлари, фарзанд тарбияси, одоб-ахлоқ, инсоний фазилатлар тўғрисидаги кузатувлари, шунингдек, филология ва аниқ фанлар тўғрисидаги билимларни ўзида жамлаган ўта ноёб асардир. Қадимги туркий ёзма адабиётнинг бебаҳо ёдгорлиги ҳисобланган "Қутадғу билиг"нинг таъсирида туркий адабиётдагина эмас, бутун мусулмон шарқ адабиётида кўплаб асарлар яратилган. "Қутадғу билиг" дунё олимларининг доимий эътиборлари марказида бўлиб, ўзбек, турк, немис, рус, инглиз, уйғур, қозоқ, туркман, озарбайжон, қирғиз тилларида асарнинг илмий таржималари ва тадқиқотлари нашр этилган. 2019 йил ЮНЕСКО томонидан халқаро "Қутадғу билиг" йили" деб эълон қилингани эса асарнинг оламшумул аҳамиятини тасдиқлайди.

"Қутадғу билиг" асари Ўзбекистонда атоқли олимлар: Қ.Каримов [1], А.Рустамов, Ғ.Абдураҳмонов [2], С.Муталибов, Қ.Содиқов [3], Қ.Маҳмудов, Б.Тўхлиев, Қ.Омонов ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ўрганилган [4]. Албатта, ўрни келганда машҳур ўзбек олими А.Фитратнинг бу соҳада қилган хизматларини алоҳида эслаб ўтиш лозим бўлади [13].

"XI асрда, аниқроғи ҳижрий 462 (мелодий 1069/70) йили, Баласағунда (Ҳозирги Қирғизистон Республикаси Тўқмоқ туманининг шарқий-жанубий қисмида жойлашган қадимий Қорахонийлар давлатининг марказларидан бири бўлмиш шаҳар) бошланиб,

Қошғар шаҳрида (18 ой ичида) ёзиб тамомланган ва Қорахонийлар сулоласидан бўлмиш Табғач Буғрахонга тақдим этилган “Қутадғу билиг” асари туркий халқлар тарихида алоҳида ўринни эгаллайди”[2,6].

“Қутадғу билиг”ни қорахонийлар давлатининг низоми дея юксак баҳолаган ўзбек олими Қ.Омонов шундай ёзади: “Давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ бўлган услуб тараққиётини, айтиш мумкинки, унинг энг юқори чўққисини «Қутадғу билиг» асарида кўрамиз. Асар қорахонийлар даврининг бош қомуси – конституцияси даражасидаги китобдир. Ўрта асрларда давлат қонунларини ўгиту йўсунлар кўринишида, бадиий йўл билан ёритиш анъанасини шарқ адабиётида Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берди [5]. Адибнинг энг катта ютуғи шундаки, у давлат ва жамиятни бошқаришнинг йўл-йўриқларини, давлат тузукларини бадиий кўринишда ёритиб берди. Унинг бу ихтироси шарқ халқлари адабиётида кенг тус олди. Буни салжуқийлар вазири Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” (1077) ҳамда амир Кайковуснинг ўғли Гилоншоҳ учун ёзган “Қобуснома” (1082) асарлари мисолида кузатамиз. Таъкидлаш ўринлики, “Қутадғу билиг” туркий тилда яратилган буюк мафкуравий асардир. У туркий халқлар дунёқариши ва давлат бошқарувининг азалий анъаналари билан ислом мафкураси уйғунлашган асар сифатида юзага келди [6]. Шунингдек, олим бизга қадар давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ матнлар тарихий, бадиий асарлар (жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари) кўринишида етиб келгани, унда давлат бошқаруви, қонунчилик ва қонун ижодкорлиги билан боғлиқ бир қатор атамалар кунимизга қадар сақланиб қолганлигини таъкидлаб, “Қорахонийлар даврининг бош манбаси «Қутадғу билиг» асарида давлатни тутиб турувчи уч асосдан бири *törü* экани алоҳида таъкидланади” – дея ёзади [7,36]. Зеро, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарини ёзган даврда хонлар, беклар, табғачлар орасида ички ва ташқи курашлар, давлат бошқарувида келишмовчиликлар тез-тез юз бераётган эди. “Давлатни тўғри бошқариш, амалдорлик лавозимларидаги кишиларнинг сифатлари, омма билан, маълум тоифадаги кишилар билан муомала қилиш, ички одоб ва тартиб қоидалари ва унга амал қилиш қонун (törü)асосида бўлиши шартлиги вазифасини Юсуф Хос Ҳожиб ўз зиммасига олди ва ўзининг “Қутадғу билиг” асарини яратди” [2,10].

“Қутадғу билиг”[24] асари устида Туркияда ҳам таниқли олимлар томонидан жиддий тадқиқотлар олиб борилган ва бу борадаги ишлар давом этмоқда. Ушбу соҳада таниқли турк олими Р.Р.Арат [8], А.Дилачар [9], К.Эраслан, О.Ф.Серткая [10], А.Б.Эржиласун [14], И.Кафесўғлу [15], Н.Кулекчи [16], Э.Ушенмез [17], К.Явуз [18] ва бошқа олимларнинг хизматлари бениҳоя буюкдир. Бу ерда “Қутадғу билиг” нусхаларини кўриб чиқиб, бир-бирини тўлдириб, қўшимча байтларини ўрнига қўйиб, асарнинг танқидий матни устида кўп йиллар иш олиб борган ҳолда матндаги сўзларнинг ёзилишини ҳозирги турк тилига мослаштириб асл нусхасини тиклаган таниқли туркшунос олим Р.Р.Аратнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

“Қутадғу билиг”нинг тарихий аҳамияти, ижтимоий мазмуни, бадиий хусусиятларини чуқур ўрганган, асардаги образларни батафсил таҳлил қилган турк тадқиқотчиси Суэр Экер асар ҳақида шундай ёзади: “XI асрнинг охирларида “Қутадғу билиг” (ҚБ) ва “Девону луғоти-т турк” (ДЛТ) каби турк тили ва маданий меросини келажак авлодларга етказиб беришга беназир хизмат қилган икки бебаҳо ёзма ёдгорлик яратилди. ҚБ ва ДЛТ янги турк-ислом цивилизациясининг илғор фикр, санъат ва илм-фанга доир асарлари ўлароқ Беруний, Фаробий, Ибн Сино каби алломалар етишиб чиққан ижтимоий-маданий иқлимнинг маҳсулларидир” [11].

“Қутадғу билиг”нинг тўлиқ матни Туркия Жумҳурияти Маданият ва туризм вазирлиги, Кутубхоналар ва нашрлар Бош бошқармаси томонидан 3137 рақам остида

[24] Айрим туркча адабиётларда Kutadgu Bilig: Mutluluk Bilgisi (Бахт билими (илми)) деб ҳам номланади.

“Маданиятга оид асарлар” бўлимида Мустафо С.Качалин томонидан нашр этилган нусхада яқинда интернет шароитида чоп қилингани [12] асарни Туркия ва унинг ташқарисида турк тилида мутолаа қилувчи китобхонлар сони кескин ошишидан дарак беради.

Шу ўринда туркиялик ёш тадқиқотчи Муҳаммад Дўрукнинг интернет саҳифаларида чоп эттирган бир мақоласи (“Kutadgu Bilig ve Dil)да ёзганларига эътибор қаратиш керак бўлади. Тадқиқотчи шундай ёзади: “Қутадғу билиг”да баён этилган мавзулардан бири тилдир. Муаллиф тилнинг фазилатлари, қусурлари, фойдаси ва зарарлари ҳақида ёзиб, тилга чуқур фалсафий томондан ёндашади, шахсий кузатувлари ва тажрибаларини тилга олади. Тилнинг турли вазифаларини таъкидлаган ҳолда ўз даврининг ахлоқий ва маданий қадриятларини “сўроққа тутади”. Юсуф Хос Ҳожиб баён этган фикрларнинг негизида Ислом тушунчаси ҳам сезилади. Чунки у “Қутадғу билиг” асарини буддизмга қарши ислом динини ҳимоя қилиш учун ёзган (Yavuz 2007: 145-146). Асар мақол ва иборалар билан бойитилган. Бундан ташқари, асарда ўта тушунарли, содда ифода услубининг қўлланилганлиги Юсуф Хос Ҳожибнинг халқ оммасига мурожаат қилишга интилганини яққол кўрсатиб турибди. Масалан, асар қаҳрамони томонидан айтилган ва бугун ҳам замонавий тилда ўқувчига ғоят тушунарли бўлган қуйидаги мақолга мурожаат қиламиз:

ukuş körki til ol bu til körki söz
kişi körki yüz ol bu yüz körki köz (274).
(“Ақлнинг кўрки, безаги тилдир, тилнинг кўрки сўздир.
Кишининг безаги юздир, юзнинг безаги эса кўздир”[25].

Юсуф Хос Ҳожиб, аввало бир китобхондир. Унинг халқ орасидан етишиб чиққанлиги ёзганларидан аён. Адиб илгари сурган ғоялар ва фалсафий-ижтимоий изоҳлар унинг ўша даврнинг илғор зиёлиларидан бири бўлганлигини кўрсатиб туради” [19].

Яна ўрни келганда “Қутадғу билиг”даги мақол ва ибораларнинг ҳозирги ўзбек ва турк тилларидаги муқобилларини топиб ўрганиш, икки қардош тилда улар қандай жаранглаши, маъно, грамматик ва услуб хусусиятларини тадқиқ қилиш мақсад қилиб қўйилганини таъкидламоқчимиз.

Хулоса сифатида айтиш керакки, ўзбек ва рус олимлари ҳам, турк олимлари ҳам “Қутадғу билиг”ни ўрганиш, хусусан, унинг шакли (байтлар ва вазнлар) ва мазмуни, бугунги кунда илм аҳлига яхши маълум бўлган ва бир-биридан фарқ қилувчи уч нусхасини илмий тадқиқ қилишнинг ўта долзарб ва ҳар жиҳатдан мунозарали масала эканлигини таъкидлайдилар.

“Қутадғу билиг”ни ўрганишда ҳозирги замон шарқшунослари олдида турган улуғвор вазифалар сирасига қўлёзма нусхаларини манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш, Юсуф Хос Ҳожиб мероси ҳамда Шарқ цивилизацияси ва фалсафий фикрлар тараққиётини янада чуқур ўрганиш, адиб анъаналарини давом эттириш, асар поэтикаси, тил ва услуб хусусиятлари, асарни глобал тармоққа жойлаштириш ҳамда мумтоз меросни ўрганувчи мутахассисларнинг янги авлодини тарбиялаш, ва албатта, соҳанинг йирик мутахассислари бўлган устозларимиз билан бамаслаҳат, улар кўрсатган йўл-йўриқлар асосида асарда қўлланилган ва бугунги кунда ўзбек ва турк халқининг ёзма ва оғзаки нутқига сингиб, ўзлашиб кетган мақол ва ибораларнинг замонавий луғатини тузиш каби улуғ вазифалар киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

[1] – Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи: Қаюм Каримов. –Тошкент, “Фан” нашриёти. -1971; Каримов Қ., Илк бадиий достон, –Тошкент, “Фан” нашриёти. -1976;

[25] Ҳозирги турк тилида *Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür.Kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür,* шаклида талқин қилинган.

[2] – Qutatg‘u bilig. J.I / Yusuf Xos Hojib; mas’ul muharrir A.Rustamov; nashrga tayyorlovchi G‘. Abdurahmonov. ToshDShI. –T. Alisher Navoiy Qutatg‘u bilignomidagi O‘zbekiston Qutatg‘u bilig Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. -240 b.

[3] – Содиқов Қ. “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. –Тошкент, 2010.

[4] – Маҳмудов Қ., Содиқов Қ. XI – XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. Тошкент, 1994, 162 б.

[5] – Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Саодатга йўлловчи билим. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати, Қ. Каримов. Тошкент, 1971.

[6] – Омонов Қ. Асар отида келган «қут» сўзи тўғрисида. // «Қутадғу билиг» – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. Тошкент, 2010. 76–82 б.

[7] – Омонов Қ. Ўзбек ҳужжатчилигининг асослари: Юзага келиши ва тарихий такомили. Тошкент 2016.

[8] – Arat, Reşit Rahmeti (1991), Kutadgu Bilig, I Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul; Qutadgu Bilig. I.Metin, Ankara, 1979.

[9] - Dilaçar A. Kutadgu Bilig, Ankara, 1972.

[10] – Sertkaya 1977 – Sertkaya O. İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış. Bochum, 1977.

[11] – Suer Eker. Yusuf Hâs Hâcib. Kutadğu Bilig (1069). Türk edebiyatı tarihi 1.

[12] – Yusuf Hâs Hâcib. Kutadğu Bilig. Metin. Hazırlayan Mustafa S Kaçalin. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr.

[13] – Fitrat A. “Qutadg‘u bilig”, “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurn, 2-son, Samarqand, 1925.

[14] – Ercilasun, Ahmet Bican (2004), Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.

[15] – Kafesoğlu, İbrahim (1980), Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür Bakanlığı Yayınevi. İstanbul.

[16] – Külekçi, Numan (2011), Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig, Toker Yay., İstanbul.

[17] – Üşenmez, Emek (2011), “Kutadgu Bilig (Nemengan /Fergana/ Özbekistan)

Nüshası”, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığı, 26-27 Ekim 2009, İstanbul, TDK Yayınları, Ankara, s. 565-580.

[18] – Yavuz, Kemal (2007), Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig, Tür Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 37, Sayı 37.

[19] – https://www.academia.edu/12460527/Kutadgu_Bilig_ve_Dil.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ “KUTADGU BİLİG” ESERİ ÜZERİNE

Sabırbek Börübay Turdubay
Kırgızistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği/sekreter (özel kalem)

Özet. *Bugüne kadar Kutadgu Bilig eseri ile ilgili muhtelif araştırma ve makaleler yazılmıştır, ancak Kutadgu Bilig'in Yeni Uygur Türkçesi ile yazılmış metni üzerinde çok az sayıda araştırma yapılmıştır.*

Çalışmamız bugüne kadar makale olarak detaylı çalışılmamış (sadece 2019 yılına ait eksikleriyle beraber bir tane kitap yayımlanmıştır); özellikle üzerinde durduğumuz Yeni Uygur Türkçesi ile yazılmış Kutadgu Bilig eseri üzerinde olacaktır. Amacımız ilk basılmış orijinal eseri tanıtmaktır.

Eser 1980'de Şincang Sosyal Bilimler Akademisi'nin Edebiyat Araştırmaları Enstitüsüne verilmiştir. Bu yayın için başlıca olarak R.R.Arat'ın hazırladığı metin ve düzyazı çeviri esas tutulduğunu belirtmek istiyoruz. Bunun yanı sıra, Keyyum Kerimof'un Fergana nüshasına göre yaptığı Özbekçe tavsifinden de istifade edilmiştir.

Eser, hem Latin harfli metni hem de Arap harfli manzum çevirisi yan yana verilmek üzere hazırlanır ve 1984'de Pekin'de Milletler Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. İlk defa 25,000 adet basıldığını belirtmek isteriz.

Metni Abduşükür Turdi, Abdulla Muhammedi, Mahmud Zeîdi tarafından, manzum çeviri ise Ahmet Ziyaî, A.Ötkür ve Mehmet Emin Yusuf tarafından hazırlanan Kutadgu Bilig'in bu yayını birçok noktada dikkati çekmektedir.

Anahtar kelimeler: *Kutadgu Bilig, Yeni Uygur Türkçesi İle Yazılmış Kutadgu Bilig ve Metinden Örnekler*

Аннотация. *До сегодняшнего дня о работе Кутаду Билига были написаны различные исследования и статьи, но очень мало исследований было проведено по тексту Кутадгу Билига, написанному на новоуйгурском турецком языке.*

Детально наше исследование как статья на сегодняшний день не изучено (вышла всего одна книга с недостатками 2019 года); Кутадгу Билиг, написанный на новоуйгурском турецком языке, на котором мы сосредоточены. Наша цель - представить первые печатные оригинальные работы.

Работа была передана Литературному исследовательскому институту Синьцзянской академии общественных наук в 1980 году. Для данной публикации мы хотим отметить, что текст и перевод прозы, подготовленные Решит Рахмети Арат. Кроме того, была использована узбекская рекомендация Кейюма Керимова по Ферганской копии.

Работа подготовлена для публикации вместе с текстом, написанным латинскими буквами, и переводом на арабские буквы, и была опубликована издательством Nations Publishing House в 1984 году в Пекине. Отметим, что 25 000 экземпляров были напечатаны впервые.

Эта публикация Кутадгу Билиг, текст которой был подготовлен Абдушукюр Турди, Абдулла Мухаммеди, Махмуд Зейди, и стихотворный перевод Ахмета Зияи, А. Откюра и Мехмета Эмина Юсуфа, привлекает внимание во многих моментах.

Опорные слова и выражения: *Кутадгу билиг, Кутадгу билиг написан на новом уйгурском турецком языкеи текстовые примеры.*

Abstract. *Until today, various researches and articles have been written on Kutadgu Bilig‘s work, but very little research has been done on Kutadgu Bilig‘s text written in New Uyghur Turkish.*

Our study has not been studied in detail as an article to date (only one book was published with the deficiencies of 2019); Kutadgu Bilig, written in New Uyghur Turkish, which we are focusing on. Our aim is to introduce the first printed original work.

Eser 1980'de Şincang Sosyal Bilimler Akademisi'nin Edebiyat Araştırmaları Enstitüsüne verilmiştir. Bu yayın için başlıca olarak R.R.Arat'ın hazırladığı metin ve düzyazı çeviri esas tutulduğunu belirtmek istiyoruz. Bunun yanı sıra, Keyyum Kerimof'un Fergana nüshasına göre yaptığı Özbekçe tavsifinden de istifade edilmiştir.

The work is prepared to be given side by side with both the Latin-letter text and the Arabic-letter translation, and was published by the Nations Publishing House in 1984 in Beijing. We would like to state that 25,000 copies were printed for the first time.

This publication of Kutadgu Bilig, whose text was prepared by Abduşükür Turdi, Abdulla Muhammedi, Mahmud Zeîdi and the verse translation by Ahmet Ziyaî, A. Ötkür and Mehmet Emin Yusuf, draws attention at many points.

Keywords and expressions: *Kutadgu Bilig, Written in New Uyghur Turkish Kutadgu Bilig and Examples from the Text*

Giriş. Sekizinci yüzyıldan itibaren Müslümanlığı benimsemeye başlayan Türk milleti her geçen gün daha da artan bir nüfusla İslâm dinini kabul ederek İslâm bayrağını daha geniş kitlelere yaymayı kendisine görev edinmiştir. İçerisine girilen bu yeni süreçte askeri başarılarla beraber yeni kültürlerle de tanışan Türk milleti, Arap ve Fars dillerini ve bu dillerin önemli isim ve eserlerini de öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Köklü ve yerleşik olan eski Türk kültürüne mensup Müslüman Türkler bu yeni süreçte kendi benliklerini milli duruşlarından en az tavizle muhafaza edebilmek adına yazılı ve sözlü olarak edebi bir duruş sergilemişlerdir (Banarlı,1971:230). Bu doğrultuda yazılı olan eserlerin ilk olarak 11. yüzyılda karşımıza çıktığı görülmektedir (Kafesoğlu, 1980: 4). Yazıldığı dönemin imzasını taşıyan iki büyük eserden birisi olan Kutadgu Bilig, çağının maddi ve manevi hassasiyet ve detaylarını bilmek adına çalışmanın konusuna teşkil etmektedir (Küçüker, 2019:1).

Türk milletinin temel değer yargılarını ve kültür unsurlarını bünyesinde barındıran Kutadgu Bilig Türk İslâm kültürünün gelecek nesillere aktarılması açısından bir köprü niteliğindedir. 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib tarafından ele alınmış olan eserde, büyük bir medeniyetin sahip olduğu maddi ve mânevi kültürel zenginliklerin, ustaca hazırlanan bir senaryo içerisinde gözler önüne serildiği görülür.

"Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih, ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının içtihatlarını toplayan bir telif, ne hâkimlerin fikirlerine dayanan bir felsefe, ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Yusuf birçoklarının iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerinin iyi olmaları için tatsız mecazlarla ahlak dersi veren kuru bir nasihatçı olmaktan ziyade insan hayatının manasını tahlil eden onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş manada bir âlim ve mütefekkirdir." (Arat,1991:17).

Kutadgu Bilig'le ilgili çok çeşitli kitap, makale ve hatta tez çalışması mevcuttur. Hemen hemen bütün kaynaklar eserle ve yazarı ile ilgili aynı görüşlere sahiptir. Kaynaklarda aynı ya da benzer bilgileri bulmak mümkündür (İncetahtacı, 2011:4). Bilhassa eserin nüshaları üzerinde günümüze kadar çalışmalar devam etmektedir. Bu doğrultuda Kutadgu Bilig'in günümüz Yeni Uygur Türkçesiyle yazılması ve araştırılması pek yerinde olduğunu belirtmekte fayda var. Günümüz Uygur Türkleri tarih boyunca her ne zulüm altında kalsa da milli miraslarını ve kültür eserlerini hiç bırakmamışlardır.

1. Doğu Türkistan Uygur Bölgesinde Kutadgu Bilig Araştırması

Kutadgu Bilig, Uygurlar arasında çoktan bilinen ve iyi muhafaza edilen bir eserdi. Nitekim 1069-1070 tarihinde Kaşgar'da yazılan ve Moğol döneminde de maruf olan bu eserin Kaşgar sınırları içinde tek bir nüshasının da muhafaza edilmemesi mümkün değildir. Kaşgar'da yetişmiş olan aydınların da uzun za- mandan beri Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'un adları ve eserlerinden bahsetmekten gurur duymaları, elbette bu iki eserle tanıştıklarından ileri geliyor.

1950'lı yıllarda Uygur bölgesinde Uygur edebiyat tarihi üzerine araştırma- lara başlanır ve bu araştırmalara iştirak etmek amacıyla Ahmet Ziyaî gibi tanınmış birçok bilim adamı teklifle Ürümçi'de toplanırlar. Üniversitelerde bu saha ile ilgili ders kitapları tesis edilir, konferanslar düzenlenir. Böyle bir muhit-te Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig önemli bir konu olarak ele alınır. Dergiler- de buna ait yazılar yayınlanır. Döneminin genç öğretmeni Abduşükür Mu- hammed Emin 1956'de Şincang Enstitüsü Bilimsel Dergisi'nin Uygurca ve Çince sayılarında yayınladığı ''11. Yüzyılda Yaşayan İki Büyük Uygur Bilgininin Anı- ları'' adlı yazısıyla 20.yüzyılın son yarısında Uygur bölgesinde Kutadgu Bilig hakkında ilk eser veren bir araştırmacı olarak ortaya çıkar. Sonra bu şahıs Ku- tadgu Bilig'e ait en önemli eserleri yazan bir bilim adamı olarak karşımıza çıkıyor. 1978'den sonra Kutadgu Bilig'in tam metni ve manzum çevirisinin yayınlandığı 1984'kadar olan altı sene içinde Ablet Ömer, Haci Nurhaci, Ablimit Rozi, Ahmet Ziyaî, Abdürrahim Ötkür, Abduşükür Mu- hammed Emin, Mehmet Emin Yusuf, Mahmud Zeîdi, Şarafeddin Ömer, Abdu- şükür Türdi, Kadir Ekber gibi birçok bilginler öncü olarak ortaya çıkar ve dil, şiir, felsefe, hukuk, ahlak, bilim ve diğer yönden Kutadgu Bilig üzerinde durur. Bunların yaptığı araştırmaların sonuçları olarak birçok yazı yayınlanır (Yasin, 2014:91-92).

1980'de kabul edilen karar üzerine Kutadgu Bilig'in yayın projesi Şincang Sosyal Bilimler Akademisi'nin Edebiyat Araştırmaları Enstitüsüne verilir. Bu yayın için başlıca olarak R.R.Arat'ın hazırladığı metin ve düzyazı çeviri esas tutulur. Bunun yanı sıra, Keyyum Kerimof'un Fergana nüshasına göre yaptığı Özbekçe tavsifinden de istifade edilir. Eser, hem Latin harfli metni hem de Arap harfli manzum çevirisi yan yana verilmek üzere hazırlanır ve 1984'de Pekin'de Milletler Yayınevi tarafından yayınlanır, ilk defa 25,000 adet basılır. Ön sözde eserşöyle tavsif edilir. ''Kutadğu Bilik ileriye doğru paytak adımlarla yürümeye baş- layan bir kültürün değil, aksine köklü ve yüksek bir milli kültürün doğrudan doğruya ortaya koyduğu bir mahsuldür. O, bir edebi eser olduğu kadar, hem bir tarih hem bir felsefe hem bir siyasetname veya devlet yönetim bilimi, hem de bir toplumsal eğitimdir ve uzak bir geçmişile Karahanlılar döneminin gerçek hayatını kendi bünyesinde topla- yan sistemli bir bilimsel yapıttır.'' () Metni Abduşükür Turdi, Abdulla Muhamme- di, Mahmud Zeîdi tarafından, manzum çeviri ise Ahmet Ziyaî, A.Ötkür ve Mehmet Emin Yusuf tarafından hazırlanan Kutadgu Bilig'in bu yayını birçok noktada dikkati çeker. Önce metinden bahsedeceğiz. Metinde bazı sözcüklerin telaffuzu R.R.Arat'ın tespit ettiği biçimden farklıdır. Bu noktalar ise metin için tatbik edilen çeviri yazı yöntemiyle ilgilidir. Manzum çevirinin sunuşsözünde bildirildiği gibi, Divanu Lugati't Türk'ün ÇağdaşUygurcaya yapılmış çeviri için uygulanan çeviri yazı yöntemi Kutadgu Bilig'in metni için de tatbik edildiğinden bazı sözcüklerin telaffuzu R.R.Arat'ın tespit ettiğişekil ile aynı değildir. Örne- ğin, bilig, bitig, çerig, bütün, bişiğ gibi pek çok terimler bilik, bitik, çerik, pişiğ diye değiştirilmiştir. Bu yüzden, kitabın adı da Kutadğu Bilik şeklinde verilir (Zeidi, 2011:15).

2. Eserin Muhtevası.

Yusuf Has Hacib'in kullandığı Hakaniye Türkçesine ait sözcüklerden yüzde ellisinin Çağdaş Uygurcada aynı biçimde saklanması da manzum çevirinin çok güzel bir şekilde yapılmasına yarar sağlamıştır. Ezcümle, şiir, dil, yapı, içerik, şekil, ahenk açısından çok ince ve zarif bir özellik arz eder ve edebi sanat yönünden herkesi kendine çeker. Gerçekten, bu çeviri Yusuf Has Hacib'in dil ve edebi maharetini temsil ediyor. Bu özellikleriyle manzum çeviri, yalnız Kutadgu Bilig çalışmalarında değil, aynı zamanda Türkoloji sahasında da özel

bir araştırma konusunu teşkil eder. Eserin yayını, Uygurların Türk düşüncesinin ana hatlarını, hakimiyet ve hukuk sahasındaki tecrübelerini, Karahanlılar dönemindeki Türk kültürü ve edebiyatını öğrenmesi, bilhassa tarihten geleceğe uzanan bir milli ideolojinin sahibi olması için zemin hazırlıyor. Bu yüzden, eserin yayını, Uygur ilim sahasında elde edilen büyük bir netice sayılır.

Sonuç olarak, eser Türkiye'de 2019 tarihinde tıpkıbasımı üzerinde bazı değişmelere gidilerek yayımlanmıştır. Biz çalışmamızda Kutadgu Bilig eserin Yeni Uygur Türkçesi ile yazılmış en eski halini tanıtmak istedik. Eserin tıpkı basımı elimizdedir. Türkoloji sahasında yeni bir çalışma kaynağı meydana geldiğini belirtmek istiyoruz. Şunu belirtmekte fayda var amacımız eserin dil özellikleri, karşılaştırmalı metin incelemesi ve folklore bakımından incelemedik. Bu merhaleler daha sonra dikkatlice ele alınacağı hatırlatılır. Fakat bildirimiz kabul olması durumunda günümüz Uygur Türkçesi söz varlığını dikkate alarak Kutadgu Bilig'de eğitim ve öğretim mefhumun örnekler eşliğinde izah etmek istiyoruz.

Kaynakça:

1. ARAT, R.R. Yusuf Has Hacib. (1991). KB I Metin.(Der.), Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. XXVI.
2. BANARLI, N. S. (1971). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara.
3. İNCETAHTACI, N. (2011). Kutadgu Bilig'deki Alıntı Sözlerin İncelenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
4. KAFESOĞLU, İ. (1980). Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri (Vol. 368). Kültür Bakanlığı. Ankara.
5. KÜÇÜKER, E. (2019). Kutadgu Bilig'de Kültür Unsurları (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniverstesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
6. MAHMUD, Z. (2011)''Kutadğu Bilik Nüshiliridiki Perkler Hem Hazirki Zaman Uyğurçe Nezmiy Yeşmisi'', Til ve Tercime Ⅰ, s. 15.
7. YASİN, Y. (2014). Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları DergisiSayı 35, Sayfalar 81 – 109.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"ДАГИ ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР

Арипов Махамаджон Пўлатбоевич

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Туркий тиллар кафедраси ўқитувчиси

***Аннотация**. Ривожланган бугунги кунимизда қадимги ёзма ёдгорликлар ҳамда Мумтоз манбаларнинг ўрганиш, асарлардаги фалсафий қарашлар, ижтимоий ва маънавий воқеликлар қийматини ўрганиш, долзарблигини ва муҳимлигини сақлаб келмоқда. Жаҳон тилшунослигида тил тарихи, унинг тараққиёт босқичлари, қадимги ёзма манбаларни чуқур таҳлил қилиш муҳим илмий йўналишлардан саналади. Тарихий ёзма манбалар тилини, хусусан, «Қутадғу билиг» асарини лексикасини ўрганиш, лексик-семантик таҳлил қилиш, асар матнининг ўзига хос жиҳатларини тадқиқи қилиш, муаллифнинг тилдан фойдаланиш маҳоратини, асар сўз бойлигини, ёритиш долзарб аҳамият касб этади. Асар билан боғлиқ олиб борилган тадқиқотларда, муаллифнинг маҳорати, мавзу талабига кўра турли ижтимоий соҳага доир маъно ва*

тушунчаларнинг ифодаловчи тизимни воқелантирган. Асардаги лингвомаданий бирликларга хусусн олқиш, тилак ва дуолар ҳақида тўхталиб ўтилган.
***Таянч сўз ва иборалар**: “Қутадғу билиг”, дуо, алқамоқ, тилак.*

***Аннотация.** Сегодня изучение древних письменных памятников и изучение классических источников, изучение значения философских взглядов, социальных и духовных реалий в произведениях, сохраняет свою актуальность и значимость. В мировой лингвистике история языка, его этапы развития, глубокий анализ древних письменных источников являются важными научными направлениями. Важным является изучение языка исторических письменных источников, в частности, лексики произведения «Кутадгу билиг», лексико-семантического анализа, изучения конкретных аспектов текста произведения, языковых навыков автора, лексики, освещения. В исследованиях, связанных с работой, умение автора воплотило в себе систему, которая представляет значения и понятия, относящиеся к различным социальным сферам, в соответствии со спросом субъекта. Работа сосредоточена на языковых и культурных единицах, особенно аплодисментах, пожеланиях и молитвах.*
***Опорные слова и выражения:** «Кутадгу билиг», молитва, аплодисменты, желание.*

***Abstract.** Today, the study of ancient written monuments and the study of classical sources, the study of the meanings of philosophical views, social and spiritual realities in works, retain their relevance and significance. A thorough analysis of ancient written sources are important scientific areas. It is important to study the language of historical written sources, in particular, the vocabulary of the works of “Kutadgu Bilig”, lexico-semantic analysis, the study of specific aspects of the text of the works, the language skills of the author, vocabulary and lighting. In studies related to work, the author’s skill embodied a system that represents meanings and concepts related to various social spheres, in accordance with the demand of the subject. The work focuses on linguistic and cultural units, especially applause, wishes and prayers.*
***Keywords and expressions:** Kutadgu Bilig, prayer, applause, desire.*

Буюк мутафаккирларимиз томонидан кўплаб асарлар ва ёзма ёдгорликлар яратилган. Уларнинг бизларга маълум ва номаълумлари мавжуд. Бизларга маълум бўлганларини тадқиқи қилиш ва келажак авлодларга етказишда соҳа эгаларини зиммасидаги маъсулият десак, янглишмаган бўламиз. Яратилган бебаҳо асарлар қаторида бугунги замонавий дунёда ҳам ўзининг муҳимлиги ва қийматини сақлаб келаётган асар Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” – “Сиёсатнома”, “Пандномаˮси бу борада етакчилардан ҳисобланади. Асар туркийлар Ислом динини қабул қилган даврида яратилган. Қорахонли даврида туркий тилда битилган илк бадиий достондир. Аҳлоқ ва ҳалолликни, Яратганнинг буйруқларини сўзсиз бажариш, қайтарган ишларидан қайтиш, давлат, жамия, ва инсонлар орасидаги муносабатларни тартибга солиш учун хизмат қилувчи панднома асардир. Ёмонликлардан узоқлашиш, Яратганга яқин бўлиш асарнинг бош ғоясидир. Тарихий ёзма манбалар тилини, хусусан, “Қутадғу билиг” лексикасини ўрганиш, шу асосда давр тили хусусиятларини умумлаштириш, тараққиёт босқичларини аниқлаш, лексик-семантик таҳлил қилиш, асар матнининг ўзига хос жиҳатларини ажратиш, муаллифнинг тилдан фойдаланиш маҳоратини, асар сўз бойлигини ёритиш долзарб аҳамият касб этади. Бу асар билан боғлиқ олиб борилган тадқиқотларда Пандноманинг лексикаси, муаллифнинг маҳорати, мавзу талабига кўра турли ижтимоий соҳага доир маъно ва тушунчаларнинг ифодаловчи тизимни воқелантирган.

1825 йилда А.Жаурбет томонида *Journal Asiatique'te*да "Қутадғу билиг" ҳақидаги мақоласи эълон қилиниб, асар илим аҳлига танитилади[26]. Дастлаб лингвистик сўнгар адабий соҳаларда тадқиқотлар олиб борилди. Шундан сўнг асар дунёнинг турли тилларига хусусан инглиз, италия, немис, рус, турк, ўзбек, хитой уйғур, озарбайжон, туркман, қирғиз ва бошқа тилларга таржима қилинган. Ғарбда "шағзодалар кўзгкси" (mirror for princes) номи билан танилган.

Туркология соҳасида энг кўп ўрганилган асар "Қутадғу билиг" ҳисобланади.

Асар лексикасининг асосини ижтимоий-сиёсий, савдо-сотиқ, ҳарбий, тиббий терминлар, антропонимлар, озиқ-овқат ва ичимлик номлари ташкил этади. Давлатлар ўртасидаги дастлабки дипломатик муносабатларни ифодаловчи тушунчалар айнан "Қутадғу билиг"да берилган. Асар тилида акс этган ҳарбий лексика ҳарбий тизимга алоқадор шахс отлари, қурол-яроғ, аслаҳа ва тактик амалиёт номларини ўз ичига олади. Асар матнидаги тиббий терминлар туркий халқлар табобати тизимига хос тушунчаларни ифода этган. Тиббий терминлар шахс отлари, дори-дармон номлари, инсон табиати, органик мавжудот сифатидаги моҳиятини акс эттирган. Бадиий тасвир яратишда образли ифодалар, эмоционал-экспрессив сўзлар, тасвирий воситалардан фойдаланиш "Қутадғу билиг" тилини янада жозибадор қилган. Бу жозибадорликда линвомаданий бириликлар асарда ўрин олган мақоллар, оталар сўзи, иборалар ҳамда тилак, олқиш ва дуоларни ўрганиш замонавий турк тили ва сўзлашув маданияти билан боғлаш, ҳозирги кунда мавжур бўлган тилаклар, лексик-семантик таҳлил қилишга арзигудек иш бўлишидан умид қиламиз.

"Қутадғу билиг"да *alkış-сўзи,* "мақташ, олқишлаш, дуо қилиш" маъноларида келган. *alka-* ва*alkıt-* феъллари ҳам "олқишламоқ" маъносида келган. Шунинг билан бирга *ög*-"мадҳ, мадҳ қилмоқ, олқишламоқ" феъли билан биргаликда жами 7 маротаба қўлланилган. "Қутадғу билиг"да *dua*; "Аллоҳга илтижо қилиш, ниёз", *dua birle-, dua artur-, dua ıd-, dua kıl-, dua teg-, duaçı bol-, duaçı tur-, edgü dua* каби бир неча кўринишда, турли шакилларда хусусан Ислом динидаги аталиши шиклида қўлланилган. Бу жиҳатдан асарда олқиш ва тилаклар мазмун жиҳатдан кўп қўлланилган бўлшига қарамай, айнан олқиш сўзи билан боғлиқ жумлаларда туркча сўз сифатида 7 маротаба, арабча айтилиш яъни диний сўз доирасида (*dua)* дуо шаклида Аллоҳга сиғиниш/ёлвориш/ибодат қилиш/ниёз этиш, маъноларида асар мисраларида 62 маротаба истеъмол қилинган. (Arat, 1979. 18, 135; Kıymaz, 2014: 1631).

Асар кириш қисмида Тангрига хамду сано ва уни мадҳ қилиш, унинг сифатлари ва номлари билан васила қилиш билан бошланади. Дуонинг мақбул бўлиш даражасини ошириш учун Аллоҳ таоло ҳузурида қадрли экани билинган нарсани айтиб дуо қилишдир.

Васила луғатда "у билан ўзгага яқин бўлинадиган нарса" маъносини англатади. Истилоҳда эса "дуо ижобат бўлиши учун, Аллоҳ таолога Унинг ҳузурида қадрли экани билинган нарсани айтиб, дуо қилиш, васила, деб аталади". Васила дуонинг мақбул бўлиш даражасини кўтариш мақсадида қилинади. Васила қилиш бандадаги муҳаббатнинг, Аллоҳ таолога далолат қиладиган нарсаларни улуғлашининг аломати ҳисобланади.

Bu kitaba ad koymuş olan o büyük ve iyi kulları Tanrı yargılasın. (I.5. 32. R.R.A.) (Бу китобга ном берган буюк ва яхши инсонларни Тангри ярлақасин.)[27] Бизларга маълумки асар ёзиб тугатлилгандан сўнг, адиб уни тортиқ қилади. Асарга ном берган инсонларга бўлган муносабатни дуо билан уларга ифодаламоқда.

---

[26]Э.Суер "Ereken Dömem Yusuf Has Hacip, "Kutadgu Bilig" Турк адабиёти тарихи журнали, №1-сон 195-бет.

[27]* мисолларда берилган туркча матнлар маъно жиҳатдан тушунарли бўлиши учун таржимаси мақола муаллифи томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Ben de bu bir kaç harfciği sana vasiyet olarak bıraktım; bana da duâ etmeği unutma. (I.6.53.R.R.A.) (мен ҳам бу бир неча сўзларни сенга васият қилиб қолдирдим; мени ҳам дуо қилишни унутма) Муаллиф асарни ўқиган киши уни ўқиб керакли насиҳатни олгандан сўнг адиб ҳаққига дуо қилиб қўйишни сўамоқда. Маълумки ислом динида инсон бу оламдан ўтгандан сўнг унинг ортидан қилинадиган дуоларга умидвор бўлиб қолар экан. Шунинг учун ҳам ўтганларни дуода эслаш ҳақида кўп бора айтилади.

Bu türkçe beytleri senin için tanzim ettim; ey okuyucu, okurken unutma bana duâ et. (I.75.7. R.R.A.) (Бу туркча байтларни сен учун тортиқ қилдим; эй ўқувчи ўқиганингда мени дуо қилишни унутма)

Асарда Аллоҳга ёлвориш, дуо қилиб ундан сўраш, уни мадҳ қилиш энг бош ғоя ҳисобланади. Бу каби дуо ва олқишлар жуда кўпдир.

Tanrım, rabbim ancak sensin, hepimizi yargıla; bütün mü'minlere didârını nasip et. (I.77.7. R.R.A.) (Тангрим, роббим фақат сенсан, барчамизни ярлақагин; барча мўминларга висолингни кўришни насиб қилгин.)

Ey Tanrım beni gözümü gözet kıyâmette beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret. (II.47.15. R.R.A.) (Эй Тангрим мени кўзимни кўзи қил қиёматда суюкли пайғамбаримиз билан махшарда бирга қил.)

Kıyâmette dolu ay gibi yüzünü göster; ey Tanrı, kendisini bana şefâatçi kıl. (II.48.15. R.R.A.) (Қиёматда тўлин ой каби юзингни кўрсат; эй Тангри, уни менга (Муҳаммад с.а.в.) шафоатчи қил.) Ушбу мисрада Аллоҳни жамолини кўриш барча мўминлар учун энг катта орзу ҳисобланади. Бу дунёда қилинадиган барча ишлар Аллоҳни розилигини топишдир. Бу йўлда юриш, комилликдир. Тилакда айтилган тўлин ой каби деган маънода келган эмас яъни Аллоҳни жамолини қандай эканлиги ер юзидаги барча мавжудот ва маҳлуқотлар учун шакл шамойили номаълумдир. Тўлин ой чиққанда яаммага кўринади. Гўёки у қўл билан тегса бўладиган даражада яқин кўринади. Мисрада қиёмат куни жамолингни тўлиқ кўриш насб қилгин, деб ёлвориб сўралмоқда.

Шу билан бирга ҳукумдорнинг мақташ, уни сифатларини айтиш, уни олқишлаб, тилак билдириш хусусиятига эга бўлган мисралар ҳам мавжуд.

Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin. (IV.88.18. R.R.A.) (Буюк Табғач Буғро Хон дунёга ҳоким бўлди; номинг қутлуғ бўлсин, Тангри уни ҳар икки жаҳонда азиз қилсин.)

Tanrı bütün dileklerini verdi; bundan sonra da Tanrı dâimâ sana arka ve destek olsun.(IV.90.18.R.R.A.) (Тангри ҳамма тилакларингни берди, бундан кейин ҳам Тангри доим сенга мададкор ва қўлласин.)

Devran sana memleket ve taht verdi; Tanrı bu taht ile bahtını dâim etsin.(IV.92.18.R.R.A.) (даврон сенга мамлакат ва тахт берди; Тангри бу тахт билан бахтингни биргаликда бор қилсин.)

Қутадғу билигда олқиш сўзи билан дуо сўзлари ҳам алоҳида қўлланилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки асар олқиш, дуова тилакларга жуда бой. Мирсаларда ёлвориш ва мадҳ қилиш кўп маротаба келади.

Ey Rabbim, sen onun devletini arttır, bütün dileklerini yerine getir; her işte arka, destek ol; (116. 19. А.Р.Р.) (Эй Роббим, сен уни ҳамма давлатини кўпайтир, хамма истакларини рўёбга чиқар; ҳар ишда мададкор бўл, қўлла.)

Ey iyi tabiatli ve asil nesepli hakan; dünya sizden mahrum kalmasın; (108. 19. Р.Р.А.) (эй яхши табиатли ва асл насабли Хоқон; дунё сиздан маҳрум қолмасин.)

Sevinç, huzur ve güvenç içinde memlekete hâkim olsun, Lokman kadar uzun ömürlü olsun; (123.20. Р.Р.А.) (Севинч, ҳаловат ва ишонч билан мамлакатга ҳоким бўлсин, Луқмони Хаким каби узун умр кўргин)

Benim bu canım tenden çıkarken, son nefesimi kelime-i şehâdet ile al.(XI.394.38.R.R.A.)

13. *Yağmur yağmakta devam etsin, çiçekler açılsın, kurumuş ağaçlardan perçem sarksın.(118.20.R.R.A)*(Ёмғир ёғишда давом этимн, гуллар ачилсин, қуриган дарахтлар куртак отсин.)

Асарда мавжуд ва уларнинг орасидан саралаб олинган айрим олқиш ва тилаклар қуйида келтирилади.

Ben sana şimdi yalvarıyorum ve şunu diliyorum;beni bir parça daha yaşat, ömürümü uzat. (XI.379.37.R.R.A.) (Мен сенга хозир ёлвораман ва сендан шуни тилайманки; менига бироз умр бергин.)

Bu hizmeti başarmak için, Tanrı bana kuvvet versin; hizmetinde hatâ etmekten Allah beni korusun. (XV.600.54.R.R.A.) (Бу хизматни бажаришда Тангри менга қувват берсин, хизматида хато қилишда Аллоҳ мени асрасин.)

Daha başka ne gibi dileği var ise, Tanrı ona dâima arka ve destek olsun.(122.20.R.R.A.) (Яна қандай тилаги бор бўлса, Тангри унга доим мададкор ва қўллаб қувватласин.)

Қутадғу билигда тила, олқиш сўзлари билан бирга бир байтда қарғиш жумлалари иштирок этган мисраларни учратиш мумкин.

Felek hep dönmekte devam etsin; düşmaın başı hep aşağı eğik olsun.(119.20.R.R.A.) (Фалакнинг гардиши айланаверсин, душманларнинг боши доим эгик бўлсин.) Ушбу мисрада давлатдаги ишлар шундай давом этаверсин. Бу эзгу ишларни кўролмай юрганларнинг, душманларнинг бу давлат олдида боши эгик бўлсин. Бош кўтараолмасин, демоқда. Ҳукумдорнинг ҳукумронлиги давом этсин, деб тилак билдириш билан бирга, душманларнинг боши эгик бўлсин, деб уларни қарғамоқда. Бу ердаги мисолимизда бир жумлада ҳам тилак ҳам қарғиш иштирок этган.

Devletli hükümdar bin saâdet içinde yaşasın; çekmeyenlerin gözleri âteşte yansın (121.20.R.R.A.)(Давлатли ҳукумдор минг саодат ичида яшасин; кўролмаганларнинг кўзлари оловда ёнсин.)Ҳукумдорнинг ҳукумронлиги давом этсин. Ўзи ҳам хузур ҳаловат ичида яшайверсин, деб унига ҳам сифат ҳаётини гўзаллигини айтиш билан бирга унга тилак билдириб бундай гўзал ҳаёти давом этсин демоқдалар. Тилак давомида Унинг бу саодат ичида яшашини кўролмаганларнинг кўзлари оловда ёнсин, деб унинг душманларини қарғиш айтилган. Бир мисрада ҳам тилак ҳамда қарғиш иштирок этган.

Қутадғу билигда тилак, олқиш ва дуо сўзлари билан бирга қарғиш сўзлари ҳам жой олган. Улар бизнинг мақоламизнинг асосий жиҳатига тегишли бўлмаганлигни инобага олиб, асарда мавжуд қарғиш ва баддуо сўзлардан кам сонда мисол келтирдик. Қуйида улардан айримларни ҳавола қиламиз.

Буларни айримларини шу шакилда тушунтириш мумкин. Асарда жамият ва давлат одамларига берилган насихат вақтида учрайди. Инсон ҳаёти ва ишлари қандай инсон бўлиши кераклиги, давлат бошқарув-чиларининг, амалдорларнинг қандай ҳусусият ва фазилат соҳиби бўлиши лозимлиги ҳақидаги мисралар баён қилинаётганда улар қандай иш қилсалар номлари улуғланади, қандай иш тутсалар ва қандай иш қилсалар улар инсонлар томонида дуо, олқиш, яхши тилак билдирилиши, акси қилинадиган бўлса инсонлар томонида қарғиш, баддуо ёки Яратганнинг лаънатига дучор бўлишлари ҳақидаги мисраларда ёнма ён келган. Асар ғоясида ниҳоятда нозиклиб билан қарғиш ёмон, қарғиш олишдан қочиш, ундан узоқ бўлиш таъкидланмоқда. Яна бошқа томондан олиб қаралса давлат амалдори, ҳукумдор халқ олдидаги ўз бурчини бажармса, қилиниши керак бўлган яхши ишларни қилмаса халқ томонидан баддуо қилинишига ишора қилинган. Яхшилик қилган доим яхши хотиралар билан эсга олиниши, олқишланиши, дуода бўлиши, аксинча ёмонлик, зулмда бўлганлар эса вафот этгандан сўнг ҳам ёмон сўз ва қарғиш билан эсланади, демоқдадир.

Баёт, Тангри, Аллоҳ сўзлари билан бошладим. Исломий сўзлар билан бошланадиган асар кириш қисмида Аллоҳга, Ҳазрати Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)га, тўрт ҳалифага ва асарни тортиқ қилган кишига хамд, мақтов, салом, саловат ва тилаклар билан бошланадиган Қутадғу билиг Ислом даври туркий адабиётнинг илк ва муҳим асари сифатида эътироф этилади. Шу жиҳати билан ҳам асарда дуо олқиш ва тилакларнинг хусусиятига муносабат билдирилганда у ерда арабларнинг ҳукумронлик даврнинг муҳитнинг таъсири кучли сезилиб туради. Умумий кўринишда дуо ёлвориш, сўраш маъноларида учрайди. Асарда туркача олқиш ва тилак маъноларида ифодаланадиган олқиш, дуо сўзи ибодат доирасида сиғиниш, ёлвориб дуо қилиб сўраш маъноларда қўлланилган. Диний мазмундаги бир сиёсатнома ҳисобланган асарда олқиш ва қарғиш, яхши ва ёмон, тўғрилик ва эгрилик, хақ ва нохақни бир бирдан ажратишни ўргатган бу асарда дуо диний унсур сифатида жой олиши табиийдир. Қутадғу билигда дуо сўзининг қўлланилиши билан Туркларнинг ёзма адабий манбаларида мавжуд олқиш, тилак сўзлар қаторига дуо сўзини кириб келишида асарнинг ўзига хос аҳамияти ва таъсири бор, деб атиш мумкин. Асарда фақат Аллоҳдангина сўраш ва унга ёлвориш, дуо қилиш билан ундан сўраш ўша давр туркийларга Ислом даврининг дуо ҳусусидаги тушунча ва идрокини билдириш учун ҳам хизмат қилган.

Асардаги яхшилик ва тўғриликни олқишланиши, ёмонликдан қочиш ва ёмонликлар қилганларни қоралаш, лаънатлаш асосий ғоясида олқиш, дуо ва қарғишларни ифодаланиши орқали тасвирланган.

Қутадғу билигда олиқиш ва қарғишларнин ҳар жиҳатдан туркийларнинг энг қадимги ёзма манбаларидан, Ислом даврида яратилган адабий манбаларининг ҳам аҳамияти хозирга кунларда ҳам мавжудлиги ва уларни истеъмоли давом этаётгани ҳар иккала даврда яратилган асарлар олқиш ва қарғишларнинг аҳамичяти учун уларни ўрганишда муҳимлигини кўрсатмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Р.Р.Арат. Юсуф Хос Хожиб "Қутадғу билиг" таржимаси. II нашр, Турк тарих қуруми, Турк тарих қуруми нашрёти. Анқара. 1959 йил.

2. Холмуродова М.Ф. "Қутадғу билиг" лексикасиФилология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати.Тошкент. 2019

3. Э.Суер "Ereken Dömem Yusuf Has Hacip, "Kutadgu Bilig" Турк адабиёти тарихи журнали, №1-сон 195- бет.

4. Akalın L.Sami, Türk Dilek sözlerinde Alkışlar Kargışlar, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990.

5. Aksoy, Ö. Asım (1984a). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I* (4. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

6.Aksoy, Ö. Asım (1984b). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü II* (4. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

7. Ali Güler, "Hülasat-ül-Kalem Günahlara Tövbe", Türkiye. 1981 y.

8. Boratov P.N. 100 Sorunda Türk Folkloru, Gerçek Yayınevi. İstanbul.1984y.

9. http://www.tdk.gov.tr/#

10. abs.kafkas.edu.tr/upload/225/Antigone1.doc

11. http://www.greek-gods.info/greek-gods/poseidon/stories/agaeus-curse

12. http://cocukpsikologum.com/mitolojide-narsisizm-ve-narkisos

"QUTADG'U BILIG" VA "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARLARINING VAZN JIHATIDAN QIYOSI

Murodova Gavharoy Sayfiddin qizi
Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "Qutadg'u bilig" hamda "Devoni lug'otit turk" asarlarining vazn xususiyatlari yoritib berilgan. Jumladan, aruz va barmoq vaznidagi to'rtliklar namunasini ko'rishimiz mumkin.*
Tayanch so'z va tushunchalar: *vazn, turoq, aruz, erkin she`r tizimi, bahr.*

Abstract.*In this article the poetic features of "Qutadg'u bilig" and "Devoni lug'otit turk" are illustrated. For instance, we can see examples of aruz and finger vazn.*
Keywords and expressions:*vazn, turoq, aruz, a system of free poetry, bahr.*

Аннотация. *В этом статье освещены особенности вазн в том числе можно ознакомиться с четверостишьями в аруз и бармак в произведении "Кутадгу билиг" и "Девону луготт турк".*
Опорные слова и выражения: *Вазн, турок, аруз, система вальной стихотворение, бахр.*

Hozirgi adabiyotimiz bilan bir qatorda mumtoz adabiyotimizda ham vaznga solish an`ana hisoblanadi. Chunki vaznsiz she`r she`r emas. Vazn she`riy tizim (sistema)lardagi ohangdorlik va musiqiylikni ta`minlab turgan unsurdir. She`riyatimizda 3 xil she`r vazn tizimi mavjud bo'lib, ular quyidagilar: barmoq, aruz va erkin she`r tizimlaridir. Quyida "Qutadg'u bilig" hamda "Devoni lug'otit turk" asarlarining vaznlariga to'xtalamiz:

"Qutadg'u bilig"ning vazni haqidagi masalada turkshunos olimlar o'rtasida ikki turli fikr bo'lib, bulardan ayrimlari bu asarni barmoq-hijo vaznida yozilgan desalar, ayrimlari uning aruz vaznida yozilganligini ta`kidlaydilar. Jumladan, "Milliy tatabbular" nomli jurnalda bir ma`ruza bor. Shu ma`ruzaning "Qutadg'u bilig" ning vazniga oid qismida quyidagicha fikr mavjud: "Nasran yozilmish o'lan muqaddima ila fihrastdan- moado qolgan qism jufta qofiyali va 22 hijo soyisi uzrina dizilmish misralardan murakkabdur" [1. 99-bet]. Demak, ma`ruza egasi "Qutadg'u bilig" barmoqning 11 hijoli o'lchovi bilan yozilgan, degan fikrni ilgari suradi.

Najib Osim esa asar haqida bunday deydi: "Bu so'ngragilarning eng mashhuri "Qutadg'u bilig" durki, mavzu e`tibori ila "Siyosatnoma"ning aynidur. Turk avzonining mashhuri o`lan o`n birli vaznda va tarsi masnaviyda yozilmish o'lan bu asari nafis beshinchi asri hijriydagi turk jamoatining haqqoniy bir tasvirini, afkori ma`naviy va siyosiyasini ko'stariyur" [2. 259-bet].

Abdurahmon Sa`diy esa "Chig'atoy va o`zbek adabiyoti va shoirlari" nomli maqolasida: "Qutadg`u bilig" turklarning milliy vaznida, ya`ni barmoq-hijo ilayozilgan bo`lib, masnaviy tarzida va 11 hijolidir" [3. 181-bet].

Mazkur fikr tarafdorlarining fikrlarini inobatga olgan holda ushbu asarni barmoq-hijo vaznida yozilgan degan fikrga kelish tabiiy, albatta. Bunga yuqoridagi fikrlardan tashqari, boshqa sabab ham bor. Ma`lumki, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida bizgacha yetib kelgan qo'shiqlar namunasining barmoq-hijo vaznida bo'lishidir. Chunki "Qutadg'u bilig"ning "Devoni lug'otit turk" asari bila bir davrda yozilgani hamda undagi misralar bo'g'inlari "Devoni lug'otit turk"da keltirilgan 11 bo'g'inli she`rlarga o'xshash aynan 11 bo'g'inli bo'lishi shunday fikrga kelishga sabab bo`lgan. Biroq izlanishlar shuni ko'rsatadiki, "Devon"da keltirilgan namunalar barmoq-hijo vazni talablariga to'la javob

beradi. “Qutadg‘u bilig” esa aruz vazniga rioya etilgan holda yozilgan. Bunga quyidagilarni misol qilib keltirishimiz mumkin:

Budrach yema / qudurdi, 4+3=7
Alpag‘utin / odurdi. 4+3=7
Susin yana /qadirdi, 4+3=7
Kelgalimat / irkasur. 4+3=7

“Devon”dan keltirilgan ushbu parchada barmoq-hijo vaznining turoq sistemasiga rioya qilingan bo‘lib, ularning turog‘i 4-3 dir.

Me-n- ish- qil/g`u-v- chi-men/ se-n-ish- ko‘r/g‘u-chi
I-shing- ko‘r/gu-v-chi-din/ bi-lur- qil/g‘u-chi
Ba-yat- ber/di- em-di/ se-ne- og/ ko‘-nul
U-qush- ham/ bi-lig- bir/la- bol du/n-amul.

Mazkur to‘rt misra she`r “Qutadg‘u bilig”dan olingan bo`lib, bu misralar aruz qonuniyatiga asosan mutaqoribi musammani mahzuf (faulun-faulun-faulun-faul) bahrida yozilgan va barmoq-hijo vaznining hech bir usuldagi turoq sistemasiga tushmaydi.

Agarda “Qutadg‘u bilig” ning ayrim yerlaridagi aruzga mos kelmaydigan o`rinlari haqida gapiriladigan bo`lsa, buning sababchisi, albatta, uni ko‘chirib yozuvchilar deb qarash kerak. Chunki asar XI asrda yozilgan bo`lsa, bugungi kundagi nusxa esa XV asrga taalluqlidir[28].

Yana bir boshqa manbada Fitrat “Qutadg`u bilig” ning vazni haqida qat`iy bir fikrga kelganligi haqida quyidagilarni yozadi: “Yozilishi” “nazm”ning “ikkilik”- masnaviy shaklida bo‘lib, vazni mashhur eron shoiri Firdavsiyning “Shohnoma”si vaznidur. Bu eski turk shoiri turklar uchun juda qiyin bo`lgan bu vaznda juda muvaffaqa bo`lib yozgan. Ko`p olimlarning aytishiga ishonib, men ham bu kitobning vaznida ancha kamchiliklar, to`lmagan yerlar bor, deb ishongan edim, bugun esa bu fikrda emasman, vazni juda tuzuk chiqqan, ba’zi joylaridan “Shohnoma” ohangining isi kelib turadur. Biroq vaznni to‘ldirmoq uchun so‘z orasida, hech kerak bo‘lmagan joylarda “ko‘r”, “ul” kabi so‘zlarni tez-tez aytib turadikim, shoirni bunga, albatta, ma’ruz qilishimiz kerakdur” [4. 69-bet]. Ushbu fikrlardan ham ko‘rinib turibdiki, an`anaga ko‘ra shohlar haqidagi asarlar mutaqorib vaznida yozilganligi hamda “Shohnoma” ham shohlarni tarranum etgani holda aynan shu vaznda yozilganligi fikrimizga isbot bo‘la oladi.

Yoki bo‘lmasa ikki asardan olingan quyidagi to‘rtliklarda ham vazn jihatidan mutlaqo boshqa bo‘lgan o‘rinlarni ko‘rishimiz mumkin:

Yigitlarig/ ishlatu, 4+3=7
Yig‘ach yemish / irg‘atu
Qulan, keyik/ avlatu, 4+3=7
Badram qilib/ avnalim. 4+3=7

Avvalo, tushunarsiz so‘zlarga izoh bersak: ishlatu-ishlatmoq fe`lining I shaxs ko‘plikdagi shakli. Irg‘atu esa silkitmoq fe`lining III shaxsdagi o‘tgan zamon shakli. Badram-bayram. Avnalim-o‘ynaylik so‘zining XI asrdagi varianti. “Devon”dan olingan ushbu parchada shoir o‘yin-kulgini ta`riflayadi: Yigitlarni ishlatib, daraxtlardagi mevalarni qoqtiraylik. Qulon va kiyiklarni ovlatib, bir necha kun bayram qilib yayraylik. Shu jumladan, ushbu to‘rtlik ham hozirgi tilimizga juda yaqin variantda yozilganligi hamda barmoq-hijo vaznining 4+3 turog‘ida yozilganligi fikrimizni yana bir bor dalillaydi.

Ne-ku- ter-/ e-shit- bu/ si-na-mish/ ki-shi,
Ba-shin-da/ ke-chur-mish/ ye-tur-mish / ya-shi
Ba-sut-chi/ ke-rek- er/ ke- ya-ri/ chi-lar

[28]Bugungi kundagi bizning qo`limizda mavjud bo`lgan asar Vena nusxasi hisoblanadi. Vena nusxasi esa XV asrda ko`chirilganligi ma`lum. Lekin Qohira va Namangan nusxalarining ko`chirilishi qaysi davrga oid ekanligi hali aniqlanganicha yo`q. Ba`zi olimlar fikricha, u nusxalar ham XV asrga taalluqli.

U-qush-lug‘,/ bi-lig-lig/ bo-gu- el/ chi-ler

Bu dunyo sinovli. Hech kimga vafo qilmagan, qilmaydi ham. Chunki inson bu ochunga sinalish uchun keladi. Buni esa ko‘p insonlar yoshi o‘tib yoki boshidan biror bir sinov o‘tgandagina biladi. Yusuf Xos Hojib ham aynan yuqoridagi misrada ushbu hodisaga ishora qiladi: Bu dunyo sinovlaridan o‘tgan odam, ya’ni sinalgan insongani eshitgin: Er (haqiqiy mard kishiga, bu yerda shoir yurt ravnaqi uchun zarur kimasalar, ya’ni el boshlovchi, shohlarni, nazarda tutadi) kishiga ko‘makchi va yordamchi zarur, shu jumladan, zakovatli, bilimli, dono yurt boshlovchilari zarur ekanligini ushbu jumla orqali aytib o‘tgan.

Vazniga to‘xtaladigan bo‘lsak, aruzning mutaqorib vaznida yozilganligiga asoslanib, ushbu to‘rtlikni mutaqoribi musammani maqsur vaznida yozilgan deb aytishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, yuqoridagi ilmiy asoslarga tayangan holda ikki asarning mutlaqo bir-biriga yaqin bo‘lmagan turli xil vaznda yozilganligi va bundan tashqari, “Qutadg‘u bilig” asari ba`zi olimlarning fikriga ko‘ra, mutaqorib vaznida yozilganligi uchun “Shohnoma” ta`sirida yaratilgan degan xulosalariga hech qanday solishtirish bermaganlari uchun bu fikr ham o‘z isbotini topmagan degan xulosaga keldik va ushbu asarlar vazn jihatidan turlicha yozilsa-da, xalqni ma`rifatga chorlovchi ko‘zgu hamda turkiy tilimizni o‘rganish bo‘yicha muhim manba ekanligi bilan hozirgacha o‘z qimmatini yo‘qotganicha yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Milliy tatabbular” jurnali.
2. N.Osim. Turk tarixi, 1898-yil.
3. “Inqilob” jurnali, 1923-yil, 9-10-sonlar.
4. “Maorif va o‘qituvchi” jurnali.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ МЕРОСИ ҲАМДА ШАРҚ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАСИ

TWO CENTRAL ASIAN TURKIC TEXTS AND THEIR RELATIONSHIP TO THE PERSIAN LITERARY TRADITION. YŪSUF ḪĀṢ ḤĀJIB'S *QUTADĠU BILIG* AND ḤAYDAR ḪVĀRIZMĪ'S *GULŠAN AL-ASRĀR*

Benedek PÉRI
Department of Turkic Studies, Eötvös Loránd University, Budapest

The present paper is dedicated to the memory of a well-known Hungarian scholar, Ármin Vámbéry (1832–1913) who was the first European researcher to publish the full text of the *Qutadġu bilig* exactly 150 years ago, in 1870,[29] the same year when he established the predecessor of today's Department of Turkic Studies at Eötvös Loránd University.

The two poetic texts referred to in the title, the *Qutadġu bilig* and the *Gulšan al-asrār* were written almost three and a half centuries apart, still they have many similar features. First of all, both of them were composed in Turkic in a period when the dominant language of literature in the Eastern lands of the Islamic world was Persian. Both of them were unprecedented. Both of them are *masnavī*s, narrative poems consisting of couplets made up of two rhyming hemistichs. Both of them are composed in quantitative metres foreign to the traditional culture of Turkic peoples. Both of them were dedicated to local rulers, though from a different perspective, both of them focus on ethical-moralistic issues. Both of them has at least one manuscript written in Uyghur script in the Timurid period and both of them seem to have been influenced by the Persian literary tradition. Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib composed his poem in 1069 during the reign of the Turkic Qarakhanid dynasty and dedicated it to Tavgač Buġra Ḫān the ruler of Kashghar in the Eastern part of the Qarakhanid state. His choice of language seems to have been very consciously made.

The Qarakhanid state had a dual structure with a Western and an Eastern branch of the dynasty ruling over Transoxania and Semirechye, Farghana, Eastern Turkestan respectively. The rulers of the western branch had their capital in Samarqand and inherited the cultural legacy of a previous dynasty, the Samanids (204-395/819-1005) whose cultural patronage created a favourable environment for artistic creativity. The flourishing literary life in Transoxania was hallmarked by activity of poets like Rūdakī (fl. first half of the 10th c.) and Daqīqī (d. ca. 976) both of whom played an important role in the development and establishing of a New Persian literary paradigm. According to contemporary and near contemporary sources, members of the western Qarakhanid élite also acted as patrons of poetry and the court of the western Qarakhanid ruler became an important centre of literary activities in the region. Niẓāmī ʿArūżī (d. 1161) in his excursus on poets contained in his *Čahār maqāla* gives a long list of poets supported by Qarakhanid rulers, among them such acknowledged poets as ʿAmʿaq Bukhārāyī (d. 1148) and Rashīdī Samarqandī.[30] He also includes a story on how lavishly Ḫiżr b. Ibrāhīm (r. 180–1081) rewarded the latter poet for improvising a few lines as a reply to ʿAmʿaq's criticism, which suggests that the ruler was

---

[29] Hermann Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch–deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kutadku Bilik* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1870).
[30] Aḥmad ibn 'Umar ibn 'Alí an-Niẓámí al-'Arúḍí as-Samarqandí, *Chahár Maqála* ("The Four Discourses"), ed. Mírzá Muḥammad (Leiden: Brill–London: Luzac & Co., 1910), 28, 46.

familiar with the rules of classical poetry and was thus qualified enough to judge the quality of a poet's work.[31]

It also seems to be certain that some of the Qarakhanid princes and rulers took actively part in the bustling literary scene by composing poetry. Samples of their Persian poems were preserved in various later works.[32] It is important to stress here that though the dynasty was of Turkic origin, the western part of the state, similarly to the lands of the Ghaznavids and the Seljuqs who were also of Turkic origin, was under the influence of Persian culture and the dominant literary language in Transoxania in the 11th century was Persian.

The eastern branch of the dynasty appears to have chosen a different path. Scholars tend to interpret the text of the *Qutadġu bilig* as a series of signs indicating that an attempt was made to establish the Turkic version of classical Islamic culture and as a part of this project to create an amalgamate Turko-Persian literary paradigm that incorporated both Turkic and Persian traditions with Turkic as the dominant literary language.[33] Without adequate information it is difficult to decide whether this process was conscious and planned like the ambitious project of the Ottomans. After the conquest of Constantinople the Ottomans wished to create a cultural semiotic system that suited the Ottoman state's profoundly changed political status and at the same time facilitated the forging of an Ottoman cultural identity. The other possibility is that the process started spontaneously and due to favourable social and economical circumstances the situation became ripe enough for the birth of a classical literary paradigm in Turkic as it happened during the reign of the Timurids.[34]

The sheer existence of the *Qutadġu bilig* is not enough to decide the question. The *Qutadġu bilig* is the first Islamic text written in Turkic in quantitative verse and as such it's unprecedented in 11th century Turkic literature. It is quite certain that without a suitable audience that could appreciate the poem and from which acknowledgement and reward could have been hoped for, Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib wouldn't have set to compose his 6520 couplets long narrative poem.

The dedication of the *Qutadġu bilig* to Tavgač Buġra Ḫān the ruler of Kashgar and the couplets devoted to praising his virtues and merits suggest a patron–protégé relationship between the ruler and the poet.

Niẓāmī ʿArūżī describing the relationship of royal patrons and poets says that '...a king cannot dispense with a good poet who shall provide for the immortality of his name'.[35]

Poetical texts dedicated to royal patrons are poetical advertisements that can be effective only if an appropriate form is chosen for delivering their messages to the widest possible target audience. The choice of language in these cases is a crucial factor and the fact that Yūsuf Ḫāṣ Ḥājib chose Turkic to convey his message suggests that in the eastern part of the Qarakhanid Empire the cultural environment created an audience that was ready to appreciate and acknowledge classical poetry composed in this language.

Niẓāmī ʿArūżī warns his readers that though a king should patronize an outstanding poet, he should beware of wasting his money on someone who falls below a certain level and

---

[31] an-Niẓámí al-ʻArúḍí as-Samarqandí, *Chahár Maqála*, 46–47.

[32] Ẕabīḥ Allāh Ṣafā, *Tarīḫ-i adabiyāt dar Īrān*, vol. 2 (Tehran: Intišārāt-i Firdavs, 1369 [1990]), 8–9.

[33] István Vásáry, 'Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and the Seljuqs,' in *The Age of Seljuqs*, eds. Edmund Herzig and Sarah Stewart (London: I. B. Tauris, 2015), 17–22; Robert Dankoff, 'Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture,' in *Central Asian Monuments*, ed. Hasan Bülent Paksoy online edition available at http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam4.html

[34] For the Timurid case see Maria Eva Subtelny, 'Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids,' *International Journal of Middle East Studies* 20 (1988), 479–505.

[35] Edward G. Browne, *Revised Translation of the Chahár Maqála ("Four Discourses") of Niẓámí-i ʻArúḍí of Samarqand, Followed by an Abridged Translation of Mirzá Muḥammad's Notes to the Persian Text* (London: Luzac & Co., 1929), 29.

thus he is unable to “confer immortality” on his royal patron.[36] In order to make clear how he sees a master poet suitable for the task, he describes what skills an outstanding poet should possess and how he could become able to compose poetry that is worthy of the admiration of a royal patron. Niżāmī says that an ambitious young poet aspiring to reach the level of a master poet can hope to achieve his goals only if he “commits to memory 20.000 couplets of the poetry of the Ancients, keeps in view [as models] 10.000 verses of the Moderns and continually reads and remembers the *díwáns* of the masters of his art, how they have acquitted themselves in the strait passes and delicate places of song, in order that thus the different styles and varieties of verse may become ingrained in his nature and the defects and beauties of poetry may be inscribed on the tablet of his understanding”.[37] The next step in a poet’s training that should be conducted with the help of an experienced teacher is the study of the science of prosody and rhyme. According to Niẓāmī a good poet should also be familiar with “poetic ideas and phraseology, plagiarisms, biographies”.[38]

The structure, the form and the content all indicate that Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib was in the possession of the skills Niẓāmī listed as requirements for a poet who wishes to reach immortal fame. Many signs scattered in the *Qutadġu bilig* from the structure of the introductory parts of the poem to the use of Persian calques indicate that he knew the contemporary Persian poetic tradition like the back of his hand and understood how the art of poetry as a system works. These skills coupled with his ingenious creativity enabled him to produce a very complex poetic text, a long allegoric *masnavī,* not in Persian but in another language and still meet the requirements of classical poetry.

Ḥaydar Ḫvārizmī’s poem was conceived in a similar cultural milieu and among similar circumstances, when the situation became ripe enough for an attempt to compose classical poetry in Turkic for a wider audience.

Ḥaydar Ḫvārizmī’s *Gulšan al-asrār* often referred to in scholarly circles as “*Maḫzan al-asrār*” was dedicated to the Timurid prince, Iskandar Sulṭān b. ʿUmar Šayḫ (d. 1415), the ruler of Shiraz and the surrounding region in the early 1410s. According to Davlatšāh Samarqandī’s biographical anthology, the *Taẕkirat al-šuʿarā* completed in 1487, he served the prince as a court poet.[39] ʿAlī-šīr Navāyī’s (d. 1501) *Majālis al-nafāʾis* finished a few years later and Faḫrī Haravī’s (d. after 1566) *Ravżat al-salāṭīn* written in the mid-16th century also mention him as a panegyrist of Iskandar Sulṭān,[40] thus it is highly possible that he lived in Shiraz during the prince’s reign.

The city of Shiraz was an important cultural centre for centuries and it was the homeland of such outstanding representatives of the Persian literary tradition as Saʿdī (d. 1292) and Ḥāfiẓ (d. ca. 1390). Ḥaydar Ḫvārizmī composed his poem in a dominantly Persian linguistic environment where the language of literature was quite naturally Persian. However, the lines quoted below suggest that he could still count on a quite wide readership in Turkic, perhaps members of the Timurid élite. Ḥaydar Ḫvārizmī’s references to Turks appreciating classical music played on Turkic instruments can be understood both literally and metaphorically meaning that the audience he targeted was eager to consume cultural products reflecting classical Persianate high culture if they were delivered to them in a Turkic wrapping.

Nowadays Turks are everywhere and it’s not wrong,
When you let everyone hear your loud Turkish song.

---

[36] Browne, *Revised Translation,* 31–32.
[37] Browne, *Revised Translation,* 32.
[38] Browne, *Revised Translation,* 32.
[39] Davlatšāh Samarqandī, *Taẕkirat aš-Šuʿarā,* ed. Muḥammad Ramażānī (Tehran: Ḫāvar 1366/1987), 280.
[40] Alî-Şîr Nevayî, *Mecâlisü’n-Nefâyis*, ed. Kemal Eraslan (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001), 193; Faḫrī Haravī, *Taẕkira-yi Raużat al-salāṭīn,* ed. ʿAbd a-Rasūl Ḫayyāmpūr (Tabriz: Dānišgāh-i Tabrīz, 1966), 31.

Compose melodies in the *rāst* and the *hijāz* scale,
Prepare your *yatuġan* and *šudurġan* and don't fail.
Play the Turkish songs, well-composed and full of bliss,
Pluck the strings of the *qopuz*, you should never miss.[41]

Though both texts targeted a Turkic readership and thus they were written in Turkic both of them are products of a Persianate literary tradition and thus they comply with the written and unwritten rules of classical poetry. It is important to stress here that examples of Turkic poets who composed classical poetry both in Persian and in Turkic, like ʿAlī-šīr Navāyī, clearly show that for them only one classical poetical tradition existed and Turkic and Persian classical poetry were simply two branches of the same system. Ottoman poets' opinion on the relationship of Persian and Ottoman Turkish poetry seems to reflect the same view.[42]

Changes in the literary taste in 16th century Ottoman literary life also show that Ottoman poets were also heavily influenced by the trends prevailing in the contemporary Persian literary scene.[43] This observation can be valid in the case of the *Qutadġu bilig* and the *Gulšan al-asrār* as well.

The *masnavī* form chosen for the purposes of a narrative poem reflects this influence similarly to the two poet's choice of metre. Both poems use a quantitative metre originally foreign to the traditional Turkic system of versification. Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib chose *mutaqārib-i mus̱amman-i maḥẕūf* (. - - | . - - | . - - | . -) because it was one of the generally accepted *masnavī* metres in 11th century Persian literary tradition used by such well-known and acknowledged narrative poems as Firdavsī's (d. 1019 or 1025) *Šāh-nāma* and Asadī Ṭūsī's (d. 1072) *Garšāsp-nāma*. His choice of metre expressed that his poem belonged to the same literary tradition as the works of his famous Persian colleagues and it should be judged accordingly.

Ḥaydar Ḫvārizmī's choice can be explained with similar considerations. His poem is written in *sarīʿ-i musaddas-i maṭvī-i maksūf* (- . . . - | - . . . - | - . -), a metre originally not too often used in classical narrative poetry. Niẓāmī Ganjavī (d. 1209) composed the first narrative poem of his *Quintet* (Ḫamsa), entitled *Maḫzan al-asrār* using this metre. Niẓāmī's poem inspired later poets to write poetic replies to it and all poems imitating the *Maḫzan al-asrār* kept the original metre of their model. Ḥaydar Ḫvārizmī's decision to compose his *Gulšan al-asrār* in *sarīʿ* was one of the many extra- and intertextual signs indicating that the author meant his poem as a poetic reply to Niẓāmī's *masnavī*. Thus it showed not only that Ḥaydar Ḫvārizmī's poem was part of the classical literary tradition, it also demonstrated that within this tradition it belonged to the "*makhzan al-asrār*" genre.

As both texts were produced within the framework of the classical literary tradition they are composed following unwritten rules that define how a narrative poem should be structured. Both of them start with the glorification of God, followed by the praise of the Prophet Muḥammad. A chapter is devoted to praising the ruler, a chapter on the reasons why the poem was composed and interestingly enough both of them, as part of the introduction, contains a chapter dedicated to the merits and demerits of human speech. In the case of

---

[41] Quotations from the Ḥaydar Ḫvārizmī's work is taken from my full translation of the text. See Ḥaydar Ḫvārizmī, *"Maḫzan al-asrār" (The Treasury of Secrets). An Edition of the Manuscript Preserved at the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences*, ed. and transl. Benedek Péri (in print), 18–19.

[42] Benedek Péri, '"O Muhibbi! You've Lit Your Lamp with Khosrow's Burning Passion". Persian Poetry as Perceived by Sixteenth-Century Ottoman Authors,' in *The Idea of Iran*, vol 10, ed. Charles Melville (forthcoming).

[43] Benedek Péri, 'Places full of secrets in 16th century Istanbul: the shops of the *maʿcūncı*s,' in *Ottomans–Crimea–Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*, ed. István Zimonyi (Szeged: University of Szeged, 2020), 257–270.

Ḥaydar H̱ᵛārizmī's *masnavī* the inclusion of a chapter on human speech is understandable because its model, Niẓāmī's *Maḫzan al-asrār* contains two chapters on the topic, one on the virtues of speech (*fażīlat-i suḫan*) and another on the cultivation of language (*suḫan-paravrī*).[44] Since other *masnavī*s from the Timurid period written as poetic replies to Niẓāmī's poem, Kātibī Nišāpūrī's (d. 1434) *Daryā-yi abrār*,[45] ʿAlī-šīr Navāyī's (d. 1501) *Ḥayrat al-abrār*[46] and ʿAbd al-Raḥmān Jāmī's (d. 1492) *Tuḥfat al-aḥrār*[47] also contain such chapters it seems that by the 15th century, chapters on the virtues of human speech, language and versified texts became an integral part of the "*Maḫzan al-asrār* tradition".

The large number of words and phrases that seem to be Persian calques in the *Qutadġu bilig*[48] would suggest that Yūsuf H̱āṣṣ Ḥājib also had a Persian model or there were several texts that inspired him. However, an exact model containing similar preliminary chapters that are available in the Turkic texts hasn't been found yet. Like the *Qutadġu bilig*, some of the Persian heroic epics composed in the 11th century like Firdavsī's *Šāh-nama*, Īrānšāh b. Abī' l-H̱ayr's *Bahman-nāma* (written between 1082 and 1107), the *Kūš-nāma* by the same author include chapters on intellect (*ḫirad*) and on various stars and planets.[49] Thus it is not without reason to believe that the chapter on the merits and demerits of human speech was not Yūsuf H̱āṣṣ Ḥājib's invention either and he received inspiration from the contemporary Persian *masnavī* tradition to compose his own version of topic in Turkic.

At first sight the differences between the language and wording of the *Qutadġu bilig* and the *Gulšan al-asrār* are striking. While the vocabulary of Ḥaydar H̱vārizmī's *masnavī* is full of Arabic and Persian loanwords and this way it partly reflects contemporary classical literary trends and partly the vocabulary of the "*Maḫzan al-asrār*" tradition, the *Qutadġu bilig* is written in pure Turkic, with only a few Persian and Arabic loanwords. From the almost 3000 words of the poem's vocabulary about 17 percent seems to be loanwords with around 400 of Arabic and 120 of Persian origin.[50]

Many scholars see Yūsuf H̱āṣṣ Ḥājib's pure and simple Turkic style as an expression of his national sentiments. However, there can be another explanation for the purity of his style and for the relatively low number of Persian and Arabic loanwords.

Contemporary Persian narrative poetic texts show a very similar picture as far as Arabic loanwords are concerned. Scholarly studies on the subject revealed that the proportion of lemmas of Arabic origin changed from genre to genre. While in ʿUnsurī's (d. 1040) *dīvān* it reached about thirty-four percent of the whole vocabulary, in epic poetry it was very different,[51] Firdavsī's *Šāh-nāma*, for example, contains a meagre amount of Arabic loanwords

---

[44] Niẓāmī Ganjavī, *Maḫzan al-asrār. Matni-i ʿilmī-intiqādī az rūy-i 14 nusḫa, ed. Bihrūz S̱arvatiyān* (Tehran: Amīr Kabīr, 1389 [2010]) 68–73.

[45] Kātibī Nišāpurī, *Kulliyāt Bibliothéque Nationale*, Supplément Persan, 1487 174b–175a

[46] Alisher Navoiy, *Hayratul abror*, ed. Hamid Sulaymon, Mukammal asarlar to'plami vol. 7 (Toshkent: Fan, 1991) 55–61.

[47] ʿAbd al.Raḥmān Jāmī, *Haft Aurang*, vol. 1, *Silsilat al-ẕahab, Salmān u Absal, Tuḥfat al-aḥrār, Subḥat al-abrār*, ed. Jābilqā Dād ʿAlīšāh, Aṣġar Jānfidā, Ẓāhir Aḥrārī and Ḥusayn Aḥmad Tarbiyat (Tehran: Mīrās̱-i maktūb, 1378 [2000]) 486–489.

[48] For a list of these words and phrases see Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, transl. Robert Dankoff (Chicago: University of Chicago, 1983), 264–267.

[49] Firdavsī, *Šāh-nāma*, ed. Jalāl H̱ālagī Muṭlaq, vol 1 (New York: Bibliotheca Persica, 1987) 4–5; Īrānšāh b. Abī' l-H̱ayr, *Bahman-nāma*, ed. Raḥīm ʿAqīqī (Tehran: Širkat-i intišārāt-i ʿilmī u farhangī, 1370 [1991]), 5–6; Īrānšāh b. Abī' l-H̱ayr, Kūš-nāma, ed. Jalāl Matīnī (Tehran: ʿIlmī, 1377 [1998]), 158;

[50] Nuerjiamali Maimaitiaili, *Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü*, MA Thesis (Yıldız Teknik Üniversitesi, 2003),3.

[51] L. P. Elwell-Sutton, 'Arabic Language, III, Arabic Influences in Persian Literature,' in *Encyclopaedia Iranica* online edition, available at https://iranicaonline.org/articles/arabic-iii (Accessed 31. 10. 2020).

that make up about only 9 percent of the total vocabulary of the poem.[52] It is quite possible that Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib, who must have been familiar with the trends in contemporary Persian poetry, decided to copy the "linguistic purity" of contemporary Persian *masnavī*s and create a Turkic narrative poem that reflects this characteristics of Persian *masnavī*s and has only a little number of loanwords.

As a summary it can be said that both texts were composed heavily relying on the classical poetical tradition as it evolved in Persian literature and they were both conceived at a period when favourable circumstances facilitated the appearance of an audience which could appreciate classical poetry written in Turkic. Though the circumstances were favourable for the establishment of a Turkic classical literary tradition in both cases, the Qarakhanid attempt was not successful. On the other hand, Ḥaydar Ḫᵛārizmī's literary activities heralded a whole new age for Turkic classical poetry. Royal patrons' support to poets composing in Turkic gave an impetus to the development of a Turkic classical tradition during the Timurid period that lead to the establishment of the Chaghatay and eventually the imperial Ottoman branch of the classical poetic tradition.

ОНТОЛОГИЯ ЭТИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ: ОПЫТ ФИЛОСОФСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

Козубаев Осконбай
профессор, Национальная академия наук Кыргызской Республики
Институт философии им. акад. А. Алтмышбаева

Аннотация. *В статье затрагиваются вопросы онтологии этического учения Юсуфа Баласагуни, великого поэта мыслителя средневекового Востока в контексте философской реконструкции его социально-этического наследия с точки зрения современного дискурса. Проблема этической онтологии – это прежде всего вопрос о существе человека, его месте и предназначении в обществе. Ценностные парадигмы идеального социального бытия найден Юсуфом Баласагуни в жизнедеятельности сообщества людей, существующего как гармоничное целое, основанное на справедливость и знание.*

Опорные слова и выражения: *Юсуф Баласагуни, человек, общество, философия, онтология, этика, мораль, нравственность, знание, рациональное.*

Abstract. *The article deals with the ontology of the ethical teachings of Yusuf Khass Hajib, the great poet and thinker of the medieval East in the context of the philosophical reconstruction of his socio-ethical heritage from the point of view of modern discourse. The problem of ethical ontology is, first of all, the question of the essence of man, his place and purpose in society. The value paradigms of ideal social life were found by Yusuf Khass Hacib in the life of a community of people that exists as a harmonious whole based on justice and knowledge.*

Keywords and expressions: *Yusuf Khass Hacib, man, society, philosophy, ontology, ethics, morality, knowledge, rational.*

[52] John Perry, 'Šāh-nāma v. Arabic Words,' in *Encyclopaedia Iranica* online edition, available at https://www.iranicaonline.org/articles/sah-nama-v-arabic-words (Accessed 31. 10. 2020).

Özet. *Bu makalede, ortaçağ Doğu büyük şairi ve düşünürü Yusuf Has Hacib'in sosyo-etik mirasının modern söylem açısından ve felsefi yönden yeniden inşası bağlamında etik öğretilerinin ontolojisi ele alınmaktadır. Etik ontoloji sorunu, her şeyden önce, insanın özü, toplumdaki yeri ve amacının sorunudur. İdeal sosyal yaşamın değer paradigmaları, Yusuf Has Hacib tarafından adalet ve bilgiye dayalı uyumlu bir bütün olarak var olan bir insan topluluğunun yaşamında bulunmuştur.*

Anahtar kelimeler: *Yusuf Has Hacib, insan, toplum, felsefe, ontoloji, etik, ahlak, bilgi, rasyonel.*

До недавнего времени в истории философии Юсуфу Баласагуни не столь повезло, как автору «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») – выдающегося произведения ранней тюркоязычной литературы и самобытного нравственного кодекса человеческого бытия. Вплоть до 70-х годов XX века почти не появлялось работ, специально анализирующих философских воззрений, в том числе этических концептов поэта. Лишь теперь пробуждается позитивный интерес к этико-дидактическим взглядам поэта-мыслителя. Первые исследования показывают, что необходимо посмотреть на этику Юсуфа Баласагуни не просто в историко-философском и в оценочном плане, но и в ретроспективе современности. Таким путем будет достигнута цель философской реконструкции социально-этического наследия мыслителя с точки зрения теперешнего дискурса.

Известно, что для изучения проблем этической онтологии необходима интерпретативная реконструкция нравственного опыта прошлого, так ка в нем заложен то моральный потенциал, который постоянно одухотворяет человеческую жизнь. Основу этической концепции Ю.Баласагуни составляет модель справедливого, рационально-нравственного принципа «Адам бол»-«Будь человеком». Так интерпретировал Юсуф Баласагуни сущность человека через нравственное начало, определяя человека как существо гражданское. Этим самым, Юсуф Баласагуни во главу угла своего социально-этического учения поставил приоритет человека, разгадать его тайну его сущности. Это показывает, что у мыслителя формировалось целостное представление о человеке. Следовательно, проблема этической онтологии - это прежде всего вопрос о существе человека, его месте и предназначении в социуме. Ценностные парадигмы идеального социального бытия был найден Юсуфом Баласагуни в жизнедеятельности гражданского сообщества людей, существующего как гармоничное целое, основанное на справедливость и знание.

И дело вовсе не в том, что нравственность для мыслителя - одно из основных измерений человеческого мира и бытия в целом. Как раз в этой универсализации сферы морали коренятся метафизические издержки «Кутадгу билиг». Но несмотря на абстрактно-идеалистическую онтологизацию этической проблематики и даже вопреки ей, Юсуф Баласагуни оказался довольно чутким к специфике морали, выявил в ней некоторые существенные стороны, отличающие нравственность от иных социальных детерминант человеческой деятельности. Но следует помнить, что Юсуф Баласагуни был прежде всего поэтом, а потому не следует искать в его поэме стройную систему философско-социологических и этических концепций. Тем не менее, сквозь поэтическую оболочку, через иносказания проглядывает богатый и сложный мир социально-этических парадигм автора, который обобщил свой нравственный идеал на примере конкретного общества.

В беседах героев поэмы, в образах которых персонифицируются этические понятия (Кюн Тогды - справедливость, Ай Толды - счастье, Огдульмыш - разум, Одгурмыш - довольство), находят отражение рассуждения поэта об идеальном государстве, о добре и зле, справедливости и несправедливости, счастье, мудрости,

воле и т.д. Надо сказать, что мыслитель интерпретировал эти понятия с позиции разумного гуманизма, придавая морали практическое значение.

Юсуф Баласагуни - видный поэт и мыслитель XI в., жил и творил в период господства династии Караханидов. Он был уроженцем города Баласагун, достигшего в то время высокого экономического и культурного расцвета и бывшего одним из административно-политических центров государства Караханидов. Судя по историческим данным этот город был расположен в Чуйской долине Кыргызстана, неподалеку от территории современного Токмака.

По жанру «Кутадгу билиг» относится к широко распространенным на Востоке сочинениям назидательно-дидактического характера и этико-моралистической направленности. «Поэма Юсуфа Баласагуни, как явствует из ее названия «Благодатное знание», - отмечает крупный знаток этого произведения А.Кононов, - является этико-дидактическим сочинением, написанным с целью указать путь, ведущий к познанию мудрости правления, житейского обихода и обращения с людьми» [1]. Но следует подчеркнуть, что при всей своей моралистической направленности «Кутадгу билиг» не является и не может считаться книгой сухих этико-дидактических наставлений и тщетных поучений. Поэма эта - произведение художественное, в котором анализируется смысл и значение человеческой жизни и определяются социальные обязанности и нравственные нормы поведения человека в обществе.

Среди наиболее важных ценностных достоинств «Кутадгу билиг» следует прежде всего отметить приверженность автора к рационалистической традиции: глубокое уважение к человеческому разуму и знанию, опора на достижения передовой культуры, стремление связать идею и практику, рационально обосновать возможность разрешения всех социальных проблем, переживаемых своими соотечественниками. Однако именно мысль о возможности только лишь мудрыми советами ликвидировать несправедливость и неразумность господствующих общественных отношений, в определенной мере ставит эту поэму в один ряд утопическими концепциями. Но, если судить о поэме как о произведении, не заключающем в себе ничего кроме оторванных от жизни наставлений, то допускалась бы явная несправедливость по отношению к ее автору, который прежде всего обобщил свой нравственный идеал именно в лице реально живущих людей, сохранил реальное, общественное содержание социально-этических понятий. Как справедливо отмечает Ш.Ф.Мамедов и Ю.Д.Джумабаев, не все положения поэмы Юсуфа Баласагуни «следует рассматривать как оторванное, вообще от реальной практики, более того, в своей этике автор нередко проповедует мораль реального человека, описывает его земные переживания и его конкретные стремления к счастью» [2]. С этой точки, зрения морально-этические суждения Юсуфа Баласагуни заслуживают особого внимания. Правда, его социально-этический идеал в условиях средневековья, господства ислама не находил реального выхода в действительность. Но это не означает оторванности взглядов Юсуфа Баласагуни от жизни, а, напротив, оторванность среды от разумной морали. Говоря словами К.Маркса, «разум существовал всегда, только не всегда в разумной форме» [3]. В своем произведении автор отмечает, что не для забвения, а для разумения оставляет он наставления на жизнь. Здесь следует подчеркнуть, что средневековая восточная литература имела свою специфическую особенность: для нее было характерно представление о том, что литературное произведение должно воспитывать читателя. Эта гуманистическая традиция полностью пронизывает творчеств Юсуфа Баласагуни. И идея гуманизма красной нитью проходит по всей структуре «Кутадгу билиг».

Основная сюжетная часть поэмы состоит главным образом из бесед героев друг с другом и их писем, в которых они затрагивают три основные темы: о неотвратимости смерти и необходимости веры о грядущей вечной жизни (не будь беспечным, твори

добро, оставь по себе доброе имя), о тщете мирских соблазнов и необходимости служения богу, о непостоянстве суетных благ и необходимости ценить непреходящее (добро, справедливость, ум, знание и др.). В беседах героев поэмы находят отражение рассуждения самого автора об идеальном государстве, о добре и зле, справедливости и т.д.

Этические воззрения поэта связаны с его социально-политическими взглядами. По его мнению, нравственное совершенство как правителей, так и их подчиненных приведет, в конечном счете, к политическому укреплению государства, повышение его авторитета. В таком государстве основной нормой управления будет разум. В свою очередь, такая система управления, безусловно, ведет к всеобщему счастью и благополучию людей, во взаимоотношениях между членами общества возобладают общечеловеческие нормы морали: дружба, честность, правдивость и др. Недаром поэт уделяет пристальное внимание тому, каково должно быть отношение народа к правителю и отношение правителя к своему народу. Он подчеркивает мысль о том, что, если народ совершенствует свой нрав, то бек также нравственно совершенствуется; если бек нравственный, то он делает добро для своего народа. Как видно, Юсуф Баласагуни в своих социологических взглядах находился на позиции известной утопической тенденции идеального государства, где все члены общества должны быть просвещенными и мудрыми. По мнению поэта, чтобы государственные дела всегда были на хорошем уровне, прежде всего правитель должен быть просвещенным и мудрым, должен обладать разумом и знанием. Небезынтересно отметить здесь сходство утопического проекта идеального для Юсуфа Баласагуни и платоновского идеального государства (полиса), (а у Юсуфа - эл) относительно роли и функции лица или группы лиц, находящихся во главе государства. Если Платон в своем «Государстве» придерживается того, что государственная власть должна принадлежать избранным философам-аристократам, то и Юсуф Баласагуни также видит в правителе прежде всего просвещенного человека. В этом смысле он уходит от традиции, характерной для древнетюркских письменных памятников и фольклору тюркоязычных народов, отражающих условия кочевого образа жизни, в котором еще в значительной степени сохранились черты военно-демократического строя, где под доблестью правителя уразумелись прежде всего его личная храбрость, воинские доблести и знания. А в «Кутадгу билиг» главенствующее значение придается знаниям правителя, его разуму, знакомству с навыками правления - саясат. По мнению поэта, именно с помощью навыков и науки правления улучшится нрав простого народа. Таким образом, одна из основных задач поэмы Юсуфа Баласагуни - изложение принципов, правил и норм поведения правителя и его окружения. Следует заметить, что Юсуф Баласагуни как образованный человек своего времени призывал людей к овладению различными знаниями видя в них *силу,* способную приводить общество к прогрессу. Поэт утверждает, что именно человек с достойным образованием и знанием может достичь нравственного идеала. По его мнению, знание есть маяк, с помощью которого можно верно ориентироваться в сложной жизненной практике. Поэтому, советует мыслитель, необходимо трезво и разумно подходить к овладению знаниями, так как вся доброта приходит от знания. Символика знания в ее многообразных проявлениях широко использована Юсуфом, в частности, говорится о том, что знание – свет, знание - мудрость, знание - счастье. Мыслитель обосновывал важный гносеологический принцип об отсутствии врожденного знания. Знания носят опытный характер, а не наследуются биологически, человек не рождается мудрым, подобно тому как новорожденный не сразу произносит слова, а лишь осваивает знание посредством усовершенствования жизненного опыта. Для поэта знание и образованность есть основные средства обучения человека добродетельным поступкам.

Знание, по мнению поэта, выступает как неотъемлемая часть наиболее цивилизованного общества, определяющая характер поведения, людей и характер правления правителей. Недаром, поэт к людям, не имеющим образование, относился не одобрительна, считая, что все дурные поступки в обществе есть следствия невежества людей. Следовательно, по «Кутадгу билиг», знание есть та сила, с помощью которой можно изменить развитие общества в лучшую сторону. Поэт, как передовой мыслитель своей эпохи, мечтал о том, чтобы силой просвещения установить примирение всех слоев общества как братьев и на основе этого создать справедливое общество. Это - главная задача, вытекающая из социально-этического учения Юсуфа Баласагуни.

В «Кутадгу билиг» изложены мысли поэта и о других нравственных качествах человека. По взгляду мыслителя, человек, кем бы он ни был, прежде всего должен быть всегда человечным, ибо в мире остается вечным лишь человечность. Поэтому он советует, если кто желает, чтобы его имя осталось навсегда добрым, то он должен иметь щедрую человеческую душу и всегда содеять только добрые дела. Под человечностью поэт понимал самые благородные нравственные достоинства. Он говорил, что добрые нравы есть основа для всех добродеяний. По его мнению, есть два вида добра и два вида зла. Первые - добро и зло, заложенные от природы, вторые - приобретенные. Соответственно есть и два вида людей - добрые и злые по природе и добрые и *злые в* зависимости от воспитания, обстоятельств. Здесь наблюдается склонность Юсуфа Баласагуни делить людей на добрых и злых от природы. Он здесь проповедует мысль об абстрактном человеке, либо доброго, либо злого по самой своей биологической природе. По мнению поэта, лишь знатные, родовитые люди могут обладать хорошими моральными качествами, люди же простого происхождения «кара будун» (чернь) способны лишь к дурным поступкам и действуют только под влиянием корысти, зависти и других низменных страстей. Он считает, что у простого народа низкая нравственность, и поэтому они не знают норм и правил светского поведения. Отсюда, хорошие люди - знать, вельможи, а дурные - чернь. Нетрудно заметить, что в этой концепции поэта нашли явное отражение взгляды типичного представителя правящей социальной аристократии.

Ценны размышления мыслителя о справедливости. Именно в этом вопросе ярко проявляется его стремление связать мораль с конкретной исторической реальностью, которое является одной из важных особенностей понимания им морали и ее общественной значимости.

Существенным моментом в социально-этическом мировоззрении Баласагуни является проблема смысла жизни. В его интерпретации смысл жизни человека заключается в активном усвоении им социального опыта предыдущих поколений, в проявлении своей сути в добродетельных поступках состоящую в его духовном и моральном совершенствовании.

В поэме автор размышляет также о простоте и скромности человека, считая их признаками высокой культуры, доброты благородности. По мнению поэта, человек, каких бы вершин он не достиг или каким бы богатством не владел, должен быть скромным и, простым, ибо скромность и простота украшают, делают его добрым и красивым. А от высокомерного, кичливого, и зазнающегося человека люди отворачиваются, эти качества портят, отталкивают от него других. Поэт также считает: человеку, чтобы он достиг наивысшего совершенства, кроме сказанных качеств, необходимо еще много навыков и достоинств. Он должен быть стыдливым, терпеливым, выносливым и т.д. Вместе с тем поэт особо остерегает людей от дурных качеств. Например, человек не должен поддаваться излишним желаниям и страстям, ибо они сбивают человека с истинного пути. Опасна для человека страсть к богатству, от которого он может потерять свою человечность. В поэме автор беспощадно бичует

также кляузников, корыстолюбцев, лицемеров, считая их самыми низкими людьми в обществе. Поэт предупреждает, что наиболее опасными пороками этой категория людей являются стяжательство и лицемерие. Поэтому, советует мыслитель, оберегайте себя от двух категорий людей: первые - кляузники, клеветники; вторые-лицемеры, стяжатели.

У поэта имеются свои суждения и по другим морально-этическим проблемам. В частности, об отношении старших к младшим и, наоборот, о патриотизме, о семейном воспитании, о любви и т.д.

Таковы некоторые характерные черты этической онтологии Юсуфа Баласагуни. Краткий анализ показывает, что поэт проповедовал прежде всего гуманизм разума и призывал людей к справедливости и образованности. Гуманистическая направленность мировоззрения поэта отражается во взглядах на общество и человека: гармоническое развитие способностей индивида, его ориентированность на разум, осуждение социальных и нравственных пороков, принцип разумных потребностей в обществе. Нравственность у Юсуфа Баласагуни обосновывается разумными силами человека и, таким образом, он строит свою этику в основном на рационалистической основе. По сути дела поэт-мыслитель в художественной форме показал взаимосвязь общества и личности, сделал попытку осмыслить нравственные нормы и ценности общества. Для него был характерен напряженный поиск в сфере морали, стремление к выявлению социальной природы и сущности человека.

Резюмируя сказанное об универсальности этического наследия Юсуфа Баласагуни, можно утвердительно констатировать известную истину о том, что прошлое есть ключ к пониманию настоящего. Наше настоящее безусловно зиждется на положительном социальном опыте прошлого и на рациональном осмыслении его. Сохранить и развить опыт предков, в том числе и бесценную этическую онтологию Юсуфа Баласагуни с точки зрения философской реконструкции - неоспоримая задача нашего времени.

Использованная литература:

1. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. –М., 1963. С. 506.

2. Джумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX-XVв.в. –М., 1974. С. 96-97.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.1. С. 380.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” – ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ҲАРБИЙ НИЗОМНОМАСИ

Дадабоев Ҳамидулла

филология фанлари доктори, профессор,

Исломова Барно

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

2-курс магистранти

Аннотация. *Мақола “Қутадғу билиг”да қайд этилган ашёвий материаллар мисолида асарнинг Қорахонийлар давлатида мавжуд бўлган ҳарбий таълимот ва назарияни ўзида мужассам этган низомнома эканлигини таъкидлашга бағишланган.*

Таянч сўз ва иборалар: *туркий сулола, ҳарбий кучлар, мудофаа қобилияти, жанггоҳ, илғор қисм, айғоқчи.*

Аннотация. *В статье на примере фактических материалов, зафиксированных в «Кутадгубилиг», это произведение рассматривается как военный устав государства Караханидов.*

Опорные слова и выражения: *тюркская династия, военные силы, оборонительная способность, поле битвы, авангард, разведка.*

Abstract. *The article deals with the using the example of factual materials recorded in the KutadguBilig about military doctrine and theory existing in the Karakhanid State and it is considered as a military charter of the state of Karakhanids.*

Keywords and expressions: *Turkic dynasty, military forces, defensive ability, battlefield, vanguard, intelligence.*

X асрнинг охирида Шарқий Туркистон, Еттисув ва Кошғарда Қорахонийлар давлати юзага келди. Ушбу туркий сулоланинг кучли зарбаларига дош беролмаган Сомонийлар салтанати 999 йилда Мовароуннаҳрда сиёсат саҳнасидан кетишга мажбур бўлди. Айни шу даврда турли лаҳжалар ва шевалар асосида қардош туркий адабий тиллар, чунончи, ўзбек адабий тили шаклланишнинг навбатдаги босқичига қадам қўйди.

Пойтахти Ўрдукент (Кошғар), йирик марказлари Қузўрда (Баласоғун), Ўзкент, Самарқанд сингари шаҳарлар саналган давлат Юқори Чиндан то Каспий денгизигача ёстанган бепоён майдонни ўз тахти фармонига киритди, бу ҳудудларда илм, фан, маърифат, маданият янада ривожланди, талай фалсафий, диний, илмий, маърифий, ахлоқий асарлар дунё юзини кўрди. Табиий, бундай кенг минтақада марказлашган, мутлақ ҳукмдор қўл остига бирлашган феодал мамлакатни барпо этиш, уни ҳар томонлама мустаҳкамлаш, бошқариш, жамиятда мавжуд қарама-қаршилик, зиддиятларга чек қўйиш, қудратли ҳарбий кучларга эга бўлиш сингари вазифалар бошқа давлатлар каби Қорахонийлар олдида турган, амалга ошиши ҳаддан ташқари мураккаб ва қийин орзу эди. Мана шундай кезда, Қ.Каримов эътироф этганидек, давлатни идора қилиш йўл –йўриғи, сиёсати, қонун-қоидалари, шунингдек, халқнинг расм-русумлари, одатлари, ахлоқ тамойилларини ўзида мужассам этган низомнома, қомус сифатида баласоғунлик Улуғ Хос Ҳожиб унвонига муносиб топилган Юсуфнинг "Қутадғу билиг" асари майдонга келди (2.7). Маълумки, ҳар бир давлатнинг мудофаа қобилияти унинг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, илмий ва маънавий имкониятлари негизида шаклланади. Давлат мудофаа қобилиятининг энг муҳим соҳаси унинг қуролли кучлари ҳисобланади.

Қорхонийлар салтанатида ҳарбий таълимот ва ҳарбий назарияга фавқулодда аҳамият қаратилгани "Қутадғу билиг"да яққол аксини топган. Таъкидлаш жоизки, асарнинг 27-37- боблари давлат қурилиши ва бошқаруви усуллари хусусидаги назария ҳамда пандларга бағишланган. *"Ўгдулмиш элигга саркарда, сипоҳсолор қандай бўлиши кераклигини айтади"* сарлавҳали 30-бобга Қорахонийларнинг ҳарбий низомномаси тарзида баҳо бериш ўзини тўла оқлайди. Зеро, бобда давлат ҳудудий бирлигини таъминлаш, ташқи кучлар таҳдидини бартараф этиш, эл-юрт чегараларини ҳимоя қилишга қодир қўшин (*sŭ, erät, čerig*)ни таркиб топтириш, уни қурол-яроғ, аслаҳа(*tolum*) билан таъминлаш сингари стратегик, жанггоҳни танлаш, унда лашкар сафларини тартибга солиш, жанг олиб боришда турли усулларни қўллаш каби тактик омилларга жиддий эътибор берилган (1. 16-26).

Элни идора қилиш, унинг мустаҳкамлиги, туб илдизи икки нарса, яъни халққа (*bodun*) адолат бахш этиш ҳамда қўшинни вақтида маблағ*(mal)* билан таъминлаш зарур саналган. Зотан, қайси ҳукмдор лашкарни маблағ билан таъминламаса, аскарнинг қиличи зинҳор қинидан суғурилмайди, ваҳоланки, қуролли кучлар билан ҳукмдорнинг қўли балад келади, бундай кучга эга бўлмаган раҳбар элни сақлай олмайди. Қуролли кучлар юртнинг посбонидир, бундай соқчилар бор экан, эл-улус эмин-эркин ҳаёт кечиради, хафву хатардан холи яшайди.

Давлатнинг ҳарбий қудрати, жанговар қобилиятининг талаб даражасида бўлиши кўпдан-кўп жангу жадал(*toquš*)ларда суяги қотган, ёв(*yaγï*)ни тор-мор этишда донғи (*kű, jaw*) кетган Юсуфнинг назарида бир қатор омилларга боғлиқ бўлган.

Биринчидан – лашкарни бошлаш, тартибга солиш, ғаним кучларини маҳв этиш ўта шарафли, айни чоғда ўта масъулиятли ва оғир вазифа бўлиб, унга етук, зийрак, пишиқ (*qurč*), чидамли*(qatïγ)*, ботир (*alp*), мард (*toŋ yűräk*), очиқ қўл (*aqï*), хулқи барқарор кишилар лойиқ деб қаралган. Лашкарбоши *(sű baši, sű bašlar, sipahsalar*)нинг қўрқмас ва жасоратли бўлиши зарур бўлган. Чунки юраксиз лашкар лашкарбошининг жасоратидан ибрат олади, юракли, баҳодир журъатсизларга бош бўлса, барча кишилар юракли бўлади. Очиқ қўл, сахий аскарбоши атрофида сара жангчилар (*er ödrűm),* баҳодир ва мардлар *(ersig erän)* йиғилади, эл-юрт йўлида жонларини фидо қилади. Ўта довюрак*(kökűzlűg*) ва ақлли *(öglűg),* юракли ҳамда жасур *(köŋűllűg)* саркарда шу билан бирга ор-номусли (*uwutluγ)* бўлади, ор-номусиучун душман билан тўқнашади, санчишади, ўч олишдан қайтмайди, ҳалокатга учраса ҳам урушуб, курашиб жон беради.Юраксиз (*uwutsuz),* қўрқоқ (*qorqlïq)*лашкарбоши черигни бузади, чериг бузилса, ёв ҳужумга ўтади,натижада, лашкар парокандаликка юз тутади, ундан сабр-матонат юз ўгиради.

Қўшин манзур хулққа эга, кўнгли очиқ саркардани маъқул кўради, уни қадрлайди, аксинча, тили аччиқ, жаҳолатли киши аскарни ўзидан қочиради. Мутакаббир аскарбоши ғафлатда қолади, ғофиллик уни охир барбод қилади. Лашкарбошининг салобатли, хушрўй, номи чиққан, донғи кетган, машҳур бўлишига алоҳида диққат қаратилган. Зотан, шон- шуҳратли кишиортидан лашкар аҳли эргашади, унга ишонади, буйруғини бекаму-кўст бажаради.

Иккинчидан – саркарданинг ҳиммати улуғ, тунларни бедор ўтказиш, аскарларга бериладиган озиқ-овқати мўл-кўл, курол-яроғи, минган тулпори унинг эришганмартабасига мос тушишизарур ҳисобланган. Саркарда қилажак ишларини олдиндан ишлаб чиқилган пухта режага таянган тарзда амалга татбиқ этиши, сўзи билан амали мос келиши,ёлғондан йироқ юриши, бахилликдан қочиши, шижаотли, жанг олиб боришда макр-ҳийла*(al)* қўллаши, лашкарни шаҳдамлик билан ҳаракатлантира олиш истеъдодига эга бўлиши талаб қилинган. Бундай қўмондоннинг қўшинни бошқариши муваффақиятлар гарови сифатида белгиланган.

Учинчидан – қўшиннинг сони иложи борича оз бўлиши, у асосан сара жангчилардан ташкил топтирилиши, сара жангчилар зарур курол-аслаҳа билан тўла-тўкис таъминланиши давлат сиёсатининг диққат марказидан ўрин олган. Лашкарнинг меъёрдан ортиқлиги бебошликка, тартибсизликка, бебошлик ва тартибсизлик эса ўз навбатида аскарларнинг қўрқоқликка, журъатсизликка олиб келиши эҳтимолдан холи бўлмаган. Беҳисоб муҳорабаларда чиниққан, кўплаб зафарлар қучган лашкарбоши учун тўрт минг аскар етарли бўлган. Зеро, бетартиб кўп аскардан тартибли, интизомли оз аҳли жанг яхши. Қолаверса, улкан лашкарни бошқариш муайян муаммолар, қийинчиликларни туғдиради, талайгина бузуқлик ҳамда бошбошдоқликларнинг содир бўлишига замин яратади.

Тўртинчидан – ёвга қарши отланган аскарбоши душманни синдирувчи, мағлуб этувчи кишиларни ўзига яқин тутиши керак бўлган. Зеро, жангнинг қандай якунланиши

айнан қаҳрамон, мард аскарларнинг саъй-ҳаракатига боғлиқ бўлган. Юруш чоғида илғор қисм *(yäzäk*) ва айғоқчи гуруҳ (*tutүaq)* таркиби сара, тажрибали жангчилардан танланиши, айғоқчилар келтирган маълумот асосида илғор қисм ғанимга зарба бериши, қўшиннинг бош кучлари соқчи отлиқ қисм (*yortuү)* билан эҳтиёт қилиниши, аскарий сафлар бир-биридан узоқлашиб кетмаслиги, лашкаргоҳ (*tűšűn)* танлашга алоҳида эътибор қаратилиши, у соқчи отлиқлар гуруҳи билан эҳтиёт қилиниши, хушёрликни қўлдан бермаслик, ғафлатда қолмаслик сингари вазифалар белгиланган.

Бешинчидан – жанггоҳни танлашда унинг мустаҳкамлиги, текислиги, ўт ва сув манбасига яқинлиги муҳим саналган. Қўшин маъракагоҳда тартиб билан жойлашгач, унинг атрофи иҳота қилиниши, тил олдирмаслик, яъни лашкарнинг адади, оз-кўплигидан ёвнинг маълумотни қўлга киритишига йўл қўймаслик, ўз навбатида, айғоқчилар йўллаб, ёв лашкаридан унинг сонини аниқлаш, жанголди тактикасини билиш мақсадида тил*(tïl)*олиш зарур ҳисобланган.

Олтинчидан – душманни енгиш(*sančïš)*да икки усулдан унумли фойдаланиш кўзда тутилган. Энг аввал ёвга нисбатан ҳийла *(al)* қўллаш, сўнг соқлик ва ҳушёрликка қатъий риоя қилиш талаб этилган. Зотан, соқ ва ҳушёр киши, шубҳасиз, ўзи бошқараётган қўшинни эҳтиёт қилади, ғанимга кулфатлар келтиради. Ёв кучлари миқдор жиҳатдан ортиқ бўлган тақдирда, уни биринчи бўлиб ҳужумга ташланишга мажбур қилиш маъқул топилган. Чунки ҳужумга отланган тарафнинг доим кўп талофат кўриши ҳарб санъатида исботини топган. Ғаним билан ярашишнинг имкони пайдо бўлган кезда ундан истифода этиш, сулҳ(*yarašүu*)га келишнинг чораси бўлмаган пайтда совут кийиб (*yarïqlan-),* белни маҳкам боғлаб олишиш тавсия этилган. Мабодо, ёвни мағлуб этиш*(basүu*)нинг иложи топилмас экан, элчи(*yalawač)* юбориб, битимга келишни таклиф қилиш, ғаним ён бермасдан, қасд қилишни давом эттирса, вазиятни чўзмай, қўшинга бош бўлиб, уларни ғалабага рағбатлантирган ҳолда саваш(*toquš)*га кириш зарур саналган.

Еттинчидан – жанг бошланиши билан ёвга алангадек ёпирилиш, олдиндан ўйлаб қўйилган режанинг ошкор бўлмаслигини таъминлаш, уни душман пайқаб қолишидан эҳтиёт бўлиш, шикастга учрамасликнинг олдини олиш учун жангни жўзмаслик, уни пайсалга солмаслик зарур ҳисобланган. Саваш пайтида пиёда ёйчи (*yadaү oqčï)* лардан ташкил этилган қисмни пистирма(*pusuү)*га қўйган саркарданинг сафнинг олд*(alïn)*идан ўрин олиши, аскарларга далда бўлиш мақсадида жуда жанговар (*yaүïčï),* ўта тадбиркор (*ersig),* ёши улуғ (űrűŋ), тажрибали баҳодирларни қўшиннинг олдинги қаторига, қизиққон, тез, айни чоғда, ур-йиқитда баъзан ўзларини йўқатиб қўйадиган кичик ёшдаги аскарлар (*kičig qur yigit)*ни уларнинг ортига, ишончли, синалган кишиларни эса ясолнинг ҳам олд*(öŋ),* ҳам орт(*kedin*)ига жойлаштириш ўзини оқлаган.

Ҳар икки томон сафлари бир-бирига рўпара келиб, ғаним ҳужумга ташланганда унга муносиб равишда курашишга қодир ўғлонларни жангга киритиш, яқинлашаётган душманни энг аввал узоқдан ўққа тутиш, сафлар аралашиб кетгач, найза (sűŋű),шамшир *(qïlïč),* ойболта *(baldu)* билан уришиш белгиланган. Жанг натижасини аксарият ҳолларда паҳлавон, ботир, мард аскарларнинг шахсий матонати, шижоати, қаҳрамонлиги ҳал қилган. Шу боис қўрқмас ботирларга ўзгача ҳурмат-эътибор қўрсатилган.

Саккизинчидан – сиқувга бардоши қолмаган ёв ўрнидан силжиган, яъни жанггоҳдан юз ўгирган кезда қараб турмасдан уни таъқиб этиб, изидан бориш, қувиб етиш, қўлга тушириш ёки бутунлай яксон қилиш, шу билан бирга, ўзидан асир олдириб қўймаслик чораси кўрилган. Фирор йўлини тутган душман изидан узоқ бориш айрим ҳолларда панд бериши мумкин бўлган. Зотан, асосий қисмлардан йироқлашиб кетган таъқибчи гуруҳ ўз сафларини қайта тиклаб, қарши ҳамлага ўтган ғаним олдида танг

аҳволга тушган, чарчагани, толиққани боис унда асосий қисмларга қўшилиш эҳтимоли пасайган.

Тўққизинчидан – жангларда матонат, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган кишиларни муносиб тақдирлаш, уларга турли инъомлар бериш,олтин, кумуш ва моллар улашиш, кўпчилик олдида уларни мақташ, мансаби, рутбасини кўтариш, турли лавозимларга тайинлашга жиддий эътибор берилган. Инъом, мукофатга муносиб топилган, алқанган марднинг қўли доим баланд бўлган, бошқалар ундан ибрат олган.

Ўнинчидан – муҳорабада яраланган, жароҳат олган (*balïqmïš)*ларни даволаш, асир тушган*(bulun)*ларни эваз бериб қутқариб олиш, ҳалокатга учраган(*ölmiš)лар*нинг ҳурматини жойига қўйган ҳолда дафн қилиш, уларнинг ўғил-қизлари бўлса, ҳақини бериш давлатнинг бурчи тарзида тан олинган. Бундай марҳамат, эътибор сарбоз*(erät)*ларнинг севинчи, эл-юртга, қолаверса, лашкарбошига нисбатан ишончининг ошиши, жанг пайтида ширин жонининг фидо қилинишига ҳам турки бўлган.

Хуллас, ҳарб ишининг сир-асрорларидан олий даража воқиф бўлган Юсуф Хос Ҳожиб томонидан бундан 950 йил бурун таълиф этилган “Қутадғу билиг” Қорахонийлар салтанатида ҳарбий санъатнинг сиёсат даражасида бўлганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка.-Ташкент: Фан, 1990.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Қаюм Каримов.-Тошкент: Фан, 1971.
3. Yusuf Xás Hácib. Qutadɣu bilig. II Jild. –Toshkent: Jahon print, 2011.

ЮСУФ БАЛАСАҒУНИЙНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” КИТОБИДАГИ АДОЛАТ, БАХТ, АҚЛ, ҚАНОАТ ТУШУНЧАЛАРИ

Ибирайим Азимхан
М.Әвезов номидаги Жанубий Қозоғистон университети филология факультетининг декани, филология фанлари номзоди, доцент

Жамирова Улмекен
М.Х.Дулати номидаги Тараз маданият университетининг доценти, педагогика фанлари номзоди, "Психология ва педагогика" кафедрасининг мудири

Аннотация. *В поэме "Кутадгу билиг" изложены эстетические и морально-этические проблемы средневековья. Человечность, знания, разум, интеллектуальность, умение удовлетворяться в быту, изложенные каждой главе поэмы и сегодня в народной педагогике не утратили своей актуальности.*

Abstract. *The poem "Kutadgu bilig" expounds the authentic and moral-ethical problems of the Middle Ages. Humanity, knowledge, reason, intellectuality, the ability to be satisfied in everyday life, set out in each chapter of the poem, have not lost their relevance in folk pedagogy today.*

Özet. *"Kutadgu bilig" şiiri, Orta Çağ'ın otantik ve ahlaki-etik sorunlarını açıklar. Şiirin her bölümünde ortaya konan insanlık, bilgi, akıl, entelektüellik, günlük yaşamda tatmin olabilme yeteneği, bugün halk pedagojisiyle ilgisini kaybetmemiştir.*

"Қутадғу билиг" – миф-афсона тарзида баён этиладиган донолик сўз, насихат ва ибратдир. Достон воқеаси ўша даврдаги Иссиққўл, Еттисув, Қошқар ўлкасида бўлган ҳақиқатга боғлиқ ҳолда кўрсатилган.

Ю.Баласоғунийнинг достони сиёсий ва таълим-тарбиявий, панд-насихат тарзидаги трактат асар. Унда инсоннинг ўзини ҳукуматда, уйда қандай тутиши кераклигидан бошлаб, хонлар ва бекларнинг ўз қарамоғидаги ҳар бир жамоавий тузумларга қандай таъсир этгани ҳақидаги масалалар юритилади. Идеяси томонидан достон иъмонлилик, эзгулик рухида ёзилган асардир.

Поэманинг долзарб сарлавҳаси, олға қўйган мақсадва вазифаси халққа қутлуғ умр тилаш, бахтли, адолатли жамият тузиш. Шундай гуманистик муродларни юракка етказиш мақсадида Юсуф Баласоғуний асарининг асоси этиб Адолат, Давлат (Бахт), Ақл, Қаноат каби тўрт эзгу хосиятларни олган. Достон шу тўрт хосиятларнинг суҳбатидан ташкил топган. Тўртталаси – Қутадғу билиг деганидир. Бири – тўғри, одил ва қаттиққўл тартиб, қонун. Энг катта бошлиқ ҳам шу, Адолат –Кунтуғдини Элик (хон ўрнига қўйган). Ўзига-ўзи берган характеристикада:

Ярқираган кунни кўр ва кўр мени,
Кун сўнса агар, тирикчилик ўлгани
Шу сингари менинг ҳар бир қилиғим,

Одил қонунни чала олмас қуруғинг, – дейди. Айнимайдиган адолатини одил тарзда фахр этади.

Иккинчиси – бойликнинг ўзи, яъни омад ва давлат. Бу Кунтуғди Элик амирнинг вазири, исми Ойтўлди. Қонуннинг бош вазири мана шу қут-Давлат. Ўзини-ўзи

Мен ҳам ой каби янгиланиб тураман,
Бирда борман, бирда жумбоқ маконим деб айтади.

Учинчиси – Ақл, бу вазирнинг боласи - Ўғдулмуш. У - ақл-ўй, билимнинг тушунчаси.

Тўртинчиси – Қаноат, рахм. У вазирнинг қариндош акаси- Қаноат. Сифолик, қанаатлилик, ўлимни унутмаслик ҳақида.

Мана, шуларнинг орасида ақл билан суҳбатда ҳар хил ҳаётий масалалар сўз бўлиб, аниқ- аниқ акс эттирилади. Ҳар бир сўзда, байтларда одамзод учун тарбиявий аҳамияти катта қоидалар айтилади.

Файласуф шоир нима қилсак, бахтли замон келади?, нима қилсак қутлуғ мамлакат қурамиз?, одам қандай, замон қандай бўлиши керак? деган саволларга тинмай жавоб излайди.Чин бахтнинг кўзини одамгарчиликдан, ғамхўрликдан, билим билан адолатдан излайди.

Адолат, Давлат, Ақл, Қаноат – тўрт қаҳрамон, тўрт философик категория. Ҳаётнинг барча воқеалари ҳам шу тўрт тушунчадан пайдо бўлади. Тўртталасининг ҳар қайсисига таъриф беради. Ҳар бирининг эзгуликлари ва вазифаларини таърифлайди. Қадимий психик кескин. Уламолик билан шоирликнинг бирдан бир илҳоми мана шу ерлар. Ҳаммасидан муҳим хусусият, дуниёдаги тирикчиликнинг кунидай-Адолат, адолатли қонун. Достонда ҳам зотига хос хон, амир ҳолатида тасвирланади.

"Сўз боши – Кунтуғди Эликнинг ўзи" номли дастлабки бўлимнинг бирида шоир улуғ эл бошчисининг, адолатнинг тасвирини турли йўллар билан (автор ремаркаси, қаҳрамон сўзи, уламо фикри орқали) тасвирлайди.

"Эли яқин - соқ, қироқи одамнинг,
Гўри яқин –қайғусиз нодоннинг!"

Бекликдан эр топар эди бахт қанча,
Элнингишини кишилик билан бажарса!

дегани каби байтлар ила эзгу бекнинг, эзгу бошчининг қандай бўлишини айтади. Албатта, X-XI асрнинг ўзида эл бошқарув, мамлакат бошчиси ҳақида бундай аниқ, ҳаёт воқеаларидан пайдо бўладиган таъриф бериш осон эмас. Унинг ўзи шоир тили билан, фикри билан, ўй ва туйғу туғилиб, муҳим ўзгачаликлари билан хулоса қилинган. Шоир ҳаёт кечирган замоннинг ижтимоий ривожланиш даражасини шундан пайқаймиз.

Адолат, одил бошчи образи достоннинг бошидан охиригача узилмай давом этади.

Қонун олдида бари бирдай мен учун.
Кўсем одил.Бўлмайди ҳечбир шартнома.
"Адолат" - қут Қут қуроғи кичиклик.
Адолатнинг моддаси–ҳақиқий кишилик!" - дейди уламо.

Шу билан бирга:

Беклари эссиз бўлмагунча қадимда,
Эссизлардан кўзи очилмас элида.
Бош кўтарса ёмон: яхши хўрланар,
Бош кўтарса яхши: ёмон йўрғалар.
Бўлса беклар эзгу, қутлуғ хўрдали,
Бари ҳам эзгу, қорача тўқ бўлгани.

Бу Баласоғунийнинг энг ноёб асари. Яъни, яхши бек, эзгу бошчи ёмонни ҳам яхшини ҳам эзгуликка, баракага бошлайди. Эзгу бекнинг юрти ҳам тўғри, йўли ҳам, хулқи ҳам тўғри. Беклари эзгу, беклари эсли элда эссизлик йўқолади, халқи бойиб, қут-баракага ўранади. Тоифани улуғлик билан бошқарган бекнинг беклиги ҳам улуғ, эли ҳам бойдир.

Адолат умумий одиллик, ҳақиқат идеяларига боғланса, Давлат, Қаноат, Ақл, сабрлилик каби хусусиятлар билан ёндоша тасвирланган.

Бахт-давлат. Қут-барака одам боласининг бахти билан тағдири. Талай-талай афсоналардан, эртаклардан думалоқ бошли бандага шунчалик таниш тушунча. Қутлуғ умрнинг чин маъноси тўғрисида бироз ўйлар Ойтўлди оғзидан айтилади:

Тўғри сўз бўл, ёмонликдан безгайсан,
Тўғриликнинг асосида- бахту-қут.
Яхшилик қил, ёмонликдан безгайсан,
Шунда эзгулик келар, излаб кезмайсан! – деб ўғли Ўғдулмушга насиҳат қилади. Шу насиҳаттаги

"Зинокорлик, шаробзаҳрин теккизар,
Йўқчиликнинг йиртиқ тўнини кийгизар,"
"Ичимликдан мол-давлатинг сочилар,
Зинкорнинг ор-уятиочилар,
Шароб ичма, ҳаромдан бўй тозала,

Ёвуз бўлма, зинокорлик ясама" деган йўлларда авлод олдидаги ҳаёт ҳақиқатидан қолдирган насихат.

Достондаги ўй-фикрлари турли боб, бутун асар мазмунини кўрсатадиган қаҳрамон – Ақл. Адолатга бутун ҳаёт мазмуни элни қандай бошқариш кераклигини, вазир, беклар, ошпаз, аскарбоши, хизматчи қандай бўлиши кераклигини, чўпон, ёлчи, шоирлар билан, олим, отарчилар билан қандай мулоқотда бўлишни, қандай аёлга уйланиш кераклигини Ақл (Ўғдулмуш) ўргатади. Элик айтди: -Қулоғинг сол, эй, ўғлим!

Айтчи менга буриб тоза ниятинг.
Не фойдали? Не фойдасиз элингга?
Эзгуликнинг калити не? Сен ўйла?
Элик бегим!- деб Ўғдулмуш сўради,

Кишиларнинг кўсеми сен, билимли!
Екі Икки оламда кишиларга- керагинг,
Эзгу қилиқ, тўғри қилиқ - дер эдим.
Иккинчи - уят, учинчиси - одиллик,
Шу уччови бахт - давлатинг баринининг.

Ақлга ёндош умрнинг ўткинчи қизиғи билан тортишидан воз кечган Ўғдулмуш (Қаноат) ҳам ўз моралидан, ўзининг тутган принципидан кетмайди.

Қорнинг тўйса икки кунга етади,
Кийсанг бир тўн икки йилга етади.
Иккови учун ўз-ўзимни қул қилиб,
Хизмат қилсам ярашарму, бу қилиқ?
Кимнинг тоза бўлса оғзи, томоғи,

Гуноҳдан пок бўлар, тоза жони, – деб Қаноат одам бандасини, улуғни ҳам, кичикни ҳам одиллик, қаноатчилик идеялари ҳозирги қайси халқда ҳам, миллий онгида ривожланган барчамизга аён кишилик хусусиятлари билан ўзакдош. Юсуф Баласоғуний аталган мангулик хосиятларнинг ҳеч қайсисини ҳам ортиқ баҳолаб, шунга қараб чалғимайди. Бир-биридан узоқроқ, умуман қарши бормайди. Шундай ажойиб пропорция билан, шундай боғлиқлик билан ҳар бирининг хусусиятига тенг тушунинглар дегани бўлса керак.

Юсуф Баласоғуний ўз асарининг ўзаги сифатида Адолат, Бахт, Ақл, Мўлчилик каби хосиятларни олган. Адолатни у «Кунтўлди» деб атайди да, унга мамлакат бошчиси бўлишини ундайди. Бахтга «Ойтўлди» деган мансаб бериб, вазирлик хизматини беради. Ақлга "Ойтўлди деган исм" бериб, вазирнинг боласи (Ўғдулмуш) бўлишни айтди. Мўлчиликка "Етакловчи" деган ном берибвазирнингукаси (Ўғдулмуш) бўлишга маслаҳат беради. Мана, аталган адолат, мўлчиликка ўзаро суҳбат, ўзарофикр алмашишга киришади. Ўзаро ҳангома айтади.

Шундай улуғ мақсатни мурод этган шоир шу поэмаси улкан-кичикни "Тилнинг фойда, зиён келтиришдаги хизмати", "Фойдали ақл-маслаҳат ҳақида сўз", "Ойтўлдининг амир Кунтўлдига хизматга келиши", "Бахтга, яхшиликка бошлар ҳаракати билан ёмон қилиқлар", "Ойтўлдининг амиргақўйган саволлари", "Амирнинг Ойтўлдига жавоби", "Ойтўлдининг ўғли Ўғдулмушга берган маслаҳати", "Ўғдулмушнинг Амирга қандай хизматга келганлиги ҳақида", "Ўғдулмушнинг амирга илм, билимнинг ўзгачаликлари ҳақида айтиши", "Сарой одамларининг ўзини қандай тутиши кераклиги", "Элчиликка борар инсоннинг қандай бўлиши ҳақида", Амир хизматкорларининг ҳуқуқи ва вазифалари", "Юқори лавозимли одамлар билан мулоқот қила олиш кераклиги ҳақида", "Уйланиш ва бола тарбияси", "Тўйга чақириш ва Бориш ва бормаслик масаласи ҳақида", "Ўғдулмушнинг туш кўриши", "Ўғдулмушнинг кўрган тушини таъбири ҳақида" деб аталадиган турлимавзуларни ёритадиган 70-дан ортиқ бобдан иборат.

Юсуф Баласоғунийнинг "Қутадғу билиг" достонида аталган асарнинг айрим бобларидан машҳур Ўтрор уламоси абу Наср ал Фаробийнинг "Меҳрибон шаҳар аҳолисининг кўзқарашлари" номли трактати билан ёндош келадиган, бетакрор одамзот жамияти бўлишини соғинганига гумон йўқ.

Бундай масаланинг барчаси тақаб келганда, этика-сиёсий масалаларга бағишланган. Мамлакат қурилиши тўғрисида ўйлаш, эл бошқарув турларини тасвирлаш, этик ва сиёсий вариантларни белгилаш, бошчининг ва югунувчининг қандай тайинланганлигини аниқлаш, озғин жамиятни синаш-мусулмон шарқида даставвал ал Фаробий кўтарган масалаларнинг тўплами эканлиги аниқдир. Бу масалаларни ечишга келганда эса, ал Фаробий ўзининг қанчалик ижтимоий- сиёсий уламо эканлигини кўрсатади.

Ал Фаробий билан Юсуф Баласоғунийнинг адолатли одам, адолатли бошчи ёки ғамхўр мамлакат ҳақидаги идеяси – хаёл. ал Фаробий ва Юсуф Баласоғунийҳам бундай идеянинг юзага ошишига ишонишмаган, сабаби у ҳусусиятларни ҳаммасини ўз бўйига сингдира олган фалсафий бошчини топиш қийин эканлигини тушунишган.

Х.Сүйинишалиев айтганидай, "Қутадғу билиг" Ўрта аср ёдгорликларининг энг кўламдори ва кўркамлиги тарафидан тадқиқотчиларини ҳайратда қолдирган адабий гўзал асар. Ўрта Осиё билан Қозоғистон тупроғини макон этган туркийларнинг ва уларнинг маданиятининг ёруғ юлдузи дейишга арзийдиган ноёб мерос. Бу ўлканинг бир вақтлар макон этган маданиятини танитадиган тарихий гувоҳ, ажойиб ёдгорлик. Ўрта асрдаги кўплаган уруғ, қабила тилларини бир изга солиб, ривожланишига, адабий тилнинг пойдеворини қалашга достоннинг қўшган ҳиссаси кўп. Туркий адабий тилининг обрўсини ошириб кейинги адабиётга ҳамтаъсири бўлди.

Демак, поэманинг долзарб сарлавҳаси, олға қўйган мақсадва вазифаси халққа қутлуғ умр тилаш, бахтли, адолатли жамият тузиш. Шундай гуманистик муродларни юракка мазмунли суҳбат, маъноли фикрлар билан етказиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсуф Баласоғуний "Қутадғу билиг", Алмати 1997й.
2. Егеубаев А. "Кишилик китоби", Алмати 1998 й.
3. Кононов А.Н. "Поэма Юсуфа Баласагунского "Благодатное знание", в книге Ю.Баласагунский "Благодатное знание". М., 1983г.
4. М.М.Мирзахметов, Кошербаева А.Н., "Қутадғу билиг" достонининг маъноси"// Қозоғистон мактаби. - 2004. №7, Б.23-28.
5. Сүйинишалиев Х.Ж. Қозоқ адабиётининг тарихи, Алмати, 1998й.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ДАВЛАТЧИЛИК ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ НЕГИЗЛАРИ

Абдуқодир Зоҳидий
фалсафа фанлари номзоди

Аннотация. *Илмий ахборотда Юсуф Хос Ҳожибнинг давлатчилик фалсафий таълимоти негизлари таърифлаб, хулосалаб берилади. Давлат, сиёсатнинг ижтимоий адолат, қонунчилик, оқилона давлат тузиш ва уни бошқаришнинг Тангри томонидан берилиши, унинг қоон қўли, дасти иродасида эканлиги, умуман Ю.Х.Х.нинг фалсафаси асослари: Борлиқ, дунё ва унинг қонунларини билиш, бахт-саодатлик, эзгу-осуда ҳаётга, охиратда эзгу ажримларга эга бўлишнинг қадимги турклардаги ўзига хос тушунча, атама, истилоҳ, категориялари асослаб берилади.*

Таянч сўз ва иборалар: *Хос Ҳожиб, тойонғу, элиг, тугал эр, будун, қоон, билиг, Қутодғу билиг, фаровонлик, бахт-саодат, давлат, сиёсат, идора ва бошқарув.*

Аннотация. *В научном сообщении исследуется основы философского учения Юсуф Хос Ходжиба о государственности, сделаны выводы о государстве, политике, социальной справедливости, благоденствия, законах, рационально-организованное государство и управление ими даются от Тенгри (от Верховного божества), что все перечисленные находится в руках Каана, в его правах и полномочиях. В целом основа государственной мудрости Ю.Х.Х.: знание битья и его законов, что такое счастья,*

благоденствующая жизнь, достижения благих удел в Загробном мире, и особенности их понимания у древних тюрков, имеется термины, понятия, категория выражающие их, даются их обоснования.

Опорные слова и выражения: *Хос Ходжиб, тойонгу (великий визир), элиг (глава народа), тугал эр (совершенный человек), будун (народ, черн), қоон (царь), билиг (мудрость), Қутодғу билиг (Знание, от божественной благодати), фаровонлик (благоденствие), бахт-саодат (счастье), давлат (государства), сиёсат (политика), идора (организация) ва бошқарув (управление).*

Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асаридаги фалсафий-сиёсий таълимоти негизлари ёки давлатчилик, сиёсат илм ҳикмати, давлат сиёсати, унинг қонунлари, идора ва бошқарув усул ва методлари Буюк Тўғон алоҳида таъкидлаган "тамомила янгичалиги" [1] янги концептуал ёндашиши нималарда кўзга ташланади?!

1. Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.ни нафақат, қадимги туркий давлатчилик, сиёсат анъаналарини, тўра-тузук, йасо-юсун қонунчилигининг устунлиги, афзаллигини қатъий ва изчил таъкидлаганлиги, қадимги туркий-буддавий, туркий-манихейлик, туркий-насоролик эътиқодлари билан боғлиқ маданий меърос, анъаналарнинг халқимизга 1000 йиллар давомида сингиб кетган, қадриятга айланиб улгурган ижобий ғоя, анъаналарини, қадимги туркий давлатчилик, сиёсат анъана, қадриятларига уйғун сингдирган ҳолда, шу билан бирга, уларни очиқ матнларда, шаҳсиятлари, таълимотлари номлари, энг муҳим тарихий, илмий, диний жараёнлар, ҳаракатлар билан боғлиқ ҳаракатлар рамзлари, жиҳатларини очиқ тилга олмай, асосан улардаги ислом, шариъат асослари-аркон, фарз-вожибларига зид келадиган салбий бидъат ақидалари, маросимчилик амалиёти талабларини ўта усталик, қайишқоқлик, юксак илтифотлилик сиёсати имкониятларидан фойдаланган ҳолда, ташлаб юборган, уларни четлаб ўта олиш сиёсий маҳоратини ҳам намоён қила олган.

2. Айни пайтда, мутлақо янги, самарали ва қудратли салтанат (империя) давлатчилик, сиёсат таълимоти, қонунларини асл қадимги туркий анъана, қадриятлар руҳидаги давлатчилик, сиёсат принципларининг устун, афзал ва самаралилигини кўрсатувчи қарашларини ишлаб чиқиб, туркий давлатчилик, сиёсат, маданият, анъаналар ҳаётида, тафаккурида туб инқилобий-янгиловчи аҳамиятга молик ўзгартиришлар ясаганлигидан ташқари [2], Ю.Ҳ.Ҳ.нинг соф туркий давлатчилик, элиг хонлар сиёсат илмлари, қонунлари, идора ва бошқарув усул ва методларига оид асл (оригинал) назарий-концептуал янгиликлар – тугал эр (комил инсон), тугал элигхон давлати, жамияти (асл Элхон)да адл-инсоф, қонун устуворлиги, анчагина катта миқёс ва даражада фаровонлик (Эзгу элиг ҳаёт даражаси) каби, ўрта аср мустабид, анъанавий "Подшоҳ амри вожиб" деган ҳокими мутлақлик, зўрлик, ҳақсизлик ва зулм ҳукмрон бўлиб келган шароитларда тасаввурга сиғиши жуда қийин бўлган, ақлпарварлик (рационализм), инсонпарварлик (гуманизм) принциплари, ғоя, қадриятларини киритилганлиги, кашф этилганлиги ҳам маълум бўлмоқда.

3. Бу ўринда, ҚБ.да ифодаланган давлатчилик, сиёсат илмлари ғоя, принциплари, усул ва методлари асосида ётган қуйидаги туб, фундаментал фалсафий-назарий, методологик, концептуал ўзига ҳослик, янгиликка диққатни қаратиш лозим. Гап шундаки, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да, "хоқониййа" давлати, умуман қадимги турклар давлатчилиги борлиғи, ҳаёти, анъаналари, давлатчилик, сиёсат илмлари, қонунлари ва муаммоларига – бу илмлар объекти, предмети ва субъекти, шахсиятларига жиддий тарзда, тамомила катта онтологик маъно, мазмун берган (Онтологизированность), борлиқ функциясини юкланган. Бу туркларнинг давлат эгоизми – эгаменлигидан ташқари, уларнинг ўз ҳаёти, дунёси, сиёсий муносабатларини азалий, бирдан бир мавжуд борлиқ деб идрок этишлари, ҳис этишлари, қарашлари оқибати бўлган бўлса керак.

4. Ўз миллий мавжудликлари – давлатчилик, сиёсий-ҳарбий борлиқлари, ҳаёти, ҳаёт ареалларини бирдан-бир борлиқ деб қабул қилиш, идрок этиш, яъни уларга онтологик маъно, мазмун беришдан ташқари, ҚБ. матнида, кўп ўринларда баҳс-мунозарага киришиш, ўз даври учун муаййан, тугалланган ҳулосага кела олиш илмий принцип, методларини қўллаганлигини таъкидлаш зарур. Баҳс мавзуси бўйича, кўпинча 1-3 марта савол-жавоблар келтириш ёки ҳатто муаййан катта масалалар, баҳс-мунозаралар туркумини, заруратга қараб, уларга 2-3 маротаба қайтилганлик ҳолларини кўриш мумкин. Бундан эса муаммо-масалани жуда юксак даражада, тадқиқ, таҳқиқ этиш, тарафларнинг фикр, концепцияларининг барча муҳим жиҳатларигача ҳисобга олиш ва шу асосда якуний ҳулоса, баҳо берилганлиги англашилади.

5. Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да ҳатто ҳозирги замон зукколарини ҳам “ҳайрат бармоғини тишлашга” мажбур қила оладиган фундаментал илмий тадқиқот принцип, усул ва методларини: илмий ҳолислик, асослилик, тарихийлик, тараққиёт, фақат илмий ҳақиқатга берилганлик, субъектив ҳис-туйғу, эҳтиросларга берилмасликнинг бетакрор, беназир намуналарини ҳам қолдирган. Бу ерда биз бу қадар мукаммаллик, пухталик, асослилик Ю.Ҳ.Ҳ. ақл-заковотининг чуқурлиги, теранлиги оқибатими ёки бўлмас бирор ташқи омил натижаси эдими, деган риторик саволни ўртага қўямиз, ва ҳатто, бизнинг минтақамизда онда-сонда бўлса-да, учраб турадиган анъанавий хитой таълим тизими, унга хос ҳарбий топографик пухталик, аниқлик таъсири, таълим-таҳсил усули, методлари излари эмасмикин, деган фаразни илгари суришга мажбурмиз. Зеро Ю.Ҳ.Ҳ. Балсағундан жуда кеч, умрининг асосий сермаҳсул қисми – 50 йили ўтиб бўлиб, сўнгра Кошғарга, Илик хон саройига, қўлида тайёр, тугалланган катта асари билан кириб келган, юксак тақдирланган. Ю.Ҳ.Ҳ. билан боғлиқ бу фавқулодда ҳодиса прецеденти, бир вақтлар Тунюқуқ бошдан кечирган, атайлаб хитой таълими-таҳсилини мукаммал эгаллаш учун Хитойга юборилганлиги, ана шу асосда Хитой давлатчилиги, сиёсати, маданияти анъаналарига муросасиз стратегик йўлни ишлаб чиққанлиги, уни амалга оширганлиги прецедентини хотирга солади.

Бу, умуман олганда, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да қайта асослаб берилган, келиб чиқишига кўра эса, қадимги туркий битиглардаги хоқон, унинг аъёнлари, сиёсий арбоблари ҳаётинигина бирдан бир борлиқ сифатида тушуниш, борлиқ муаммосини ана шундай ўзига хос, яъни фақат қадимги туркларга хос ақида, қарашлардан ибтидо олар эди, албатта. Бу борлиқ муаммоларини кутилмаган тарзда, ўзига хос – тор маънода тушуниш, қараш нималарда яққол кўзга ташланади ва буни қандай манбаавий ва тадқиқий исботлаш мумкин?!

Анъанага кўра, борлиқ деганда қадимги юнонлар бутун олам, одамлар, жамият дунёсини, осмоннинг баъзи қисмлари, юлдузлар, сайёралар, фалакларни қўшиб тушунганлар, ҳатто уни дунёдаги энг содда, умумий асосдан, кўринадиган – тупроқ, сув, ҳаво, олов, апейрон ва шу кабилардан иборат деб билганлар, қараганлар. Қадимги Шарқда эса, борлиққа бу дунёдан ташқари, олий борлиқ, яъни ғайри-табиий, илоҳият оламини ҳам қўшганлар.

Қадимги туркларда, қадимги туркий битигларда эса, борлиқ Кўк Тангри(юқорида) ва қўнғир ер-сув (остда) - бу икки ибтидо уфқда учрашиб, борлиқ, дунё турк хоқонлари учун яратилган, одам болалари ана шундан келиб чиққанлар ва тарқалиб кетганлар (анъанавий сомий-оромий концепциясидан тубдан фарқ қиладиган, мустақил ва ўзига хос бани башарият генезиси концепцияси), борлиқ, дунё турк хоқонлари учун яратилган, деган тушунча, қарашлар асосида тасаввур этилган.

Умуман олганда, қадимги туркий битигларда акс этган туркий халқлар турмуш тарзи, руҳияти, урф-одат, анъана, маросим, байрамларига оид қарашлари, тасаввурлари билан боғлиқ ҳикматлар:

А) дунёнинг мифологик манзарасини шакллантирган, чизиб берган (Ўғуз хоқон афсонаси (5 вариант); Бўз Қурт-Кўкёл Бўри ёки Эрганакан (Ашина уруғи тимсоллари) афсоналари;

Б) дунё, унинг қонуниятларини билиш орқали дунёнинг илмий манзарасини шакллантиришга ҳизмат қилган [3].

1. Қадимги турклар, дунё, борлиқ деганда хоқон дасти иродаси, идора ва бошқарувидаги оламни тасаввур қилганлар, уни бирдан-бир борлиқ деб қабул қилганлар, яъни тугал эр – элиг дунёсини бирдан-бир борлиқ деб билганлар. Ана шу ўзига хос борлиқ – хоқон дунёси, элиг оламига, энг кенг, фалсафий онтологик маъно, мазмун берганлар, онтологик функцияларни юклаганлар.

2. Инсониятнинг, тепада Кўк Тангри ва остда эса, Қўнғир ер-сув ибтидоларининг уфқда ўзаро туташишлари (учрашишларидан) турк эр зоти келиб чиққанлиги, ана шу ягона аждоддан қолган барча инсоният келиб чиққанлиги, тарқалганлиги – генезисига оид концепция. Бу концепция турк халқи – “турк будун” онтогенези, этногенези ва филогенезини ўз ичига олади.

3. Давлатнинг Кўк Тангри томонидан турк хоқонларига берилганлиги, улар ўз саъий-ғайратлари, сиёсий иродалари билан қадимги турк хоқонликлари давлатларини самарали ташкил этганликлари, идора қилганлари ва бошқарганликларига оид концепция илгари сурилган.

4. Давлатни адл-инсоф асосида идора қилиш, зулмга йўл қўймаслик асосида бошқара олиш учун эса, Кўк Тангри турк хоқонларига дунёни шак-шубҳасиз, соғлом ақл, сезгилар ёрдамида билиш, адолатли қонунлар, ҳиммат-мурувват - “шилон” тарқатиш, тўра-тузук, йаса-йўсун анъанасини ҳам берган.

5. Давлат, сиёсат (ҳокимият), қонунчилик, ҳиммат-мурувватнинг ўзаро яқинлиги, чамбарчас боғлиқлиги, имманент бирлигини, муқаррар уйғунлигини ҳам Кўк Тангри берган ва бу турк хоқони давлати ва турк будуннинг ҳаёти, фаровонлиги, бахт-саодати кафолатидир.

Қадимги туркий битиглардаги давлатчилик, сиёсат ва қонунчилик ҳикматларига оид юқоридаги бандлар, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк”ида онтогенез, этногенез, филогенез йўналишларида, қадимги турклар ҳаёт ареалларидаги тарихий, этник-жуғрофий “дала материаллари” наъмуналарида кўрсатилган бўлса, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида, қадимги турклар давлатчилиги, сиёсати, қонунчилик, идора ва бошқарув билимларига оид юқорида санаб ўтилган концепциялар, ўзига хос “тарих фалсафаси” сифатида илгари сурилган [4], муфассал қайта тикланган, очиб берилган, янги шароитларга уйғун қўллаш талқинлари илгари сурилган эди.

Мана, қадимги хоқонларимиз, ш.ж.дан, Кул тигиннинг юқорида келтириб ўтилган давлатчилик, сиёсат ҳикматларидан иборат ўз сўзлари: “Юқорида кўк осмон (тангри), пастда қўнғир ер (-сув) яратилганда, иккисининг ўртасида инсон болалари пайдо бўлган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истами хоқонлар хоқон бўлиб ўтирганлар. Улар тахтга ўрнашиб, турк халқининг давлатини, қонун-қоидаларини тутиб турганлар, риоя қилиб турганлар”; “... юқорида турк осмони (тангри), туркнинг муқаддас ер (-сув)и шундай дебди: “...турк халқи йўқ бўлмасин”, деб, “халқ бўлсин”, деб отам Элтариш хоқонни, онам Эл Билга хотунни, тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кўтарган экан”; “... Шу ҳилда қозонилган, барпо этилган давлатимиз, қоида-қонунларимиз бор эди: Турк ўғуз беклари, эй халқ, эшитинг! Тепадан осмон босмаган бўлса, пастда – ер ёрилмаган бўлса, эй турк халқи, давлатингни, ҳукуматингни ким бузди?!”; “...Юқорида тангри, муқаддас (қўнғир) ер-сув, отам хоқон руҳи ... Тангри ёрлақагани учун, мен муваффақиятга эришганим учун, турк халқи ғалаба қозонди. Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, турк халқи ўлажак эди, йўқ бўлажак эди”; “... Қулларим, чўриларим, халқимни осмон ва ер (-сув) қўллади” [5].

Демак, хоқон дунёси, ҳаётигина реал борлиқдир. Бу дунёнинг қонунлари ҳам бор, лекин улар мана шу хоқон дунёси, олами қонунларидир. Бу дунёда қора чавкар тулпор (тақдир), унинг кажрафторликлари ҳам мавжуд, лекин унинг чорасини қилиш инсон - тугал эр – элиг қўлидадир. Бу борлиқнинг ўз материяси, макон ва замони, ҳаракат, тараққиёт, ўзгаришлари ҳам бор. Бироқ, улар мазкур хоқон дунёси, олами, ҳаётигагина тааллуқлидир.

Худди шунингдек, Тангри бор, у мавжуд борлиқ билан иш олиб боради. Зеро, қадимги туркларда, шу ж., қадимги туркий битигларда ҳам, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.ида ҳам, бу олам, дунё, яъни борлиқ – ер юзи, худо лаънатлаган, ҳақирлик, хор-зорлик дунёси эмас, балки ҳақиқий, бирдан-бир борлиқ деб қабул қилинади. Бу дунё, ундаги ҳаёт жуда қудратли, жонли, гўзал, эзгу кучлар ва айни пайтда даҳшатли, ёвузлик кучлари амал қиладиган макондир. Лекин, улар инон-ихтиёри хоқон – элиг қўлидадир.

ҚБ.да, пайғамбар, Расулиллоҳ-с.м!-, азиз-авлиёларнинг, Тангри билан бу дунё, жамият, давлат, одамлар билан воситачилиги, шафоатлари, илоҳий китоблар, ш.ж.дан, Қуръони каримнинг йўл кўрсатувчилик ўрни расмий исломий, шаръий наътлар ёрдамида зикр этилиб ўтилади. Анархия – хаос, шахснинг ўзи бўларчилигига эса, умуман ҳеч қандай йўл йўқ.

ҚБ.да тақдир, охират ажримлари – жаннат неъматларию, дўзах ваҳшатлари – эсхаталогик даҳшатлар четга сурилган, ёки жуда нари борса, буддавий муаллақ борлиқ, манихейлик ва насоролар космологияси, космографиясидаги каби эфемер кўринишидагина ўрин олган.

Узлатчилик, дунёдан қочиш, зоҳидона, умидсизлик кайфиятлари билан боғлиқ анча муфассал ўринлар учраса-да, уларга умуман йўл йўқ, аксинча, Элиг ва Ўзғурмиш баҳс-мунозараси, элигнинг эзгуликка қаратилган ишлари, сиёсати, фаоллиги афзаллиги ғоялари устунлиги қатъий таъкидланади.

Борлиқнинг бирдан-бир масъули, қудратли субъекти, субстрати – одам, жамият, давлат бўлиб, уларнинг олий мужассами хоқон – элигдир. Элиг дунёни, одамлар, жамият, давлатни тузувчи, қурувчи, қонун берувчи, эзгу, юксак мақсадлар, нишонларга, бахт-саодат, фаровонликка йўналтирувчи куч-қудрат соҳибидир.

Тангри, сомий-оромий анъанадаги одил-у, аммо ўта қаҳрли, жаббор, муросасиз, раҳимсиз, ўзи истаганини қила олувчи, айниқса, уч қиёфали, пассивликка ундовчи худо эмас, балки Аллоҳ таоло каби раҳмон – раҳимлидир, мағфиратлидир.

Элиг – тугал эр пайғамбар ҳам, азиз-авлиё ҳам эмас, Аршу аълодан ҳам тушган эмас, у бутун вужуди, табиати, сифатларига кўра шу дунё одами, энг доно, ақл-заковот соҳиби, иродали ва эзгу ниятли, бахт-саодатга, фаровонликка эришишдан бошқа мақсади бўлмайдиган зотдир. ҚБ.нинг қарийб 80 фаслидан, 65-70 га яқин фаслида, Элигнинг энг олий жаноб сифат, ҳислатлари, бурч-масъулиятлари, вазифалари ҳамда, у йўл қўйиши мумкин бўлмаган ўнлаб салбий ёки ғайри ақлий, номуносиб сифат-қилиқлари келтирилган. Ҳатто элиг билан бошқа арбоблар ўртасида борган қаттиқ баҳс-мунозара, савол-жавобларнинг мавзуси бўлган, худди ана шу элиг сифатлари, бурч-масъулиятлари, вазифалари, давлат, сиёсат идора ва бошқарувида эзгулик, адл-инсоф, қонуннинг устуворлиги каби принцип, хулосалар Имом ал-Мовардий, Имом Қудурий ва Фаҳриддин Қози хонлар яратган “Сиёсий фиқҳ” бўйича ҳидоятномалардаги буюк давлат бошлиғига оид таъриф, хулосаларидан қолишмайдиган, балки янада мукаммалроқ, қуйма фикрлардир.

Ана шу жиҳатларни кўзда тутилганда, ҚБ.ни ёзиш жараёнида Ю.Ҳ.Ҳ. олдида ўта мураккаб, масъулиятли вазифа турганлигини тасаввур қилиш зарур бўлади. Бир томондан, қадимги туркрлардаги буддавийлик, маниҳейлик, насоро ва қисман яҳудийлик билан боғлиқ маънавий меъросни, қадриятларни очиқдан-очиқ кўрсатиб ўтирмай, ошкор этмай, лекин ворисий сақлаб қолиш, кейинги авлодларга етказиш, уларга нисбатан илк исломдаги “Дор-ул-ҳарб” сиёсати тақазо этган йўқ қилиш, маҳв

этиш, тарихимиз хотирасидан ўчириб юборишга олиб борадиган қирғин-барот, душманчилик, тақиқ, "Ширк"да айблашлар ўқига дучор бўлиш ҳавфини билдириб қўйиш, огоҳлантириш вазифаси турар эди. Бошқа томондан эса, уларда мужассам бўлган энг муҳим ижобий, умуминсоний, эзгу қадриятлар, ўгитлар (мас., Мусо-а.м.!-нинг 10 ўгити)ни асл қадимги туркий маданият, анъана, меърос, қадриятлар сифатида кўрсата олишга эришиш вазифаси ҳам турар эди. ҚБ.нинг ҳозир қўлимизда турган матни, унинг асл миллий ўзлигимиз, қадриятларига уйғун мазмуни юқорида санаб ўтилган мураккаб вазифани Ю.Ҳ.Ҳ. жуда асосли, гўзал шаклда, аъло савияда, шараф билан бажара олганлигини кўрсатади.

Муаммони ўрганишнинг бугунги кундаги Ўзбекистондаги даража, савияси бизга фундаментал чуқур қиёсий тадқиқ, таҳқиқ этиш, таърифлаш ва хулосалаб бериш имконини бермаса-да, Ю.Ҳ.Ҳ. дунёқараши, унинг давлатчилик, сиёсат, идора ва бошқарув илмига оид таълимотини, ҚБ да ўз аксини топган асосий нуқталарини аниқлаш йўналишидаги ҳамда нима учун мутафаккирнинг бу шоҳ асарининг жанри, моҳияти, мазмунини, ғоя ва қадриятларини аниқлаш, уларни идрок қилишимиз, ҳис этишимиз, тушуниб етишимиз қийин кечаётганлигини изоҳлаш, тушунтириб бериш, унинг мураккаб фалсафий, катта сиёсат илми асосларини қадимий туркий тилимизда яратиш билан боғлиқ хос жиҳатларига оид дастлабки фикр-мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Зеро, собиқ шўро минтақаси филологлари Ю.Ҳ.Ҳ.шунослари асарни ҳамон "достон" деб, атаётган, ёзаётган бўлсалар, ижтимоиётчи тарихчи, файласуфлар унинг мазмунини дидактика, пандномa асар деб атаётган, бироқ ҳали-ҳамон бир тўхтамга келолмаганлар дейиш мумкин [6] кўпчилик ўзбек адабиётчилари эса ҳатто Ю.Ҳ.Ҳ.нинг катта сиёсатчи, мутафаккир, олим эканлигини тасаввурларига келтира олмай, уни "шоир" деб аташлари айниқса бирмунча эриш туюлади. Ҳолбуки муаммонинг Ўзбекистондаги ва минтақадаги катта, зукко билимдонлари – С.Муталлибов, А.А. Валитова [7]лар деярли бир вақтда – XX аср 60-й.да, унинг катта олим, сиёсатчи, мутафаккир эканлигини қатъий ёзиб, дунёга бонг урганлари маълум.

Бундай иккиланишлар, бирмунча янглиш, чалғитувчи тасаввурлар нафақат бизда, балки ғарбий овруполик, туркиялик, россиялик анча кўзга кўринган, машҳур Ю.Ҳ.Ҳ.шуносларда ҳам учрайди, ҳамон бартараф этилган эмас.Чунончи, ҚБ.ни биринчи бўлиб илмий тадқиқ этиш, нашр қилишга киришган проф. Р.Р.Арат, асарни, унда қўлланган ярим ҳикоя, ярим масал, матал, мақол, шеър-чистон, мажозий тимсоллар, табиатнинг гўзал манзараларини бадиий тасвирлаш услубларини қўлланганлиги учун-ми, асарни "ҳийлагина мукаммал, аммо мураккаб услуб ва архитектоника ташрихидаги асар" деб таърифлашга уринган ва бу ўзига хос мураккаб асарни бошқача таърифлашнинг ўзи қийин ишдир [8]. ҚБ.да алоҳида олинган бош қаҳрамонларни муайян фаолият, билим соҳалари билан чуқур фалсафий боғлиқ тимсолларини тушунмай, идрок этмай, уларда ифодаланган муайян сифат, ҳислатларни фақат "Маъжозий" ифодаланганлиги учунгина (муаллифнинг огоҳлантиришларига қарамай), асар мазмунини бирмунча мажҳуллаштирувчи маънода талқин этиб, "асар мажозий – аллегорик, ҳатто бирмунча театрулаштирилган" деб таърифлаган, хулоса чиқарган. "Ана шу юқоридаги барча хусусиятлари билан бир бутун ҳолда олиб қаралганда, - деб давом этган эди проф.Р.Р.Арат, - ҚБ ярим ҳикоя, ярим театру(намуна) тарзида ёзилган аллегорик, манзум(шеърий) бир маснавийдир"[9].

ҚБ. маълумотларига таянган ҳолда, қорахонлилар анъанасидаги давлат тушунчаси, давлат идора ва бошқаруви, ташкилоти (сиёсий тизими) муаммоларини махсус тадқиқ этган Рашод Ганж эса, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ.да қорахонлиларнинг, қадимги хун (ту кю)лардан бери давом этиб келаётган давлат ва сиёсат тушунчаси, таълимоти

анъаналарини жуда катта миқёсда – империя даражасида ва жаҳон кўламида давом эттирганликлари муаммосини ўртага қўйган эди [10].

Қолаверса, ана шу чарчавада Ю.Ҳ.Ҳ.нинг ўзи ҳам даври, жуғрофий-тарихий маконига кўра Форобий ва Ибн Сино таълимотларидан жуда салмоқли таъсирлангандек кўринишини алоҳида таъкидлаш зарур. Шу нуқтаи назардан ҚБ.ни сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий ва аҳлоқий жиҳатлардан тадқиқ этишга уринган туркиялик ва ғарбий овруполик олимлар, унда гўёки намоён бўлган, Форобий ва Ибн Синолар таъсирини ва ана шу файласуфлар воситасида Афлотун ва Арасту таълимотларидаги изларини аниқлаш, қидириб топишга уринганлар. Ҳолбуки Буюк Тўғон 1925-1926-йиллардаёқ бу хулосанинг тўғри эмаслиги ҳақида эътирозга ўрин қолдирмайдиган шаклда, ўзининг қатъий бир хулосасини илгари сурган эди [11].

Туркиялик олим Ҳалил Инолчуқ, Ю.Ҳ.Ҳ. қарашларида қадимги туркий, ҳинд-эрон давлатчилик анъаналари таъсири ҳам борлигини эътироф этиш нуқтаи назарини илгари сурган. Унга кўра ҳинд таъсири, бир томондан, Эрон сосонийлари, кейинчалик эса исломий давлатчилик анъана, йўли билан, бошқа томондан эса, буддавий бурхончи уйғурлар воситаси билан, мазкур “машшаиййун” давлатчилик ғоялари, Ю.Ҳ.Ҳ.нинг ҚБ.даги давлатчилик, сиёсатга оид қарашлари, таълимотига ўзининг муайййан таъсирини ўтказган, деган фикрни билдирган эди [12]. Бу фикр ҳам, умуман тўғри бўлгани ҳолда, яъни қадимги туркий маданиятимиз, анъана, қадриятларимизга мазкур диний эътиқодларнинг муайййан таъсири бўлгани, сингдирилгани ҳолда, Ю.Ҳ.Ҳ. ҚБ мазмунида, мазкур “машшаиййун” вакиллари очиқ матнлари, шахслар номи, асарларига ҳавола тамомила учрамайди.

Аслида ҳам, туркий-буддавий, туркий-манихейлик, туркий-насоро, баъзи яҳудийлик таъсирлари умуминсоний яқинлик, алоқа, муносабатларнинг намоён бўлиши бўлибгина қолмай, XI аср одами, ўзининг асл туркий дунёқараши, сўзлари, амалиётида ўта масъулиятли шахсияти бўлган Ю.Ҳ.Ҳ. учун мазкур анъана, қадриятлар “яқин минг йиллардаги ўз халқи (турклар) учун муқаддас, азиз саналган”. Ва демак, унинг учун, гарчи ислом, шаръий ҳукмлари, қонунлари нуқтаи назаридан унутилишга маҳкум этилган бўлсалар-да, мазкур меърос уйғурлар, барча туркий халқлар вакиллари учун мазкур давр, минтақада яқин-яқинларда ҳам муқаддас, азиз саналганлиги, ҳатто бугунги кунларда ҳам баъзи яқин қўшни, қон-қариндош халқлар борлиғи, муқаддас эътиқодлари, қадриятлари бўлиб қолаётганлиги учун, ҳамда, устига-устак, мумтоз араб-мусулмон жамияти, маданияти, цивилизациясининг каттагина даври (XI-XIV асрларда) ҳам, бирмунча яширин, пардаланган ҳолда, ворисий сақланиб қолаётганлиги, асраб-авайлаб келинганлиги, “миллат маънавий мулки”нинг анчагина катта, қадимги қатлами сифатида яшашда давом этганлиги, ўз ҳаётий кучи, таъсирини аҳён-аҳён бўлса-да кўрсатиб турганлиги жуда яхши маълум эди [13].

Бу ўзига хос қадимги анъана, қадриятлар Ю.Ҳ.Ҳ. учун, айниқса унинг замонида ҳам улар мутафаккирга, туркларга унчалик ҳам бегона бўлмаган, албатта. Буни XIX-XX асрларда Хўтан, Турфон, Урумчи, Кучадан топилган, мустабид тузум мафкурачиларнинг мислсиз қаҳру ғазабига учраб, “арава-арава” қилиб, ташилиб, ариқ, сойлар сувларида оқизилган, тупроққа (қабристонларга) кўмилган, ёқиб юборилган қадимги туркий-буддавий, туркий-манихей, туркий-насоро матнлари, китобларнинг Шарқий Туркистоннинг ўша минтақаларида кашф этилганлиги, ҳозирги замон Ғарбий Оврупо дунё музейларида, шахсий коллекцияларда сақланаётганлиги, намойиш этилаётганлиги, ҳатто баъзи бир раритетлар нашр этилаётганлиги, таржима, тадқиқотлар мавзуси бўлаётганлиги, жаҳон афкор оммасида катта қизиқиш уйғотаётганлиги ҳам тасдиқлайди, албатта [14].

Ю.Ҳ.Ҳ. олдида, айниқса ўша даврда, бундай мураккаб, ҳатто бирмунча мажҳул кўринувчи (аллегорик) шаклда бўлса-да қадимги туркий давлатчилик давлат идора ва

бошқаруви, давлат ташкилоти, қонунчилик ва ҳуқуқ, сиёсий-аҳлоқий илмлар, анъана ва қадриятларни ўз ичига олувчи фавқулодда асарни ёзиш, уни буюк қоон наздида маъқулланишига, рағбатлантирилишига, ўзини, халқини қутлуғ тақдирли қилинишига эришиш, бундай шоҳ асарни энг ижтимоий-сиёсий фаол тоифа, қатламлар киши (хос)ларигина тушуна олувчи тил, ибора, усуллар билан ёза олиш, ўз халқи меҳрини қозона олишдек ўта оғир, масъулиятли ва шарафли вазифа, ҳатто буюк бир миссия турган эди дейиш мумкин.

Бу фикр-мулоҳазамизнинг тўғрилигини ҚБ.нинг ёзилиш формати – баҳшилар тилида – шеър, қисса, ҳикоя, маснавий, ғазаллар, масал, маталлар, мақоллар, ибрат-наъмуналар, панд-насиҳат, ўгитлар, Тангрига таваллолар – илтижолар шаклида, айниқса жонли адабий тилида ёзишга эришилганлиги, яъни XI асрнинг саводли, маданиятли ва талабчан турк зиёлийлари, фаол сиёсий шахслар учун ёзилганлиги тўла тасдиқлайда. Шунинг учун ҳам ҚБ туркий халқлар Хос табақалари, айниқса ҳукмрон сулолалар вакиллари томонидан муқаддас, азиз тутилиб, қўлдан-қўлга ўтиб, қўлёзмалари нафақат кенг тарқалган, балки энг қимматли нодир раритет сифатида қадрлаб келинаётганлиги бугун энди сир эмас. Бизнингча, Ю.Х.Ҳ. ҚБ - Б.Спиноза “Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи” савиясидаги жиддий илмий-фалсафий асардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қаранг: Орд.Проф., Д-р А.З.В.Тўғон. Умум Турк тарихинэ гириш... Истанбул.: 1981. 84-85; 134-135 сайфалэр; O.Pritsak Karahanlilar Tarihi (840-1212).//Islam Ansiklopedisi. Anqara: 1950. Cilt IY. Ss. 259-261.

2. Юсуф Хос Ҳожиб – Қутадғу билиг // С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности.Тексты и исследования. М.-Л: Изд-во АН СССР. 1951. сс.224 – 237; A. Bican Ercilasun. Baslangicindan XIII Yuzyila Kadar. Baslangicinda Gunimiza Kadar BUYUK TURK KLASSICLERI. Tarih – Antoloji – Ansiklopedisi. Birinci Cilt. Istanbul: Otuken – Sogut. 1985. s. 132.

3. Қадимги туркий битиглар; Сюан-цзаннинг уйғурча таржимаи ҳоли; Ю.Ҳ.Ҳожиб. Қутадғу билиг; А.А.Югнакий. “Ҳибатул ҳақойиқ” ва бошқа манбаалар. Илк фалсафий умумлаштирувчи концециялар борасида қаранг: Қ.Содиқов. Қадимги турк фалсафаси. Т.: ТДШИ. 2008. 136-б.; А.Зоҳидов. “Фалсафий манбаалар” фани дастури. Т.: ТДШИ. 2009; А.Зоҳидов. Қадимги туркий халқлар фалсафаси (Марказий Осиё халқлари фалсафаси) дастури. Т.: ТДШИ. 2012.

4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: 1967. Сс. 306; 317; 335.

5. Кул тигин битиги; Тўнюқуқ битиги // Қадимий ҳикматлар... 24; 25; 27; 32; 36-бб.

6. Джумабоев Ю.Дж. Из истории этической мысли в Средней Азии. Т.: 1975; ўша муаллиф: Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т.: 1980. 139; 140-141; 151.

7. Муталлибов С. XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий ва унинг ДЛТ асари. Т.: 1958; Юсуф Ҳос Ҳожиб. ДЛТ. I- III. Т.: ФАН. 1960-1963; Валитова А. К вопросу о классовой природе караханидского государства//Труды Киргизского филиала АН СССР. Вып. 1. т.1. М.: 1943. сс. 127; 129: Шу муаллиф: К вопросу о мировоззрении Юсуфа Баласагунского//Краткие сообщения ИНА. т.71. М.: 1964. сс. 69-124; Шу муаллиф: О некоторых терминах в Кутадгу билиг//Краткое сообщение ИНА. Вып. 63. 1963. сс.112-116.

8. Қаранг: Prof. R.R.Arat. Giris ... XXVI ss.// QB. I.Metin; Istanbul:1947; QB. II. Anqara: 1959; QB. Index. Istahnbul:1979.

9. А.З.В.Тўғон ... юқоридаги манбаа ...

10. Reşat GENÇ. “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi ve Etnik Durumu”, *TKA*, XI-XIV, 1793-1975, Ankara, 1975, s.176-213./Reşat GENÇ. Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, 1981.

11. Проф., Д-р А.З.В. Тўғон ... юқоридаги манбаа ... ўша нашр ... 84-85; 134-135-бб.

12. Halil Inalcik. Kutadgu biligde Turk ve Iran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri //Resit Rahmeti Arat icin. Ankara: 1966. Ss. 259-271.

13. Қаранг: Б.Тўхлиев. Ю.Х.Ҳ. фалсафаси// Мулоқот. 1994. №1-2. 46-51-бб.; А.Қаюмов, М.Исҳоқов, А.Отаҳўжаев, Қ.Содиқов. Қадимги ёзма ёдгорликлар. Т.: Ёзувчи. 2000. 230 б.; Н.Раҳмонов. Руҳиятдаги Нур муроди. Т.: А.Қодирий. 2002.128 б.; Қ.Омонов. Элнинг кути – Қутадғу билиг//Ўзб.АС. 2010. 10. XII. 3-б.

14. Қаранг: Камалов А.К. Эпиграфические памятники Уйгурской эпохи// Иран-наме. № 4(8). 2008. сс. 215-220.

ДИДАКТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ МЫСЛИ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА

Малабаев Саламат Касымбекович

Кыргызский Национальный Университет имени Ж.Баласагына, факультет истории и регионоведения, доцент кафедры Всеобщая история

Аннотация.*Статья посвящена бессмертному произведению величайшего караханидского философа и государственного деятеля Юсуфа Баласагуни, в которой показан некоторый анализ его идей в соответствии с новейшей историей Кыргызстана.*

Опорные слова и выражения*: Юсуф Баласагуни, анализ, сравнение, новейшая история Кыргызстана.*

Abstract. *The article is devoted to the immortal work of the greatest Karakhanid philosopher Yusuf Balasaguni, which shows some analysis of his ideas in accordance with the recent history of Kyrgyzstan.*

Keywords and expressions: *Yusuf Balasaguni, analysis, comparison, recent history of Kyrgyzstan.*

Özet. *Makale, en bűyűk Karahanli filozof Yusuf Balasaguni'nin Kirgizistan'in yakin tarihine göre fikirlerinin bazi analizlerini gosteren ölümsüz serine ayrilmiştir.*

Anahtar kelimeler: *Yusuf Balasaguni, analiz, karşilaştirma, Kirgizistan'in yakin tarihi.*

В 2020 году исполняется 950 лет со дня создания нравственного-дидактического кодекса эпохи средневековья, эпического произведения «Кутадгу билиг», автором которого был величайший мыслитель Караханидского каганата Юсуф Баласагуни, имя которого носит Кыргызский Национальный Университет имени Юсуфа Баласагуни. «Кутадгу билиг» - это шедевр не только тюркоязычной поэзии, но и философско-мировоззренческое произведение, основная идея, которого направлена на воспитание и обучение идеального правителя.

В статье будут показаны мудрые предначертания средневекового философа Юсуфа Баласагуни в соответствии с реалиями новейшей истории Кыргызстана. Хотя «Кутадгу билиг» был создан более 9 столетий назад, его идеи актуальны и в настоящее время. Юсуф Баласагуни мудро отмечал, что в государстве самым главным должен быть закон: «И, чтобы крепить свою власть год за годом, Закон, а не силу поставь над

народом. Где беком надёжный закон утверждён, Страна там в поре благодатных времён»[1, С. 19.]. Проблемы с нарушением законов начались в Кыргызстане ещё с времён президента Акаева А.А. Так в 1999 году почти 200 избранных депутатов местных кенешей имели непогашенные судимости [2]. Криминализация общества достигла своего пика при президенте Бакиеве К.С., когда криминалитет открыто баллотировался в высший законодательный орган страны.

Мудрый философ и государственный деятель Юсуф придавал большое значение образованию: «Величье дается благим разуменьем, а знанья – основа великим свершениям. Ученьем вершатся труды и дела: наука властителей к цели вела» [1, С. 78.]. Юсуф полагал, что правитель, который правит в законах разумных, к себе привлекает учёных, разумных и таким образом рисует просвещённого государя, который ученьем и знаньем достигнет высот. Гений каганата справедливо полагал, что просвещённый правитель должен избегать невежд, даже если они родственники «от неуча книгу подальше храни, будь он тебе ближе ближайшей родни» [1, С. 62]. Юсуф Баласагуни мудро считал, что правитель должен быть образованным: «Ему ум и знанья иметь подобает, ему благородство, заметь подобает. Бек, правящий людом, умён и учён, правленье вершит с разумением он». Юсуф по-новому трактует термин «знатный», вкладывая в него и образовательную функцию: «И беков не зря ведь зовут словом «знать»: положено бекам всё ведать и знать» [1, С. 204]. Однако нужно отметить, что в период президентства Бакиева К.С. руководители государства нередко предлагали сомнительные, незнатные инициативы. 4 ноября 2008 года председатель Государственного комитета национальной безопасности Суталинов М.А. заявил: «Общее образование в Кыргызстане должно 6-7 классов, всё остальное – для особо одаренных или за деньги». Аналогичным образом, по его мнению, государство должно подойти и к сфере здравоохранения. Своё мнение глава ГКНБ объяснил тем, что «Кыргызстан давно уже живёт в рыночных условиях, но всё никак не может вырасти из социалистических штанишек» [3, С. 2]. В отличие от средневекового великого философа, который считал образование одной из стержневых вещей в государстве и что им нужно овладевать, то современные руководители новейшей истории Кыргызстана наоборот хотят ограничить население страны от образования.

В истории есть много случаев, когда нарушались мирные договора, когда правители нарушали обязательства и получил развитие макиавеллизм, однако Юсуф считал, что одной из вещей, что губит человека это – дать слово и рушить обет [1, С. 90]. Философ Караханидского каганата в отличие от Макиавелли придерживался мысли, что правитель должен править по добрым законам на все времена[1, С. 104-105]. Великий философ показывает что правителю не любо: обман, и склонность к насилию – изъян, тот по сути хорош, в чьих действиях пользу народу найдёшь, кто добро для народа творит и сделанным благом людей не корит[1, С. 127].

Если мудрый Юсуф Баласагуни проповедовал верховенство закона, искоренение негативных влияний в политической жизни страны ещё в XI веке, то уже в XXI веке в Кыргызстане начались социально-экономические сложности из-за нерадивого правления и коррупции и в 2003 году международные доноры МВФ признали Кыргызстан самой коррумпированной страной среди 7 стран СНГ. Среди них единственной страной, где был зафиксирован рост уровня взяточничества, стал Кыргызстан, в котором этот показатель составлял 2,4 % в 1999 году, а в 2002 году он возрос до 3,8 %. В 2006 году Германское общество технического сотрудничества проводило исследование влияния коррупции на развитие малого и среднего бизнеса и пришло к выводу, что 40 % предпринимателей считают, что в стране нельзя заниматься бизнесом, не нарушая законы, потому что доля выплат коррумпированным чиновникам в качестве взяток составляет от 2 до 15 % оборотных средств [4, С. 6].

Караханидский каганат являлся апогеем развития древнетюркской государственности и культуры во многом благодаря его образованнейшим людям, таким как Юсуф Баласагуни и Махмуд Кашгари. Великий хасс-хаджиб мудро отмечал, что «ещё род людей есть – кто знаньем богат, их знанья звездой путеводной горят», Юсуф справедливо указывал, что без деятелей культуры «не зреть бы плодам благодатей земли» и просил государя «одаривай их, почитай безо лжи, всегда угощая их, им честно служи» [1, С.370-371]. Если средневековый мудрец воспевал людей образованных, то многие современные руководители Кыргызстана неоднозначно относились к людям культуры. У скульптора Кыргызстана Арстанбека Шаршекеева в период президентства Акаева А.А. была незаконно взято произведение искусства «Гостеприимство» и ему по его словам «как уличному попрошайке, через забор выдали 700 долларов», а в период президента Бакиева К.С. была украдена скульптура «Охотник», которая оказалась в резиденции Бакиева К.С. и скульптору не только не заплатили за работу, но и отказались принять по данному факту и лишь после огласки работники Управления делами президента вернули скульптуру в грубой форме[5, С. 3].

Великий философ много раз отмечал о должном, благопристойном отношении государя к своему народу, отрицательно относясь к негативным моментам, таким как корысть, зависть, незаконное обогащение, однако многие правители современного Кыргызстана погрязли в таких негативных действиях, как кумовство, незаконное обогащение, а особенно коррупция. Согласно проведенному в 2007 году национальному опросу 64 % граждан отметили об увеличении коррупции после событий 24 марта 2005 года, а ведь коррупция была названа одной из главных причин «революции» 2005 года. Несмотря на коррупционный рост, по данным генеральной прокуратуры Кыргызстана, начиная с 1991 года по 2008 год по статье «Коррупция» не был осуждён ни один госчиновник» [6, С. 11].

Юсуф Баласагуни справедливо говорил, о том, что правдивость должна быть в устах государственного деятеля: «А если у бека правдивости нет, в нечестных делах его – подданным вред. А ежели беки душою низки, их подданных дни безнадёжно горьки. Где сердце и слово у беков лукавы, там счастье людское бежит из державы» [1, С. 207-208].

Юсуф Баласагуни мудро предрекал, что власть пользующаяся насилием, долго не продержится: «Насилием долго не держится власть: не стерпит народ, и – насилию пасть» [1, С. 210]. Это пророчество великого Юсуфа сбылось при правлении Бакиева К.С., который держался у власти благодаря во многом силовым методам, он пришёл к власти используя силу и был вынужден бежать из страны.

Одной из главных причин мартовских и апрельских событий в Кыргызстане 2005 и 2010 годов было семейно-клановое правление, попрание законов. При Акаеве А.А. его сын и дочь были избраны депутатами парламента в 2005 году, а при Бакиеве К.С. семейно-клановое явление получило большее развитие: родной брат Бакиев Ж. был назначен сперва заместителем СНБ, затем главой Государственной службы охраны, другой брат был назначен послом в ФРГ, сын – Марат был назначен помощником главы СНБ, другой сын Максим – главой ЦАРИИ. Близкие нынешнего президента Кыргызстана Жээнбекова С.Ш. также присутствуют во властных структурах: Жусупбек Шарипов – родной брат назначен послом в Кувейте, Марокко, Иордании и Бахрейне; другой брат – Асылбек Жээнбеков является депутатом парламента, сват президента Абжалиев А. – депутат парламента. В прессе муссируются слухи и о родстве Жээнбековых с влиятельным кланом Матраимовых [7, С. 3-4], которые также представлены в парламенте и во многих властных структурах на руководящих должностях. В Кыргызстане по законодательству все равны, однако это далеко не так, ибо из примеров новейшей истории Кыргызстана мы видим, что закон применяется

выборочно. 13 марта 2013 года арестовали за получение взятки в сумме 100 тыс. сомов заместителя Академии МВД Амираева Р., также под подозрение попал начальник академии полковник Базарбаев, назначенный на эту должность после апреля 2010 года. Оба, кстати имели степени докторов наук. Осенью 2012 года комиссия, проверявшая милицейский вуз выяснила, что там восстанавливали курсантов, отчисленных по отрицательным мотивам, принимали людей, привлекавшихся к уголовной ответственности за грабежи и разбои. На учебу в академию попал даже бывший сотрудник милиции, осужденный к 5 годам за взятку[8, С. 3]. Отрадно заметить, что великий философ Караханидского каганата ещё в XI веке ратовал за равенство всех перед законом, невзирая на лица: «И – сын ли, чужой ли, родня ли, приятель, пришелец приспевший ли – кстати, некстати ль – они для меня по закону равны: я им ни смягчу, не прибавлю вины» [1, С. 124].

Юсуф Баласагуни воспевает в государственном управлении такое качество как добро, вкладывая в него как правителя, так и чиновников. Он указывал: «Когда беки держатся добрых людей, за добрым последует даже злодей. Где власть добродетельным бекам дана, народ богатеет, цветёт вся страна. Свершая лишь добро, сей обычай не рушь» [1, С. 129-131]. Устами правителя Юсуф говорит: «О ведавший злобу, но верный добру, тебя я, о славный, в друзья изберу! Дурному раскаянье – кара и месть, добром и на зло отвечай – вот наказ!» [7, С. 132]. Юсуф мудро наставляет: «Вреда не желай и не делай вреда, смиряй свои страсти, будь добрым всегда» [1, С. 160].

В отличие от мудрого и человеколюбивого Юсуфа, который проповедовал доброту и добрые дела в государственном строительстве, итальянский философ Никколо Макиавелли проповедовал такие качества государя, как хитрость, коварство и жестокость и утверждал, что «государь, если он желает удержать в повиновении подданных, не должен считаться с обвинениями в жестокости» [9, С. 49].

Бывшие правители Кыргызстана видимо больше предпочтения отдают макиавеллизму, нежели гуманистической философии Юсуфа Баласагуни, ибо Бакиев К.С. говорил, что «оппозиция никаких переворотов не готовит» [10, С. 9], а на самом деле 24 марта 2005 года силой изгнал Акаева А.А., Отунбаева Р.И. тоже говорила, что «Дом правительства штурмовать не будем. Другим путём пойдём. Мирным», но 7 апреля 2010 года произошёл штурм резиденции, пролилась кровь и был свергнут Бакиев К.С [11, С. 4].

Коррупционные решения стала превалировать в государственном строительстве и охватили почти все сферы жизни. Ещё в 2001 году президент Кыргызстана Акаев А.А. констатировал, что «80 % кыргызстанцев не доверяют судам» и отмечал, несвоевременное рассмотрение дел в судах, коррумпированность судебной системы, когда зачастую суды выносят решение в угоду сильным и богатым, а в 2002 году депутатская комиссия расследовавшая - соблюдение конституционных прав граждан, органами следствия пришла к выводу, что едва ли не каждый 15-й отданный под суд кыргызстанец обвинён необоснованно, граждан задерживают и арестовывают безо всякой необходимости, применяются пытки и что «законы и конституционные права граждан нарушаются у нас во всех сферах деятельности государства, и это приобретает хронический характер» [12, С. 2]. Юсуф Баласагуни мудро считал, что только овеянный мудростью и учёностью правитель должен править во благо подданным, а если государь не отвечал таким требованиям, то властитель по духу Юсуфа полагал: «И править неправо – мне власть не нужна, пусть лучше другим достаётся она» и должен был отречься от власти в пользу более справедливого кагана [1, С. 132].

Юсуф Баласагуни предостерегал власть имущих от связей с людьми с запятнанной репутацией: «С порочными беку дружить не пристало: приблизишь их – бедствий претерпишь немало» [1, С. 210]. С порочными дружить в Кыргызской

Республике получается у власть имущих. В 2010 году спикер парламента Келдибеков А. встречался в декабре с «вором в законе» Кольбаевым К.А. в горнолыжном отеле «Каприз», что послужило одной из причин его отставки[13, С. 7].

Величайшее произведение Юсуфа Баласагуни является ценнейшим шедевром социально-политической мысли средневекового Востока и его изречения актуальны до сих пор. Во многом благодаря философско-дидактическому произведению «Кутадгу билиг» и величайшему философу Востока Юсуфа Баласагуни Караханидский каганат достиг вершины своих успехов. «Кутадгу билиг» должен стать настольной книгой не только государственных деятелей, но и всех граждан в силу его высокого гуманистического направления.

Использованная литература:

1. Юсуф Баласагуни. Благодатное знание. Ленинград, 1990. С. 19.
2. Информация подготовленная корреспондентами ИТАР-ТАСС и газеты Газета Дело №, 17 ноября 1999.
3. Газета Дело №.12 ноября 2008.
4. Газета Дело №, 27 декабря 2006 .
5. Газета Белый Парус, № 9. 2008.
6. Российская газета, 6 февраля 2008 г, № 24.
7. Дело №, 31мая 2017.
8. Дело №, 20 марта 2013.
9. Никколо Макиавелли. Государь. Москва, 1990.
10. Газета «Общественный рейтинг», 23 декабря 2004, № 49.
11. Газета «Дело №», 24 марта 2010.
12. Дело №, 23 мая 2001.
13. Дело №, 23 августа 2017.

К ФИЛОСОФИИ ПЕРВОЭЛЕМЕНТОВ (ANÂSIR-I ERBAA) И УЧЕНИЮ О ВЛАГАХ (AHLÂT-I ERBAA), ОТРАЖЕННЫХ В «КУТАДГУ БИЛИГ»

Баратов Данияр Абдулкасымович

Национальный исторический музей Кыргызской Республики, научный сотрудник

Аннотация. *В статье выискиваются и анализируются бейты из «Кутадгу билиг», отражающие философию первоэлементов (огонь, воздух, вода, земля), а также учение о влагах (кровь, флегма, желтая желчь, черная желчь). Объясняется содержание этих бейтов, основываясь на труды античных и средневековых ученых. «Кутадгу билиг» отражает идею о сотворении всего сущего из 4 первоэлементов и человеческий организм тому не исключение, в человеческом организме первоэлементы представлены влагами (соками): кровь – воздух, флегма – вода, желтая желчь – огонь, черная желчь – земля. Автор призывает читателей соблюдать баланс жидкостей – состояние, когда в организме количественно верно смешаны жидкости соответствует здоровью. Заметно, что в «Кутадгу билиг» философия субстратов определяется как исходная для гуморального учения. В работе рассматриваются труды Ибн Сины и произведение Фирдауси «Шахнаме» как возможные источники информации о философии субстратов и гуморальном учении, повлиявшие на Юсуфа*

Баласагуни. Большее предпочтение отдается связи произведения «Кутадгу билиг» с трудами Ибн Сины.
Опорные слова и выражения: *«Кутадгу билиг», бейт, первоэлемент (субстрат, стихия), влага (жидкость, сок), первичные силы, цвета, Ибн Сина (Авиценна).*

Abstract. *The article finds out and analyzes beits from "Kutadgu Bilig" that reflect the philosophy of primary elements (fire, air, water, earth), as well as the doctrine of moisture (blood, phlegm, yellow bile, black bile). The content of these beits is explained based on the works of ancient and medieval scholars. "Kutadgu Bilig" reflects the idea that everything in the world is formed from 4 primary elements and the human body is no exception. In the human body, the primary elements are represented by moisture (juices): blood – air, phlegm – water, yellow bile – fire, and black bile – earth. The author encourages readers to observe the balance of fluids – a state when the body is quantitatively correctly mixed fluids corresponds to health. It is noticeable that in "Kutadgu Bilig" the philosophy of substrates is defined as the starting point for humoral teaching. The author encourages readers to observe the balance of fluids – a state when the body is quantitatively correctly mixed fluids corresponds to health. Yusuf Balasaguni considers the philosophy of substrates as the initial point for humoral teaching. The paper considers the works of Ibn Sina and Firdausi's "Shahnameh" as possible sources of information about the philosophy of substrates and humoral teaching that influenced Yusuf Balasaguni. More preference is given to the connection of the work "Kutadgu Bilig" with the works of Ibn Sina.*
Keywords and expressions: *"Kutadgu Bilig", beit, primary element (substrate, element), moisture (liquid, juice), primary forces, colors, Ibn Sina (Avicenna).*

Özet. *Makalede Kutadgu Bilig eserinde anâsır-ı erbaa (ateş, hava, su, toprak) ve ahlât-ı erbaa (kan, safra, sevdâ, balgam) anlayışlarını yansıtan beytler ele alınmıştır. Antik Çağ filozoflarının eserlerinin yardımı ile ele alınan beytlerinin aslî anlamları açıklanmıştır. Kutadgu Bilig'e göre bütün varlıklar, dört unsurun karışması ile ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde insan da oluşmuştur. Ancak insanın vücudunda söz konusu unsurlar dört sıvı ile temsil edilir. Demek ki, kan havanın, balgam suyun, safra ateşin, sevdâ ise toprağın niteliklerini sağlar. Bu açıdan sağlık, insanı vücuda getiren dört sıvının vücuttaki mutedil karışmış halidir. Anâsır-ı erbaa anlayışı, ahlât-ı erbaa anlayışından üstün olduğu görünmektedir, sebebi de şu ki, ahlât-ı erbaa, dört ana maddeden oluşur. Makalede Firdevsi'nin Şahname'si ve İbn-i Sina'nın eserleri Yusuf Has Hacip'e Kutadgu Bilig eseri yaratılmasında kaynak oldukları düşünülmektedir. Bildiride Kutadgu Bilig ve İbn-i Sina'nın eserleri arasında anâsır-ı erbaa felsefesi ve ahlât-ı erbaa anlayışı açısından bir bağlantının olduğu ispat edilmeye çalışılır.*
Anahtar kelimeler: *Kutadgu Bilig, beyit, ana madde, sıvı, nitelik, renk, İbn-i Sina.*

Предыстория. В 5 веке до н.э. древнегреческий философ Эмпедокл в своем труде “О природе” (поэма) изложил суждение о том, что существует четыре материальных начала: огонь, воздух, вода и земля (Якубанис, 1994: 76; Асмус, 1976: 61). Впоследствии философия первоэлементов разрабатывалась и другими античными учеными: Демокритом (5-4 вв. до н.э.) (Лурье, 1970: 267-270), Платоном (5-4 вв. до н.э.) (Асмус, 1975: 113), Аристотелем (4 в. до н.э.) (Зубов, 1963: 146) и другими. Позднее о субстратах стали говорить и на мусульманском востоке, где четыре первоэлемента были обобщены в понятие *anâsır-ı erbaa*. Впервые тема *anâsır-ı erbaa* была затронута философом Аль-Кинди (9 в. н.э.) (Григорян, Сагадеев, 1961: 119), затем разрабатывалась и Аль-Фараби (9 в. н.э.) (Аль-Фараби, 1972: 236, 420), но особое место в описании философии субстратов принадлежит Ибн Сине (10-11 вв. н.э.), в трудах

которого философия субстратов занимает центральное место (Ибн Сина, кн. 1, 1981: 9-10, Ибн Сина, 1980: 195)[53].

Четыре стихии (огонь, воздух, вода, земля) смешиваясь, образуют всё многообразие материи. Образуются и четыре жидкости (соки, влаги): кровь, флегма, желтая желчь и черная желчь (Балалыкин, 2014: 95, 134). Эти жидкости составляют основу гуморальной (лат. humor жидкость) теории, согласно которой патогенез болезней человека зависит от ненормального состояния этих жидкостей. Состояние, когда соки смешаны количественно правильно и когда они не нарушены, соответствует здоровью. Гуморальная теория была разработана такими учеными как Гиппократ (5-4 вв. до н.э.), К.Гален (2 в. н.э.), Ибн Сина (10-11 вв. н.э.) и другими более поздними учеными (Петровский, 1977: 564). Кровь, флегма, желтая и черная желчь на мусульманском востоке объединялись в понятие *ahlât-ı erbaa*[54].

Темы *anâsır-ı erbaa* и *ahlât-ı erbaa* нашли отражених и в тюркском литературном памятнике караханидской эпохи «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни.

Философия субстратов (*anâsır-ı erbaa*), отраженная в «Кутадгу билиг»

В «Кутадгу билиг» присутствует ряд бейтов, отражающий философию субстратов. И первым из таковых является бейт 60 по системе Р.Р.Арата (в данной работе будут использоваться транслитерация и перевод «Кутадгу билиг», осуществленные Р.Р.Аратом):

bu tört eş man͡ga tört tẹḍük teg turur tüzülse tadu çın tiriglik bolur	Bu dört sahâbe benim için dört unsur gibidir; unsurlar denkleşirse, gerçek hayat vücûda gelir.

Данный бейт привлек внимание доц. док. Умита Хунутлу, который пишет, что в данном бейте говорится о четырех соках (кровь, флегма, желтая и черная желчь) (Hunutlu, 2019: 605). Однако в данном бейте речь идет не о четырех соках, а о четырех первоэлементах, чему доказательством являются приписанные под строками бейтов слова عناصر *ạnaṣ̣ırı* (2 раза) (Yusuf Has Hacib, 2015: 9), что указывает на субстраты, а не соки. Возможно, исследователя ввело в заблуждение использованное в переводе Р.Р. Аратом слово *vücûd.*

Также философия субстратов отражена и в бейтах 143-146, где после перечисления двенадцати Зодиаков, говорится о том, что по три созвездия приходятся на каждый субстрат; Юсуф Баласагуни сравнивает субстраты с врагами, кои были примирены господом:

üçi ot üçi suv̇ üçi boldı yil üçi boldı toprạḳ ajun boldı il	Bunların üçü — âteş, üçü — su, üçü — yel ve üçü — topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.
bularda birisi birin͡ge yağı yağıḳa yağı ıḍtı kesti çoġı	Bunlar birbirlerine düşmandır; Tanrı düşmana karşı düşman gönderdi ve savaşı kesti.
ḳarışmaz yağılar yaraştı için körüşmez yağılar kötürdi öçin	Uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barıştılar; görüşmez olan düşmanlar öçlerini ortadan kaldırdılar.

[53] См. подробнее: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 3. İstanbul: 1991, стр. 149-151 (https://islamansiklopedisi.org.tr/anasir-i-erbaa).

[54] См. подробнее: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 2. İstanbul: 1989, стр. 24. (https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlat-i-erbaa).

itigli bayatım ite birdi öz ite birdi tüzdi yaraşturdı tüz	Her şeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi; tanzim etti, düzeltti ve birbirleri ile barıştırdı.

143-146 бейты расположены в пятом разделе произведения «Yiti yulduz on iki ükekni ayur (О семи планетах и двенадцати знаках Зодиака)»: после разделов, посвященных господу, пророку Мухаммеду, 4 сподвижникам пророка и Табгач-Богра-Кара-хану. Уместно сопоставить расположение бейтов о первоэлементах в «Кутадгу билиг», где они заняли место в начале произведения, с расположением бейтов с аналогичным содержанием в персидском литературном памятнике «Шахнаме» Фирдоуси. Уже в семьдесят первых строках произведения, в разделе «О сотворении мира» (Фирдоуси, 1957: 9) говорится следующее:

Создатель: он быть повелел бытию;
Не зная труда, сотворил естество;
Возникли стихии по воле его.
Четыре их: пламя, что светит всегда.
И воздух, под ними — земля и вода.

Аналогично определены места элементов и в «Кутадгу билиг», бейты 3724-3726:

yaşıl kök törütti kötürdi ed̟iz kün ay birle yulduz bezedi bed̟iz	Mâvi göğü yarattı ve yükseklere çıkardı; güneş, ay ve yıldızlar ile üzerini süsledi.
k̟od̟ısı yaġız yir yaşıl suv̇ bile örüsi süzük yil öze ot ula	Altı kara toprak ile mâvï sudur; üstü süzülmüş yel ile âteştir.
isig tumlıġıġ he̟m k̟uruġ ya ölüg yaraşturdı ḫa̟lk̟k̟a tegürdi ülüg	Sıcak ile soğuğu, kuru ile yaşı birbirine yaraştırdı ve halka kısmetini verdi.

Согласно приведенным бейтам, воздух и огонь располагаются выше земли и воды. «Когда возникает абсолютно легкий элемент, то он устремляется вверх, как, например, огонь. Абсолютно тяжелый элемент подобен земле, неабсолютно легкий – воздуху, неабсолютно тяжелый – воде», - так пишет Ибн Сина (Ибн Сина, 1980: 310). Легкие элементы располагаются выше, тяжелые – ниже: «Врач должен принимать на веру слова природоведа, что [элементов] всего четыре, не более. Два из них – легкие, два – тяжелые; легкие – это огнь и воздух, тяжелые – вода и земля» (Ибн Сина, кн. 1, 1981: 9). Таким образом, выше всех субстратов находится огонь, ниже – воздух, еще ниже – вода, в самом низу – земля. Этим четырем первоэлементам присущи первичные силы: «Первичных сил в упомянутых элементах четыре – это тепло, холодность, влажность и сухость» (Ибн Сина, кн. 1, 1981: 11). Именно об этих четырех первичных силах и говорится в бейте 3726. Здесь вновь Юсуф Баласагуни подчеркивает, что первичные силы были примирены господом, как это говорилось в бейтах 144-146 о субстратах.

С философией субстратов непосредственно связана гуморальная теория. 4 жидкости древними учеными соотносились с первоэлементами: кровь – с воздухом (тепло, влажность), флегма – с водой (холодность, влажность), желтая желчь – с огонем (тепло, сухость), черная желчь – с землей (холодность, сухость). Таким образом, первоэлементы в организме человека представлены этими четырьмя жидкостями, которые сохраняют в себе первичные силы данного элемента (Петров, 1971: 38). Что же касается «Кутадгу билиг», то и здесь заметно, что автор соотносит первоэлементы с соками. Но прежде рассмотрим отражение гуморальной теории в данном памятнике.

Гуморальная теория (*ahlât-ı erbaa*), отраженная в «Кутадгу билиг»

Суть гуморальной теории ярко отражена в бейтах, в которых идет сказ об ухудшении здоровья Айтолды, бейты 1053-1054:

yaraşıḳ tadular ḳarıştı için küçendi biri tuttı bastı üçin	Âhenk içinde bulunan unsurlar arasında fesat baş gösterdi; biri tahakküm etti, diğerlerini bastırdı.
tadu tegşürüldi aşı boldı yi ağır boldı köng͡li ḳatığ tuttı ig	Unsurların durumu değişti; yiyeceği çiğ geldi, gönülünü bir sıkıntı kapladı ve ağır bir hastalığa tutuldu.
tadu artadı kör küçi eksüdi ḳağıl teg köni boḍ egildi ḳoḍı	Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücûdu, yaş söğüt dalı gibi, büküldü.

Согласно гуморальной теории, здоровым является тот организм, в котором количественно верно смешаны соки. Болезнь Айтолды объясняется нарушением баланса соков.

2845 бейт «Кутадгу билиг» дает ответ на вопрос «Как оставаться здоровым, как сохранять баланс соков в организме?»:

arıġ boldı begler tadusı özi arıġ bolmasa aş ḳaçan yir ḳozı	Beylerin kendileri ve onları vücûda getiren dört unsur temizdir; yemek temiz olmazsa, onu nasıl iştihâ ile yiyebilirler.

В данном контексте нельзя понимать *arıġ aş,* как *чистая еда.* Автор под *arıġ aş* подразумевает пищу, которая своими первичными силами способна нейтрализовать избыток той или иной влаги в организме человека. Среди некоторых тюркских народов (узбеки, уйгуры, кыргызы и др.) и по сей день сохранились народные знания о классификации продуктов питания, основываясь на их некоторые первичные силы: горячительная пища и прохладительная пища[55]. О взаимосвязи рациона питания человека с его здоровьем (пропорциональность жидкостей в организме) Юсуф Баласагуни продолжает говорить и в бейтах 3579 – 3580.

ḳalı sing͡mese aş tadu artatur tadu artasa er kör iglep yatur	Eger yemek hazım edilmezse, esas unsurları bozar; unsurlar bozulursa, insan hastalanıp, yatağa düşer.
ig ol aşnu erke ölüm tutġaḳı ölümde tatıġ yoḳ aya er saḳı	İnsan için hastalık, her şeyden önce, ölüm habercisidir; ey insanların ihtiyatlısı, ölüm zevkli bir şey değildir.

Юсуф Баласагуни в своем произведении отражает суждение Ибн Сины о том, что сны могут быть предвестниками нарушения баланса влаг в организме. Ибн Сина пишет: «Если [в организме] преобладает желчь, то [человек во сне] видит желтые цвета, а если преобладает черная желчь, то видит черные цвета; если преобладает холод, то видит лед, а если преобладает тепло, то видит огонь» (Ибн Сина, 1980: 224). Бейты 6006 – 6014 содержат следующую информацию:

taḳı bir tüş ol kör bu yıl fạṣlıng͡a tadusı küçenip barır ạṣlıng͡a	Bâzı rüyalar vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlâttan biri kuvvetlenerek, rüyayı kendi

[55] Эта тема была описана автором данной работы в статье «“Кутадгу билиг” чыгармасындагы 4620 – 4630-бейттердин котормолорундагы маанилик өзгөрүүлөр…» (доклад был сделан на 8-ом Международном симпозиуме молодых тюркологов (22-24 сентября 2019 г., Бишкек), статья находится в процессе публикации.

	aslına çeker.
yıl ülgi yaz erse kiçig erse er ḳızıl körse barça yaġız körse yir	Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise, her şeyi kızıl ve yeri kara görürse,
anı ḳan küçemiş bolur belgülüg ayu bir ḳan alsun an͡gar ülgülüg	Belli ki, onun kanı kuvvetlenmiştir, ona bir mikdar kan aldırması tavsiye edilir.
yıl ülgi yay erse tüşegli yigit sarıġ al tüşese ya kürküm ögit	Yılın mevsimi yaz ve rüyâ gören delikanlı ise, rüyasında sarı, penbe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse,
sarıġı küçenmiş bolur ay bügü özini boşutġu tẹṛẹngbin yigü	Ey hakîm, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midesini boşaltması ve kudret-halvası yemesi lâzımdır.
yıl ülgi küz erse er erse orut ḳara körse taġ ya ḳuḍuġ körse üt	Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise, rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse,
bu sẹv̇da küçenmiş bolur ay ḳadaş ot içgü men͡gesin arıtġu adaş	Ey kardeş, onun sevdâsı kuvvetlenmiştir; ey dostum, o ilâç içmeli ve beynini temizlemelidir.
ḳış erse yana tüş körügli ḳarı aḳar suv̇ tüşese ya buz ḳar tolı	Mevsim kış ve rüya gören de ihtiyar ise, rüyasında akar su veya buz, kar ve dolu görürse,
küçenmiş bolur kör anın͡g bạlġạmı isig nen͡g yitürgü içürgü emi	Onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilâcı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir.

Этот отрывок интересен тем, что автор упоминает 4 цвета: *ḳızıl* (красный), *sarıġ* (желтый), *ḳara* (черный), *buz, ḳar* (снег, лед – в значении белый). Цвета применимы к сокам: красный – *ḳan* (кровь), желтый – *sarıġ* (желтая желчь), черный – *sẹv̇da* (черная желчь), белый – *bạlġạm* (флегма). Этот ряд цветов фигурирует и в другом отрывке «Кутадгу билиг», в бейтах 4631–4635. Особенность этих бейтов заключается в том, что они цитируются от некоего лекаря Огдюльмишем. Необходимо отметить, что подобного рода цитаты, приводимые персонажами поэмы в ходе беседы, привлекали внимание исследователей «Кутадгу билиг» на наличие заимствований с каких-либо письменных или устных источников. Ниже приводятся сами бейты:

negü tịr eşitgil otaçı sözi munın͡g mạʿnisi uḳ tirilgil ḳuzı	Tabip ne söylemiş, dinle; bunun mânasını anlayarak yaşa, kuzum.
özün͡g ṭạbʿını men ayayın yora	Ben senin tabiatini izah edeyim;

ḳızıllı sarıġlı örün͡gli ḳara	bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.
bularda birisi birin͡ge yaġı yaġusa yaġıḳa yaġı aḍrara	Bunlardan her biri diğerlerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca, bu renkler ile ayırt edilir.
uḳuşluġ kerek öz taduġ ten͡glese yaraşıḳ ne erse anı oḳ yise	Tabiati mûtedil tutmak için, insanın akıllı olması gerektir; uygun olan ne ise, ancak o şeyler yenmelidir.
kişi yılḳı birle aḍırtı bu ol taduḳa yaraşıḳ yise ay oġul	İnsan ile hayvan arasındaki fark, tabiate uygun şeyleri yemekle belli olur, ey oğul.

Упомянутые в отрывке слова *ḳızıllı, sarıġlı, örün͡gli* образованы путем добавления к корням слов аффикса *-lı (-li)*. По мнению Н.А.Баскакова, аффикс *-lı* нельзя рассматривать в отрыве от аффикса *-lıq*. Н.А.Баскаков и Н.К.Дмитриев предполагали, что данные аффиксы связаны с самостоятельным словом *liq*, встречающимся в новоуйгурском и других языках в значении ‘обильный, полный’ (Тенишев, 1988: 140). Такое объяснение происхождения аффикса уместно для бейта 4632, где и встречаются слова *ḳızıllı, sarıġlı, örün͡gli*, ибо в данном бейте слова имеют более обобщающее, более широкое значение, иначе говоря, человеческий организм полон этими цветами (влагами, которым характерны эти цвета). Таким образом, с полной уверенностью можно относить данный отрывок к тем строкам, в коих отражаются идеи о гуморальной теории.

Вернемся к вопросу о взаимосвязи гуморальной теории с философией субстратов. Очевидно, что неслучайно автор сравнивает первоэлементы с врагами, и ровно так же и влаги сравниваются с врагами, бейт 4633:

bularda birisi birin͡ge yaġı yaġusa yaġıḳa yaġı aḍrara	Bunlardan her biri diğerlerine düşmandır; düşman düşmana yaklaşınca, bu renkler ile ayırt edilir.

Более того, автор дублирует строку *bularda birisi birin͡ge yaġı* как в отрывке о субстратах (бейт 144), так и в отрывке о влагах (бейт 4633).

143	üçi ot üçi suv̇ üçi boldı yil üçi boldı topraḳ ajun boldı il	4632	özün͡g ṭabʿını men̠ ayayın yora ḳızıllı sarıġlı örün͡gli ḳara
144	bularda birisi birin͡ge yaġı yaġıḳa yaġı ıḍtı kesti çoġı	4633	bularda birisi birin͡ge yaġı yaġusa yaġıḳa yaġı aḍrara

Таким образом, мы имеем право утверждать, что Юсуф Баласагуни рассматривает учение о первоэлементах и учение о влагах как непосредственно связанные. Интересно и то, что все бейты, отражающие философию первоэлементов, расположены раньше, нежели бейты о влагах, возможно, таким образом Юсуф Баласагуни дает понять, что философия субстратов исходная.

Возможные источники, обусловившие отражение учений о первоэлементах и влагах в «Кутадгу билиг»

Рассмотрев философию первоэлементов и учение о влагах, мы убеждаемся в глубинности познаний Юсуфа Баласагуни. Принято считать «Кутадгу билиг» поэмой, посвященной управлению государством. Однако подобного рода исследования доказывают, что «Кутадгу билиг» на много больше, нежели произведение об управлении

государством. По сегодняшний день исследователи работают на пути реализации задачи, обозначенной профессором Е.Э.Бертельсом: «Одной из важнейших задач изучения поэмы Кутадгу-билик является установление тех источников, которыми пользовался Йусуф хасс-хаджиб, составляя свой свод политической и житейской мудрости» (Бертельс, 1965: 181). В данной работе мы попытались доказать, что философия субстратов и учение о влагах – знания, которые могут быть усвоены лишь при трепетном изучении философских, а также медицинских трудов. Уже можно утверждать, что связь «Кутадгу билиг» с «Шахнаме» Фирдауси все-таки существует. Но говоря о философии первоэлементов и, тем более, учении о влагах, мы не находим сходств с «Шахнаме», поскольку в выдающемся литературном памятники персидских народов лишь один раз говорится о первоэлементах – этот отрывок был приведен в начале данной статьи, а тема *ahlât-ı erbaa* вовсе не нашла отражения в произведении Фирдауси.

Мы склонны утверждать, что присутствует связь «Кутадгу билиг» с трудами Ибн Сины, что утверждается и оспаривается учеными, начиная с 1901 года (Альбертс, 1901: 319). Анализируя содержание философских и медицинских трудов Ибн Сины и сравнивая их с содержанием «Кутадгу билиг», приходим к выводу, что «Кутадгу билиг» словно резюмирует содержание трудов Ибн Сины. Особенно ярко это наблюдается в бейтах 6006 – 6014: в девяти бейтах Юсуф Баласагуни подытоживает сказанное Авиценной в разделах «Причины сна и его правильность» из «Даниш-намэ (Книга знания)», «О натурах разных возрастов и полов», «О сущности соков и об их частях» из «Ал-Канун фи’т-Тибб (Канон врачебной науки)». Авиценна являлся видным ученым своего времени, чьи труды не ограничиваются лишь медициной, он следовал мудрости К. Галена: «Наилучший врач есть также философ». Думается, что по сути своей, медицинское учение о влагах, исходящее от философии первоэлементов, получившее отражение в «Кутадгу билиг» было заимствовано из трудов великого философа, последователя Аристотеля и врачевателя Ибн Сины. Это вполне допустимо, учитывая культурные и научные связи внутри средневекового мусульманского востока, именно поэтому данный период нередко называют исламским ренессансом. В таком случае, если рассматривать Юсуфа Баласагуни как философа, его можно отнести к представителям мусульманского философского течения *фалсафа* (мусульманский перипатетизм). Мы же склонны считать, что наличие материалистических идей в произведении, написанном под влиянием ислама, объясняется воздействием на Юсуфа Баласагуни Ибн Сины как перипатетика.

Использованная литература:

1. Абу Али Ибн Сина (1981). *Канон врачебной науки. Книга 1*. Ташкент: Фан.
2. Аль-Фараби (1972). *Философские трактаты*. Алма-Ата: Наука.
3. Асмус, В. (1975). *Платон*. Москва: Мысль.
4. Асмус, В.Ф. (1976). *Античная философия*. Москва: Высшая школа.
5. Балалыкин, Д.А. (2014). История медицины. №4 (4). *Преемственность взглядов Гиппократа и Галена на природу организма человека*. Москва: Практическая медицина. 89-184.
6. Бертельс, Е. Э. (1965). *Избранные труды. Суфизм и суфийская литература*. Москва: Наука.
7. Григорян, С.Н., Сагадеев, А.В. (1961). *Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIVвв.*. Москва: Издательство социально-экономической литературы.
8. Зубов, В.П. (1963). *Аристотель*. Москва: АН СССР.
9. Ибн Сина (1980). *Избранные философские произведения*. Москва: Наука.

10. Клавдий Гален (1971). *О назначении частей человеческого тела*. Москва: Медицина.
11. Лурье, С.Я. (1970). *Демокрит. Тексты. Переводы. Исследования*. Ленинград: Наука.
12. Петровский, Б.В. (1977). *Большая медицинская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия.
13. Тенишев, Э.Р. (1988). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология*. Москва: Наука.
14. Фирдауси (1957). *Шахнаме. Том первый*. Москва: АН СССР.
15. Якубанис, Г. (1994). *Эмпедокл: философ, врач и чародей*. Киев: СИНТО.
16. Alberts, O. (1901). Archiv für Geschichte der Philisophie. *Der Dichter des in uigurisch türkischem Dialect geschriebenen Kutadgu bilik (1069-70 p. Chr.) ein Schüler des Avicenna*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer. 319-336.
17. Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig. I. Metin (3.b.)*. Ankara: TDK.
18. Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig. II. Çeviri*. Ankara: TTK.
19. Hunutlu, Ü. (2020). Uluslararasi Kutadgu Bilig Kurultayi Bildirileri. *Kutadgu Bilig'de Pozitif Bilimlerin İzleri*. Ankara: TDK. 604-619.
20. Yusuf Has Hacib (2015). *Kutadgu Bilig. Fergana Nüshası (eser tıpkıbasımdır)*. Ankara: TDK.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ ИЖОДИДА АҲЛОҚИЙ МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Қўчқорова Маҳина Хожимуродовна
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
катта ўқитувчиси

Аннотация. *Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асарида инсоний муносабатларнинг энг олий мезони саналган хурмат ва эхтиромини таркиб топтиришнинг барча кўринишлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Хожиб жамият такдирини хал этувчи энг улуғ мансабдорлардан тортиб, оила аъзоларигача бир-бирига бўлган муомала муносабат масалаларини ҳам хаётий мисоллар воситасида ёритади.*

Таянч сўз ва иборалар: *миллий қадрият, таълим-тарбия, дипломатия, ижтимоий муносабатлар, касб-ҳунар, мутафаккир, аждодлар, бадиий тафаккур, тараққиёт, илм-маърифат.*

Аннотация. *«Қутадғу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба отражает все проявления уважения и почтения, которые являются высшими критериями человеческих отношений. Юсуф Хас Хаджиб иллюстрирует проблемы обращения друг с другом, от высших должностных лиц, решающих судьбу общества, до членов семьи на примерах из реальной жизни.*

Опорные слова и выражения: *национальные ценности, образование, дипломатия, общественные отношения, профессия, мыслитель, предки, художественное мышление, развитие, наука и просвещение.*

Abstract. *Yusuf Has Hajib's "Qutadu bilig" reflects all manifestations of respect and reverence, which are the highest criteria of human relations. Yusuf Has Hajib illustrates the challenges of dealing with each other, from high-ranking officials who decide the fate of society, to family members, with real-life examples.*
Keywords and expressions: *national values, education, diplomacy, public relations, profession, thinker, ancestors, artistic thinking, development, science and enlightenment.*

Ek açıklama: *Yusuf Khos Hajib'in "Qutadg'u bilig" adlı eseri, insan ilişkilerinin en yüksek kriteri olan saygı ve itibatın tüm tezahürlerini yansıtıyor. Yusuf Khas Hajib, toplumun kaderine karar veren en üst düzey yetkililerden aile üyelerine kadar birbirlerinin muamele meselelerini gerçek hayattan örneklerle anlatıyor.*
Anahtar kelimeler: *milli değerler, eğitim, diplomasi, sosyal ilişkiler, meslek, düşünür, atalar, sanatsal düşünme, gelişme, bilim ve aydınlanma.*

Ўзбек халқи тарихан таълим-тарбия соҳасида ўзига хос дорилфунун яратган. Дарҳақиқат, миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш лозим. Чунки бирор миллат ўз қадриятини бошқа миллат қадриятларидан ажратиб олиб ярата олмайди. Ҳар бир миллат маънавиятида ўзига хос томонлар бўлса ҳам, у умуминсоний қадриятларнинг бир қисмидир.

Шу билан бирга унутмаслигимиз керакки, биз қураётган янги жамият «биноси» учун биринчи галда миллий қадриятлар устун бўлмоғи лозим. Биз, энг аввало, миллий ўзлигимизни англамоғимиз, ўз тафаккуримизни кашф этмоғимиз лозим. Ўтмишимизда унутилган шундай улкан сарчашмалар борки, уларни пухта ва аторофлича ўрганмоқ биринчи галдаги вазифадир.[56]

Юсуф Хос Хожиб ўз даврининг етук мутафаккири, чукур билимли, донишманд инсон эди. У ўз асарида тиббиёт, фалакиёт, тарих, табииёт, география, риёзиёт, хандаса, фалсафа, адабиёт, таълим-тарбия, дипломатия, фиқҳ сохасига оид фикрларни баён этиб, файласуф ва қомусий олим сифатида ўзини намоён этди. Чунончи, у барча ижтимоий табакалар ўртасидаги муомала-муносабатларни ёритиш билан бирга, дипломатияга оид қоидалар тизимини яратди, турли касб эгаларининг касбу корига оид талаблар ва жамиятнинг аҳлоқий тамойилларини тараннум этиш билан таълим-тарбия сохасида ўзига хос услубни яратди.

Қутадғу билиг-бахт-саодатга элтувчи билим, таълим деган маънони билдиради. Демак асар номидан ҳам унинг панд-насихат, таълим-тарбияга оид етук дидактик асар, хар томонлама етук инсонни тарбиялайдиган дарслик эканлиги яққол кўриниб турибди. «Қутадғу билиг» асари Шаркда панднома туркумидаги анъанавий китоб тузиш тартибига риоя қилинган ҳолда тузилган.

"Қутадғу билиг"даги бош ғоя - инсонни ҳаётда бахт-саодатга элтувчи асосий қарашлари тўрт рамзий қаҳрамон: Кунтуғди - Элиг подшо - адолат тимсоли, Ойтўлди - вазир давлат тимсоли, ўғдулмиш - вазир-ақл тимсоли, ўзгурмиш-вазирнинг қариндоши-қаноат тимсолининг ҳаёти ва давлатни бошқариш жараёнидаги ҳатти-ҳаракатлари ва фикрлари орқали берилганки, булар инсон камолотининг муҳим мезони саналади. Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асарида инсон камолоти масаласи марказий масала бўлиб ҳисобланади. Мазкур асарда инсоннинг жамият ва ҳаётда туттан ўрни, бурчи вавазифалари ҳақидаги муаммолар ўзига хос тарзда баён этилади.

Мутафаккир ўзининг ахлоқий қарашларини, яъни ижтимоий муносабатлар, жамият аъзолари барча типлари ўртасидаги аҳлоқий муносабатларни амалиётга таянган ҳолда ёритади. Бу ахлоқий хулқ-одоб тамойиллари, талаб ва вазифалари бутун асар

[56] И.Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. "Ўзбекистон", 1993 йил 78-бет

давомида қаҳрамонларнинг ўзаро мунозаралари асосида ифодаланган. ўнда Элиг /хон/, унинг вакиллари, ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро муносабати, ахлоқи, муомаласи талаблари баён этилади. Турли касб эгаларига хос хислатлар, одатлар ёритилади.

Асарда илгари сурилган ахлоқий хислатларни санаб ўтиш олимнинг қай даражада таълим-тарбия, аҳлоқ масалаларини чуқур билганлигидан далолат беради: инсонийлик, ростгўйлик, тўғрилик, софлик, мехр-мухаббат, вафо, шафқат, мурувват, инсоф, адолат, ишонч, садоқат, хушмуомалалик, ширинсўзлик, саховат, мардлик, химматлилик, хурмат ва эхтиром, тадбиркорлик, ақл, заковат, халоллик, эзгулик каби хислатлар улуғланади, уларда ёлғончилик, ноинсофлик, фисқу фасод, бевафолик, мехрсизлик, дағаллик, қўполлик, бахиллик, номардлик, қувлик, хурматсизлик, нодонлик, жохиллик, харомхўрлик, очкўзлик каби хислатларни қиёслаб, эзгу хислатларнинг яхши оқибатлари ва салбий хусусиятларнинг ёмон оқибатларини мисоллар воситасида ишонарли қилиб баён этади. Бунда дастлаб, барча яхши ишларнинг манбаини эзгулик, ёмон ишларнинг асосини эссизлик номлари билан талқин этади. У инсон хаётда қилган иши билан ё яхши ном қолдиради, ёки ёмон ном олади, дейди. Асарда олим барча эзгуликнинг боши тил одоби, унинг фойда ва зарарларига бағишланади.

Тил инсоннинг кадр-қимматини оширади, ёки шу тил орқали инсон юз тубан хам кетиши мумкин, дейди. Киши икки нарса билан хаётда мангу қолади: бири хушхулқлик бўлса, иккинчиси яхши сўз, дейди олим.

Инсоний муносабатларнинг энг олий мезони саналган хурмат ва эхтиромини таркиб топтиришнинг барча кўринишлари асарда ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Хожиб жамият такдирини хал этувчи энг улуғ мансабдорлардан тортиб, оила аъзоларигача бир-бирига бўлган муомаламуносабат масалаларини ҳам хаётий мисоллар воситасида ёритади. Катта ёшлиларнинг кичикларга, кичикларнииг улуғларга, амалдор ва мансабдорларнинг ўз хизматчиларига, хизматчиларнинг ўз хўжаларига, турли ижтимоий гурух аъзоларининг бир-бирларига, оилада оила аъзоларининг бир-бирларига муомала маданиятининг энг оддий кўринишларигача тасвирлаб, кишининг кўз олдида яққол намоён этади.

Олим улуғлар ва кичиклар ўртасидаги хулқ-одоб қоидалари хақида гапирар экан, шу аснода камтарлик, саломлашиш одоби, талаблари, қоидаларини хам тавсия этади.

Айниқса, Юсуф Хос Хожибнинг амалдорлар ахлоқи хақидаги ўгитлари диққатга сазовор ва бу фикрлар хозирги даврда ҳам қимматли саналади. Олимнинг беклар, хожиблар, вазирлар, сарой бошилар, элчилар, лашкарбошилар, девонбошилар, хазинадорлар, саркотиблар каби кўплаб амалдорларнинг ҳатти-ҳаракатлари, иш юритишлари, ҳулқ-одоби ҳакидаги амалий ўгитлари ва йўл-йўриқлари ҳар бир амалдор учун дастур саналади. Масалан, ҳар бир амалдорнинг ўз ишининг устаси, илм-фанни эгаллаган, унинг турли соҳалари борасида фикр юрита оладиган, сўзга чечан, зеҳнли, фаҳм-фаросатли, ҳимматли, кўзи тўқ, очиқ қўл, сахий, тадбирли, зукко, ҳушёр, жиддий, қаноатли, жасур, соғлом, самимий, садоқатли, ўз сўзи устидан чиқадиган, андишали, шеър бахсида иштирок этиб, ўзи ҳам шеърлар тўқий оладиган, турли тилларни била оладиган ва ёза оладиган, нард, шатранж, чавгон ўйинларида ўйнай оладиган, мерганлик каби хислатларга эга бўлиши кераклигини таъкидлайди. Шунингдек, ҳар бир инсоннинг камолга етишида тўсқинлик қиладиган ёмон иллатлар, нуқсон ва камчиликлардан биринчи навбатда эл-юрт хизматида бўлган амалдорлар ҳам ҳоли бўлиши лозимлиги: маишат, ишратпарастликка берилиш, кек, гина, адоват, низо, хусумат, фисқу фасод, маиший бўзоқлик, майпарастилик, кайфу сафога берилиш, мутакаббирлик, ҳиёнат, давлат кетидан қувиш, манфаатпарастлик, худбинлик, бошқаларнинг хақ-ҳуқуқларини топташ, таъмагирлик, ҳақорат кабилар шундай иллатлардирки, бунинг натижаси давлатнинг ривожига путур етказиб, жамиятни

маънавий қашшоқликка олиб боради, деб бундай ёмон иллатлардан тийилишни маслаҳат беради.

Юсуф Хос Хожиб такаббурлик, мағрурланиш, кеккайишга камтарлик, хушсуханлик, хушфеълликни қарши қўяди. Шунингдек, амалдорларга баланд ҳимматлилик, мурувватли бўлиш, самимийлик хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, хос фазилат эканлигини алоҳида таъкидлайди. Инсоннинг ҳақиқий бойлиги унинг кўз ва кўнгил тўқлиги деб беради. Зеро, очкўзлик, таъмагирлик инсонда порахўрлик каби ёмон иллатнинг томир отишига олиб келади, дейди.

Шарқ мутафаккиридан бири бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожибнинг комил инсон шахсини шакиллантириш ва фарзанд тарбияси тўғрисида турли хилдаги ижобий ғоялари мавжуд бўлиб, ушбу илмий-маърифий фикрлар заминида катта ҳаётий ҳикмат ётади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ўша даврларда ёш оила фарзанд кутаётган лаҳзаларданоқ тарбия илмини ўрганиши зарур, деган муҳим ғоялари фикримизниг ёрқин далилидир.

Бугунги кунда таълим-тарбия соҳасида ҳам мутафаккирларнинг миллий меъросига мирожат қилмасдан туриб уни ривожлантириб ёки равнақ топтириб бўлмайди.

Таълим-тарбияни ривожланишида айниқса ёшларда маънавий ғояларни таркиб топтириш масалаларида Юсуф Хос Ҳожибнинг илмий фаолиятидаги мехнатлари беқиёс хазинадир. У ҳар бир кишининг юксак комолот чўққисига – етишишни орзу қилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ―Қутадғу билиг асарида XI асрдаги ижтимоий ва оилавий тарбия, мактаблардаги фан тармоқлари, ўқитиш тизимининг ўзига хос хусусиятларини ақлий, ахлоқий, меҳнат ва жисмоний, нафосат тарбиясига доир фикрлари баён этилган. Ул зотнинг фикрича, билим бир бошбоғ ёки жилов кабидир. У кишини ҳар хил нолойиқ ишлардан асрайди. Шу хусусияти туфайли билим азиз ва мўътабардир.

Адиб таълим тизими, таълим назарияси ва амалиётига, таълим мазмунига оид бир қатор жиддий фикрларни айтади. У айрим фанларни ўқитишдаги изчилликни ҳам кўрсатиб ўтган. У Ҳанса (Геометрия), таъзиф (карра),тансиф (бўлиш), адаз жазри (илдиз топиш), жамъу тафрик (қўшиш ва айриш), жабру муқобил (альгебра), Уқлидус(Эвклид) математик назарияси ҳақидаги маълумот беради.

Юсуф Хос Ҳожиб тилни авайлаб асраш зарурлигини таъкидлайди. Кўп сўзлик фойдасиз машғулотдир. Шунинг учун ҳам туман сўз тугунини бир сўзда ёзиш лозим. Зеро, киши сўз туфайли қадр топиши ёки аксинча боши эгик бўлиши мумкин.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ўқтиришича, ҳар бир киши жамиятга муносиб бўлиб комол топмоғи керак. Бунинг учун у, туғилган кунидан бошлаб зарур тарбияни олмоғи лозим. Улуғ шоир ота-оналар назоратида бўлган боланинг маъсулияти ҳисси ривож топади, шу сабабли ҳам бола тарбиясида отаонанинг мавқеи алоҳида аҳамиятга эгадир, улар танлаган тўғри йўл фарзандларининг келажаги, комолоти учун ниҳоятда муҳимдир.

Юсуф Хос Ҳожиб ота-оналарни бола тарбиясига эътибор беришга даъват этар экан, жамият фарзандлар хулқ-атворига қараб ота-оналарига баҳо беришни айтиб, уларни огоҳлантиради. Юсуф Хос Ҳожиб ақлий тарбиянинг баланд мавқе тутишини эслатади. Адиб тарбиянинг барча турлари бир-бири билан уйғун бўлшини талаб этадию шундагина инсоннинг ақлан баркамол, жисмонан етук, ахлоқий-маънавий бой бўлишига ишонади. Фарзандларга турли билим ва ҳунарларни ўргатиш, уларни гўзал ахлоқли қилиб, вояга етказиш ота-онанинг бурчидир.

Юсуф Хос Ҳожиб тарбияда катталар намунаси аждодлар тажрибаси алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Юсуф Хос Ҳожибнинг Шарқ ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий, ҳамда бадиий тафаккури тараққиётига қўшган хиссаси

беқиёсир. Алломанинг педагогик қарашлари ҳам бу соҳадаги улкан меъросдир. Улар тарих нуқтаи назари билангина эмас, бугунги кунимизга хизмат қилиши билан ҳам зўр аҳамият касб этади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида инсоннинг жамият ва ҳаётда тутган ўрни, бурчи ва вазифалари ҳақидаги муаммолар ўзига хос бир тарзда баён этилади.

Мутафаккир китобнинг анъанавий бошланмасидан кейинроқ инсоннинг ҳақиқий бахти билимда эканлиги баён этади. Яна илм заковатнинг аҳамияти ҳақида қатор бобларда ҳам фикр юритиш билан бирга унга алоҳида боблар ҳам бағишланади. Лекин олим фақат илм-маърифатнинг аҳамиятини кўрсатибгина қолмайди, у билим ва заковатнинг амалдаги ўрнини ҳам ёритади.

У билимни буюк, ўқувни улуғ деб таърифлайди. Чунки заковатли инсон улуғ бўлади, билимли киши буюк бўлади, деб илмли кишиларни асл тоифадаги кишиларга қўшади. Олим эзгу ишларнинг барчаси илм туфайли амалга оширилиши мумкинлигини айтади.

У дунёда одам пайдо бўлибдики, фақат билимли кишиларгина эзгу иш қилиб, адолатли сиёсат юргизиб келган, деб, инсон яратилгандаёк унга билим, ўқув-заковат берилганлиги, ана шу билим ва заковати туфайли кишилар разолатдан покланганлигини ўқтиради. Ҳатто хукмдорлар ҳам юртни, давлатни ақл, илм, заковат билан идора этса, эл-юрт фаровон бўлади, тўқ ва тинч хаёт кечиради, дейди. У куч ва қуролни ақл ва билимдан кейинги иккинчи ўринга қўяди.

Юсуф Хос Ҳожиб илмли, маърифатли кишиларни қадрлаш керак чунки улар машъал каби йўлни ёритиб, тўғри йўл кўрсатади. Яхши-ёмонни фарқ этишни ўргатади, дейди. Лекин Юсуф Хос Ҳожиб илм-фанни эгаллашни тарғиб этибгина қолмайди, уни ҳаётга татбиқ этиш, амалда қўллай билишга ҳам даъват этади. Инсон билимсиз, нодон жоҳил бўлса, ярамас ишлар қилиши. Аксинча билимли. Доно, зукко бўлса эзгу ишларни рўёбга чиқаришни таърифлаш билан кишиларни тинмай илм олишга ундайди.

Юсуф Хос Ҳожиб инсонга билим нечоғлик зарур бўлса, касб-ҳунар эгаллаш ҳам шунчалик муҳимлигини асарда алоҳида таъкидлайди. Шунга кўра у асарда турли тоифали кишилар борасида фикр юритар экан, ҳунармандлар ҳақида ҳам илиқ фикрлар баён этади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ўша даврда косиб-ҳунармандларнинг нақадар хайрихохлигини таъкидлаш ўз-ўзидан эмасди. Чунончи давлатнинг тинч-осойишталиги, чет давлатлардаги мавқеи, давлатнинг бойлиги ва халқнинг фаровонлиги ана шу тоифадаги кишиларга боғлиқ эди. Зеро касб-ҳунар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, моддий ва маданий тараққиётининг ўлчов бирлиги саналарди.

Мутафаккир даврнинг фалсафий тарғиботчиси сифатида майдонга чиқади. Шоирнинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қарашлари феодал давлатининг дастурул амали низомномаси бўлиб хизмат қилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий қарашларида рационализм ғоялари мавжуд у инсонни унинг ақл-идрокини улуғлайди. Давлат билимдонлик билан бошқарилса, мамлакат бой, халқи фаровон яшайди деган ғояни ўртага ташлайди. Хулоса қилиб айтганда, Юсуф Хос Ҳожибнинг биз таҳлил этган мазкур ижодида инсонни ҳар томонлама камолга етказишнинг барча масалалари ўзининг бадиий ифодасини топган йирик таълимий-ахлоқий бойликдир.

Мамлакатни ҳар томонлама равнақ топишида Юсуф Хос Ҳожибнинг ўрни беқиёсдир. Биз ишонамизки, келажак авлод ҳам бу каби мутафаккирларнинг ижодидан баҳраманд бўладилар албатта.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1996.

1. “Қуръони Карим маъноларининг таржимаси”. –Т: 2001.
2. М. Имомназаров “Миллий маънавиятимиз асослари” –Т.: 2006.
3. Абдуллашер “Ахлоқшунослик”. –Т.: 2005.
4. Юсупов. Э. “Инсон камолотининг маънавий асослари”. -Т: “Университет”, 1998.
5. Б. Зиёмуҳаммадов, С. Зиямуҳаммедова, С. Қодирова “Маънавият асослари”. –Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2000.
6. Э.Юсупов “Инсон камолотининг маънавий асослари”. –Т.:1998
7. З. Ғофуров “Маънавий юксалиш ва ҳуқуқий баркамоллик” II кисм Тошкент-2007.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Т.: “Ўқитувчи”, 1999
9. Адабий дурдоналар. Юсуф Хос Хожиб Қутадғу билиг. –Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2007.
10. О.Ҳасанбоева ва бошқалар. Педагогика тарихи. –Т.: “Ўқитувчи”, 1997.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АХЛОҚИЙ-ТАРБИЯВИЙ АСАР СИФАТИДА

Норбошева Мақсуда Очиловна
Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

Аннотация. *Мазкур мақолада Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида илгари сурилган комил инсон ҳақидаги ғояларидан ёш авлод таълим-тарбияси ҳамда шахснинг ахлоқий камолотини ва маънавий юксаклигини ошириш мақсадида кенг фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумотлар ёритилган.*

Таянч сўз ва иборалар: *миллий маънавият, комил инсон, ахлоқий-тарбиявий асар, панд-насиҳат, ўгитлар, тарбия, ёш авлод, шахс, инсонийлик, меҳр-оқибат, одоб-ахлок, ақл-идрок, ростгўйлик, камтарлик, қусур ва камчиликлар, билим ва одоб, уқув, касб-ҳунар.*

Аннотация.*В этой статье описывается, как идеи совершенного человека, представленные «Кутадгу билигом» Юсуфа Хоса Ходжиба, могут широко использоваться для обучения молодого поколения и повышения морального и духовного совершенства личности.*

Опорные слова и выражения:*национальная мораль, нравственное совершенствование, нравственное воспитание, молодое поколение, личность, человечность, сострадание, мораль, честность, смирение, недостатки, знания, род занятий.*

Abstract.*This article describes how the ideas of a perfect human being presented by Yusuf Hos Hajib’s “Kutadgu bilig” can be widely used to educate the younger generation and enhance the moral and spiritual excellence of the individual.*

Keywords and expressions: *national morality, moral perfection, moral education, upbringing, young generation, personality, humanity, compassion, morality, honesty, humility, flaws, knowledge, occupation.*

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви миллий маънавиятимиз ва маданиятимиз тарихини ўрганишга, улар ҳақида холисона фикр билдиришга катта

имкониятлар яратди. Айниқса бугунги кунда ёшларни баркамол шахс, юксак фазилатли инсон бўлиб етишишлари учун жуда катта шароитлар мавжуд.

Жамиятда инсон омили ҳар доим ҳал қилувчи ўрин эгаллагани туфайли буюк олим ва мутафаккирлар ижодида, панд-насиҳатларида инсонни тарбиялаш, комил инсон бўлиш ғояси асосий ғоя сифатида ифода этилган, ахлоқ-одоб меъёри ҳисобланган.

Мамлакатимиз биринчи президенти И.А.Каримов ўз асарларида ёш авлод тарбияси ҳақида кўплаб пурмаъно фикрларини билдирган эди. “... энг тўғри йўл – таълим-тарбия тизимини янада ривожлантириш, янада мустаҳкамлаш йўлидир”[57].

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ғояларини амалиётга татбиқ этиш Республика таълим тизимида олиб борилаётган ислоҳотларнинг муваффақиятини таъминлаш, таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ўқитувчи, тарбиячи, педагогларининг маънавий қиёфаси ҳамда касбий маҳоратларига боғлиқдир.

Шахсни тарбиялаш иши ниҳоятда мураккаб фаолият жараёни бўлиб, жуда қадимдан ушбу фаолиятга жамиятнинг етук намоёндалари жалб этилган. Мазкур ҳолат ёш авлод тарбияси, унинг ташкил этилиши мазмуни нафақат шахс камолоти, балки жамият тараққиётини ҳам белгилашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англатади.

Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни (1997 й) таълимни инсонпарварлаштириш, демократлаштириш принципларини белгилаб берди. Республикамизда Кадрлар тайёрлаш миллий Дастурини амалга ошириш таълимни инсонпарварлаштириш, болалар шахсини тўлақонли тушуниш, уни ҳурматлаш, болаларга ишониш ва уларни ишонтириш, қизиқиши ва қобилиятини рўёбга чиқаришга имконият яратиш билан бирга уларнинг инсоний сифатларини шакллантиришни талаб этади. Яъни болада шахснинг инсонийлиги, меҳр-оқибат, одоб-ахлок, ақл-идрок, ростгўйлик, раҳм-шафқатлилик, дўстлик-биродарлик, ўз юртини, Ватанини, халқини севиш каби фазилатларни тарбиялаш, айни пайтда уларни дадил, ботир, қўрқмас, шижоатли, тадбиркор, уддабурон, ҳар бир нарсани қадрлай оладиган, миллий, умуминсоний қадриятларни тушуниб етадиган қилиб тарбиялаш зарурдир. Шунинг учун ҳам Республикамизда бугунги кунда ёш авлод, тарбиясида замонавий омилларга таяниш, айниқса, миллий истиқлол ғоясининг асосий тарихий негизи бўлган миллий қадриятлар, аньаналар, буюк алломалар, ота-боболаримизнинг маьнавий меросларига асосланишга аҳамият бериш ҳозирги куннинг талабидир.

Ёш авлодни тарбиялашда ўқитувчи-мураббийларимизнинг олдида турган муҳим вазифалар ҳақида Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг: “Профессор ўқитувчиларимизнинг энг муҳим вазифаси – ёш авлодга пухта билим бериш, уларни жисмоний ва маънавий етук инсонлар этиб тарбиялашдан иборатдир[58]” -деган фикрлари педагогларимизнинг зиммасига қўйилаётган муҳим талаблардан биридир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, ҳар бир тарбиячи-педагог буюк аждодларимиз бўлган Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Аз-Замахшарий, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк боболаримизнинг ахлоқ-одоб ҳақидаги фикрлари, ўгитларини мактабгача таълим ёшиданоқ болаларга ўргатиши, уларнинг бой маънавий-ахлоқий меросидан ҳар бир машғулотлари ва таълим-тарбия жараёнида ўгит-насиҳатлар тарзида фойдаланиши талаб этилади.

Ёшларни янгича тафаккурли, юксак маънавиятли ва маданиятли эркин фикрловчи, маънавий етук, баркамол шахслар қилиб тарбиялашда нафақат бугунги кун,

---

[57]Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015.

[58]Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016, 13-бет

балки асрлар давомида курашиб келинган тарихий тажрибалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

XI асрда яшаган буюк мутафаккирлардан бири Юсуф Хос Хожибнинг бизгача етиб келган дурдона асари – "Қутадғу билиг" ("Бахт-саодатга эриштирувчи билим")дир. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" достони ахлоқий-тарбиявий асар сифатида Шарқ Ўрта асрининг дунёвий адабиётига мансуб турк тилидаги энг йирик ёдгорликлардан биридир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" достони унинг адабиёт, тарих, фалсафа, ахлоқшунослик ва нафосатшунослик соҳасида жуда кенг билмларга эга эканлигидан далолат беради.

Юсуфнинг ахлоқий қарашлари у Ибн Сино меросини, хусусан давлатнинг мураббийлик вазифаси тарбия орқали бартараф этиладиган иллат, мурувватли ҳоким жамиятга давлатни соғломлаштириш шарти эканлиги каби масалаларни чуқур ўрганиб чиққанлигидан далолат беради.

Юсуф Хос Ҳожиб ажойиб мутафаккир бўлиб, унинг фикрича инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан муносабатларда ижтимоий фойдали меҳнатдагина чинакам камолотга эришади.

Мутафаккир инсонийлик деганда олижаноб фазилатларга эга ахлоқий баркамолликни назарда тутади. Зеро ахлоқий камолот инсоннинг бутун ҳаёти ва фаолиятининг бирламчи асосидир. Шоир жумладан шундай деб ёзади:

"Кишининг одоби яхши ва ахлоқи тўғри бўлса, у киши мақсадига етади ва бахт унга кулиб боқади, чунки яхши ахлоқ жамики яхшиликларнинг заминидир".

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг "Қутадғу билиг" асарида илгари сурган асосий ғоялардан бири бу шахснинг ахлоқий камолоти ва маънавий юксаклиги масаласидир.

Мутафаккирнинг фикрича, эл-юрт гуллаб яшнаши, жамиятнинг равнақ топиши, шу жамият аъзолари, хусусан ҳоким билан фуқаролар ўртасидаги ижтимоий-ахлоқий муносабатларининг юксаклиги билан белгиланади.

Бундан ташқари, шоир таъкидлашича эл-юрт фаровонлиги ва ахлоқий камолоти фақат етук фазилатли ҳокимнинг ё бир кишининг фаолиятига боғлиқ эмас.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз давридаги ижтимоий табақалар,гуруҳларнинг ахлоқий хатти-ҳаракати, ҳаёт тарзи, касб-кори, руҳияти ҳақида батафсил фикр юритади. Жумладан шоир, салбий хатти-ҳаракатлар, қусур ва камчиликлар ҳақида шундай дейди:

"Ярамас қилиқли кишидан омад ҳам юз ўгиради, у ғамга гирифтор бўлади. Андишали ва хулқли покиза кишилар софликка интилади. Андишасиз бўлса, у нуқсонли, нопокдир".

Юсуф Хос Ҳожиб кишиларни сабрли бўлмоқлик, кўпчиликни бошқаришда обрўли бўлмоқликни мақсадга мувофиқ иш деб билади, жумладан:

"Шошилмоқ, енгил-елпи ишларни қилмоқнинг оқибати заҳматли бўлади. Бундай нолойиқ одат, кўпчиликка бош бўлган кишиларда бўлса, уларнинг юзи бўлмайди, обрўси тўкилади. Бек соғ, ҳушёр, сергак бўлиши лозим.

Шоир шунингдек, ростгўйликни энг керакли улуғ фазилатлардан бири деб билади ва бу ҳақда қуйидаги сўзларни ёзади: "Тўғрилик ва адолатга таянувчи беклик бузилмайди. Одамда энг ёмон иллат, нуқсон бу-бошлиқнинг "ёлғончи" деган номни олишидир".

Шоир яна достонда ёмон феъл, салбий хислатлардан бири-жоҳиллик ҳақида ҳам шундай ёзади:

"Бузуқ феъл кишини ҳар доим босиб турадиган оғир юкка ўхшайди.У кишига азоб беради. Ёхуд бундай одам мисоли итдир. У ўзи истаган пайтида сенга ташланиши мумкин. Ёв қилмайдиган ишни, ёмон, ярамас хулқ-атвор қила олади".

Салбий хулқлардан бири бу фисқу-фасоддир. Турли бўҳтон, миш-миш ва уйдирмалардан бугунги замон одамлари ҳам азият чекишаётгани сир эмас. Ваҳоланки бу иллат, барча давр ва замонларда ҳам қораланиб келинган. “Қутадғу билиг” да бу иллат шундай қораланади:

“Фисқу-фасод-қут-саодат душмани. Фасодчи элни бузувчидир. Қут, яъни бахт иқбол муқаддас бўлиб, у покликни тақазо этади”.

Дарҳақиқат, поклик, ҳалоллик, адолат каби юксак фазилатлар бор ерда албатта, қут-барака, саодат ҳам бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб ижодида чин инсонийлик белгиларини жуда содда ва мазмунли қилиб тасвирланади:

“Керилиш, такаббурлик кераксиз нарса. Такаббурлик тўғри йўлдан оздиради. Кўнглини кичик тутган, камтарлик йўлида юрган киши улуғликка етади”.

Шоир инсонлар орасида энг етук ва обрўлиси бу номусли одамдир деб билади ва қуйидаги сўзларни ёзади:

“Кишилар орасида энг етуги-номусли, уят-андишалилардир. Номусли одам кишиларнинг энг сараси бўлишга лойиқ. Номуслига ҳар қандай ишни топшириш хато эмас”.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарини инсоний фазилатларнинг шаклланиши, шахсда ижобий хислатларни ривожлантириш ва унга таълим-тарбия беришда жуда катта аҳамвятга эга. Шу билан бирга ушбу асарнинг фарзанд тарбиясида муҳим ижтимоий –психологик воситалардан бир бўлиши ҳақида ҳам таъкидлаган.

Шарқнинг буюк донишмандларидан бўлган Юсуф Хос Ҳожиб ўз замонасининг машҳур мутафаккири, шоири сифатида авлодлар тарбияси, оила фаровонлиги, фарзандлар камолоти ва шахс маънавий юксаклиги масалаларини инсоният жамиятининг энг долзарб масалалари сифатида қараб, унинг “Қутадғу билиг” асарини психологик таҳлил қилар эканмиз, достоннинг ҳар бир бўлимида инсоний фазилатлар, хислатлар инсоний муносабатлар, шахслараро муомала, шахсга хос бўлган ижобий сифат ва фазилатлар улуғланади.

Шунинг учун ҳам мазкур асар асрлар оша ўз қийматини йўқотмасдан Шарқ педагогикасининг нодир асарларидан бири сифатида, болалар таълим-тарбияси йўлида эзгу мақсадларда фойдаланилиб келинмоқда.

“Қутадғу билиг” асарида энг яхши инсоний фазилатлар ҳисобланган адолат, ақл-заковат, қаноат асар қаҳрамонлари сифатида рамзийлаштирилган, унинг бир неча боблари ахлоқ-одоб, ақл-заковат, инсонийлик, адолат ҳақида бўлиб, ақл-идрок, инсоннинг улуғлиги илм туфайли эканлиги ифода этилади, фарзандга илм, одоб, ҳунар ўргатиш тарғиб қилинади:

Ўғил- қизга ўргат билим ва одоб,
Бахтга ёр бўлар, у бўлмагай хароб.
Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар,
Билим кимда бўлса, буюклик бўлар.

Юсуф Ҳос Ҳожиб оилада ўғил-қизни тарбиялаш, уларга одоб-ахлоқ, ҳунар ўргатишни ёшликдан бошлаш, уларда яхши, гўзал хулқни тарбиялаш, илмни ўргатиш, кабиларни баён этади. Шоир билимли кишиларнинг ақл-идрокли бўлиши, ўз мақсадига етиши, ҳар вақт бошқаларга фойдаси тегишини ифодалаб шундай ёзади:

Ўқув қут беради, билим шараф-шон,
Шу икков туфайли улуғдир инсон.
Билимли заколи, етук - нуқсон йўқ
Қўли очиқ бўлса, кўзи, кўнгли тўқ.

Шунингдек, "Қутадғу билиг" асарида кишига бахт-саодат, яхшилик ва эзгулик тил туфайли насиб этиши, шу сабабли ҳар бир киши ўз тилига эьтибор бериши нотўғри, ёлғон сўзламаслиги, кўп гапириш ҳам одобдан эмаслигини қуйидаги мисраларда ифодалайди:

Киши сўз туфайли бўлади малик,
Ортиқ сўз - бу бошни этади эгик.
Тилингни авайла-омондир бошинг,
Сўзингни авайла - узаяр ёшинг.

Юсуф Ҳос Ҳожиб оилада ўғил-қизни тарбиялаш, уларга одоб-ахлоқ, ҳунар ўргатишни ёшликдан бошлаш, уларда яхши, гўзал хулқни тарбиялаш, илмни ўргатиш, кабиларни баён этади, саломлашиш одоби, унинг моҳиятини қуйидагича таърифлайди:

Омон бўлди элга салом берувчи,
Саломатлик топди алик олувчи.
Салом бўлди одам тинчига гаров,
Соғлиқ олар салом билан қолувчи.

Шоир хушхулқлилик ҳақида эса қуйидагича фикр юритади:

Хулқи андишали, хуш бўлган одам
Ёвуз, ёмон ишга қўймайди қадам.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Юсуф Хос Хожиб ўз асарида инсон камолоти, унинг ахлоқ-одоби қирралари ҳақида фикр юритади, инсоннинг яхши сифатларини ҳаётий тажрибалари асосида жозибали ифода этади. Шу боис мактабгача таълим ёшидаги болалардан бошлаб токи олий таълим муассасаларидаги ёшларимизга ҳам асарда ифодаланган ғояларни тушунтириш, шеърий мисраларнинг мазмунини тарбия воситаси сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқ ишдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз- Тошкент, Ўзбекистон, 2016, 13-бет
2. Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида» «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури». 1997 йил.
3. Каримов.И.А.Юксак маънавият-енгилмас куч.Тошкент, 2008.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015.
5. Маҳкамов У. “Ахлоқ-одоб сабоқлари.” – Тошкент 2004 йил
6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент. “Юлдузча”. 1990
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. www.ziyouz com. кутубхонаси.

KUTADGU BILIG AS A SOURCE OF VALUES EDUCATION

Ismet Çetin
Prof. Dr. Gazi University, Ankara

The entrance of societies into a new century, the beginning of the industrialization process, the social mobility and migration to industrial centers began to be used as a social-moral concept from the 19th century. Especially in the process of the mobility of societies, the concern about the social structure that caused value-centered studies to start. The value, which is perceived and conceptualized differently in every period and every society in parallel with social developments, has gained the meaning as a set of rules that generally provides harmony in the social structure, guides for individuals and society, and can vary according to the structure of the society. Regardless of which period, society or belief, the value judgments are different from each other, but harmonious and consistent.

The concept of value is also related to morality in one aspect, as it reflects the acceptance of positive and good in the distinction between positive and negative of individuals and the society they live in. It is interpreted as the general acceptance of demanding or rejecting individual and social behaviours and practices. The value that forms the basis for the meaning of the human being and therefore the society's contribution to the process of gaining personality and identity is a dimension of consciousness. (Kuçuradi 1996:181). In addition to being the basic criterion that individuals use in the formation of their individual preferences, it is also the basic criterion in the formation of the preferences of the social structure. These values, which are stored one by one in personal memory, are accepted and implemented by the society and stored in collective memory. Therefore, value is seen as the consciousness dimension of both the person and the society. The value system, which is integrated with the belief of the society and whose sanctions become stronger in the society, is also seen as a tool for disciplining the society. Even if not written, laws that determine the behaviours should be obeyed and should not be obeyed, are also built on social values and may change over time according to the structure of the society. However, its main structure is kept in the social memory.

Morality, which is accepted as individual, is live on the basic values that the society subconsciously hides and gains a general meaning by living on the belief of the society according to the conditions of the time. This structure, which can be expressed as social morality, also opens a new door into the creation of a developed society that is idealized by the society. The formation of a developed society can be explained by the virtue of the people. Farabi builds the relationship between people and society on the city formed by a society where real happiness and solidarity are achieved. According to him, people living in the happy city, which is defined as the perfect city, form a virtuous society only to the extent that they help each other. (Farabi, 2013:97-98).

Yusuf Has Hacib idealizes a virtuous society during his lifetime. He uses his sources of knowledge to make the society “happy”. He wants to reshape the values hidden in the subconscious of the society by reforming them with the information sources of his period and to create the happy society that he idealizes.

Political treatises, while dealing with the issue of how the ruler-managed relationship should be in the state administration, advise statesmen to demonstrate a fair administration. Kutadgu Bilig, in harmony with the belief structure of the period, "written in the spirit of Islam from beginning to end" (Barthold 2017). Kutadgu Bilig explaining the things that should and should not be done according to the structure of the society was written "In order to show man the way to be blessed in the full sense in both worlds".

Yusuf Has Hacib builds Kutadgu Bilig on four foundations. These are justice, state, mind and persuasion. Justice, as Kün-Toğdı, is conceived as a ruler and represents the idealized leader profile with the task of ruling the society in harmony. The state, which is an institution to live in happiness / peace, is included in the work as Ay Toldı. The mind, which symbolizes the rational behaviour that should dominate the government of the state, has been used instead of the vizier. The vizier is the ruling character. It is the "state mind" that should be in the state administration. The mind, who was imagined as the son of the vizier, is named as Öğdülmiş. Living by rules in the social structure, showing mutual respect for the rights of individuals and being content with what they have in a fair management, is taken part as Odgurmuş, which is conceived as health / happiness at the end of the opinion.

Kutadgu Bilig focuses on the type of person with superior values to create a happy society. The mind given to human beings, the use of the knowledge and knowledge obtained by mind make them a virtuous human being. Virtue is not only through the knowledge that a person can acquire through reason. It is about the sacred given by God. If God blesses the person, he will only be a virtuous person, superior to other people. The virtue of a person is a set of values envisioned before the period when Kutadgu Bilig was written. Because the expressions engraved on the Göktürk Bengü Stone "When the black ground at the bottom and the blue sky at the top were created, human beings were created between the two..." and the couplets in Kutadgu Bilig express that human and distinguished people will rise with knowledge. This indicates that the government of the state is based on the knowledge given by God in the first degree and prioritizing the person / leader / mind. Knowledge as a value is the element that can be reached by the human mind. It enables people to distinguish between positive and negative, good and bad contrasts that can be reached with their minds. Values indicating whether something is good or bad are the elements that enable people to characterize their thoughts and behaviours (Güngör, 2000: 27). Norms, rules, values that form the basis of social life are learned from the existing lifestyle and cultural background. Güngör who expresses this type of learning as "role learning", "social learning" points out that it covers a whole life of a person (2000: 59-70, Yücel Çetin 2019). This learning / knowledge acquisition, which covers human life, is valid for the whole society. It is stated in Kutadgu Bilig that the importance of mind / knowledge and glorification of God:

törütti üdürdi seçü yalñukuğ *añar bérdi erdem bilig ög ukuğ*	*God created man, raised him by choosing; he gave him virtue, knowledge, mind and understanding.*
bilig bérdi yalñuk bedüdi bu kün *ukuş bérdi ötrü yazıldı tügün*	*He informed him and man rose today; he gave him understanding and so the knots were broken.*
biligni bedük bil ukuşnı uluğ *bu iki bedütür üdürmiş kuluğ*	*Know knowledge great and understanding almighty; these two things raise the elite creature. (KB 148-152)*

"Goodness" as a value is one of the dominant features of the wise leader. The leader has to be "good" with his rational management and make the society "good / happy". This is one of the properties wanted since the early ages of humanity. In the words of Kemal Abdulla, the

leader has been a wise, teacher and writer since the cave period (Abdulla 2020: 91). Kutadgu Bilig expresses gentlemen as role models as follows:

kalı edgü bolsa bu begler kutun kamuğ edgü boldı karası bütün	*If men, by chance, are decent; their community will be decent too.*
kalı edgü bolsa bodun başçısı kamuğ edgü boldı anıñ işçisi	*If the head of the community is decent, all his officers will be decent too. (KB 891, 894)*

One of the important features of a good manager is that he has the initiative to apply existing laws and to govern according to custom in cases where there is no law. This indicates that he is correct. One of the social values, righteousness is necessary for both the leader, the manager / administrator and the governed. If the leader is accurate, the people will be accurate.

bedüklük tilese bodunka uluğ ödürke açuk tut könilik yoluğ	*If you want to be great and lead the public, do not go astray. (KB 1293)*
isiz kılkı tutma ay elgi uzun isiz kılk ulıtur ikigün ajun	*Ey administrator, do not adopt misbehaviours; misbehaviour causes you to groan in both worlds. (KB 1463)*

Morality is the foremost of both the person and society, and perhaps the set of values. In Kutadgu Bilig, virtue and morality are seen as two essential elements that are inseparable from each other. Therefore, virtue is the subject of morality, and morality is the basic element whose existence cannot be discussed in the person and society. Four basic values are discussed within the general framework of "morality" in Kutadgu Bilig. Being truthful / not telling lies, obeying the rules set for maintaining social harmony, being compassionate, being determined and brave are the basic principles of being a governor and the values to be adhered to. These values are necessary not only for governor but also for all members of society.

tuçı beg bolayın tése belgülü bu tört neñ kerek ötrü tegse ülüg	*To always remain a famous governor (bey), if Allah ordains, these four things are necessary.*
biri til köni bolsa kavli bütün ikinçi törü kılsa ilke kutun	*One of them is to be truthful, the second is to apply the law in the country with the state.*
üçünçi elig yazsa bolsa akı tegürse bodunka bağırsaklıkı	*The third is to be open-handed and generous, showing compassion to the public.*
bu törtinç titimlig kerek bolsa alp yağı boynın egse işin kılsa yarp	*The fourth is to be determined and brave, subjugating his enemy and doing homeland affairs.*
kayu beg bu tört iş tükel kılmasa irüklük kirür ilke anda basa	*If any governor does not fulfil these four thing; properly, hometown teeters.*
bu ol emdi beglik köki yıldızı bu ol edgü begler yorıkı izi	*This is the root and foundation of the governorship; This is the way that governors, who have good leadership qualities, live in and will live in. (KB 5902-5907)*

In various countries, root values have been determined according to the social structure, and it is aimed to adopt these values to individuals and therefore to the society in the education process. In Turkey; justice, patience, love, honesty, friendship, self-control, respect, patriotism, responsibility and benevolence have been determined as root values and it is aimed to bring these values to educational institutions.

In the USA; freedom, privacy, integrity, superiority of law, human dignity, justice, loyalty, international human rights, equality, responsibility, honesty, diversity, respect for authority are determined as root values. Objectivity, respect for truth, respect for reasoning, justice, equality, consideration for the well-being of others, freedom, accepting diversity and seeking peaceful solutions to conflicts have been identified as the root values in Australia.

Concepts that are interpreted according to the social structure of societies are "merit", "virtue", "morality", "righteousness", "kindness", "generosity", "friendship", "compassion", "hospitality", "respect", "patience / tolerance" are built on the general concept of "good" that regulates interpersonal relationships such as "humility", and the relationships between society and person in Kutadgu Bilig. The concept of "good" is also conveyed through an idealized type. In the work, people who have a wide meaning in the reader's mind are conveyed with exemplary behaviours.

Yusuf Has Hacib, addressing a Muslim community, tells four caliphs -Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali- with distinct characteristics. He states that the four caliphs are like four elements and if these four elements are combined, a real life will come into being. He expresses that these four elements are converged on one character, and this character is Alp Er Tunga. He is the most famous man in the Turkish governors (bey), who are the best in the world.

Körü barsa emdi bu Türk begleri Ajun beglerinde bular yégleri	*If you pay attention, you'll see Turkish governors are the best among the world governors.*
Bu Türk beglerinde atı belgülüg Toña Alp Er erdi kutı belgülüg	*The famous one whose prosperity stands out like a sore thumb among these Turkish governors was Alp Er Tonga.*

Alp Er Tunga, who has many features such as ruler, state founder and legislator, aims to create an exemplary society built on the value system determined by the general acceptance of his period. Yusuf Has Hacib took Alp Er Tunga as an exemplary character and aimed to transfer the values stored in his personal and social memory to the next generations.

References

1. Abdulla, Kemal (2020), Dede Korkut Kitabinin Poetikasına Giriş, İstanbul, Ötüken Yayınları.
2. Barthold, V.V. (2017), Orta Asya Türk Tarihi, İstanbul, Divan Kitap.
3. Coughlan, Richard (2005) “Codes, Values and Justifications in the Ethical Decision-Making Process”, Journal of Business Ethics, 59, 1-2, 47.
4. Çetin, İsmet (2015), Dede Korkut’ta Örgüt, Lider, Yönetici Ve Fonksiyonları, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi Dede Korkut ve Türk Dünyası, İzmir, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 363-372.
5. Farabi (2013), İdeal Devlet, El-Medinetü’l Fazıla, (Çev.: Ahmet Arslan), İstanbul, Divan
6. Güngör, E. (2000), Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
7. Kuçuradi, İonna (1996) Etik, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
8. Yusuf Has Hacib (1991), Kutadgu Bilig II: Tercüme, (Terc.: R.R.Arat), Ankara, TTK Yayını.
9. Yusuf Has Hacib (1991), Kutadğu Bilig-Metin-, (Haz.: Mustafa S. Kaçalin), Ankara , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
10. Yücel Çetin, Ayşe (2019), Kutadgu Bilig’de Sosyal Değerler Bağlamında Temel Karşıtlıklar: İyi- Kötü, XIV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Ankara, Bilkent Üniversitesi Yayını, 85-95.

KUTADGU BİLİG BİBLİYOGRAFYALARI
БИБЛИОГРАФИИ ПО «КУТАДГУ БИЛИГ»

Ramiz Asker
Baku Devlet Üniversitesi, Baku

Özet. *Büyük Türk şairi, düşünürü ve devlet adamı Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig manzumesi üzerine son 90 yılda çeşitli ülkelerde çok sayıda kitap, monografi, makale ve tez yazılmıştır. Bu makalede Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Çin'de uzmanlarca hazırlanmış 21 bibliyografya gözden geçirilmiştir. Bu satırların yazarı tarafindan kaleme alınmış 'Kutadgu Bilig Bibliyografyası' adlı son kitapta 21 dilde 3.000 kaynakça alfabetik sırayla dizilmiştir.*
Anahtar kelimeler: *Bibliyografya, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacip Balasagunlu, Kaynak.*

Аннотация. *Поэме «Кутадгу Билиг» гениального тюркского поэта, мыслителя и государственного деятеля Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского за последние 90 лет в разных странах посвящено множество книг, монографий, статей и диссертаций. В данной статье идет речь о 21 библиографии, подготовленной учеными и специалистами в Турции, Азербайджане, Узбекистане, Киргизии и Китае. Цикл источников завершает книга «Библиография по «Кутадгу Билиг», написанная автором этих строк, где собрано 3.000 источников на 21 языке.*
Опорные слова и выражения: *библиография, «Кутадгу Билиг», Юсуф Хас Хаджиб Баласагунский, источник.*

Abstract. *In the past 90 years, many books, monographs, and theses have been written on "Kutadgu Bilig" poem by Yusuf Has Hajib Balasagunlu, a great Turkic poet, thinker, and statesman, in various countries. This article considers 21 sources prepared by the experts in Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and China. "The Bibliography of Kutadgu Bilig" written by the author of these words presents 3,000 sources in 20 different languages.*
Keywords and expressions: *Bibliography, Kutatku Bilig, Yusuf Has Hajip Balasagunlu, Source.*

Şimdiki bilgilerimize göre, ortak Türk edebiyatının ilk örnekleri Orhon-Yenisey Yazıtları'dır. Ekser kısmı eski Türk alfabesi ile kaya, ağaç ve kemik üzerine kazılan, bir kısmı ise kağıt üzerine yazılan bu eserlerin miktarı şu anda 650'den fazladır. Eski Türkler, bu yazıtları tarih boyu yaşadıkları on üç ülke ve bölgede (Moğolistan, Altay, Tuva, Hakasya, Uyguristan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Tibet, Avrupa, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan) gelecek kuşaklara yadigar bırakmışlardır. Yazıtların bir bölümü ise yabancı müzelerde korunmaktadır. Yazıtlar, ilk defa bulundukları iki ırmağın, yani Sibiryada'ki Yenisey ve Moğolistan'daki Orhun çayının havzasına göre adlanmışlar.

Daha sonra dört fundamental, muhteşem klasik eser geliyor: Dünya edebiyatının en parlak incilerinden sayılan *Dede Korkut* destanları, beşer medeniyetinin hacim bakımından en büyük eseri olan *Manas* destanı, büyük Türk düşünürü, şairi ve devlet adamı Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* manzumesi ve ilk Türk ansiklopedisti, ünlü dilci, filolog, etnograf Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügat'it-Türk* eseri. Ortak Türk edebiyatının temel sütunları olan bu dört şaheserden üçü Türk dillerinin ayrı-ayrı gruplarına, yani *Dede Korkut* Oğuz grubuna, *Manas* Kıpçak grubuna, *Kutadgu Bilig* Karluk grubuna mahsustur. *Divanü Lügat'it-Türk* ise uluslararası bir eser olarak bütün grupların ve lehçelerin fevkinde duran,

onların arasında hiçbir fark gözetmeden istisnasız olarak hepsini kapsayan son derece zengin hazinedir.

Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun Türk medeniyet ve edebiyat tarihinde, içtimai ve siyasi fikir tarihinde özel yeri vardır. Onun ölümsüz *Kutadgu Bilig* manzumesi doğrudan doğruya insan ve mutluluk hakkında ilimdir. Bu manada manzumenin yazarı Yusuf Has Hacib, Dünya edebiyatı tarihinde humanizmanın temelini koyan ilk kalem sahiplerinden, *Kutadgu Bilig* ise bu soruna adanan ilk bedii eserlerden biridir. Manzume insanoğluna kut bulmanın, kutlu ve mutlu olmanın yollarını gösteren, ona en ulvi, en üstün meziyet ve keyfiyetler, erdem ve faziletler aşılayan, mükemmel insan tipi yaratan İNSANNAME'dir.

Kutadgu Bilig aynı zamanda insanı manevi kâmilliğe, emeğe sesleyen, ona ilim ve bilgi öğreten, değerli akıl ve tavsiyeler, ibretli öğütler, tecrübe içeren nasihatlar veren çok faydalı bir didaktik eser, mükemmel bir PENDNAME'dir.

İnsan ve cemiyet problemlerini araştıran, insanın bir fert, cemiyetin ise bir fertler manzumesi ve bütün bir organizma gibi mutlu olması için onun sınıf, katman ve zümreleri arasında ahengin, sosyal, maddi ve manevi tesanüdün temin edilmesi için görülecek işleri gösteren *Kutadgu Bilig* cemiyet-şinaslık ilmi alanında ilk manzum eser, güzel bir CEMİYETNAME'dir.

Kutadgu Bilig, mutluluğu ancak milli devlet çerçevesinde arayan, devleti zinde şekilde ayakta tutmak, onun bekasını korumak, kudret ve ihtişamını arttırmak, insan, cemiyet ve devlet münasebetlerini tanzimlemek usullerini gözler önüne seren parlak bir DEVLETNAME'dir.

İnsan, cemiyet ve devletin mutluluğu, yükselişi bir ülkede var olan asayiş ve güvenlikle, nizam ve adaletle, kanunların doğru düzgün uygulanmasıyla düz orantılıdır. Bu çok mühim prensipleri daha bundan dokuz asır önce bütün dünyaya beyan eden, kanunun üstünlüğünü özellikle vurgulayan *Kutadgu Bilig* manzum bir anayasa, bir KANUNNAME'dir.

Manzume yazarı Yusuf Has Hacib tarihte ilk Türk-İslam devletlerinden olan Karahanlılar İmparatorluğu'nun yüksek hakimiyet hiyerarşisinde hakan, vezir ve subaşından (savunma bakanı) sonra dördüncü makam ve salahiyetler sahibi, tanınmış düşünür-şair, siyaset adamı olduğu için *Kutadgu Bilig*'de politik kuramsal meseleleri de geniş biçimde işlemiştir. Bu anlamda *Kutadgu Bilig* dünya edebiyatı tarihinde siyasetname türünde yazılmış ilk SİYASETNAME'lerden biridir.

Bahsi geçen eserin bu özelliklerinden hareketle şöyle bir sonuca varabiliriz: *Kutadgu Bilig* manzumesi Sasaniler döneminde kaleme alınmış *Andzarname,* yahud *Pendname, Tansar'ın Mektubu* ve *Büzürcmehr Risalesi*, Hindistan'da Sanskritçe yazılmış ünlü *Pançatantra* (*Beş Kitap*), orijinali gene Sanskritçe olan ve Şark dillerine, o cümleden Türkçeye *Kelile ve Dimne* adı ile çevrilmiş *Karataka Damanaka*, Abdullah Ensari'nin *Nasihatname-yi Vezir*'i, Arapların *Kitab-ül Adab-ül Kebir*'i, *Üyun-ül Ahbar*'ı, Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si, İtalyan mütefekkiri ve bilgini Makiavelli'nin *Hükmüdar*'ı, Çin yazarı ve siyaset adamı Sun Tszu'nun *Savaş Sanatı*, Sadi'nin *Gülistan*'ı ve *Bustan*'ı, Taberistan-Kuhistan hâkimi Kabus ibn Veşmgir'in kaleminden çıkan *Kabusname* gibi meşhur söz ve düşünce incilerinin sahip oldukları bütün güzel meziyetleri bünyesinde toplayan uluslararası bir eserdir.

Kutadgu Bilig bu türde yazılan, etik ideallerı ve beşeri ilkeleri yayan ve Avrupa'da yalnız İntibah döneminde meydana çıkan eserleri, yani İngilizlerde *Mirror of Princes,* Fransızlarda *Mirrore des Princes*, Almanlarda *Fürstenspiegel* (her üçü *Şehzadeler İçin Ayine* demektir), Slavlarda ve Ruslarda *Zlatostruy* (*Altın Şua,* Uygurlardaki *Altun Yaruk*'a uygundur), *Zlatoust* (*Altın Söz, Tuti-Zeban* veya *Tatlı Dil*) ve *Domostroy* (*Ev Nizamı*) adlanan, siyaset ve maişet meselelerinden bahseden ayineleri ve nasihatnameleri tam 5 asır önlemiştir.

Kutadgu Bilig iki asra yakındır ki, muhtelif ülkelerdeki Türkologların ve Şarkiyatçıların odak merkezindedir. Bugüne dek eser, onun müellifi ve Karahanlılar dönemi hakkında sayısız hesapsız kitap, monografi, makale ve tez kaleme alınmıştır. *Kutadgu Bilig* hakkında ilk

makale ünlü Fransız Şarkiyatçı Pierre Amadee Jaubert (Jober) tarafından 1825'te *Journal Asiatigue*'in 6. sayısında yazılmıştır. O tarihten itibaren geçen süre zarfında Yusuf Has Hacib Balasagunlu ve *Kutadgu Bilig*'le ilgili kaynakları yansıtan 22 bibliyografya hazırlanmıştır.

Bu kabilden ilk bibliyografyayı 1949'da Ateş Ahmet tertip etmiştir (1). 1961'de meşhur Özbek Türkologu Kayyum Kerimov, *Kutadgu Bilig*'in toplanması ve tetkiki tarihini kaleme almıştır (2). Daha sonra Tuncer Gülensoy'un 1973'te (3), sonar ise 2000'de (4) iki kaynakçası basılmıştır.

1986'da Çin'de de iki deneme yapılmıştır. Re-Yi-Han [Reyhan] tarafından hazırlanan makalede (5) Kutadgu Bilig üzerine Çin'de, Qi Li tarafından yazılan makalede ise (6) yurt dışında yapılan araştırmalar konu edinmiştir.

Bu satırların yazarı da üç kez kaynakça hazırlamıştır. Bunlardan ilki *Kutadgu Bilig* manzumesinin Orta Asya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de tetkiki tarihine ayrılmıştır (7). İkinci kaynakça (8) yazarın 2003'te yayımlanmış *Kutadgu Bilig* monografisinin son kısmında (s.280-314) verilmiştir. Burada 511 ilmi kaynak toplanmıştır. Üçüncü kaynakça tarafımdan yazılan 2006'da basılmış kitaptır (9). Burada 20 dilde 1500 civarında kaynak bir araya getirilmiştir.

Bunların dışında Mehmet Ölmez'in çağdaş Türk dillerinde Kutadgu Bilig çevirilerini anlatan makalesi (10), Özlem Bağdatlı'nın Kutadgu Bilig üzerine kaynakçası (11) neşr olunmuştur. Daha sonra bunları Zeki Kaymaz'ın Kutadgu Bilig hakkında Türkiye'de yapılan yayınlar üzerine hazırladığı güzel bir kaynakçası (12) izlemiştir.

Araştırmaçı E. Teres bu konuda iki değerli kitap kaleme almıştır. Bunlardan ilki Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib üzerine (13), diğeri ise Karahanlı Türkçesi ve eserleri üzerine yazılmış araştırmadır (14).

İmin Tursuncan'ın Çin'de (15), Abdumurad Tilavov'un Özbekistan'da (16) gerçekleştirilmiş Kutadgu Bilig konulu çalışmalar hakkında makaleleri çok ilginçtir. Ayşegül Sertkaya'nın Kutadgu Bilig'in İngilizce çevirileri üzerine makalesi (17) bu sahaya mühim katkı sağlamıştır. Yasin Yusufcan'ın Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig araştırmaları hakkında kapsamlı yazısı (18) da dikkate şayandır.

Doç. Dr. Erdem Uçar'ın hazırladığı iki bibliyografyayı da kaydedelim. Yazar, 1825-2016 yılları arasında eser üzerine ilim dünyasında yapılmış kronolojik kaynakça (19) ve bunun tekmilleştirilmiş versiyonunu yayınlamıştır (20). E. Uçar son çalışmasına 687 kaynak dahil etmiştir.

Kutadgu Bilig hakkındaki 21. bibliyografya 2016'da Jamal Gulnisa ile Kafkasyalı Muhammet Savaş'ın yazdıkları *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi* kitabıdır ki, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nca Türkçe ve İngilizce olarak basılmıştır (21; 22). Fakat eserin KB araştırmalarından bahseden ilk 239 sayfalık kısmı ne kadar dolgun ve ilginçse geri kalan yaklaşık 150 sayfalık bibliyografya kısmı onca düzensiz, karışık ve eksiktir. Her şeyden önce Uygurca kaynaklar alfabetik sıraya sokulmamış ve Latin alfabesiyle transkribe edilmemiş, gelişi güzel sıralanmıştır. Doğrudur, Türkologlar genelde Arap alfabesini biliyorlar, fakat Uygurların hazırda kullandıkları Arap alfabesinin yazım kuralları çok farklı olduğundan, okunması da oldukça zordur. Özellilke yazar, dergi ve yer adlarının Uygur lehçesiyle doğru okunuşu hemen hemen imkansızdır. Bu durumda Kutadgu Bilig hakkında büyük bir kaynakça grubunu teşkil eden Uygurca eserler araştırmacılar için kullanılmaz hale gelmiştir.

Çince kaynakların verilmesi çok yerindedir. Fakat yazarların parantez içinde Latin harfleriyle verilmiş soyadlarından anlaşılıyor ki, bunlar da alfabetik bakımdan sıralanmamıştır. Nasıl olmuşsa Türkçe kaynaklar bölümünde Rusça, İngilizce, Macarca, Özbekçe ve başka dillerde yüzlerce literatür birbirine karışmıştır.

Kaynakların Orta Asya ve Rusya bölümü de hem çok eksik, hem de karışıktır. Vamberi ile başlayıp Radlov'la devam eden bu kaynaklar da alfabeye göre dizilmemiştir. Neticede bunca emek

ve para harcanmış kitap teknik hatalara göre büyük zarar görmüştür. Bu tür projelere mutlaka Rusça bilen eleman alınmalıdır.

Kitabın Avrupa ve Amerika bölümü de eksik ve düzensizdir. Bunların dışında kitabın İngilizce baskısında bir çok kaynak adı atıf sırasında İngilizce verilmiştir. Sanki bunlar İngilizce yazılmış veya İngilizceye çevrilmiştir. Bu da kabuledilir bir şey değildir. Sırası gelmişken şunu da belirtelim: Gulnisa Jamal 2010'da Bişkek'te «Жусуп Баласагындын «Куттуу Билим» дастанынын Кытайда изилдениши» (Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig destanının Çinde araştırılması) konusunda Kırgızca bir doktora tezi yazmıştır. Oradaki Uygurca kaynakların adlarını ne hikmetse Kırgızca vermiş ve kaynakça kargaşası yaratmıştır. Bu kargaşa daha sonra bazı dostlarımız sayesinde gerçek bir kabusa dönüşmüştür. Ben Gulnisa Hanım'ın tezindeki kaynakçaya bakınca bunların Uygurcadan Kırgızcaya çevrilmiş olduğunu hemen fark ettim ve Almatı'da oturan ünlü Uygur bilgini Ruslan Arziyev'den yardım istedim. O da kaynakların asıl isimlerini bulması için bir öğrencisine talimat verdi. Öğrenci, gerçek isimleri bulmak yerine sorunu kendisine özgü biçimde çözdü, yani isimleri kendi kafasına göre bu defa Kırgızcadan Uygurcaya çevirdi. Ruslan Bey de yeni çeviriyi bana gönderdi. Ben durumdan habersiz olduğum için bunları kendi kaynaklarımla karıştırarak alfabetik sıraya soktum. Yalnız listeye son kez baktığımda bazı yazarların aynı derginin aynı sayısında iki makalesinin çıkmış olduğunu gördüm: makalelerin adları birkaç kelime farkla aynıydı. Durum anlaşıldı ve ben bundan çok olumsuz etkilendim. Çalışmalarım çok aksadı. Ruslan Bey bu defa da beni yüzüstü bıraktı, hiç değilse kendi yanlışını düzeltmedi, arkadaşlığımız derin yara aldı. Ben çaresiz kalarak şüpheli bütün makaleleri listeden çıkardım. Uygur dostlarımın vurdumduymazlığı beni derinden üzdü...

Kutadgu Bilig'in en son, yani 22. kaynakçası ise benim 2016'da Kutadgu Bilig ve yazarı üzerine yayınladığım kitaptır (23). Aslında bu, benim *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* (Bakü, 2016, 192 s.) adlı kitabımın genişletilmiş yeni baskısı sayılabilir. Ben burada Yusuf Has Hacib'in 1000. yıldönümü dolayısıyla 2016 yılı boyunca çeşitli ülkelerde düzenlenmiş ve bildiri kitapları 2017'de yayınlanmış sempozyumlarda okunmuş sunumları, gözden kaçmış bazı menbaları, ayrı ayrı dönemlerde Türkçe, Azerbaycan, Kazak, Özbek, Uygur, Kırgız, Türkmen, Tatar, Başkurt, Karakalpak Türkçelerinde, Arap, Fars, Tacik, Rus, Çin, Japon, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Macar dillerinde (toplam 21 dilde) kaleme alınmış tam 3.000 (üç bin) kaynak toplamışım. Bana kalırsa, bu rakam gerçek kaynakların hepsini yansıtmıyor, ancak büyük kısmını kapsadığına şüphe yoktur.

Burada bazı ayrıntılara dokunalım. Kaynaklar orijinal dillerde verilmiştir. Kazakça menbalar Kiril alfabesi ile gösterilmiştir. Çünkü kitap yazılan dönemde Kiril alfabesini kullanan Kazakların dilindeki bazı harflerin Latin ekvivalenti tam tespit edilmemişti (mesela: ұ, и, қ). Ona göre de kolaylık için Kazakça, hakeza Özbekçe, Kırgızca, Karakalpakça ve Tacikçe kaynaklar Kiril alfabesi ile verilmiştir. Arap alfabesini kullanan Uygurların eserlerinin hepsi Latin alfabesi ile gösterilmiştir. Rusça eserler doğal olarak Kiril alfabesi iledir. Buradaki Arapça, Farsça ve Japonca birer kaynak kolaylık için Latin harfleriyle verilmiştir. Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Macar ve Farsça kaynaklar, tabii ki Latin alfabesi ile gösterilmiştir. Bibliyografik bilgiler Çince hariç her dilde alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Kanımızca bu, kronolojik yani yıllara göre dizilişten daha rahat ve kolaydır.

Çince kaynakları bilerek iki alfabe ile verdik. Onların bir kısmını Latin alfabesiyle transkribe ettik. Maksat yazar, makale ve dergi adlarının Çince telaffuzu ve nasıl yazıldığı, eserlerin nerede basıldığı üzerine okurlara bilgi vermek, bir bakıma merak gidermekti. Kaynakların diğer kısmını herogliflerle Çince orijinalde sunduk. Bunsuz kaynakları internette aramak ve bulmak mümkün değildir.

Kitaptaki 3000 kaynağın dillere göre miktarı da farklıdır. Bunların 808'i Türkçe, 582'si Uygurca, 519'u Çince, 351'i Kazakça, 330'u Rusça, 98'i Kırgızca, 98'i İngilizce, 90'ı Özbekçe, 50'si Almanca, 38'i Azerice, 16'sı Fransızca, 6'sı Tatarca, 3'ü İtalyanca, 3'ü

Macarca, 2'si Karakalpakça, 1'i Türkmence, 1'i Başkurtça, 1'i Farsça, 1'i Tacikçe, 1'i Arapça, 1'i de Japoncadır. Tabii ki, bu rakamlar sabit değil, zamanla değişendir. Bugünkü vaziyete göre, *Kutadgu Bilig* Çin'de, Türkiye'de, Kazakistan'da ve Rusya'da daha çok tetkik edilmiştir. Eserin Azerbaycan'da iyi araştırıldığını söylemek maalesef mümkün değildir.

Edebiyat:

1. Ateş Ahmet, Bibliyografya: Yusuf Has Hacib, Belleten, Cilt XXXIII, 1949, sayı 49.
2. Kerimov Kayyum, *Kutadgu Bilig'*nin topliniş ve urganilişi tarihidan. Adabiyotşunoslik ve tilşinoslık masalalari, 2-kitob, Toşkent, UzFAN. B.109-154.
3. Gülensoy Tuncer, *Kutadgu Bilig* Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, Bibliyografya Kıtap Haberleri Bülteni, 1973, Sayı 4, s.109-116.
4. Gülensoy Tuncer, *Kutadgu Bilig* Bibliyografyası, TD. Sayı 586, Ekim 2000, s.371-377.
5. Re-Yi-Han [Reyhan], Guan-Yu 'Fu-Le-Zhi-Hui'-Yan-Jiu-De-Jian-Shu [Kutadgu Bilig'le İlgili Yapılmış Tetkikatların Kısa Özeti], Min-Zu-Wen-Xue-Yan-Jiu [Etnik Edebiyat Araştırmaları], 1986, №2, s. 27-30.
6. Qi Li, Guo-Ji-Xue-Shu-Jie-Yan-Jiu-'Fu-Le-Zhi-Hui'-Gai-Guang [Uluslararası Düzeyde Yapılan Kutadgu Bilig Araştırmaları], Xin-Jiang-She-Hui-Ke-Xue [Sintszyan Sosyal İlimler Dergisi], 1986, № 4, s.113-118.
7. Asker Ramiz, *Kutadgu Bilig* Manzumesinin Orta Asya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de Tetkiki Tarihi / Filologiya Meselelerine Dair Tematik Toplu, Bakü, 2002, №3-4. S.95-100.
8. Asker Ramiz, Bibliografya / *Kutadgu Bilig*, Bakü, Elm. 2003, s.280-314.
9. Asker Ramiz, *Kutadgu Bilig Bibliyografyası,* Bakü, 2016, 192 s.
10. Ölmez Mehmet, *Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri* / Türk Dilleri Araştırmaları, 2004, Sayı 14, s.103-126.
11. Bağdatlı Özlem, *Kutadgu Bilig Bibliyografyası* / Kutadgubilig. 2008. Sayı 14, s.157-183.
12. Kaymaz Zeki, *Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme* / Turkish Studies, 2009. Sayı 4/3, s.1408-1422.
13. Teres Ersin, Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacip Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, İstanbul, Ürün Yayınları, 2009.
14. Teres Ersin, Karahanlı Türkçesi ve Eserleri *Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi,* İstanbul, Ürün Yayınları, 2010.
15. İmin Tursuncan, *Çin'de Kutadgu Bilig Araştırmaları,* Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
16. Tilavov Abdumurad, *Özbekistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları,* Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
17. Sertkaya Ayşegül, *Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirıleri,* Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Haz. Musa Duman. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
18. Yasin Yusufcan, *Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I* / Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2014, Sayı 35, s.81-109.
19. Uçar Erdem, *Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme*" / Academia, 2015, Sayı 4, s.62-100)
20. Uçar Erdem, *Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]* (Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2015, Sayı 6, s.6-47.

21. Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş, *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi,* Karınca Ajans, Ankara, 2016, 391 s.
22. Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş, *Kutadgu Bilig Research History,* Karınca Ajans, Ankara, 2016, 391 p.
23. Asker Ramiz, Yusuf Balasaguni ve *Kutadgu Bilig Bibliyografyası,* Bakü, 2017, 336 s.

«КУТАДГУ БИЛИК» ЮСУФА БАЛАСАГУНСКОГО

Кожамжарова Дария
Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова (Казахстан)

Казахский народ, один из древнейших тюркских этносов, сформировал стройную систему ценностных отношений. Исторические вехи развития ценностных отношений прослеживаются в исторических памятниках, в которых сконцентрирован воспитательный опыт многих поколений, представляет собой драгоценный материал для изучения процесса формирования педагогических взглядов народа. На протяжении всей своей истории народ черпал из нее знания, необходимые для воспитания молодого поколения. Эти мысли имеют большое воспитательное значение для молодежи на современном этапе.

На протяжении всего исторического развития - от наскальных и рунических надписей и других древних письменных памятников до современной педагогической науки, казахский народ придавал большое значение нравственному воспитанию - формированию ценностных отношений, отношений человека не только к наивысшим ценностям, таким, как «человек», «жизнь», «общество», «труд», но и в совокупности общепринятых, выработанных культурой отношений, таких, как «совесть», «свобода», «справедливость», когда само отношение выступаетв качестве ценности.Иерархическая пирамида наивысших ценностей венчается «человеком»: он - цель и мера всех вещей.

Воспитание рассматривается как элемент общечеловеческой культуры. В связи с этим взамен известной культурной макромодели «наука-производство-образование» внедряется новая «культура-образование-история». С этой точки зрения интересно рассмотреть развитие ценностных отношений и отношений к ценностям у казахов с древнейших времен с помощью разных источников - письменных и устных памятников, трудов европейских исследователей, путешественников, миссионеров, купцов. В этом отношении особое место занимает письменный памятник средневековья - «Кутадгубилиг» («Благодатное знание») Юсуфа Хас-Хаджиба Баласагуни[1].

В истории особое место занимает произведение средневекового мыслителя, энциклопедиста, государственного деятеля, педагога Юсуфа Хас-Хаджиба Баласагуни - «Кутадгубилиг» («Благодатное знание»). «Кутадгубилиг» письменный памятник - дидактическая поэма, знакомящая с обычаями, традициями, обучением, воспитанием древних тюрков.

Сведения о биографии Юсуфа Баласагуни можно почерпнуть из самой книги. В «Кутадгубилиг» есть такие строки: «Эту книгу написал человек, родившийся в городе Баласагуне...»[2].

Покинув род свой, чтоб бродить по свету, Мир повидав, он начал книгу эту. Труд завершил он на земле Кашгарской, За что отмечен был наградой царской. Мудрец,

раскрывший книгу пред владыкой, Был удостоен милости великой. Он был одеждой с ханского плеча, Пожалован по воле табгача. Дал за усердный труд ему и знанье Хан милосердный хас-хаджиба званье. И звали с той поры и до конца Юсуфом Хас-Хаджибом мудреца.

Автор называет дату окончания поэмы - 462 год мусульманского календаря, т.е. 1069 год по христианскому летоисчислению, и сообщает, что написал он ее за 18 месяцев. В это время поэту, по его словам, было уже за пятьдесят лет.

Наша сегодняшняя жизнь не может быть мерилом завтрашнего дня, но такие общечеловеческие ценности, как добро, истина развиваясь остаются. Каждый человек является продуктом своего времени. Подходя с этой точки зрения, народная педагогика является основой воспитания нравственности, формирования ценностных отношений.

Этот труд вобрал в себя традиции воспитания древних тюрков. Влияние народных традиций становится особенно наглядным, если сравнить отдельные места поэмы с образцами тюркского фольклора, среди которых приводятся наставления о дифференцированном воспитании детей и особенно девушек. Нравственному воспитанию девушек, которые в дальнейшем становятся хранительницами домашнего очага и семьи, Юсуф Хас-Хаджиб уделяет особое внимание. В поэме устанавливаются нормы поведения в семье и быту (женитьба, воспитание детей, приглашение и прием гостей, гуманистическое отношение к людям разных социальных слоев) [3].

Тюркский памятник «Кутадгубилиг» интересен по своему глубокому содержанию, его можно рассматривать как жизненный кодекс, который не утратил своего значения до наших дней, многие положения созвучны с нашим временем.

В книге, посвященной науке о том, как быть счастливым, всесторонне рассмотрены принципы нравственности с позиции того времени. Педагогические идеи данного произведения являются источником ценностных отношений, истоки воспитания которых, развиваясь, не потеряли своей актуальности и в наши дни [4].

Корни педагогического мышления, составляющей органическую часть общечеловеческого сознания, уходят в далекое историческое прошлое. Особой ценностью этого произведения является то, что «Кутадгубилиг» - письменный памятник.

Пришедший из глубины веков письменный памятник о воспитании ценностных отношений -«Кутадгубилиг» - «Благодатное знание» или «Наука быть счастливым»-это размышления о дидактических правилах по воспитанию ума, человечности, этики, эстетики, нравственности.

«Кутадгубилиг» - произведение воспитательного и назидательного характера.Созданная у истоков письменной традиции тюркских народов, поэма раскрывает с точки зрения своего времени взгляды на идейно-политическое положение, состояние морали, и вместе с тем, книга является педагогическим трудом о нравственном воспитании - о формировании ценностных отношений.

Использованная литература:

1. Юсуф Хас-Хаджиб. Наука быть счастливым. - Ташкент, 1963. - 120с.
2. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. - Алматы, 1998. - 317с.
3. Матов С. Памятники древнетюркской письменности. -М.-Л., 1951. – 175с.
4. Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана. - Алматы, 1995. - 512 с.

МАЪНАВИЯТНИНГ ИККИ ДАРҒАСИ

Алимбеков Адҳамбек Камалович
Тошкент давлат шарқшунослик университети доценти,
филология фанлари номзоди

Жаҳон маънавият оламига улкан ҳисса қўшган Юсуф Хос Ҳожиб (тахминан 1020/21, Болосоғун-?) ва Жалодиддин Румийнинг (1207, Балх-1273, Кўня) асарлари неча юз йилларки инсоният камолоти тарбияси учун хизмат қилиб келмоқда. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" (1069-70) ва Жалолиддин Румийнинг "Маснавий маънавий" (1258-1273) асарларида кўплаб муштарак томонларни кузатиш мумкин. Ж.Румийнинг Ю.Х.Ҳожиб асаридан хабари бор –йўқлиги ҳозирча фанга ноъмалум. Араб ва форс тилларини мукаммал билган, аниқ ва илоҳий фанларни теран ўзлаштирган икки улуғ мутафаккир асарларидаги ҳамоҳанглик уларнинг дунёқарашидан, юксак маънавий даражасидан ва олдига қўйган мақсадидан келиб чиқади. "Қутадғу билиг" ва "Маснавий маънавий" нинг моҳиятида аввало инсонни маънавий юксакликка етаклаш, етказиш ётади. Шунингдек бу икки алломанинг маънавий сарчашмалари аввало халқ оғзаки ижоди бўлса, умумий шарқ маънавияти ва ислом руҳонияти ижодининг мағзини ташкил қилади.

Ю.Х.Ҳожибда ҳам Жалолиддин Румийда ҳам панд-насиҳат, ҳикматлар орқали инсонни камолга етказиш руҳи устивор. Чунки иккаласининг ҳам мақсади маънавиятга, комил инсон тарбиясига хизмат қилишдир. Юсуф Хос Ҳожиб насиҳати аниқ ва очиқроқ, аниқ образлар тилидан айтилган. Жалолиддин Румийда ишоралар билан айтиш кучли. Ж.Румий "Маснавий"си асосан илоҳий ишқ билан боғланган бўлсада, "Қутадғу билик" сингари дунёвий тафаккур ва илмлардан ҳам кенг маълумот беради.

Ҳар иккаласи ҳам асарларида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланади. Айтмоқчи бўлган фикрни ўқувчига, тингловчига таъсири кучли, тушунарли бўлиши учун шу йўлни тутишган. Ю.Х.Ҳожибда кўпроқ халқ мақол ва маталлардан усталик билан истифода қилишни кўрсак, Ж.Румий халқ ривотларини ўз қарашларидан келиб чиқиб ўринли ҳикоя қилади ва ўзгача бадиий юк ортади. 270 ортиқ ривоятлардан фойдаланган Жалолиддин Румий турли афсона, ривоятлар мисолида улкан тарбиявий аҳамиятга молик фикрларни ўқувчи онгига сингдиради.

Шарқ мумтоз адабиётида сўз алоҳида муносабатга молик бўлган. Ҳар икки адиб сўзга жуда катта эътибор беради ва сўзни шарафлайди. Юсуф Хос Ҳожиб:

Демакки, не десанг билиб сўзла сўз,
Сўзинг бўлсин кўзсиз гумроҳ учун кўз.
Заковат кўрки сўз, тил кўрки сўздир,
Инсоннинг кўрки юз, юз кўрки кўздир.
Беҳуда сўзласанг, сўз кони зарар,
Ўрни бўлса, муродингга етказар.

Бу қарашларни Ж.Румий давом этдиргандек.

Румий ҳазратлари ёзади:

Инсоннинг гўзаллиги бу юздир, юздаги гўзаллик эса кўздир. Аммо, инсонни инсон қилган бу унинг тилидан чиқадиган сўздир.

Ёки:

Бир сухан оламни вайрон айлагай,
Тулкини ўрмонда султон айлагай...

Сўзда сеҳр, шеърда ҳикмат бор ҳадисига амал қилган, яхши сўзни икки дунё саодати деб билган Ю.Х.Ҳожиб ва Ж.Румий сўзга меҳри баландлигидан шундай

бадиий юксак асарлар ёздилар. Бу мазмуний ҳамоҳанглик маънавий яқинлик ва дунёқарашдаги муштаракликнинг ҳосиласи деб қаралиши керак.

Илмга, билим олишга бўлган муносабатда ҳам уйғунликни кўрамиз.

Ю.Х.Ҳожиб:

Идрок қайда бўлса, улуғлик шунда,
Билим кимда бўлса, буюклик унда.

Ҳайвондан айирди билим инсонни,
Инсон билим била топди иймонни.

Ж.Румий:

Илму фан деб ўлса, муқбил оти бор,
Бу ўлимда юз тириклик тоти бор...
Ҳотами мулки Сулаймондир – илм,
Жумла олам сурвату жондир –илм...
Илм истарсен, кибр тўнини еч,
Камтарлик жомасин кий эрта –кеч.

Одамда инсоний фазилатлар юксак бўлишининг сасабларидан бири ҳам сўзга, илмга меҳр қўйганидандир. Ю.Х.Ҳожиб ҳам Ж.Румий ҳам инсоннинг инсонлиги унинг одамийлик сифатлари билан белгиланишини уқтиради.

Ю.Х.Ҳожиб:

Инсонмас, инсоний хислатлар ноёб,
Одаммас, бил, одамгарчилик камёб.

Ж.Румий:

Зоти инсон Аршданам юксак эрур,
Бўйла юксакдирки, сиғмас сўзга ул.

Инсондаги гўзал хислатлардан бири сабр, бардош, матонатдир. Кишининг кучи жисмоний бақувватликда эмас. Ўзини бошқара олган одам, ўз нафсини, жаҳлини тия олган одамгина кучлидир.

Ю.Х.Ҳожиб:

Қаҳринг келса, ўзинг бошқар, бўл собир,
Собирни эртаси шод этар Қодир.

Ж.Румий:

Ҳақ яратди кимиёлар нақшини,
Кўрмади одам сабрдин яхшини...
Сен қаноат айла, бу ҳикмат сенга,
Зоти иймондир буюк неъмат сенга...
Сабру бардош –партави Раҳмон эрур,
Бесабрлик – хаззайи шайтон эрур.

Бу мисралар сабрнинг буюклигини, сабр иймондан эканини таъкиди.

“Қутадғу билиг” ва “Маснавий маънавий”даги дунё моли ва унга бўлган муносабат ҳақидаги сатрларга диққат қилайлик.

Ю.Х.Ҳожиб:

Бу дунё моли, боқ, шўр сув мисоли,
Қанча ичма, нафсинг қонмоқдан холи.
Дин молу дунёни севмаган каби,
Диндан чиқармоқ бу дунё матлаби.

Мавлоно Румий ҳам инсон нафсини дўзах, бу дўзах аждоҳоси ҳеч тўймаслигини айтади:

Етти дарёни симирса, ичса ҳам,
Чанқови қонмас, дегайким, менга кам

Дунё молига ҳирс қўймаслик учун кўнгил тўқ бўлиши керак. Шунинг учун ҳам инсон камолоти учун аввало кўнгилни поклаш керак. Дунё қалб кўзи билан қарашни ўрганиш даркор.

Ю.Х.Ҳожиб:

Мен баён қилай, сен энди қулоқ сол,
Тинглаб қалб кўзингни ёрит, билиб ол.
Эшит, энди нима дер кўнгли уйғоқ,
Ичинг беза, сиртга керакмас бўёқ.

Ж. Румий:

Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил,
Кўз бўлурми ҳақни кўрмас бўлса ул...

Бу мисралар тафаккур қилишга, атрофимиздаги ҳар бир нарсага кўнгил кўзи билан қараб, моҳиятни ҳис қилишга чорлайди. Кўнгил кўзи очиқ одам ўз қадрини, ўрнини билади, инсонлик матлабини англаб етади.

Ю.Х. Ҳожиб:

Ўлтирар бўлсанг гар ўрнингни билгил,
Камситма ҳеч кимни, камтарлик қилгил.
Одамнинг асили бўлур шу каби,
Инсонлик – инсонга инсон матлаби.

Ю.Х.Ҳожиб шоиларни таърифлаб ёзади:

Қиличдан ўткирроқ уларнинг тили,
Қилдан ҳам нозикроқ сўз, хотир йўли.

Мавлоно ҳам сўфийлар, ахийлар, шоирлар ҳақидаги қарашларида Ю.Х.Ҳожиб мисраларидаги фикрлар ривоятлар мағзида берилганини кўрамиз. Замон тутуми, дўстлик фазилатлари, тўғрилик, адолат, фарзанд тарбияси, мунажжимлар, олимлар, аёллар, суҳбат одоби ва яна тарбиявий аҳамиятга молик кўпгина масалаларда ҳам маънавиятимизнинг бу икки қуёши қарашларидаги ҳамфикрликни кузатиш мумкин. Ю.Х.Ҳожиб ва Жалолиддин Румий ҳазратларидаги илмий, руҳоний олами кенглиги, дунёқараши теранлиги, илму қол ва илму ҳолдан билимлари теранлиги асарларидан аён. Ўзигача ва замонидаги фан ютуқларидан яхши хабардорлиги ёзганларидан кўриниб турибди. Инсонларни ирқига, динига қараб эмас, инсонийлик сифатларига, дил дунёсига қараб баҳо беришни ўргатади мутафаккирлар. Бу эса замондан, тузумдан қатъи назар ҳамиша инсониятнинг долзарб муаммоларидан бўлган. Масалан, диний бағрикенглик, эътиқодий айирмачилик қилмаслик бугун дунёнинг энг муҳим муаммоларидан биридир.

Тадқиқотчи ва таржимон Фазлиддин Равшановнинг қуйидаги сўзлари Юсуф Хос Ҳожиб ва Жололиддин Румий ёзганларига бирдек тегишли деб қарасак янглишмаймиз:“ У (“Қутадғу билиг” ва “Маснавий маънавий” таъкид бизники. А.А.) турли билимларга доир керакли маълумотлар ва қарашлар, тажрибалар ва тавсияларни умумлаштириши билан энциклопедик аҳамиятга эга асарлар сирасига киради. Файласуфлар унда катта фалсафий моҳиятни кўрсалар, адабиётшунослар бетакрор адабий – бадиий санъатни, раҳбаршунослар раҳбар ва иш – фаолият характери, аксиологлар юксак қадриятлар тизими, психологлар инсон руҳонияти, сиёсатшунослар бошқарув назарияси, кратологлар ҳокимиятшунослик, педагоглар тарбия асослари, тарихчилар улкан мерос, тилшунослар тил бойликлари, маданиятшунослар давр ва миллат, давлат ва жамият маданияти, диншунослар инсоннинг диний ва дунёвий муносабатларини кўриши мумкин”.

“Қутадғу билиг” ва “Маснавий маънавий”ни диққат билан ўқиган ҳар ким ўзига керакли нарсаси топа олади. Бу икки асар шунинг учун ҳам асрлар оша маънавият қўлланмасидек ўқилаётир ва шундай бўлиб қолишига шубҳа йўқ. Бугунги кунда - дунё

қалқиб турган бир замонда мана бундай китобларнинг қадри ортаверади. Ю.Х.Ҳожиб ва Ж.Румий асарларининг дунё тилларига таржима қилиниб, қайта-қайта нашр қилинаётгани маънавий эҳтиёж, инсоният мана шундай китобларга муҳтожлигидандир. Нажот илмда, маънавиятда деб бекорга айтилмаган. Инсоният маънавиятининг дарғалари бўлган бу икки буюк алломамизнинг бир байтига бир китоб ҳажмича шарҳ ёзиш мумкин бўлганидек Юсуф Хос Ҳожиб ва Мавлоно Жалолидин Румийнинг битиклари онгимизни, шууримизни ўсдирувчи маънавий озуқа, инсоният камолоти калитидир.

IDEAL PEOPLE AND THEIR CHARACTERISTICS IN KUTADGU BILIG

Ayşe Yücel Çetin
Prof. Dr. G.Ü.Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Humans, who are accepted as a bio-psycho-social beings, have a structure that tries to challenge themselves since they were born, try to get to know themselves, the environment they were born in or live, and the universe they live in, thus they are constantly active and constantly developing themselves with the knowledge they acquire.

Throughout historical periods, it is seen that there are constant searches for human types idealized by human and human characteristics. Every civilization, every religion and every period have its own human description both philosophically and within the framework of religion.

Aristoteles glorifies human as a being that learns, knows, acts, builds the society and makes production (Aristoteles 1975: 9). According to him, these characteristics of human beings are wisdom, and wisdom connects human with the superior world. Plato considers human within the framework of an eternal spirit that enters a body by descending from the universe of ideas to the material life and returns to where it comes from by following cycles and he also handles human within the structure of the society and State he lives in (Yakıt 1987). According to Cicero, the fact that the soul one of the body-spirit duo which constitutes human, is given by God makes man valuable. According to him, all actions of people are related to belief and man is sacred for him (Cicero 2013: 8). Fârâbî ideates human as a being that lives, thinks, has a purpose and that is created in order to reach the highest perfection by stating that what glorifies people is to have wisdom. According to Ghazali, human being is a candidate for having knowledge on reality and human is glorified as a sole being to achieve this function.

The basic reference sources of thinkers who ideate humans throughout various periods of history are undoubtedly the belief structure and field of knowledge of the period. Human beings are glorified in the beliefs that feed universe description of the human and society, and exemplary characters among the glorified people are idealized.

Even though it was systematized by Ibn Arabi, description of superiorly created human bases of which also exist in Turkish thought system, flourished after the Islamic period and reshaped as a perfect human being/mature-perfect human.

In the Orkhon Inscriptions; the statements of " When the blue sky above and the brown earth below were created, between them a human being was created. " (Ergin 2009: 8) conveys the information in the Turkish thought system about the creation of human.

In Turkish-Islamic Philosophy, the concept of an "ideal person" is expressed in the phrase of "perfect human being". It means a mature or perfect human. This expression is used

to explain the nature and greatness of human. With this concept, the human nature of human beings is idealized” (Yakıt 1987).

In Kutadgu Bilig, the idealized human being is the one who communes with the One. When describing his idealized human, Yusuf Has Hacib characterizes him as a honorable creature that has been honored by the love of God.

Mini ol tiledi en aşnu sevip / He loved me first,

Anı men tiler boldım imdi ivip/ I am in a hurry I also want him (KB: 4786).

The human idealized by Yusuf Has Hacib is a virtuous/moral person. The wisdom given to human beings, knowledge acquired by wisdom and use of knowledge make them moral human beings. Virtue is not only obtained through the knowledge that human can acquire through wisdom. Virtue is about goodness and, more importantly, with happiness given by God. If God blesses the human race, only then those virtuous people will be superior to others. Superiority is granted when a person is blessed and equipped with knowledge by God. Yusuf Has Hacib expresses the concept of goodness with the word virtue, which is closely related to human acts. If a person collects the good virtues in himself, gets rid of negativities and wants all the good things he wants for himself for others as well, then he has virtue. A virtuous manager is a fair manager, and it constitutes the center of heroism/heroic behavior in management approach.

idi artuk erdem kerek ög bilig / To dominate and manage the world.
ajun tutğuka ötrü sunsa elig/ a great deal of virtue, wisdom and knowledge is required.

idi yakşı aymış azığlığ kür er/ The brave and young man hit the right note;
azığlığ eren berk tügünler yazar/ brave man unties knots well..

miñ erdem kerek bu cihân tutğuka/ It takes a thousand kinds of virtue to rule this world;
kür arslan kerek bu kulan basğuka/ To defeat the wild donkey, you gotta be a lion.

ajunçıka erdem kerek miñ tümen / Thousands kinds of virtues are needed to rule the world;
anın tutsa él kün kiterse tuman/ he manages everyone with it and lifts the veil of mystery (KB 281-284)

According to Yusuf Has Hacib, the ideal person is four elite friends matched with their behaviors and described with their integrated characteristics. The characteristics of the four caliphs constitute the idealized type of human. The author, expresses his thoughts about role model typology by counting characteristics of Abu Bakr, Umar , Uthman and Ali:

anıñ tört éşi ol awıñu körüp / These were his four loved friends;
kéñeşçi bular erdi birle turup/ These were his consultants by him.

iki kadın erdi küdegü iki / two were his father-in-law, two were his son-in-law,
bular erdi üdrüm bodunda yégi/ they were the best and most distinguished of all people.

‘atîk erdi aşnu kamuğda oza/ Having believed in God ,
bayatka bütügli köñül til tüze Abu Bakr is the best with his honesty in heart and tongue.

yuluğ kıldı mâlı teni cânını / He sacrificed his property, skin and life;
yalawaç sewinçi tiledi köni / His wish was only the consent of the Prophet.

basa fârûk erdi kişi üdrümi /Having been elite and distinguished among people
tili köñli bir teg bodun ködrümi /There was Omer who was straight-out

bu erdi basutçı köni dînka kök/ He was the supporter and the basis of the true religion;
şerî'at yüzindin kiterdi eşük/ He lifted the curtain from the face of the sharia
basa 'usmân erdi uwutluğ silig- Then having been modest, gentle and elite
kişide üdürmiş akı kéñ elig /Uthman was the one that was generous and free-handed.
fidâ kıldı barın neñin hem özin / He sacrificed all his wealth and himself;
yalawaç añar bérdi iki kızın/ The Prophet gave him his two daughters.

'alî erdi munda basakı talu /There was Ali who was brave, hero and wise.
kür ersig yüreklig meñesi tolu/ Elite and couaegeous as well;

akı erdi elgi yüreki tedük/ He was free-handed and pure-hearted;
biliglig sakınuk kör atı bedük/ He was a wise person with taqwa and a great person.. (KB 49-59)

Yusuf Has Hacib emphasizes the concept of "bey (mr)" while explaining the idealized type that will set an example for society. He emphasizes that seigniory should be a person with unique characteristics, just like the characteristics of the four caliphs. Being aware of the socio-cultural structure, general acceptances and values of the society he lives in, the author expresses the exemplary types with the concept of "bey" and shows the Turkish gentlemen as an example, emphasizing that the characteristics of different exemplary people are gathered in Alp Er Tunga (Çetin 2019).

körü barsa emdi bu türk begleri /If you pay attention, you will see that,
ajun beglerinde bular yégleri / Turkish gentlemen are the best among gentlemen in the World.

bu türk beglerinde atı belgülüg /The famous one among these gentlemen and
toña alp er erdi kutı belgülüg /with clear prosperity was Tonga Alp-Er.

bedük bilgi birle üküş erdemi / He had high knowledge and a great deal of virtue;
biliglig ukuşluğ bodun ködrümi/ he was wise, sensible and elite.

ne üdrüm ne ködrüm ne ersig eren/ He was very elite, superior and brave;
ajunda tétig er yédi bu cihân/after all,wise people rule this World.

tejikler ayur anı efrasiyâb/ Iranians call him Efrâsiyâb;
bu efrasiyâb tuttı éller talap/ This Efrâsiyab invaded and conquered countries.

idi artuk erdem kerek ög bilig/ In order to rule and manage the World
ajun tutğuka ötrü sunsa elig/ A great deal of virtue, wisdom and knowledge is needed.

tejikler bitigde bitimiş munı/ Iranians put it in the book;
bitigde yok erse kim ukğay anı/ If he wasn't in the book, who would know him.
idi yakşı aymış azığlığ kür er/ The brave and young man hit the right note;
azığlığ eren berk tügünler yazar/ brave man unties knots well.

miñ erdem kerek bu cihân tutğuka / It takes a thousand kinds of virtue to rule this world;
kür arslan kerek bu kulan basğuka / To defeat the wild donkey, you gotta be a lion.

ajunçıka erdem kerek miñ tümen/ Thousands kinds of virtues are needed to rule the world;
anın tutsa él kün kiterse tuman/ he manages everyone with it and lifts the veil of mystery.

kılıç ursa bıçsa yağı boynını/ He steals a sword with these and cuts the enemy's neck;
törü birle tüzse éli bodnını/ keep his country and people under order by law. (KB 276-286)

For human which is idealized in Kutadgu Bilig and got shaped in the Turkish cultural field and Islamic belief, four caliphs and Islamic sources, in particular Muhammad were shown as a reference. Turkish gentlemen from Turkish culture and Alp Er Tunga among these gentlemen, draws attention as a sign of reference to Turkish culture.

It is seen that Yusuf Has Hacib also used the Sufistic area as a source. Especially, social harmony depends on the knowledge of people. The ability of people to live in harmony in social life is valuable only in proportion to its benefit to that society. For this, people should be wise. In Kutadgu Bilig, knowledge and value of knowledge is explained with the following couplets:

biliglig idi az biligsiz üküş / There are few wise people; there are lots of unilluminated people
ukuşsuz üküş bil ukuşluğ küsüş/ Note that there are many people with no understanding; those who are understanding are rare.

kişide kişi adrukı bar telim / There is a lot of difference from person to person;
bu adruk biligdin ayur bu tilim / this difference comes from knowledge, so that's what I say. (KB 199-201)

kişike tusulur kişi edgüsi/ good people are beneficial to others;
*bu edgü kişi ol bodun todğusı/ Such an individual is necessary for people. (*KB 3248)

kişi tép ayurlar kayu ol kişi / they call human, who is human;
kişike asığ kılsa itse işi / it is aperson who is beneficial to others and help them. (KB 3269)
kişike tusulmaz kişi ol ölüg/ Those who are not beneficial to others is like dead;
*tusulğıl ölüg bolma ersig külüg/ Brave man, be beneficial not dead. (*KB 3408)

Tolerant and patient and respectful people with each other make it possible to live in peace. Yusuf Has Hacib frequently emphasizes the concept of "patience" in his books and emphasizes the patience of patient people:
amulluk siliglik ukuş kılkı ol/ Calmness and grace are characteristics of mind;
ukuşsuz kişiler kamuğ yılkı ol/ unreasonable people are like a herd.

muñar meñzetü aydı şâ'ir bu beyt/ The poet said the following couplet similar to this;
işiñ tüşse iwme sabır birle ayt /If you need somebody's help, take your time, say it patiently.

iwe kirme işke sabır kıl serin/ don't set to work in a hurry, act patiently and deliberately;
iwe kılmış işler öküñçi yarın/ The rushed works bring regret tomorrow.

kamuğ işte iwme serin öz tutun/ Do not rush in any work, be patient, keep calm;
serinse bulur kul bu beglik kurın/ If man is patient, he finds seigniory at a high level. (KB 585-588)

Justice is one of the indispensable values of society. Kün Toğdı emphasizes the necessity of being fair, especially the necessity of ruling people to act fairly and administering justice at the right time. It is among the characteristics of Turkish gentlemen to treat everyone equally and to manage them with justice. Yusuf Has Hacib says, "If you pay attention, you will see that, Turkish gentlemen are the best among gentlemen in the World "So that, he briefly describes the features of both state structure, governing people and governed people:

kalı üç adakta emitse biri/ If one of the three legs tilts,
ikisi kamıtar uçar ol eri / the other two slip and the one sitting on it rolls over.
kamuğ üç adaklığ köni tüz-turur/ Everything with three legs stays sound and straight;
kalı bolsa tört kör bir egri bolur/ if it has four legs, one may be crooked.

kayu neñ tüz erse kamuğı uz ol/ Everything flat is good;
kamuğ uz körü barsa kılkı tüz ol/ if you pay attention you will see that every good person has good attitude and behaviour.
kayu neñ emitse kör egri bolur/ Whatever tilts over, it gets crooked;
kamuğ egriler isiz urğı bulur/ every crookedness has seed of evil.

kayu tüz emitse turumaz tüşer / If the flat tilts over, it can't stand, it falls;
kayu neñ köni bolsa tüşmez serer/ whatever is true, it won't fall off, it stays in place.

meniñ kılkım ol kör emitmez köni/ Look, my nature doesn't also tilts over,
köni egri bolsa könilik küni/ is straight; if straight one leans, all hell broke loose.

könilik özele keser-men işig/ I handle things fairly;
adırmaz-men begsig ya kulsığ kişig/ I don't discriminate people as lord or human and servants

bu bögde biçek kim eligde-turur You skilled person, this knife in my hand
bıçığlı kesigli-turur ay unur/ tool that cuts and crops.

biçek teg bıçar-men keser-men işig /I settle once and for all;
uzatmaz-men da'vî kılığlı kişig / I do not extend the work of those who claim their right (KB 803-811

Yusuf Has Hacib wrote his book Kutadgu Bilig, with the idea of creating an ideal society by taking into account the general acceptances of the period, world view and Turkish lifestyle in his book. Each member of the society that aims to create an ideal society in his book must also be equipped with the precious provisions of the society that is desired to be created. Therefore, Yusuf Has Hacib drew a role model profile according to the understanding of the period. When writing his work based on the Islamic understanding and the Turkish civilization having lived in his period, he took advantage of other cultures and civilizations and he critically examined the social structure of his period, highlighted exemplary behaviors in the society, and studied on how society and people should be. The book conveyed the characteristics of the type of human idealized by Turkish society in an idealized lifestyle and ideal life style rather than being a moral book of politics or ethics.

Bibliography:

1. Alıcı, Mehmet (2015), *Maniheizm*, (Ed.: B.Adam), Dinler Tarihi El Kitabı, Ankara , Grafiker Yayınları, 267-288
2. Aristoteles (1975), Politika, (Çev.: Mete Tuncay), İstanbul, Remzi Kitabevi.
3. Cicero (2013), Yükümlülükler Üzerine, (Çev.: C.Cengiz Çevik), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
4. Çetin, İsmet (2019), Kutadgu Biligde İdeal İnsan Tipolojısı: Kahraman, XIV. Uluslararası Büyüktürk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, Ankara, 304-311.
5. Çetin, İsmet (2019), Edebiyat, Tenkit, Toplumsal Dönüşüm ve Siyasetnâmeler: Kutadgu Bilig Örneği, Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu Sempozyum Bildiri Kitabı, Ankara, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Web Tabanlı Elektronik Yayın), 961-970. Ergin, Muharrem (2009), Orhun Abideleri, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
6. Yakıt, İsmail (1987), Türk-İslam Düşünürü Mevlânâ'ya Göre İdeal İnsan Tasavvuru, İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi, 26, 167-183.
7. Yitik, Ali İhsan (2015), *Budizm*, (Ed.: B.Adam), Dinler Tarihi El Kitabı, Ankara , Grafiker Yayınları, 351-379.
8. Yusuf Has Hacib (2007), Kutadgu Bilig-I-Tercüme (Terc.: R.R.Arat), Ankara, TTK Yayınları.
9. Yusuf Has Hacib (2007), Kutadgu Bilig-Metin, (Haz. M. Kaçalin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını (e kitap).

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ АФОРИЗМЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ

Сидиқов Қосимжон Абилович

Наманган давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди

Аннотация. *Мақолада мутафаккир Юсуф Хос Ҳожиб афоризмларини хорижий, хусусан инглиз ва рус тиллаигаа таржима қилиш масалалари таҳлил этилган. Унда таржимонларнинг мазмун ва шаклни сақлашдаги маҳоратлари мисоллар ёрдамида очиб берилган. Таржималардаги айрим ғализликлар кўрсатиб ўтилган. Афоризмлар таржимасида турли тил имкониятлари очиб берилган. Шунингдек, мақол ва афоризмларнинг ўзаро семантик муносабатига ҳам муносабат билдирилган..*

Таянч сўз ва иборалар: *афоризм, тўртлик, таржимон, мақол, семантика, бадиий таржима, шакл ва мазмун, аслият, ритм, услуб, луғат, қадимги туркий тил*

Аннотация. *В статье раскрываются проблемы воссоздания афоризмов великого мыслителя Юсуфа Хас Хаджиба на английском и русском языках. Были раскрыты опыт переводчиков в сохранении формы и смысла в переводе. Были показаны некоторые недостатки в переводах. Указывались различные языковые возможности в переводе афоризма. Обсуждались также мнения о семантической связи пословиц с афоризмами.*

Опорные слова и выражения: *афоризм, четверостиший, переводчик, пословицы, семантика, литературный перевод, форма и мысль, оригинал, ритм, словарь, древне тюркский язык.*

Abstract. *The article reveals the problems of recreating aphorisms of outstanding thinkers Yusuf Has Khadjib in English and Russian languages. The experiences of translators in saving the form and meaning in translation were exposed. Some defects in translations were shown. Different language opportunities in translation of aphorism were pointed out. Opinions on semantic relation of proverbs with aphorisms were also discussed.*

Keywords and expressions: *aphorism, quatrain, translator, proverbs, semantics, literarily translation, form and meaning, original, rhythm, dictionary, old Turkic language.*

Özet. *Makale, seçkin düşünürler Yusuf Has Khadjib'in aforizmalarını İngilizce ve Rusça olarak yeniden yaratmanın sorunlarını ortaya koyuyor. Çevirmenlerin çeviride biçim ve anlamı korumadaki deneyimleri açığa çıkarıldı. Çevirilerde bazı kusurlar gösterildi. Aforizmanın çevirisinde farklı dil olanaklarına dikkat çekildi. Atasözlerinin aforizmalarla anlamsal ilişkisi üzerine görüşler de tartışıldı.*

Anahtar kelimeler: *aforizma, dörtlük, çevirmen, atasözleri, anlambilim, edebi çeviri, biçim ve anlam, orijinal, ritim, sözlük, eski Türk dili.*

Ҳикматли сўз, яъни афоризм алоҳида кишилар, машҳур алломалар, буюк шахс ёки давлат ҳамда жамоат арбоблари томонидан воқеликка билдирилган ибратли фикрлардир.

Ўзбек мумтоз адабиётида ҳам бу жанрларни қўллаш билан боғлиқ санъат турларидан Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бобур каби алломалар ўринли фойдаланганлари сингари, инглиз адабиётида бу борада Ж.Чоусер, В.Шекспир, Ж.Байрон ва бошқаларнинг хизматлари катта.

“Қутадғу билиг” ҳам мақол, матал ва афоризмларга бой нодир асарлардан ҳисобланади. Асосли таъкидланганидек, “Қутадғу билиг” асарига ўша даврда яратилган бошқа асарлар каби халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири сезилади. Буни асар вазнидан бошлаб, унинг қофия тизимида, жанрлар структурасида, асар композициясида, тили ва услубида, умуман, асарнинг барча композицион ҳамда ғоявий-бадиий структурасида кузатиш мумкин” [6.421].

Асарда халқ мақоллари билан бирга мутафаккир адиб Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзига тегишли афоризмлар ҳам кўп.

“Қутадғу билиг”да Ойтўлди Кунтуғдига тилнинг фойдаси ва зарари тўғрисида сўзлар экан, ушбу байтларни келтиради:

Қара баш йағысы қызыл тил турур,
Нэчә баш йэди бу тақы ма йэйур.
Башыңны тиләсә, тилиңни көдәз,
Тилин тэкмә күндә башыңны йэйур.
(Қора бошнинг ёви қизил тилдир,
У қанчадан-қанча бошларни еди, яна ҳам ейди.
Бошим омон бўлсин десанг, тилингни эҳтиёт қил,
Тилинг истаган бир кунда бошингни ейди).

Тўртликда инсоннинг боши, демакки, ҳаёти учун хавфли унсур сифатида тилга урғу берилади ва унинг фойдали жиҳатлари билан бирга зарарли томонлари ажойиб афористик услубда намоён этилади. Гарчи тил ва бош бир танада бири-биридан ажралмас қилиб яратилган бўлса-да, баъзан бири иккинчисига таҳдид солиши мумкин. Бу шаклдаги афоризм Юсуф Хос Ҳожибнинг кашфиётидир. Уни Р.Денкофф шундай таржима қилган:

The red tongue is black head’s foe:
Many a head has it devoured.

Hold your tongue if you would keep your head;
Before the tongue the head’s coward.

Мазмуни:

Қизил тил қора бошнинг душманидир,
У кўп бошларни еди.
Агар бошингни сақламоқчи бўлсанг, тилингни тий,
Тил олдида бош қўрқоқдир.

Аслиятдаги “Қара баш йағысы қызыл тил турур” афоризмининг ўзбекча табдили ва инглизчага сўзма-сўз таржимаси унинг афористик мазмунини тўла очиб берган. Аммо байтнинг иккинчи мисрасидаги “Тилин тэкмә кундә башыңны йэйур” ҳақида бундай деб бўлмайди. Аввало, мисранинг кириллча транскрипцияси (Қ.Каримов) ва туркча (Р.Р.Арат) танқидий матнларида тафовут мавжуд.

Қ.Каримовда: Тилин тэкмә кундә башыңны *йэйур*.

Р.Р.Аратда: Tiling tegme künde başıngnı *yanur*.

Бизнингча, Наманган нусхасидаги матнда мазкур сўз “йэйур” тарзида мавжудлиги учун, Қ.Каримов уни шу тарзда транскрипция ва табдил қилган. Қолаверса, бу ўринда олим асар қўлёзмасига садоқат кўрсатган. Аммо, айни тўртликнинг ўзида жиддий зарурацсиз бир қофиянинг такрорий равишда қўлланиши кўп ҳолларда ўзини оқламайди. Шунга кўра, иккинчи байт охиридаги қофиянинг “йэйур” эмас, балки “йанур” бўлиши мантиқий жиҳатдан кўпроқ ўзини оқлайди. Ана шу ҳаётий мантиққа эътибор бериладиган бўлса, “Тил бошга доим таҳдид солади” мазмунидаги яна бир афоризмнинг мавжудлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Р.Денкофф “Tiling tegme künde başıngnı yanur”ни “Тил олдида бош қўрқоқдир” тарзида ўгирган. Таржимада аслиятдаги афоризм мазмуни ўз ифодасини топмагандек. Инглиз тилли китобхон учун уни тушуниш қийин. Таржимада бош бирдан қўрқоқ аъзога айланиб қолган.

Матн мазмунини аниқроқ тасаввур этиш учун “XIII аср туркий тил этимологик луғати”га мурожаат қиламиз. Муаллиф Г.Клаусон луғат тузишда фойдаланилган манбалар ва улардаги сўзларнинг таҳлили юзасидан шундай дейди: “Иккинчи асосий матн туркий халқларнинг энг қадимги обидаси, XI асрнинг учинчи чорагида ёзилган Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғунийнинг “Қутадғу билиг” асаридир. Мен келтирган парчалар Р.Р.Аратнинг 1947 йил нашр этилган танқидий матнидан олинган. Айрим иккиланган ҳолларда асарнинг учта қўлёзмаси факсимилеларига мурожаат қилдим”[1. XVIII]. Мазкур луғатда юқоридаги мисра айнан келтирилган ва шу ўринда факсимилега мурожаат қилинганига ҳам ишора бор: Yan – KB (keep a guard on your tongue – Тилингга қўриқчи қўй) *tiling tegme künde başıngnı yanur* – your tongue threatens your head (i.e. life) every day 967 – Тилинг ҳар куни бошингга (яъни ҳаётингга) таҳдид солади (967). *Qutb* facsimile 52 r. 9 (“Қутадғу билиг” факсимил) [1.942].

Қадимги туркий луғатда ҳам шу маъно қайд этилган: Jan – III угрожать (таҳдид солмоқ), пугать (қўрқитмоқ) [3.231].

Байтнинг Р.Р.Арат қаламига мансуб усмонли туркча таржимаси:

Başını kurtarmak ıstersen, dılını gözet: dılın her gün senın başını tehdıt eder – Бошингни асрашни хоҳласанг тилингни сақла, тилинг ҳар куни бошингга таҳдид қилади).

Афоризм маъносини таржимада акс эттиришда Р.Р.Арат ҳам муваффақиятга эришган дейиш мумкин. Фикримизча, байтнинг охирги мисрасидаги йэйур транскрипцияда йанур тарзида берилиб, мисра ўзбекча табдилда “Бу тил ҳар куни бошингга таҳдид қилади” шаклида берилса, Юсуф Хос Ҳожиб афоризмларининг бадиий қиммати ва теран мазмуни замонавий ўзбек ўқувчисига янада жозибалироқ етиб

борарди. Таржима жараёнида Р.Денкофф “XIII аср туркий тил этимологик луғати” дан кенг фойдаланган бўлса-да, айни байт таржимасида унга мурожаат қилмаган кўринади.

Айрим таржималарда аслиятнинг мазмуни берилган, сўз ва иборалар ҳам сақланган, бироқ асарнинг бадиий таъсирчанлик қуввати аслидагидай бўлиб чиқмаган. В.Мей тўртликни қуйидагича ўгиради:

His hair may be dark, but his tongue is blood-red,
How often it swallows a thoughtless hot head!
If you need your head, hold your tongue, do not shout,
If not — they will cut your offending tongue out!

Мазмуни:

Унинг сочи қора бўлиши мумкин, аммо тили қондек қизил,
Ўйламайдиган бошларни қанчалаб ютади.
Агар бошинг керак бўлса, тилингни тий, бақирма,
Агар тиймасанг, жоҳил тилингни кесиб ташлашади.

“Шаклий имконият мазмунни ўқувчига етказишда катта воситадир. Шеър ҳақида гапирганда, мазмун билан шаклни бир-биридан ажратиб кўрсатишнинг ўзи жоиз эмас. Шакл ва мазмун яхлитликда, диалектик бирликда мавжуд ҳодисалардир” [5.57]. Модомики, шеърий таржимага шундай талаблар қўйилар экан, мутаржим шакл ва мазмун бирлигига доимо эътибор қаратиши лозим. Зеро, таржима асари шаклдор байтлар тўплами эмас, балки ўзга тил вакилларига ўз тилларида эстетик завқ берувчи асар бўлиши лозим.

Тўртликнинг В.Мей таржимасидаги ғализликлар бир қарашдаёқ яққол кўринади. Биринчи мисрада гап нима ҳақида кетмоқда ўзи? Ким (нима)нинг сочи қора. Ким (нима)нинг тили қондек қизил? Бу саволларга жавоб йўқ. Тилни тийиш бу фақатгина бақирмаслик эмас-ку! Гапларнинг шахссиз ҳолда берилиши мазмунни мавҳумлаштирган.

Бизнингча бу ғализликларнинг келиб чиқишига сабаб мутаржим таржимани воситачи тил орқали амалга оширганлигида. Қиёсий-типологик таҳлил натижалари бу фаразларимизнинг тўғри эканлигини кўрсатди. Воситачи тил орқали таржима масаласида профессор Ғ.Саломов шундай дейди: “Афсуски, ўзбек тилидан бошқа тилларга воситачи тил орқали қилинаётган кўп таржималар ҳозирги талабга жавоб бермайди. Бадиий асарларнинг катта лексик, фразеологик ва услуб бойлиги, ёзувчиларнннг бадиий маҳорати, сўз санъати, индивидуал услуб жилоси ва улар қўллаган турли-туман бадиий воситаларнинг ранг-баранглиги бу таржималарда етарли даражада ўз аксини топмаган. Китобхонни ҳаяжонга соладиган ва унга катта эстетик завқ берадиган энг нозик нуқталар уларда сўниб қолган” [4.148]. Бунинг яққол мисолини юқоридаги байтнинг русча таржимасида кўриш мумкин:

Темна голова, а язык – то багров,
И сколько он съел неразумных голов!
Нужна голова – придержи свой язык,
Не сдержишь – отрубит он голову вмиг!

Бизнингча, таржима қай йўсинда, аслиятданми ёки воситачи тил асосида амалга оширилмасин, асосий масала – таржима сифати унинг аслиятга қай даражада яқин келганлиги билан баҳоланади. С.Н.Иванов талқинидаги бу ғализликлар В.Мей таржималарида ҳам ўз аксини топгани тайин.

Таҳлиллардан аён бўладики, асар тўртликлари композициясини таржимада сақлашга интилиш аслиятдаги поэтик мантиқ моҳиятига яқинлашишнинг муҳим омилидир. Бу муҳим жиҳат учала мутаржим таржималарида ўзига хос тарзда ҳал этилган.

Шеърий таржимада композицион-семантик хусусиятлар ечимининг таъминланиши фақатгина аслият мазмун-мантиғини китобхонга тўғри етиб бориши учунгина эмас, балки аслият бадииятини, шунингдек, муаллиф услубининг сақланишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан бири ҳамдир.

Шарқ шеърий тизимини генетик жиҳатдан узоқ бўлган тилларга таржима қилиш талай қийинчиликларни келтириб чиқаради. В.Мей ва С.Н.Иванов таржималарининг кўпчилигида аслият композицияси ўзига хос тарзда қайта яратилган. В.Мей киритган айрим ижодий ёндашувлар таржимада тўртликларнинг янада бадиий мукаммал бўлишини таъминлаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen Century Turkish. – London: Oxford University Press, 1972. – 760 p.
2. Абдуллаев Ҳ. Халқ мақолларининг “Қутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 2005. – 160 б.
3. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
4. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – 384 б.
5. Саломов Ғ., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 222 б
6. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг” поэтикаси масалалари // Исҳоқов М. Рахмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Т.: Фан, 1989. – 442 б

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 971 б.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Ыбырайым А.О. *кандидат филологических наук,*
Мадалиев Я.Х. *доцент,* ***Халикова Н.С.*** *старший преподаватель,*
Турсунбаева Г.К. *кандидат филологических наук*
Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова

Аннотация. *В статье рассматривается произведения «Кутадгу билик» и устное творчество народа. «Кутадгу билик» – один из первых крупных памятников письменной литературы, сформированный под влиянием народных устных традиций. Об этом свидетельствует как содержание эпоса, так и его языковые и художественные особенности. Некоторые образы «Кутадгу билик» продолжают и развиваются в фольклоре тюркских народов Средней Азии и Восточного Туркестана, которые появились в последующие века, как видно во многих народных пословицах и поговорках. Пословицы и мудрые изречения обогащают идейное содержание эпоса, повышают его художественную ценность.*

«Кутадгу Билиг» – значительное явление в мировой культуре. Она является одним из выдающихся литературных памятников в культурном наследии тюркских народов. Это энциклопедическое произведение мыслителя – не только дидактическая поэма, но и работа, изучающая широкий спектр проблем естественных и гуманитарных наук.

Опорные слова и выражения: *культура, мыслитель, фольклор, традиция, литературныйпамятник.*

Abstract. *The article examines the work "Kutadgubilik" and the folklore of the Turkic peoples. "Kutadgubilik" is one of the first major written monuments formed under the influence of poetic traditions of Turks. This is evidenced by both the content of the epic and its linguistic and poetic features. Some imageries of "Kutadgubilik" continued to be used in the folklore of the Turkic peoples of Central Asia and East Turkestan in subsequent centuries and it can be confirmed by many folk proverbs and sayings. Proverbs and wisdom sayings enrich the ideological content of the epic and enhance its literary value.*

"KutadguBilig" is a remarkable phenomenon in world culture. It is one of the outstanding literary monuments in the cultural heritage of the Turkic peoples. This encyclopedic work of the thinker is not only a didactic poem, but also a work that studies a wide range of problems in the natural and human sciences.

Keywords and expressions:*culture, thinker, folklore, tradition, literary monument.*

Özet. *Makale "Kutadgu bilik" eserini ve Türk halklarının folklorunu incelemektedir. "Kutadgu bilik", Türk şiir geleneklerinin etkisiyle oluşan ilk büyük yazılı eserlerden biridir. Bu, destanın hem içeriği hem de dilbilimsel ve sanatsal özellikleriyle kanıtlanmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda Orta Asya ve Doğu Türkistan Türk halklarının folklorunda "Kutadgu bilik'in" bazı imgeleri kullanılmaya devam edildi ve birçok halk atasözü ile teyit edilebilir. Atasözleri ve hikmetli sözler destanın ideolojik içeriğini zenginleştirir ve sanatsal değerini artırır.*

"Kutadgu Bilig" dünya kültüründe dikkate değer bir fenomendir. Türk halklarının kültür mirasında öne çıkan edebi eserlerden biridir. Düşünürün bu ansiklopedik eseri sadece didaktik bir şiir değil, aynı zamanda doğa ve beşeri bilimlerdeki çok çeşitli sorunları inceleyen bir çalışmadır.

Anahtar kelimeler: *kültür, düşünür, folklor, gelenek, edebi anıt.*

Қорахонийлар салтанатида вазирлик лавозимини эгаллаган Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилда шеърий достон битиб, туркигўй халқларни улуғлашни ният қилган. Уларнинг тадқиқ маркази бир ёки бир неча уруғ, элат, аймоқ эмас, ўнлаб туркийзабон уруғларни ўз ичига олувчи ягона туркий халқи бўлган.

Қорахонийлар салтанатида вазирлик лавозимини эгаллаган Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилда шеърий достон битиб, туркигўй халқларни улуғлашни ният қилган. Уларнинг тадқиқ маркази бир ёки бир неча уруғ, элат, аймоқ эмас, ўнлаб туркийзабон уруғларни ўз ичига олувчи ягона туркий халқи бўлган.

«Қутадғу билик» (Саодатга элтувчи билим) инсонни комилликка ундовчи насиҳатномадир. Асарда рамзлар, тимсоллар орқали инсон ва имон-эътиқод, инсон ва жамият, инсон ва бурч каби масалалар ғоят содда ва гўзал шеърий услубда баён этилган. Шу пайтгача кўзимизга суртиб келинган «Калила ва Димна», «Махабхарата», «Айвенго ҳакида кўшиқ", «Қобуснома» каби нодир асарларнинг қадр-қимматини асло камситмаган ҳолда «Қутадғу билик" бадиий тафаккури, тадқиқ кўлами ва шеърий қиммати жиҳатидан жуда ҳам мўътабар эканини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим.

Инсонни яратмоқдан мурод ер юзида эзгулик уруғини сочиш эди. Юсуф ХосҲожибмана шу фикрни асарнинг жон томирига сингдириб юборган:

Абадийҳаётнитиласангўзинг,
Эй доно, яхшиқилхулқинг ва сўзинг,

дейди шоир. Бу азалу азалдан бани башарга дастур бўладиган пурҳикмат сўзлардир.

Тарихдагибарчаулуғкишилар каби Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўн асрдан бери инсониятни ҳайратга солиб келаётган шоҳ асар яратиб қўйган бўлса-да, ўзини бениҳоя камтар, ҳокисор тутиши биз ибрат олсак арзийдиган фазилатлардан биридир. Гарчи

достоннинг бошланишида шоирнинг ўзи асари Мағриб ва Машриқ элларида маълум ва машҳурлигини таъкидлагани ҳолда достон якунидаўзигаўзинасиҳатқилибшундайдейди:

Эй Юсуф, кераксўзнисўйларўй-рост,
Ёмонсўзнияшир, қилмиши қора.

Сўзникўпсўзладинг, таъмикетмасин,
Кўпсўзданинсонларзерикибборар.

Дунё бевафодир, қилмиши жафо,
Эй оқил, ундаи ўзинг тутгин айро.

Дунёга сен беҳад меҳр қўйгансан,
Ундан тезроқ кўнгил узиб, бўл айро.

Ёшликзоекетди, эссизкунларим,
Умртугабборар, юракминг пора.
Неча- мингяшамаўлиммуқаррар,
Мол-дунёйингқолар, бўлмаовора.
Ё, Раб, мўминларниўзингёрлақа,
Яшасинқувониб, раҳматингаро.

“Қутадғу билик” халқ оғзаки ижоди традициялари таъсирида вужудга келган ёзма адабиётнинг илк йирик ёдгорликларидан биридир.Достоннинг мазмуни ҳам, унинг тили ва бадиий хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. “Қутадғу биликдаги айрим образлар кўпгина ҳалқ мақоллари ва таъбирлари, “Ўрхон-Енисей” ёдгорликларида, “Девону-луғотит турк”да кўрингани каби, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон туркий халқларининг кейинги асрларда вужудга келган оғзаки ижодида ҳам давом этади, ривожланиб боади.

Юсуф Хос Хожиб ўз даврининг мафкурачиси бўлиб, у ўз достонида замон ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ғоясини илгари суради. Лекин, шунга қарамай, унинг адолатли ҳукмдорлар образининг ҳам маълум даражада таъсири борлигини кўрамиз. Кунтуғди ва Ойтўлдиларлаги адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби хусусиятлар шу таъсирнинг ифодасидир.

Достон қаҳрамонларининг номи ҳам халқ оғзаки ижоди традициялари билан боғланган. Ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз ва бошқа туркий халқларда “кун” ва “ой” сўзлари билан бирга ишлатиладиган номлар кенг тарқалган ва халқ эposидан ўрин олган.Бунга,жумладан, ўзбек халқ достонларидан “Ойсулув”даги Ойсулув ва унинг ўғли Кутботир, “Кунтуғмиш” достоннинг бош қаҳрамони Кунтуғмиш, “Юсуф ва Аҳмад” достонидаги Кунхон ва Ойхон, “Ойгул” эртагидаги Ойгул, қаҳрамонларнинг номига қўшиб айтиладиган “ ой” қўшимчаси, “ой десанг ой, кун десанг кун” каби образли сўзлар, “Ой бастина Ойбарча қиз, кун остида Кунакай қиз” каби мисраларни яратган қозоқ халқ оғзаки ижодидаги “Оймон-Шўлпон” достони, “Кунекей қиз” эртаги ва бошқа асарларнинг “Ой” ва “Кун” номлари билан аталиши.Ўзбекларда хотин-қизларнинг номига “ой” сўзини қўшиб айтиш ҳозир ҳам кенг қўлланилади. С.П.Толстовнинг фикрига кўра, “Кун” ва “Ой” билан боғлиқ номларнинг тарихий илдизи тотемларга бориб тақалади.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Хожиб халқ оғзаки ижодида вужудга келиб, кейинчалик “Шоҳнома” каби асарлардан ўрин олган Афросиёб,Фаридун ва Нуширвон каби қаҳрамонларнинг номини ҳам тилга олиб, уларнинг сифатларини таъриф қилади ва ўз қаҳрамонларини улардан ўрнак олишга ундайди.

Юсуф Хос Хожиб “Қутадғу билик”да жуда кўп мақоллари ва ҳикматларини ишлатади ва “туркча масал”, “турклар сўзи” деб уларнинг халқ оғзаки ижодидан олинганини очиқ-ойдин таъкидлайди. У мақол ва ҳикматли сўзларни баъзан айнан ва баъзан шеърий мисраларнинг поэтик талабига қараб ўзгартириб қўллайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар достоннинг ғоявий мазмунини бойитади, бадиий қимматини оширади.Улуғ шоиримизнинг асардан кўзлаган эзгу нияти ҳаммамизга ҳамроҳ, бўлсин. «Қутадғу билик»ни «Девону луғатит турк»даги шеърий парчалар билан солиштириб, X аср шеърияти бадиий баркамоллик жиҳатидан ғоят юксак савияда бўлган экан, деган хулосага келиш мумкин. Минг афсуски, шу пайтгача бу нодир дурдоналардан халқимиз бебаҳра бўлиб қоляпти, ҳалигача бу шоҳ асарлар чукур илмий тадқиқ этиб ўрганилгани йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Н.М.Маллаев: Ўзбек адабиёти тарихи. “Ўқитувчи” нашриёти, 1965.
2. Б.Тухлиев: Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. “Аср-Матбуот”.
3. Юсуф Хос Хожиб: Қутадгу билиг. -Тошкент, 2010.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДАГИ САРОЙ АМАЛДОРЛАРИ ВА ХИЗМАТЧИЛАРИ ИНДИВИДУАЛ ХОСЛИГИНИНГ ТАРЖИМАДАГИ ТАЛҚИНИ ХУСУСИДА

Садиқов Зоҳид Яқубжанович

Наманган давлат университети Инглиз тили ва адабиёти кафедраси мудири, филология фанлари номзоди, доцент

Аннотация. *Мақолада илк туркий адабий достон бўлмиш “Қутадғу билиг” асаридаги сарой амалдорлари ва хизматчиларининг ички ва ташқи қиёфасига оид сифатларнинг ўзига хосликлари, уларнинг ҳозирги ўзбек тилида тушунилиши ҳамда немис ва инглиз тилларига таржима қилиниши масаласи қиёсий аснода ўрганилган. Бунда мазкур жиҳатларнинг таржимадан таржимага такомиллашиб бориши воситасида аслиятга нисбатан муқобиллик томон борилиш жараёни кузатилган.*

Таянч сўз ва иборалар: *Қадимги туркий реалия, таржимада ғарбийлаштириш, умумлаштириш ва батафсиллаштириш, конретлаштириш, транскрипция ва транслитерация, изоҳлаш ва тавсифлаш, таржима ва талқин*

Аннотация. *В статье проводится сравнительное исследование особенностей внутренних и внешних качеств дворцовых чиновников и слуг в первом турецком литературном эпосе «Кутадгу билиг», их понимание на современном узбекском языке, а также, перевод на немецкий и английский языки. В то же время исследуется процесс достижение эквивалентности посредством улучшения этих аспектов от перевода к переводу.*

Опорные слова и выражения: *Древнетюркская реалия, вестернизация в переводе, обобщение и детализация, конкретизация, транскрипция и транслитерация, толкование и описание, перевод и толкование.*

Abstract. *In this article analyzes a comparative study of the peculiarities of the internal and external qualities of palace officials and servants in the first Turkish literary epic „Kutadgu Bilig“, their understanding in modern Uzbek, as well as translation into German and English. At the same time, the process of achieving equivalence by improving these aspects from translation to translation is being investigated.*

Keywords and expressions:*Ancient Turkic reality, westernization in translation, generalization and detailing, concretization, transcription and transliteration, interpretation and description, translation and interpretation.*

Юсуф Хос Ҳожибнинг „Қутадғу билиг“ асари [1]даги туркий ўзига хосликнинг ботиний ва зоҳирий хусусиятларини таржимада қайта гавдалантириш масаласини ойдинлаштиришда асардаги сарой мансабдорлари ва хизматчилари хусусиятларининг таржимадаги талқинларига тўхталиш лозим. Зеро Қорахонийлар саройида хизмат қилган мансабдорларга қўйиладиган талаблар ўша давр туркий ўзига хослигини ифодалашда муҳим рол ўйнайди.

Асарнинг “Улуғ Ҳожибликка қандай киши кераклигини айтади” деб номланувчи бобида Ўгдулмиш Кунтуғди элигга Улуғ Ҳожиб бўладиган киши учун зарур бўлган хислатларни бирма-бир кўрсатар экан, унда асосан: *көзи тоқ (кўзи тўқ), овутлуғ (уят-андишали), силиг (зариф), тетиг (зийрак), уқушлуғ (зеҳнли), юзи көрклук (юзи чиройли), йулуг (салобатли), эрсиг (мард), қылқы арығ (феъли соф), серимлик (сабрли), қызыл йуз (ёруғ юзли)* кабиларни таъкидлайди.

Мазкур маълумотларнинг бугунги кун учун қанчалик аҳамияти борлиги ва асар яратилган даврдан бери тарих, адабиёт ва тил тараққиётида ўйнаган ролини аниқлаш бу алоҳида муаммо. Аммо илк туркий адабий обидани ҳозирги замон тилларига ўгириш, унинг асл моҳиятини мавлоно Юсуфнинг бугунги авлодлари томонидан қанчалик тўғри талқин этилаётганлигини, қолаверса, дунёнинг турли халқлари қандай тушунаётганлигини аниқлаш замонавий таржимашуносликнинг муҳим масалалари сирасига киради. Зеро “Қутадғу билиг”даги қадимий сўзлар таржимада не чоғли адекват (тўлақонли) ўгирилса, ўзга халқлар ҳам ушбу ўзига хосликлардан шунчалик тўғри воқиф бўладилар. Асарнинг уйғур ёзувидаги тўлиқ бўлмаган нусхаси асосида 1870 йилда илк бор немисча таржимасини яратган Ҳ.Вамбери нашрида Улуғ Ҳожиб хислатлари аслият тақазосига кўра акс этмаган. Аммо кейинчалик “Қутадғу билиг”нинг янги топилган Қоҳира нусхасини дастлабкиси билан ўзаро солиштирилган варианти асосида иккинчи, илк тўлиқ немисча нашрнингВилҳелм Радлов томонидан амалга оширилиши қадимги туркий обидани немисча талқинлари борасида батафсил тўхталиш имкониятини яратди. Бироқ ушбу нашрда “Қутадғу билиг” матнининг тўлиқ таржимаси мавжуд бўлса-да, ундаги қадимги сўзларнинг асл маъно-моҳиятлари талқини бир қадар мавҳумлаштирилганлиги маълум бўлди. Жумладан, юқорида таъкидлаб ўтилган бобнинг В.Радлов таржимасига эътибор берилса, қуйидаги манзарани кўриш мумкин:

Бутун чын (рост ва чин) – *ganz vollkommen und wahrhaft (етук ва ростгўй)*, силиг (зариф) – *rein (тоза, асл*), овутлуғ (уят-андишали) - *verschaemt (уятли),* тетиг (зийрак) – *scharfsinnig (хушёр),* ўқушлуғ (зеҳнли) – *Kluger (ақлли, доно),* йулуг (салобатли) – *der Diener (хизматкор),* эрсиг (мард) – *treffliche (аъло даражада),* серимлик (сабрли) – *die Ausdauer haben (қаноатга эга бўлган),* қылқы арығ (қилиғи тоза) – *reine Naturell (тоза феълли),* қызыл қылса юз (юзи ёруғ бўлса) – *Eifrig zewenden (ғайрат билан боқса)* [2. 218-220].

Энди таржималарни аслият билан қиёсий таҳлилига ўтайлик. “«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»”да *зариф – 1. Ақли теран, ғоят ақлли, идрокли. 2. Ғоят гўзал, нозик, нафис* [3. 301.]каби маънолари борлиги айтилади. “Древнетюркский словарь”да эса, *Silik* [4. 500.] – чистый, благородный, нежный, изящный (Яъни *тоза,олийжаноб, нозик, нафосатли*) тарзида тавсифланади. Тўғри, қадимги туркий *силиг* сўзининг *тоза, асл* маънолари ҳам бордир. Аслида қадимги туркий тилда *соф, тоза* маъноларида *арығ* [4. 51.] сўзи ишлатилади. Бироқ бу ўринда унинг *зариф* варианти келтирилганлиги мазкур контекстга жуда мос тушган. Бу албатта, ўзбек таржимони Қаюм Каримовнинг хизмати. В.Радлов *силиг* (зариф)ни – қандай бўлса шундайлигича *rein* тарзида ўгириб

*“тоза, асл”*лаштиришни маъқул кўради. Бизнингча буни немис тилидаги *elegant (зариф, нозик)* [1. 818.] билан берилса мақсадга мувофиқ бўларди. Бундан ташқари “Қутадғу билиг” муаллифи Улуғ Ҳожиб *ўқушлуғ* (зеҳнли), *йулуғ* (салобатли), *эрсиг* (мард) бўлиши кераклигини уқтирса, В.Радлов уни *ein Kluger* тарзида (ақлли, доно), *der Diener* (хизматкор), *treffliche* (аъло даражада) бўлишини хоҳлайди. Тасаввур қилиб кўрилса, В.Радлов айтган хислатлар билан ўша даврда Улуғ Ҳожиб ҳеч қачон ўз вазифасини уддалай олмаган бўларди. В.Радлов аслиятдаги *йулуғ* сўзи охиридаги жарангли *“ғ”*ни жарангсизлантириб *“к”* тарзида транскрипция қилади. Натижада қадимги туркий сўзнинг асл маъносини англай олмайди. Бизнингча, аслиятдаги *эрсиг (мард)*ни немис тилидаги *tapfer (мард*) сўзи билан таржима қилса тўғри бўлар эди.

Юсуф Хос Ҳожиб Ўгдулмиш тилидан Улуғ Ҳожибликка керак бўлган ботиний хислатларни санаб кўрсатгандан сўнг унинг зоҳирий фазилатлари таснифига ўтади. Муаллиф ана шундай инсонни кўрганлар қувонишини тасвирлаб, шундай дейди:

2429. Эди эдгу нәң бу киши көрки йүз
Бу йүз көркингә сув ичәр экки көз

Маъноси:

Кишининг кўрки (бўлган) юз жуда яхши нарса,
Бу юз кўркидан икки кўз сув ичади.

В.Радлов таржимаси:

“Eine schoene Sache ist die Schoenheit des menschlichen Antlitzes,
Fuer die Schoenheit des Antlitzes oeffnen beide Augen den Glanz”.
(Инсон юзи жуда гўзал нарсадир,
Юзнинг гўзаллиги учун ҳар икки кўз порлаб туради.) [2. 220]

Таржима бахсталаб. Аслиятда муаллиф Улуғ Ҳожиб юзининг гўзаллигидан уни кўрганлар қувонишини – *икки кўз сув ичиши*га ўхшатса, таржимон инсон юзи гўзаллигидан унинг *кўзлари порлаб туриши* аҳамияти тўғрисида гапиради. Бундан ташқари, Улуғ Ҳожиб барча ишларни бут қилиб, одамлар кўзига ёруғ юз билан боқишини асар муаллифи *”Улуғ Ҳажиб өтруқызыл қылса юз”* деб унинг *юзи ёруғ бўлса*, деб тасвирласа, немис таржимони Ҳожиб *“Eifrig zewenden”* [2. 251], яъни *шижоат* билан боқтиради. Натижа маълум. “Қутадғу билиг”даги Улуғ Ҳожибнинг сийрати ва сурати немисча таржимада мавҳум бир шахсга айлантириб қўйилган. Шу ўринда яна бир бор бўлса ҳам қуйидагиларни айтиб ўтиш жоиз. “Қутадғу билиг”нинг В.Радлов таржимасидаги номувофиқликлар бизнинг номзодлик ишимизда ҳам кўрсатиб ўтилган. Аммо унда Радлов таржима нашрининг Ҳ.Вамбери мурожаат қилган, ҳозирда “Қутадғу билиг”нинг энг қисқа нусхаси сифатида эътироф этилаётган таржимаси билан солиштирилганлиги боис, асарнинг кейинги, тўлиқ нусхалари асосида бажарилган немисча нашри ҳали тўлиқ ўрганилмай қолган эди. Энди ана шу масала атрофлича ўрганилмоқда. В.Радлов транскрипциясидаги номувофиқликлар XX аср ўрталарига келиб, атоқли Туркия олими Р.Арат томонидан бир қадар бартараф этилди. Бу жиҳатни асарнинг лотин имлосига асосланган ҳозирги туркча транскрипциясидан ҳам билиш мумкин:

Bűtűn, çin (2436), közi toķ (2441), uvutlug (2444), silig (2446), tetig (2447), ukuşlug (2453), γuzi körklug (2458), yűlűg (2458), ersig (2458), haşmeti (2468), saķinuķ(2462), ķilķi arig (2462), köngűllűg (2468), köngli alçaķ (2473), serimlig (2480), ķizil ķilsa yűz (2483). [196]Ушбу матн асосида “Қутадғу билиг”нинг инглизча таржимасини амалга оширган америкалик туркшунос олим Роберт Денкофф немисча нашрга нисбатан аслиятга анчагина муқобил ўгиради. Биз қуйида буни Р.Арат тайёрлаган матн билан қиёслаган ҳолда келтирамиз: *Bűtűn, çin – truthful and sincere (ростгўй ва самимий), közi toķ – full-eyed (тўлиқ кўзли), uvutlug – modest and pure (камтар ва тоза), silig – worldly-wise (дунёвий билимдон), tetig – clever (ақлли), ukuşlug - intelligent (заковатли), γuzi körklug –*

handsome of appearance (кўриниши чиройли), ersig - manly (мард), - yűlűg - well-kept (ўзига қараган), haşmetli – dignity (ғурурли), saķinuķ - devout(художўй), ķilķi arig - chaste and pure (иффатли ва тоза),ķizil ķilsa yűz - to keep a reddy face (юзининг қизиллигини сақласа.)

Р.Денкофф таржимасида аслиятни бир қадар ғарбийлаштириш, умумлаштириш ва батафсиллаштириш тамойили ҳам кўзга ташланади. Жумладан, Улуғ Ҳожибнинг *yuzi körklug (юзи кўркли)* дейилса, инглизча таржимада– *handsome of appearance (кўриниши чиройли*) деб унинг бутун бўй-басти, қомати ҳақида гапирилади. Шунингдек, аслиятда *bűtűn, çin* деб унинг ниҳоятда ростгўйлиги таъкидланса, таржимада унинг ёнига *sincere- самимийлигини* ҳам қўшиб қўйилади. Бундан ташқари Р.Денкофф Улуғ Ҳожибга хос айрим хислатлар таржимасида баъзи мавҳумлик ва чалкашликларга ҳам йўл қўяди. Масалан, *yűlűg* сўзини *well-kept (ўзига қараган),* деб ўгиради. Ваҳоланки буни инглиз тилидаги *firm ёки sound*[5. 301.] *(салобатли)* сўзлари орқали берса бўларди. *Haşameti (ҳашамати)*ни эса *dignity (иззати*) деб таржима қилади.

Умуман олганда, мазкур нашрда ютуқлар ҳам анчагина. Айниқса, муаллифнинг билимли киши номидан айтилган гўзал ташбеҳли байтни инглизчага ҳам шеърий йўл билан қайта яратилганлиги таҳсинга лойиқ:

2467: idi edguneng bu kişi körki yűz
bu yűz körkinge suv içer iki köz
Кишининг кўрки (бўлган) юз жуда яхши нарса,
Бу юз кўркидан икки кўз сув ичади

Р.Денкофф таржимаси:

2567. It is propitious when your eyes Upon fair beauty gaze.
The eyes revive as with cooling water,when they see a handsome face [6. 301.].
Самимий гўзалликка кўзларинг диққат билан боқса, қандай ёқимли бўлади,
Кўзлар гўзал юзни кўрганда худди мусаффолашаётган сув каби жонланади.

Аслият билан таржимани янада яқинроқ қиёслайлик:

- **киши кўрки бўлмиш юз жуда яхши нарса** – *самимий гўзалликка кўзларинг диққат билан боқса, қандай ёқимли;*
- **бу юз кўркидан** - *кўзлар гўзал юзни кўрганда*;
- **икки кўз сув ичади** - *кўзлар худди мусаффолашаётган сув каби жонланади.*

Аслиятдаги байтда 14 та сўз ишлатилган. Инглизча таржимада эса 21 та. Аслиятдаги шеър қофиясини таъминловчи *yűz (юз)* ҳамда *köz (кўз)* сўзлари инглизча *gaze (диққат билан боқиш), face (юз)* билан ўгирилиши билан гўзал оҳанг ҳам таъминланган. Эътибор берилса, таржимадаги кўпчилик сўзлар аслиятни айнан ўгирмаси эмас. Ҳатто, таржима матнига аслиятда бўлмаган *самимийлик, диққат билан боқиш, мусаффолашаётган сувнинг жонланиши* кабилар олиб кирилган. Аммо маъно аслига монанд. Худди аслидагидек жаранглайдиган образли манзара, гўзал ташбеҳ яратилган.

Хос сўзлар таржимасини асар матни контекстидан алоҳида ҳолда ёки асар матни контекстидан ажратмаган ва у яратилган тарихий-миллий жараён билан боғлиқ ҳолда таржима қилиш самарасини қуйидаги схема орқали тасвирлаш мумкин. Бундаги шартли қисқартмалар қуйидагилар:

- Аслиятдаги хос сўз - **А.Х.С., т**аржимадаги транскрипция ва изоҳ - **Т.Т.И**. ҳамда асар контекстидаги воқеълик - **А.К.В.**, – асар яратилган даврдаги тарихий-миллий жараён - **А .Т. М. Ж.**, аслиятдаги хос сўзнинг муқобил таржимаси - **А.Х.С.М.Т.**, аслиятга муқобил таржима. - **А.М.Т**

1. Асардаги хос сўзларни таржимада асар матни контекстидан алоҳида ҳолда таржима қилганда қуйидаги кўриниш юзага келади:

А.Х.С. → **Т.Т.И.** → **А.Х.С.М.Т.**

2.Асардаги хос сўзларни асл матн контекстидан ажратмаган ва у яратилган тарихий-миллий жараён билан боғлиқ ҳолда ўгириш натижасини қуйидаги схема орқали тасвирлаш мумкин.

А .Т. М. Ж.→ А.К.В. →А.Х.С. → Т.Т.И. → А.М.Т

Мазкур қисқартмалар воситасида келтирилган ўзига хос хулосаларни асосан "Қутадғу билиг"да акс этган туркий ўзига хосликни ҳозирги замон тилларига, жумладан Европа тилларига таржима қилишда ўзига хос бир тавсия ўрнида тушуниш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадгу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Қ. Каримовники. - Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.
2. Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. Herausgegeben von Dr. W. Radloff. - St. Petersburg, 1910. - 560 S.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик- Москва: Рус тили, 1981. Т.1. - 631 б.
4. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969. - 676 с.
5. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Изд.14-ое. Москва: Энциклопедия, 1979. – 912 с.
6. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. - Chicago-London: University of Chicago Press, 1983. - 281 p.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"ДАГИ АЙРИМ ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР ТАРЖИМАСИГА ДОИР

Тошпўлатова Дилдора Икромжон қизи

М.Ломоносов номидаги МДУ Тошкент шаҳри филиали катта ўқитувчиси

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони ўз замонасининг илғор ижтимоий-сиёсий ва аҳлоқий-таълимий қарашларини бадиий мужасамлаштирган асардир. Унда XI аср Қорахонийлар давридаги давлат ва ҳокимят, ҳукмдор ва унинг сарой аҳллари, уларнинг бурч ва вазифалари, турли ижтимоий табақалар, уларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва маънавий-аҳлоқий қиёфаси, ўша давр ҳаётидаги илм ва маърифатнинг ўрни, инсоний фазилатлар ҳақидаги муаллифнинг фикр ва мулоҳазалари ўз ифодасини топган. Улар гўзал бадиияти билан ҳам эътиборни тортади.

1947 йилда турк олими Рашит Раҳмати Арат асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлаб нашр эттирди. Асар 1983 йилда Роберт Денкоф ва Сергей Ивановлар томонидан инглиз ва рус тилларига ўгирилди. Туркий халқлар адабиётининг илк намунаси бўлган мазкур асар мутаржимларнинг заҳматли меҳнати ва маҳорати боис жаҳон халқларининг маънавий хазинасига айланди.

Достонда фаол қўлланган санъатлардан бири ирсоли масалдир. "Ирсоли масал гапда ёки шеърда мақол, матал ва ҳикматли сўзларни муайян мақсадда тамсил йўли билан ишлатиш санъатидир" [Ё.Исҳоқов,2006:20]. Шоир ўз фикрларини, қарашларини халқ мақоллари далиллайди ва уларни келтиришдан олдин «Туркча масал», «турклар сўзи» деб мақолга ишора қилиб ўтади. Р.Данкофф «туркча масал», «турклар сўзи» ибораларини «Turkish proverb» дея ўринли таржима қилади.

Қуйида «Қутадғу билиг»да ишлатилган ирсоли масал санъати намуналарининг Р.Данкофф ва С.Иванов томонидан амалга оширилган таржималари хусусида фикр юритамиз.

Юсуф Хос Ҳожиб «Тилнинг фазилати, фойда-зарарлари»ҳақидаги бобда шундай мақол келтиради:

Уқувга, билимга тилмоч-бу тил,

*Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин[*Юсуф Хос Ҳожиб,1971:87*]*.Бу туркий мақол ҳозирги ўзбек тилидаги “Тил-ақл тарозуси” мақолига мос келади.

Р.Данкофф эса бу мақолни қуйидагича таржима қилади: “*The tongue is interpreter to intellect and to wisdom”[*DankaffRobert, 1983: 44*]*.

С.Ивановнинг русча таржимасида бу қуйидагича ифодаланган:

Язык-переводчик науки и знанья,

*Язык человеку дарует сиянья.[*Юсуф Баласагунский,1983: 63*]*.

Демак, иккала таржимон ҳам мақол мазмунини сақлаган ҳолда таржима қилган.

«Ойтўлди Кунтуғдининг хизматига кириши» бобида қуйидаги мақол учрайди.

Билимнинг қадрини ҳам билимли билади,

*Гавҳар қадрини ҳам гавҳар (шунос)гина билади[*Юсуф Хос Ҳожиб,1971:129*]*.

Юқоридаги мақолни ҳозирги кунда биз «Зар қадрини заргар билар» тарзида ишлатамиз.

Р.Данкофф таржимасида бу мақол қуйдагича таржима қилинади:

The price of wisdom

Is known to the wise,

The jewel of wisdom

*Only fools despise.[*Dankaff Robert, 1983: 55*]*.

Р.Данкофф «Қутадғу билиг»даги мақолларнинг кўпини назмий йўлда таржима қилади ва бу ўз йўлида баъзи бир қийинчиликларни юзага келтиради. Яъни, инглиз тилида асар мазмунидан келиб чиққан ҳолда мос қофия топиш қийин. Р.Данкофф эса бу мураккаб вазифанинг уддасидан чиққан.

Рус таржимони С.Иванов таржимасида бу мақол қуйидаги тарзда ўз аксини топган:

«Лишишь мудрый и ведает цену познаньям»

*Почтенье к ученью даруется знаньем[*Юсуф Баласагунский,1983: 64*]*.

Таржимон таржимада билим қадрини доноларгина билиши ҳақидаги фикрни бериш билан чекланган.

«Элиг Ойтўлдига адл сифатлари қандай эканлигини айтиши» бобида Элиг Ойтўлдига шундай дейди:

Яхши қилиқ оқ сут билан кирса,

Ўлим келиб тутмагунча ўз тарзини ўзгартирмайди.

Қоринда вужуд бўлган қилиқ, одат.

*Қора ер қатида кетади, эй тетик [*Юсуф Хос Ҳожиб,1971:185*]*.

Бу мақол “Сут билан кирган жон билан чиқар”, “Букрини гўр тузатади” тарзида ишлатилади.

Р.Данкоффнингқанчаликмаҳоратбиланмақолнитаржимақилганлигияққолкўринибтурибди: “If good character enters a man with his mother’s milk, it does not depart until death takes hold» «A wrote born in the womb dies only in grave” *[*Dankaff Robert, 1983: 68*]*.

С.Ивановдаэсаюқоридагиҳолат қуйидагичаифодаланган:

Кто доброе в детстве всосал с молоком,

До смерти он только к добру и влек ом.

Во черве назначен нам образ внемли,

*И гибнет он только во чреве земли! [*Юсуф Баласагунский,1983: 94*].*

Р.Данкофф “Қора ер қати” сўзига “grave”(қабр) сўзини берган бўлса, С.Иванов “чрев земли” (ернинг тагида, қатида) сўзини беради. Бу ерда маъновий таржима ҳам, айнан таржима ҳам мақолнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

«Саройдаги сипоҳлар билан суҳбат сўзи» бобида Ўгдулмиш Ўзғурмишга шундай дейди:

Душман биргина бўлса ҳам зарари минг-мингдир,

*Минглаб дўстинг бўлса ҳам, озлиги бирга тенгдир. [*Юсуф Хос Ҳожиб,1971:87*].*

Мисралар қатига сингдирилган бу мақол бугунги кунда қуйидаги шаклда жаранглайди:

Душманинг битта бўлса ҳам кўп,

Дўстинг мингта бўлса ҳам кам [Ўзбек халқ мақоллари,1997: 60*].*

Р.Данкоффнинг таржимасида ирсоли масал намуналари кўпроқ назмий таржима қилинган:

A thousand friends are no better than one;

One enemy causes a thousand woes.

However skillful a man may be

*He can not get benefit from his foes[*Dankaff Robert, 1983: 176*].*

Р.Данкофф қофиядош сўзларни жуда ўринли танлаган. “Woe” (бахтсизлик, ғам) сўзи ҳам, “foe” (душман) сўзи ҳам шеърий услубга хос сўзлар бўлиб, улар мазмуннинг ёрқин очилиши ва мақол таржимасининг бадиий жилосини таъминлаган.

С.Иванов эса бу мақолни рус тилига қуйидагича ўгирган:

И мало врагов, да велик от них вред,

*И много друзей, а как будто их нет! [*Юсуф Баласагунский,1983: 319*].*Назаримизда, бу ўринда таржима аслиятдаги маъно сақланган ҳолда амалга оширилган.

Кўриниб турибдики, «Қутадғу билиг»даги ирсоли масал санъати намуналари бўлган мақоллар турли усуллар билан таржима қилинган бўлса-да, Р.Данкофф ҳам, С.Иванов ҳам аслиятни сақлаган ҳолда таржима қилишга, уларнинг мазмунини инглиз ва рус китобхонига етказишга ҳаракат қилганлар.

Таржимонларнинг асар бадииятини ҳам таржимада ёрқин акс эттиришга интилганликлари унинг муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири, деб эътироф этиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (С.И.Б) Транскрипция ва ҳоз. ўзбек тилига тавсиф. Нашр тайёр. Қ.Каримов. – Тошкент: Фан,1971.
2. Dankaff Robert Wisdom of Royal Glory. Translation of Kutadgu bilig. Chicago University, 1983.
3. Юсуф Баласагунский Благадатной знание. Перевод С.Иванова Москва: «Наука» 1983.
4. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Маънавият, 1997.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДАТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ОҒЗАКИ ИЖОДИДАГИ ДИДАКТИК ҒОЯЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Раҳматова Говҳар Омоновна
Ўзбекистон халқаро ислом академияси, таянч докторанти

Аннотация. *Туркий халқлар оғзаки ижодидаги одоб-ахлоқ, панд-насиҳат, комиллик фазилатларига даъват, яъни дидактик тамойил кейинги давр ёзма адабиётига ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган. Буни Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида келтирилган панднома шеърларни қиёсий таҳлил қилиш орқали яққол кузатиш мумкин.*
Таянч сўз ва иборалар: *тўртлик, халқ оғзаки ижоди, халқ шеърлари.*

Аннотация. *В фольклоре тюркских народностей призыв к таким качествам как этика, нравоучение, совершенство, или же дидактические принципы оказало существенное влияние и на письменную литературу следующего периода. Это можно ясно заметить и при сопоставительном анализе произведений “Диван лугати-т-турк” Махмуда Кашгари и “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба.*
Опорные слова и выражения: *четверостишие, фольклор, народные стихи.*

Abstract. *Morals, admonition, call to perfect quality, so, didactic, trend influenced to its written literature in Turkey nations orally creative work. You can be seen distinctly by comparative analysis in admonition poets in Makhmud Koshgariy’s “Devonu lugati-t-turk” and Yusuf Khos Khojib’s “Kutadgu bilig” scientific work.*
Keywords and expressions: *kwatat, folklore, folk poetry.*

Туркий адабиётда дидактик мазмундаги асарнинг яратилиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. X-XII юзйилликлар мобайнида бу мавзуга қизиқиш кучайиб борган бўлса-да, уларнинг илдизлари анча олдиндан бошланган. Бунинг ёрқин далили Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асаридаги шеърий узиндилардир. Ушбу парчалар кейинги давр туркий ёзма адабиётига ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўткизган. Туркий адабиёт намоёндалари халқ оғзаки ижодидаги дидактик ғоялардан унимли фойдаланган. Шулардан бири XI асрнинг йирик адиби Юсуф Хос Ҳожибдир. Адиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида халқ оғзаки ижоди дидактик ғояларидан фойдаланибгина қолмай, уларни ривожлантирган.

“Девону луғати-т-турк”даги панднома шеърлар ва “Қутадғу билиг”даги дидактик ғоялар кишиларнинг юксак фазилатини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Ҳар иккала асарда саҳоват, қўли очиқлик, тавозе, вафоли ва шавқатли бўлиш, ҳалим табиатлилик, кечирувчанлик, камтарлик каби дидактик ғоялар тарғиб қилинади, бахил ва очкўзлик, молпарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, сабрсизлик, зулм ва зўравонлик қаттиқ қораланади. Илм олиш, катталар насиҳатларига қулоқ тутишга ҳар иккала асарда қайта-қайта таъкидланади.

Туркий шеъриятда илмли бўлиш, билим эгаллаш қадрият сифатида намоён бўлади. Бу иккала асардаги панднома шеърларнинг асосий қисми инсонни илм ўрганишга чорлайди. Масалан:

“Девону луғати-т-турк”да:

Alğïl ögüt mendin, oğul, erdäm tilä,
Boyda uluğ ***bilgä bolup, bilgiŋ ula***[1, 34].

Парчада илм олиш ва уни бошқаларга тарқатиб, амалда фойдаланиш тавсия қилинмоқда.

Юсуф Хос Ҳожибнинг маслаҳати ҳам шундай:

***Bilig, erdäm ögrän** ağïr tut anï,*
Ağïr qïlğay ol erdäm senï.
***Bilig bil**, uquš uq, yorïma yava,*
Öδi kelsä berür ol küni[3, 474].

Тўртликда билим ва ҳиммат инсонни доимо қадрли қилиши баён этилган. Тўртликнинг сўнги икки мисрасида билим ўрганиш насиҳат қилинмоқда, зеро пайти келганда ўша билим туфайли кишининг куни ёришади.

“Девону луғати-т-турк”да ҳам худди шу мазмундаги иккилик мавжуд:

Oğlum ögit alğïl, biliksizlig ketär,
Talqan kimiŋ bolsa, aŋar bekmäs, qatar [1, 175].

Яна бир иккиликда илм ва ҳикмат ўрганишда ҳавойилик ва такаббурлик қилиш қораланади. Ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган кишининг имтиҳон вақтида уялиши айтиб ўтилади:

Erdäm tilä ögränin bolma küwäz,
Erdämsizin ökünsä eŋmägüδä aŋar.

Туркий халқлар орасида эса насиҳат қилиш, панд бериш катталарнинг вазифаси ҳисобланиб, ҳаётий тажрибага эга бўлган кишилар ёшларга насиҳат айтган. Юқорида “Девону луғати-т-турк”дан олинган узинди ҳамда “Қутадғу билиг”дан келтирилган тўртликда ёшларга беҳуда вақт ўтказмай, билим ва ҳунар олиш айтиб ўтилади.

“Девону луғати-т-турк” ва “Қутадғу билиг”даги пандномa шеърларни кузатар эканимиз, сабр ва қаноатли бўлиш туркий халқларда кишининг асосий хислатларидан ҳисоблaнганини кўрамиз. “Девону луғати-т-турк”да шундай парча бор:

Kelsä qalï qatïğlïq,
Ertär teyü seriŋil.
Öδläk ïšïn bilip tur,
Anča aŋar tiräŋil [1, 404].

Ҳудда шу мазмундаги тўртлик “Қутадғу билиг”да ҳам бор:

Ey ne’mat iδisi šukur qïl, yegil,
Ey mehnat iδisi, sabur qïl, egil.
Sabur qïlsa mehnat bolur ne’matïŋ,
Šukur qïlsa ne’matqa artar tegil [2, 12].

Юқоридаги пандона шеърлар мазмун жиҳатдан бир хил. Уларда сабрнинг фазилати ҳақида сўз кетади. Яъни киши бошига бу ҳаёт синовларидан ташвиш келадиган бўлса, унга сабр қалқон бўлиши уқтирилади.

Мол-мулк тўплаш ва унга кўнгил бериш иллатлари ҳамда билимга интилиш ва уни ихтиёр этишнинг фойдалари ҳақида туркий халқлар оғзаки шеъриятида мисоллар кўп. Хусусан, қуйидаги шеърларга эътибор қаратинг.

“Девону луғати-т-турк”да:

Yağï erur yalïŋuqïŋ näŋï tawar,
Bilig eri yağïsïn nelig sewär?[1, 454].

“Девону луғати-т-турк”да айтилишича, ақлли киши ҳеч қачон ўзи тўплаган бойликка кўнгил қўймайди. Чунки бойлик унинг учун душмандир. Душманни эса севиб бўлмайди. Бундаги асл мазмун шуки, дунё молини севиш ва унга кўнгил бериш ақлсизлик.

Бойликка меҳр берган кишиларнинг ахлоқи бузилиши таъкидланади:

Erän qamuğ artadï näŋlär uδu,
Tawar körüp usunlayu eskä čoqar [1, 213] .

“Қутадғу билиг”да эса бу қуйидагича ифодаланади:

Quvanma qïvï qutqa qutluğ kiši,

Osanma özün qutqa atlïğ kiši [3, 154].

Юсуф Хос Ҳожиб мол-у давлатни ойга қиёслайди. Бунда у туркий халқлароғзаки мақолларидан фойдаланади. Яъни, давлатга кўнгил бермагилки, у бир куни келиб тўлиб бўлади, емирилади. У барқарор эмас. Давлат қўлдан кетгувчи нарса. Илму ҳунар эса боқийдир. У инсон умри охирига қадар унинг хизматида бўлади.

“Девону луғати-т-турк”даги парчада ҳам молга камроқ кўнгил беришга насиҳат мавжуд. Чунки у қўлдан кетувчи нарсадир:

Bolmïš näŋig sewärsän,
Aqrun aŋar sewingil.
Barmïš näŋig saqïnma,
Azraq aŋar öküngil [1, 445].

Иккала асарда давлатга эга кишиларгина халқни бошқара олиши айтиб ўтилади.

“Девону луғати-т-турк”да:

Tawar kimiŋ ökilsä,
Beglig aŋar kergäyür,
Tawarsïzïn qalïp beg,
Eränsizin emgäyür [1, 146].

“Қутадғу билиг”да мол-дунё ақилли кишиларга берилса бахт сифатида қаралади:

Biligsizgä davlat yarašsa kelib,
Biligligkä artuq yarašur tegib.
Biligsiz bilä tursa davlat qalï,
Biliglig bila turğa teŋ-tüš körip[3, 296].

ЮсуфХосҲожибдавлатнингнодонгаберилишимумкинлигиниинкорэтмайди. Аммо у донога берилса, яна ҳам фазилатли ва мақсадли бўлишини таъкидлайди.

Туркий оғзаки шеъриятда хушмуомалалик, дилгирлик ва илиқ муносабатлар ниҳоятда қадрланади. Чунки бу хислатлар ахлоқнинг бир устунидир. Ахлоқийлик эса жамиятнинг асосини ташкил этади. Худди шундай мазмундаги шеърларни “Девону луғати-т-турк”да ҳам, “Қутадғу билиг”да ҳам учратамиз.

Külsä kiši yüziŋä,
Körklüg yüzin körüngil.
Yawlaq köδäz tïlïŋnï,
Eδgü sawïğ tilängil [1, 338].

Туркий халқларда очиқ чеҳралик ва мулойим табиатлилик (ҳилм)га алоҳида эътибор берилган. Чунки булар эзгулик нишоналаридир. Бир кишининг кўнглини олиш ва унинг ишига баҳо беришда ҳам хушмуомалалик ва очиқ кайфиятда бўлиш кераклиги айтилади:

Tu etmäk yetürgil kišikä külä,
Yüzüŋni yaruq tut süčig söz bilä.
Kišig qul qïlïğlï bu ekki qïlïnč,
Adïn bulmadïm men, bulunsa tilä[3, 632].

“Девону луғати-т-турк” ва “Қутадғу билиг” туркий халқлар панднома шеъриятининг нақадар бой ва сермаҳсул эканини бадиий йўсинда асослаб берувчи асарлардан ҳисобланади. Зеро, асарда келтирилган шеърий парчалар ғоявий ва бадиий томонлари билан, бугунги кундаги долзарб мавзуларни қамраб олиши билан ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, туркий халқлар оғзаки ижодидаги дидактик ғоялар кейинги давр панднома мавзулардаги асарларнинг яратилиши учун асос бўлиб хизмат қилган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида туркий халқлар оғзаки ижоди дидактик ғояларидан унумли фойдаланган ва уларни бадиий ривожлантирган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.
2. Тўхлиев Б, Сидиқов Қ, Иботов С. Қутадғу билиг. – Тошкент, 2010.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971.

ТУРКИЙ ВА ФОРС-ТОЖИК АДАБИЁТЛАРИДА ИЛМ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАР
(“Қутадғу билиг”, “Ҳибат ул ҳақойиқ”ва “Қобуснома” асарлари мисолида)

Зарипова Дилфуза Бахтиёровна
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил изланувчиси

Аннотация. *Мақолада Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ”, Кайковуснинг “Қобуснома” асарларидаги илм ҳақидаги қарашлари қиёсий таҳлил қилинган.Учала асардаги илм ҳақидаги қарашларни ғоявий-бадиий, қиёсий таҳлил қилиш натижасида Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” асарига таъсирини ёки туркий адабиёт ва форс-тожик адабиётининг алоқасини Кайковуснинг “Қобуснома” асари мисолида атрофлича тадқиқ қилдик. Юқоридаги учала ижодкордаги илм ҳақидаги қарашлар илмнинг буюклиги, у орқали орзу-тилакка эришиш ва илмли одамнинг юриш-туриши, сўзлаши ҳақида ҳар бир ижодкорда ўзига хосликда ифодаланган. Учала асардаги фикрлар илм, заковат хусусиятларини тўлақонли очиб бера олган.*

Таянч сўз ва иборалар: *дидактика, дидактик адабиёт, илм, эзгулик, маърифатли инсон, бадиий санъатлар, Қуръон, Ҳадис.*

Аннотация. *Статья посвящена вопросам образования в учебно-дидактических трудах нашей классической литературы, таких «Кутадгу билиг» Юсуфа Хос Ходжиба, «Хибат уль хакойик» Ахмада Югнаки,а также «Кобуснома» Кайковуса. После анализа таких тем как этика обшение и образование, было выявлено влияние труда:”Кутадгу билиг” Юсуфа Хос Ходжиба на “Хибат ул хакойик” Ахмада Югнаки а также иследованы отношения тюрской и персидо-таджикской литературы на примере труда “Кобуснома” Кайковуса. Стоит добавить, что в этих произведениях очень искусно использованы пословицы. В пословицах как жанр устно-народного творчества изображаются актуалные на тот перевод проблемы народа. Взгляды этих трех авторов на образование доказывают важность просвещения для достижения счастья. Также в статье сравниваются манеры и этика речи образованных людей в данных произведениях.*

Опорные слова и выражения: *дидактика, дидактическая литература, знание доброта, просвещенный человек, художественный стиль, Коран, Хадис.*

Abstract. *The article is devoted to the issues of education in the teaching and didactic works of our classical literature, such as “Kutadgu bilig” by Yusuf Khos Khojib, “Hibat ul hakoyik” by Ahmad Yugnaki, as well as “Kobusnoma” by Kaikovus.After analyzing topics such as communication ethics and education, the influence of the work of “Kutadgu bilig” by*

Yusuf Khos Khojib for “Hibat ul hakoik” by Ahmad Yugnaki was revealed, and the relations of Turkic and Persian-Tajik literature were studied using the example of ”Kobusnoma” by Kaikovus. Add that proverbs are very skillfully used in these works. In proverbs, as a genre of oral folklore, the problems of the people relevant for that period are depicted. The views of these three authors on education prove the importance of enlightenment for happiness. The article also compares the manners and ethics of speech of educated people in these works.

Keywords and expressions:*didactics, didactic literature, knowledge, kindness, enlightened person, artistic style, Quran, Hadith.*

Özet. *Makale, Yusuf Hos Hocib'in "Kutadgu bilig", Ahmad Yugnakiy'nin "Hibat ul hakoyik" ve "Kobusnoma" Kaykovus gibi klasik edebiyatımızın eğitici ve didaktik eserlerindeki eğitim konularına ayrılmıştır. İletişim ve eğitim etiği gibi konular incelendikten sonra emeğin etkisi ortaya çıkarıldı: Yusuf Khos Hocib'in Ahmed Yugnaki'nin "Hibat ul hakoyik" üzerine yazdığı "Kutadgu bilig" ve ayrıca Kaikovus'un "Kobusnoma" adlı eserinden Türk ve Farsça-Tacik edebiyatının ilişkileri araştırıldı. Atasözlerinin bu eserlerde çok ustaca kullanıldığını da eklemeye değer. Atasözlerinde sözlü ve halk sanatının bir türü olarak, o dönemle ilgili olan insanların sorunları anlatılır. Bu üç yazarın eğitim hakkındaki görüşleri, eğitimin mutluluk için önemini kanıtlamaktadır. Makale aynı zamanda bu eserlerdeki eğitimli insanların konuşma tarzlarını ve ahlakını da karşılaştırıyor.*

Anahtar kelimeler: *didaktik, didaktik edebiyat, nezaket bilgisi, aydınlanmış kişi, sanatsal üslup, Kur'an, Hadis*

Бадиий адабиётнинг марказида асосан инсон, унинг ақл-заковати, ахлоқ-одоби, бошқаларга муносабати, илм-фанга эътибори, инсонийлик моҳияти каби масалалар турган. Бадиий адабиёт илк Ўрта асрнинг фалсафий, дидактик, педагогик, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик, тарихий меросини ўрганиш учун ниҳоятда муҳим манбалардан бири бўлиб, ўз даврининг маънавиятини, маданиятининг ютуқлари, даражасини ўзида ифодалаган.

XI-XII асрлардаги туркий халқлар ёзма адабиёти жаҳон маданияти тарихига ўзининг кучли ривожи билан кириб келди. У кўп жиҳатдан кейинги даврлар адабиётининг тараққиёт йўлларини белгилаб берди. Бу давр адабиётининг энг асосий тарихий маданий ҳамда адабий-эстетик аҳамияти ҳам мана шунда. Давр адабиётининг бу қадар юксак даражага кўтарилишида эса ўтмишдаги миллий, айниқса, сўз санъати соҳасидаги анъаналар белгиловчи, ҳал қилувчи ўрин тутади. XI асрда Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонда юз берган кучли маданий ва илмий тараққиёт жаҳон халқлари тафаккури тарихида алоҳида ўрин тутади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” асари ўша даврда вужудга келган дидактик асарлардан ҳисобланади. Бу иккала асарда араб-форс адабиётининг, ҳинд-тибет ҳудудида амал қилган ижтимоий мафкуранинг таъсири мавжуд. Аммо унинг ўзагини соф туркий анъаналар, қадим миллий маданиятига бевосита дахлдор бўлган қадриятлар ташкил этади. Кайковуснинг “Қобуснома” асари ҳам шу даврга хос бўлиб, фақат у форс-тожик адабиётида яратилган. Бу учала асар бир даврда яратилган, бир хил дидактик руҳ сингдирилган, аммо ҳар бирининг ўзига хос ифода йўсини, муаллифнинг баён қилиш услуби, асарларнинг ғоявий-бадиий хусусияти ўзига хос тарзда ифодаланган. Туркий адабиётнинг йирик асари Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ва Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” асари, Кайковуснинг “Қобуснома” асаридаги илм ҳақидаги қарашларни қиёсий ўрганамиз:

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида илм ҳақида “***Инсоннинг қадри билим билан белгиланади” 6-26-бобларда,*** Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ”

асарининг ***1-боби*** “***Илм манфаати ва жаҳолат зарари”*** *ҳақида*, Кайковуснинг “Қобуснома” асарининг ***31-боби “Илм била баланд мартабали бўлмоқ ва қозигарлик зикрида”*** номли бобда фикр билдирилган. “Қутадғу билиг” ва “Ҳибат ул ҳақойиқ”да илм ҳақида махсус боб ажратилган бўлса, ”Қобуснома”да эса **31-боб**нинг маълум бир қисмида фикр юритилади.

“Қутадғу билиг”да:

(146)”Билиг бэрди йанлуқ бэдуди бу кун,
Уқуш бэрди отру йазылды тугун”[5, 84].

*(**Мазмуни**: Билим берди, шу туфайли инсон бу кун улуғликка эришди, уқув берди, сўнг тугунлар ёзилди).*Юсуф Хос Ҳожиб Ўгдулмиш, Ўзғурмиш образлари орқали шоир ўзининг илм-фан ҳақидаги қарашларини олдинга суради. Шоир билим инсонни улуғликка элтишини, билим туфайли буюк бўлишини уқтиради ва “***билим***”, “***уқув***” сўзлари **таносиб**, “***берди***” сўзининг такрори-**радд ус ҳашф илал ҳашф** санъатидан фойдаланади. Шуни таъкидлаш керакки, Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарини ёзишда қайси асарлардан илҳомланган деган савол ўйлантиради? Албатта, ҳар қандай ижод маҳсулига нимадир таъсир қилиши янгилик эмас.

Масалан, Ибн Синонинг илм-фан, маърифат ҳақидаги фикрлари “Китоб аш-шифо” асарида ҳам ифодаланган. Унинг илм-маърифат ҳақидаги ғоялари дунё ва инсонни билиш ҳақидаги қарашлари билан боғлиқдир. Ақл-идрокли, билим-маърифатли, маданиятли инсон мавзуси унинг “Ат-тайр”, “Соломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон” каби адабий-фалсафий қиссаларида давом этади. Худди шунга ўхшаш фикрларни Аҳмад Югнакийнинг “**Ҳибат ул ҳақойиқ”** асарида:

“Биликтин аюрман сўзумга ула,
Биликликка ё дўст ўзунгни ула.
Билик бирла билинур саодат йўли,
Билик бил саодат йўлини бу.” [2, 37]

(**Мазмуни**:Билимдан сўзлайман - сўзимни эшит:
Билимли кишига ўзни яқин тут.
Билимдан очилар саодат йўли,
Билим ол- саодат манзилига ет)

Адиб бу мисраларда Юсуф Хос Ҳожиб мисраларига ҳамоҳанг билим саодатга олиб боришини, саодат манзилига боришинг учун билимли кишига ўзингни яқин тут,- деб таъкидлайди. “**Ула**” сўзининг икки маънода келиши-**тажнис** санъатини,“**билик**” сўзининг такрори эса-**радд ус–садр ил ал ибтидо** санъатини юзага келтирган.

Тажнис-лафзий санъатлардан биридир. “**Тажнис”** сўзининг луғавий маъноси жинсини, шаклини бир хил қилиш, яъни жинсдошлашишдир.

Бадиъшуносликда тажнис ёки жинос деб нутқда икки ва ундан ортиқ лафздош сўздан фойдаланишга айтилади” [6, 26].

Г.Хўжанова бу санъатни “Аҳмад Югнакийнинг ўнлаб байтларида учратиш мумкинлигини таъкидлаб ўтади” [4, 101].

Шуни таъкидлаш керакки, **қайтариш санъати**, яъни сўзларнинг такрор келиши иккала асар учун ҳам умумий ҳодиса саналади.

Кайковуснинг **“Қобуснома” асарида:** “Улуғларга барча илмни билмак лозимдур” [3, 122]. Кайковус Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакийдан фарқли ўлароқ, у асарни насрий усулда ёзган. Адиб номи улуғ киши ҳамма илмни билиши кераклигини уқтиради. Бу эса учала адибнинг билим ҳақидаги муштарак фикр айтганлигидан далолатдир.

“Қутадғу билиг”да:

(153) “Билигсиз киши барча **иглиг** болур,
Игиг эмлэмэсэ киши тэрк олур” [5, 84].

(**Мазмуни**: Билимсиз кишилар барчаси дардли бўлади, дардни даволамаса, киши бот ўлади).

Шоир билимсиз кишиларни дардли одамга ўхшатади-**ташбеҳ** санъати ва "**Иглиг"(дард**) сўзининг такрори эса **радд ул ҳашв улал ибтидо** санъатини пайдо қилган.

"Ҳибат ул ҳақойиқ"да:

"Баҳолик динар ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз баҳосиз биши.
Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур,
Биликсиз тиши эр жоҳил эр тиши" [7, 244].

Мазмуни:

Билимли олтиндек ҳар ерда
Билимсиз мисоли қуриган ўтин.
Билимли, билимсиз қачон тенг бўлар?
Билимли хотин- эр, жоҳил эр- хотин.

Адиб билимли одамни "***олтинга***", билимли хотинни "***мард кишига***",билимсизни "***қуриган ўтин***" ва "***жоҳил киши***"га ўхшатади. Адибнинг бу ўхшатишлари **ташбеҳ**, "***билимли***" ва "***билимсиз***" сўзлари эса **тазод** санъатини юзага келтирган.

Н.С.Банарлининг таъкидлашича, адиб Аҳмаднинг билимли аёлни эркак билан тенг қўйиши янги ижтимоий нуқтайи назарнинг ифодаси бўлиб, "Бу нуқтайи назарга кўра, аёл исломиятнинг илк асрларидан бошлаб эски турк қавмлари муҳитида юксак мавқега кўтарилганлигидан далолат беради" [7, 244]

"Қобуснома"да:

"…..ҳар қанча уста бўлсанг ҳам, ул бобда серрайғон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб турғайсан".(яъни билимсиз бўлсанг) [3, 122]

Кайковус билимсиз кишини анқайиб, таажжубланиб турадидан киши қиёфасини келтиради. Бу билимсиз кишининг портретидир. Кайковус адабиётшуносликда портрет тасвир воситасидан фойдаланиб асарининг бадиий қийматини кўрсата олди.(таъкид-Д.Зарипова)

"Қутадғу билиг"да:

(154)"Йуры, эй **билигсиз**, игинни ота,
Билигсиз отын сэн э билгэ **кута."** [5, 84]

(**Мазмуни:** Кел,ей билимсиз, дардингга даво қил, билимсиз бўлсанг-тубансан, доно бўлсанг-бахтлисан)

"Билигсиз киши бир емишсиз йиғач,
Емишсиз йиғачиғ неку қилсу ач"

(***Мазмуни:****Билимсиз киши бир мевасиз ёғоч, мевасиз ёғочни нима қилсин оч)*

Юсуф Хос Ҳожиб илм аҳлини жуда қадрлайди. Билимсиз кишиларни мевасиз дарахтга, тубан кишига ўхшатади. Уларга илмсиз кишиларни жоҳил ва йилқи қаторида санайди, уларга таҳқир билан қаралишини, беҳуда бўлишларини таъкидлайди. У барчани билим ва заковат эгаси бўлишга чақиради. Дунёдаги жами эзгу ишлар билим туфайли бўлади, билим орқали кўкка учиш учун ҳам йўл топилади.

Шоир мисраларда билимсиз кишини мевасиз дарахтга ўхшатиши–**ташбеҳ**, "***ей билигсиз***" сўзи-**нидо** санъатини, **"*билигсиз"*** сўзининг такрори-**радд ус ҳашв илал ибтидо, "*дард*"** ва **"*даво*"** сўзлариникелтиришидан **тазод** қўллаган.

"Ҳибат ул ҳақойиқ"да:

"Сўнгакка тек эранга билик,
Эран кўрки ақл сўнакнинг йилик.
Биликсиз йиликсиз сўнгак тек холи,
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик" [2, 41].

(**Мазмуни:** Суяк - илиг-у эр-билим билан бил,
Суяк кўрки - илик, эр кўрки - ақл.
Билимсиз, иликсиз суякдай бўм-бўш,
Иликсиз суякка узатилмас қўл.

Адиб бу мисраларда билимсиз кишини иликсиз суякка ўхшатади ва **ташбеҳ** ва **"*суяк*"** сўзининг такроридан **такрир**, "***йиликсиз сўнгак*"** **(**иликсиз суяк), "***йиликли сўнгак*"**(иликли суяк**)-тазод** санъатларини қўллайди.

"Билик бирла олим юқор йўқлади,
Биликсизлик эрни чўкарди қўди.
Билик бил,ўсанма бил ул ҳақ,
Билик кимда эрса сиз арқанг теди" [2, 42].

Мазмуни:

Олим юксалади билими билан,
Билимсиз кишилар бўлади тубан.
Билимли бўл, сира эринма, Расул
Ким билимли бўлса, улуғланг деган.

Адиб бу мисраларда кишининг билими бўлса, юксалиши акс ҳолда, тубан шахс бўлишини уқтиради ва "Расул" сўзини қўллаши **талмеҳ** санъатидан фойдаланган.

"Қобуснома"да: "Илмни дўст, бекорчи турмушни душман тутғил" [3, 122].

Кайковус икки адибдан фарқли равишда, илмнинг кишига дўст бўлишини уқтиради ва қарама-қарши сўзлар-***("дўст-душман*"**) орқали панд-насиҳат таъсирчанлигини оширади.

Учала асарда қўлланилган **ташбеҳ ва тазод** санъати мисраларни безаб турибди. Ҳар бир адибнинг ўзига хос ўхшатиши панд-насиҳатлар руҳиятини бойита олган. Учала асарда ҳам **тазод** санъати фикр таъсирчанлигини оширган.

"Қутадғу билиг"да:

(288)"Тэру туз йурытты байуды будун,
Атын эдгу қылды ул эдгу одун" [5, 84].

*(**Мазмуни**:Хоқон адолатли сиёсат юритди, халқ бойиди, у эзгулик даврон билан ўз номини эзгу қилди)*

Юсуф Хос Ҳожиб бу мисраларда илмли шоҳгина адолатли сиёсат юрита олиши ва унинг номи эзгу бўлиб қолиши ҳақида таъкидлаб "***халқ, хоқон*; "*Езгулик, эзгу ном, адолатли сиёсат"***сўзларини қўллаб **таносиб** санъатини қўллайди. Билимсиз, фаросатсиз кишилар давлат бошлиғи бўлса, элга офат бўлади. Шу сабабли, билимли шоҳгина, адолат юрита олади. Адолатли шоҳдан эзгу ном қолишини адиб таъкидлаб ўтади.

Аҳмад Югнакий ҳам шунга ўхшаш ҳамоҳанг фикрни қуйидаги мисраларда келтиради. Ҳар бир киши тирик мурда бўлиб қолмаслиги, халқ орасида исми сақланиб абадийлашиши учун у элга узоқ вақт фойда берадиган, нафи тегадиган ишларни қилиши зарур. Ўзи ўлса ҳам яратган илми, ёзган китоби, айтган доно сўзлари келажак авлодларга қолиши керак. Бу дунёда исми номаълум бўлиб яшаб кетиш инсон учун гуноҳдир. Шу сабабдан инсон имкони борича илм яратиб, мерос қолдириши лозим, илмли кишиларнинг меҳнати эл ичида ардоқланиб, шон-шуҳрат қозонади деб шоир мисрадаги "***тирик***" ва ***ўлук***" сўзларини қўллаб **тазод** санъатидан моҳирона фойдаланади:

"Ҳибат ул ҳақойиқ"да:

"Билик билти эран белгулук,
Биликсиз тирикла йитук кўргулук.
Биликлик эр ўлти оти ўлмату,
Биликсиз эсон эркан оти ўлук" [2, 41].

Мазмуни:

Билимдан эр киши бўлди белгилик,
Билим сизга тирик ўлмоқ кўргулик.
Билимли ўлса-да, оти ўлмади,
Билимсиз ҳаёт-у оти-чи, ўлик.

“Қобуснома”да:“Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур” [3, 123]. Кайковус ҳам юқоридаги икки асардаги фикрга ўхшаш сатрларни ёзади, яъни илмли одам кам сўзлаб илмини оширса, ўз даврининг етук кишиси бўлиб, номи мангу қолишига ишора қилади.

Учала асардаги мисралар илм, заковат кишига абадий умр беришини, илмли, саводли бўлиши уларга эзгу ном келтирилиши уқтирилади.

“Қутадғу билиг”да:

(307)”Билиг байлық ул бир чығай **болғусиз,**
Тэгиб оғры тэвлиг аны алғусиз” [5, 106].

*(**Мазмуни:** Билим қашшоқ қилмоқчи бир бойликдир, ўғри, айёр қўл уриб уни ҳеч ола олмайди)*

Билим-бойлик. Аммо унинг бошқа бойликлардан фарқи бор. Ҳар қандай бойлик ўғрининг қўлига тушса тамом, ундан айрилиб қолиш мумкин. Бироқ билимни ҳеч бир ўғри ўғирлай олмайди. Аксинча, у қанча кўп ишлатилса, ишлатилса, шунча кўпайиб бораверадиган бойликдир. Шунга ўхшаш мисралар **“Ҳибат ул ҳақойиқ”да:**

“Биликлик сўзи панд-насиҳат адаб,
Биликликни ўгди **Ажам** ҳам **Араб.**
Таворсизға билги туганмас тавор,
Ҳисобсизға билги ёрилмас ҳисоб” [2, 46].

(Мазмуни: Билимли сўзи панд-насиҳат, адаб,
Билимлини мақтар Ажам-у Араб.
Билим фақир учун туганмас бойлик,
Ҳисобсизга билим ечилмас ҳисоб.

Кузатиш мумкин. Югнакий ҳам билимни туганмас бойликка қиёслайди. Шоир бу мисраларни китобхонга етказишда фикр таъсирчанлигига эришиш мақсадида ***“Ажам***”, ***“Араб”*** сўзлари орқали **талмеҳ**, “***панд-насиҳат***”, “***адаб”*** сўзларидан эса **таносиб** санъатини қўллайди. “***Биликлик”*** сўзининг такрори-**такрир** санъатини юзага келтирган.

“Қобуснома”да:”Ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувда оқмас” [3, 37].

Кайковус ҳам иккала ижодкордек билимни бойликка қиёслайди. Бу учала ижодкор услубининг ўхшашлигидир. У билим ва ақлнинг аҳамиятини улуғлар экан, уни мол-дунёдан ҳам юқори қўяди.

Хулоса шуки, учала асарда ҳам билим бойликка қиёсланади. Албатта, билими, илми бўлган кишининг моддий аҳволи ҳам яхшиланади. Ўз билими туфайли ҳаётда тўқ яшаши мумкин. Бу мисралардаги ғоя бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Иккала адиб бу фикрни кенгроқ ёритишда **ташбеҳ-(**яъни билим-бойликка қиёсланадилади) санъатидан моҳирона фойдаланади. Учала ижодкор ҳар бир сўзида, ҳар бир мисрасида туркий ва эрон халқлари учун хос бўлган фикрлаш тарзи, мушоҳада усули кўзга ташланади. Уларнинг қиёсларида, ўхшатишларида, тасвирида туркий ва эрон халқларига хос бўлган анъаналар давом этмоқда.

“Қутадғу билиг”да:

(150)”Уқуш қайда болса улуғлуқ болур,
Билиг кимдэ болса бэдуглук алур” [5, 84]

***(Мазмуни:**Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлар, билим кимда бўлса, буюклик олади).*

(151)”Уқушлуғ уқар ул билиглиг билир,
Билиглиг уқуғлы тилэккэ тэгир”.

***(Мазмуни:** Заковатли уқади, билимли билади,билимли, заковатли тилакка етади)*

(152)”**Билиг** маьнисы бил нэку тэр **билиг,**
Билиг билсэ отру йырар эрдэ иг” [5, 84].

***(Мазмуни:**Билим маънисини билгин, билим нима дейди, билим билса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқлашади)*

Шоир юқоридаги мисраларда укувни улуғликка қиёслаб, билимни буюкликка ўхшатади. Ҳар бир нарсани ўқиган улуғланади, билимли одам, албатта, буюклик олади. Ҳар бир буюклик, албатта, билим ва ақл-идрок билан юксалади. Заковатли, билимли одам ўз орзусига эришади. Ҳатто билимли кишидан бало-офатлар ҳам узоқлашади,-дейди шоир. Юсуф Хос Ҳожиб **таносиб-** ***(заковат, билим; улуғлик, буюклик);*** **такрир(*билиг*)** санъатларидан унумли фойдаланади.

“Ҳибат ул ҳақойиқ”да:

“Билик бирла биланур тўратган иди,
Биликсизлик ичра хайр йўқ теди” [2, 45].

(*Мазмуни:*_Яратган тангри илм билан танилади, илмсизлик яхшилик келтирмайди,деган)_

Бу мисраларда Аҳмад Югнакий қайсики одам илмли бўлса, элга танилади. Илмсизлик ҳеч кимга яхшилик келтирмайди,-деб оллоҳ тилидан баён қилади. Адибнинг фикрини бундай баён қилиши дидактик асарларни баён қилинишининг ўзига хос услубидир. Бу фикрлар илдизи албатта, Қуръон ва ҳадисларга бориб тақалиши ҳеч кимга сир эмас.

“Қобуснома”да: ”Илмни яхши ўрганғил. Билғон илмингни яхши иборалар билан баён қилғил, то бемаъни даъво билан хижолатманд бўлмағайсан” [3, 125].

Кайковус асарида илмни чукур ўрганишни ва бирон ерда билмасликдан хижолат тортиб қолмасликни уқтиради. У фикр яхши иборалар, яъни мақоллар, ҳикматли сўзлар орқали баён этилса, у одамнинг илмли эканлиги сўзидан билиниб туришини таъкидлайди.

Юқоридаги учала ижодкордаги илм ҳақидаги қарашлар илмнинг буюклиги,у орқали орзу-тилакка эришиш ва илмли одамнинг юриш-туриши, сўзлаши ҳақида ҳар бир ижодкорда ўзига хосликда ифодаланган. Учала асардаги фикрлар илм, заковат хусусиятларини тўлақонли очиб бера олган. Бу бир даврда яратилган дидактик асарлардаги фикрлар анъанавийлиги ҳисобланади. Бу ҳодиса жаҳон адабиётида ҳам ўз аксини топиши “Қобуснома” асари исботлаб бера олган.

Хулоса шуки, учала адиб ҳам илм-маърифат мавзусини асосли ўхшатишлар орқали етарлича очиб бера олган. Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакий шеърий усулда ўз фикрини баён этса, Кайковус насрда асарининг бадиий қувватини кўрсата олди. Учала ижодкор ҳам асарига ўз услуби билан панд-насиҳат руҳини сингдира олган. Дидактика қонуниятларига амал қилган ҳолда бу асарлар кейинги дидактик асарларга илдиз бўла олди. Хулоса қилиб айтганда, дидактик асарлар ҳеч қачон эскирмайди, инқирозга юз тутмайди, яроқсиз ҳолга келмайди. Улар инсон йўлини ёритиб турувчи зангламайдиган олтин, эскирмайдиган тарих, ақчага сотилмайдиган ғурур ва миллат шаънидир. Унда илгари сурилган ғоялар асрлар ошса ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайди. Уларнинг барча фазилатларини шарҳламоқ, талқин этмоқ, замон тарбияси манфаатлари йўлида хизмат қилдирмоқ муҳим аҳамиятга эга.

Ўз даврининг етук мутафаккири сифатида илм ва маърифатнинг аҳамиятини тарғиб қилган Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус илм ва фаннинг барча

ютуқларини халқ манфаатига хизмат қилдиришни, кишиларнинг тинмай билим олишини, зулмат ва жаҳолат зим-зиёлигини маърифат-илм нури билан енгишни, илм аҳлларини парвариш қилиш, қадрига етишни тарғиб қилди. Улар илм ва маърифатнинг барча нарсадан устун эканлигини, дунё ишларининг ва ҳаётнинг бирдан бир порлоқ ва тўғри йўли илм-маърифат ҳомийси сифатида майдонга чиққан эдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. “Ўзбекистон” нашриёти. -Т: 2017.

2. Аҳмад Югнакий. “Ҳибат ул ҳақойиқ”. (нашрга тайёрловчи Қозоқбой Маҳмудов) Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. -Т: 1971.

3. Кайковус. Қобуснома. “Ўқитувчи” нашриёти. -Т: 2011.

4.·Хўжанова Г. Ҳибат ул ҳақойиқ ҳақиқатлари. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. -Т: 2001.

5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (нашрга тайёрловчи Қаюм Каримов). “Фан” нашриёти. -Т: 1971.

6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати.-Т:1979.

7. “Расмли турк адабиёти тарихи”.-1-жилд.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ПОЭТИКАСИ, УНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА КЕЧГАН “НУТҚ” ВА “ЁЗМА АДАБИЙ ТИЛ”НИ АНГЛАТУВЧИ СЎЗЛАР СЕМАНТИКАСИ

Содиқов Қосимжон
филология фанлари доктори, профессор
Тошкент давлат шарқшунослик университети

Аннотация. *«Тил» билан «нутқ», «оғзаки нутқ» билан «ёзма адабий тил» тушунчалари туркий тиллар тарихида илк ўрта асрлардаёқ фарқлана бошлаган эди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида бундай тушунчаларни англатувчи бутун бошли атамалар тизимини кузатиш мумкин. Асарда уларнинг ҳар бирига махсус истилоҳлар ишлатилган.*

Асарда til, bitig, söz сингари сўзлар кенг маънода ҳам, ўрнига қараб, тилшунослик атамалари сифатида ҳам қўлланган. Буларнинг бари эски туркий тил луғат таркибининг бойлиги, унинг терминология соҳасида ҳам ифода имкониятлари жуда кенг бўлганини кўрсатади.

Таянч сўз ва иборалар: *тил, оғзаки тил, нутқ, ёзма адабий тил; сўз маънолари; тил билими, тилшуносликнинг илдизлари.*

Аннотация. *В истории тюркских языков такие понятия, как «язык» и «речь», также «устная форма языка» и «письменно-литературный язык» отличались в раннем средневековье. В произведение «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба существует целая система терминов такого рода. В книге каждое лингвистическое понятие имеет своего термина.*

Слова til, bitig, söz использованы в широком, также в узком значении, т.е. в качестве лингвистического термина. Это всё имеет доказательством богатства словарьного состава старотюкского языка, также большого проимушества его в области терминологии.

Опорные слова и выражения: *язык, устная форма языка, речь, письменно-литературный язык; семантика; языкознание, историческое языкознание.*

Фан соҳасининг тарихи тилда ўша соҳага тегишли атамалар тизимининг юзага келишидан бошланади. Тилда соҳа тушунчалари билан бир пайтда, унинг атамалари ҳам яратила бошлайди. Айни ўлчовларга таянадиган бўлсак, туркий тиллар тарихида тил билимининг, яъни тилшуносликнинг юзага келиши жуда эски замонлардан бошланганига гувоҳ бўламиз. Муҳими шундаки, илк ўрта асрларда яратилган ёзма ёдгорликларда тил билими билан боғлиқ тушунчаларни акс эттирувчи бутун бошли атамалар тизими мавжуд эди. Буларнинг бари ота-боболарнинг ёзма меросида тамғаланиб қолган.

Шарқ тилшунослиги «тил» билан «нутқ»нинг ўзаро фарқини, «ёзма адабий тил»ни ғарб илмига қараганда анча бурун англаб етди.

Ўтмишда яшаб ўтган улуғ ижодкорлар, олим ва мутафаккирлар ўз асарларида «тил» билан «нутқ»ни, «оғзаки нутқ» билан «ёзма адабий тил»ни бир-биридан

фарқлаганлар. Буни уларнинг асарларида ишлатилган махсус истилоҳларда кузатиш мумкин.

Улуғ шоир ва файласуф, эски туркий тилнинг билимдони Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида «ёзма адабий тил»ни *bitig söz tili* деб атаган эди. Мана унинг ёзгани:

Balāγat bilä xaṭ teŋäššä qalï / Eδi eδgü til bu bitig söz tili. – «Агар фасоҳат билан (чиройли) хат тенглашса, / Бу ёзма нутқ тили [яъни, ёзма адабий тил] жуда эзгу тил бўлади» (QBN.101a,8).

Шунингдек, тил тарихида «нутқ» тушунчасининг ҳам ўз атамалари бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб «нутқ; оғзаки сўз»ни *tilin söz, til söz* деб атаган. Мана матндан олинган ўрнаклар:

Yoq ersä bitig bu kišilär ara, / Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä. – «Бу кишилар орасида ёзув бўлмаганида / Оғзаки сўзга ким ҳам ишонган бўларди, кўргин-а» (QBN.101a,13).

Kiši köŋli bilgü tanuq erdi til söz, / Köŋül til ala boldï, kimkä bütäyi. – «Нутқ киши кўнглини билиш учун белги эди, / Кўнгил (билан) тил ола бўлди [яъни, бир-бирига тескари бўлди], кимга ишонайин» (QBQ.193a,16).

Адиб Аҳмад Югнакий ўзининг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарида «оғзаки тил», яъни «нутқ»қа нисбатан *ayïz til* атамасини ҳам қўллаган эди. Мана унинг айтганлари:

Ayïz til bezägi köni söz turur, / Köni sözlä sözni, tiliŋni bezä. – «Нутқнинг безаги тўғри сўз турур, / Сўзни тўғри сўзла, тилингни [яъни, нутқингни] беза» (Югнакий 2019,78- байт).

Келтирилган ўрнакда *ayïz til* – «нутқ» дегани, иккинчи сатрдаги *til* ҳам айни англамда. Бир сўзни қайтармаслик учун кейингисида бошқа истилоҳ ишлатилмоқда.

Кишилик ўтмишида лингвистик билимлар тарихи «тил»ни англашдан, у ҳақдаги тушунча-қарашларнинг юзага келишидан бошланган. Шунинг учун ҳам *til* сўзини лингвистик тушунчаларнинг биринчиси, лисоний қарашларнинг таянч нуқтаси деса бўлади.

Ўтмишда *til* атамаси кенг маънода ишлатилган. Бу атама «жамиятнинг мулоқот воситаси» маъноси билан бирга, «нутқ»ни ҳам англатган. «Кишининг нутқи» тўғрисида сўз борганда ҳам уни *til* дейилади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай; ишлатилиш ўрнига қараб уларнинг маъносини тушунаверамиз.

Бошлаб *til* атамаси, ҳарқалай, «жамиятдаги алоқа воситаси» маъносида ишлатилган, унинг «киши нутқи» маъноси эса кейинчалик шаклланган бўлуви керак.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғати-т-турк» асарида *til* сўзининг қуйидаги маъноларини кўрсатган:

til – «тил» (*lisān*). Мақолда (шундай келган): *Erdäm bašï – til*. Маъноси: «Энг яхши хулқнинг боши тилдир».

til – «тил» (*luγa*). Чунончи, *uyγur tili* – «уйғур тили», *xïtay tili* – «хитой тили» каби.

til – «сўз» (*kalām*); *ol begkä til tegürdi* – «у бекка сўз тегизди; ҳақоратомуз сўз сўзлади».

til – «жосус»; *yayïdan tïl tuttï* – «ёв жосусини тутиб олди» (ДЛТ,368; *яна чоғиштиринг:* 137–138).

«Қутадғу билиг»да *til* атамаси қуйидаги маъноларда келади:

(1) «тил; жамият тили; ижтимоий ҳодиса»ни англатади:

Qamuγ til bilir ersä, ačsa tilig. – «(Элчи) барча тилни [яъни, борган мамлакатидаги тилни] билса, тилини сўзга очса [яъни, ўша тилда сўзласа]» (QBN.99a,8).

(2) «нутқ; киши нутқи» маъносида келади:

Birisi bitigči, xaṭï belgülüg, / Birisi yalawač, tili ülgülüg. – «Бири хати белгили [яъни, равон, тушунарли] котиб, / Бири нутқи ўлчовли [яъни, фикрлаб, меёри билан сўзловчи] элчи» (QBN.102b,1).

(3) «сўз, гап; оғзаки сўз»ни билдиради:

Sözüŋni tilin ay, tilini ešit. – «Сўзингни тил билан айт [яъни, оғзаки айт], тилини [яъни, сўзини] эшит» (QBQ.155b,2).

Қизиғи, ушбу атама «сир» маъносида ҳам келади: *til* – «сир»; *til al-* деганда «сир олиш» англашилади.

Мана ўрнаги: *Qatïylanγu, ašnu til alγu keräk, / Bu tildin yaγï qïlqï bilgü keräk.* – «Мустаҳкамланиб, сўнг (сир билувчилар ёрдамида) тил олиш керак, / Бу тилдан [яъни, сирдан] ёв қилиғини билиш керак» (QBN.89b,4).

Яна анатомик англамли «тил» ҳам бор. «Қутадғу билиг»да бу сўз икки хил маънода ишлатилган:

(1) «кишининг тили, нутқ аъзоси»:

Tilim, tïnma, öggil yaratïγlïnï. – «Тилим, тинма, мақта яратувчини» (QBN.20b,9).

(2) «молнинг тили; шифобахш эт» сифатида:

Öz inčlik tiläsä eräži uzun / «Til» atlïγ etig ye, tiril ey tüzün. – «Вужуднинг фароғати узоқ осойишталигини истасанг, / «Тил» деб аталувчи гўштни еб тур, саришта» (QBN.168a,12).

Бошлаб «нутқ аъзоси» англамидаги «тил»нинг талаффузи «алоқа воситаси» ва «нутқ» англамидаги *til* дан фарқ қилган чоғи. Сабаби шундаки, «Қутадғу билиг»нинг араб ёзувли Наманган нусхасида تل сўзи «нутқ аъзоси» англамида келганида, унга тушум келишиги қўшимчасининг «йўғон» *γayn* ли варианти қўшилган (تليغ). Шунинг учун уни *tïlïγ* деб ўқилгани тўғри.

Мана ўша байт: *Tïlïγ keδ köδäzgil, köδäzildï baš, / Sözüŋni qïsurγïl, uzatïldï yaš.* – «Тилни жуда эҳтиёт қилгин, бош сақланади, / Сўзни қисқа қилгин, ёшинг узаяди» (QBN.13b,9).

Ёки яна:

Biligsiz tïlï tutčï berklig keräk, / Biliglig kiši tïlqa erklig keräk. – «Нодоннинг тили доим берк бўлиши керак, / Билимлининг тили сўзга эркин бўлиши керак» (QBN.41a,13);

Biliglig bilig berdi tïlqa pïšïγ. – «Билимли [яъни, Тангри] тилга пишиқ билим берди» (QBN.13b,1).

Келтирилган иккала мисолда *tïl* сўзига жўналиш келишиги қўшимчасининг йўғон варианти қўшилган: *tïlqa*.

Айрим ўринларда تيل сўзи «нутқ аъзоси» англамида келганида ҳам, унга тушум келишиги қўшимчасининг «ингичка» *kāf* ли варианти қўшилган (تيليک). Шунинг учун уни *tilig* деб ўқилади. Мана ўша байт: *Öküš sözläsä, yaŋšadï ter tilig, / Yana sözlämäsä, aγïn ter tilig.* – «Кўп сўзласа, тилни эзмаланди дейилади, / Сўзламасачи, тилни соқов дейилади» (QBN.13b,7).

Англашиладики, «нутқ аъзоси» маъносидаги *tïl* билан «жамиятнинг алоқа воситаси» бўлган *til,* келиб чиқишига кўра, бошқа-бошқа сўзлардир. Тарихан уларнинг биринчиси «йўғон» ўзакли, кейингиси эса «ингичка» ўзакли сўз бўлган: *tïl* ва *til*. Кейинчалик, бу сўзлар талаффузда фарқланмай қўйиган кўринади.

Ўтмишда *til* дан бошқа сўзлар ҳам ясалган:

tilči – «воситачи»: *Yalawač tedüküm bu tilči turur, / Bu tilči sözin aysa, ölmäz, qalur.* – «Элчи деганим, бу – воситачидир, / Бу воситачи сўзларини айтса, ўлмайди, қолади [яъни, элчига ўлим йўқ]» (QBN.139a,8).

Энди қуйидаги сўзга эътибор қилинг:

tïlmač – «тилмоч, таржимон» дегани. Бу сўз «нутқ аъзоси» англамидаги *tïl* дан ясалган, шунинг учун у йўғон талаффуз қилинади: *Uqušqa, biligkä bu tïlmačï til.* – «Уқувга, билимга тилмоч – бу тилдир» (QBN.13a,8).

Тил тарихида бевосита ёзув ёки матн билан боғлиқ атамалардан бири *bitig* сўзидир; у *biti-* («ёз-») феълига от ясовчи *-g* қўшимчасини қўшиб ясалган.

«Қутадғу билиг»да *bitig* сўзи қуйидаги маъноларда келган:

(1) «ёзув»ни англатади:

Qamuγ eδgü sözlär bitigdä bolur, / Bitinmiš üčün söz unïtmas qalur. – «Барча эзгу сўзлар ёзувда бўлади, / Ёзилган бўлгани учун сўз унутилмайди, (мангу) қолади» (QBN.101a,10) .

(2) «китоб; асар»ни англатади:

Sözüm sözlädim men, bitidim bitig. – «Мен сўзимни сўзладим, китоб ёздим» (QBN.19b,8).

(3) «хат, мактуб»ни англатади:

Davāt quldï, kāγid, bitidi bitig, / Bitig birlä etti išinkä etig. – «Давот ва қоғоз сўради, мактуб ёзди, / Мактуб билан ишига замин ҳозирлади» (QBN.118b,1).

(4) «ҳужжат»ни англатади:

Bilir bolsa tegmä bu türlüg bitig, / Anïn saqlasa, ötrü qïlsa etig. – «(Ҳисобчи) ҳар турли ҳужжатларни биладиган бўлса, / Шу билан зийракланса, сўнг иш қилса» (QBN.104a,5).

(5) «хотира» маъносида келади:

Ölürin bilip qïlmïš özkä etig / Bitip qoδmïš atïn tirigkä bitig. – «Ўлишини билиб ўзига ҳозирлик кўрган (киши) / Отини тириклар учун хотира қилиб ёзиб қолдиради» (QBN.16b,5).

(6) «тумор»ни билдиради:

Bu aymïš: bitig tutsa, yeklär yïrar. – «Бу [яъни, азайимхон] айтади: тумор тутса, жинлар қочади» (QBN.158a,3).

Асарда *bitig* сўзидан бошқа сўзлар ҳам ясалган:

bitig söz yaŋï дейди, бу «ёзма нутқ усули» деганидир: *Eδi eδgü yaŋ bu bitig söz yaŋï.* - «Ёзма нутқ усули жуда яхши усулдир» (QBN.101a,9).

qumaru bitig, qumaru pand bitig шаклларида келиб, «насиҳатнома» маъносида ишлатилади:

Aytoldï eligkä qumaru bitig qoδmïšïn ayur. – «Ойтўлди элигга насиҳатнома ёзиб қолдиришини айтади» (QBN.55a,5).

Aytoldï eligkä qumaru pand bitig bitmišin (ayur). – «Ойтўлди элигга насиҳатнома ёзганлигини айтади» (QBQ.5a,9).

bitigči дейди, бунинг икки хил маъноси бор:

(1) «котиб»: *Bitigči nekü-teg keräk ey tetig, / Aŋar beg ïnänïp bitisä bitig.* – «Котиб қандай бўлмоғи керак, эй зеҳнли, / (Токи) бег унга ишониб, хат ёза олса» (QBN.100b,12).

(2) «ҳисоб-китобни дафтарларга ёзиб борувчи; ҳужжат ишини олиб борувчи»: *Bitigči keräk uz, qamuγ xaṭ bilir.* – «Битигчи [яъни, ҳисоб-китобни қайд этувчи] моҳир, ҳамма хат-ҳужжатни биладиган бўлиши керак» (QBN.103b,13).

bitigči ïlïmγa – «хат битувчи котиб»: *Ögdülmiš eligkä bitigči ïlïmγa nekü-teg keräkin aytur.* – «Ўгдулмиш элигка хат битувчи котиб қандай бўлмоғи кераклигини айтади» (QBN.100a,14).

bitigü – «сиёҳдон»: *Bitigünlä aldï bu kāγid bitig, / Bayat atï birlä bitidi bitig.* – «Сиёҳдон билан ёзув қоғози олди, / Худо оти билан [яъни, бисмиллоҳ билан] хат ёзишга киришди» (QBN.55a,6).

Киши нутқи билан боғлиқ атамалардан бири *söz* дир.

Кишилар ўртасидаги ўзаро мулоқотда *söz* атамасининг вазифаси кенгайиб, муайян тушунча билан бирга, «гап», ҳатто «нутқ»ни ҳам англата бошлаган. Масалан, *sözlädi* деганда «сўзни айтди, талаффуз қилди» эмас, «гапирди; фикрини билдирди; хабар берди» англашилади.

Расмий мулоқотда *söz* «юрт эгасининг буйруғи, элга қарата айтган сўзи»ни англатган. Ёзув яратилмасдан анча бурун, ўзаро расмий муомаладан бошлаб юрт эгасининг элга мурожаати ҳам, жамоа орасидаги ўзаро келишув муносабатлари ҳам *söz* дан бошланган. Ҳукмдор қўл остидаги кишиларга, элга ўз сўзини, буйруғини айтган.

Ёзма ҳужжатчилик юзага келгандан кейин ҳам *söz* калимаси расмий битигларда айни вазифада ишлатила бошлади. Жумладан, илк ва ўрта асрларда яратилган ёрлиқларнинг унвонларида *sözüm* калимаси қўлланган. У «бу менинг фармоним, ёрлиғим» деган маънони англатади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида «Бу туркча сўзни тоғ кийигидек кўрдим» (*Keyik tayï kördüm bu türkčä sözüg*) деб ёзган эди (QBQ.10b,3).

Ўз маснавийсини битар экан, китоб эгаси (*kitāb eδisi*) бор ижодий маҳорати, ўткир тил билимини ишга солган. Ҳайратланарлиси шундаки, эски туркий тил луғат таркибидаги сўзларнинг киши ўй-хаёлига келмаган, бошқа ёзма ёдгорликларда учрайвермайдиган, инжа маъноларини ҳам «Қутадғу билиг»дан топамиз. Матннинг ичига чуқур кириб борганингиз сайин, сўзларнинг янги-янги маънолари очилаверади. Шоир эски туркий тилнинг бойлиги, кенг имкониятларидан унумли фойдаланган.

Асарда *söz* атамаси қуйидаги маъноларда ишлатилган:

(1) илкин маънода ушбу атама «сўз»ни, яъни «тушунча бирлиги»ни англатган. Қолган маънолари ана шундан урчиган. «Тушунча бирлиги»га мисол:

Uquš körki til-ol, bu til körki – söz, / Kiši körki yüz-ol, bu yüz körki – köz. – «Заковатнинг кўрки тилдир, бу тил кўрки – сўз, / Кишининг кўрки юздир, бу юз кўрки – кўз» (QBH.10a,23).

(2) «кишининг нутқи» маъносида келган:

Bilip sözläsä söz, biligkä sanur, / Biligsiz sözi öz bašïnï yeyür. – «Сўзни билиб сўзласа, донолик саналади, / Билимсизнинг сўзи ўз бошини ейди» (QBN.13b,3).

(3) «айтилган фикр, мулоҳаза»ни англатади:

Bayat atï birlä sözüg bašladï. – «Худо номи билан [яъни, бисмиллоҳ билан] сўзини бошлади» (QBN.118b,2).

(4) «ёрлиқ; фармон; буйруқ»ни билдиради:

Nečä ma bilig bilsä beglär özi, / Bitigči keräk-ök bitisä sözi. – «Бегларнинг ўзи қанчалик билимли бўлмасин, / Ёрлиқ (ёки хабар) ёзгудек бўлса, албатта котиб керакдир» (QBN.100b,2).

(5) «ўгит, панд-насиҳат; ибратли сўз»ни билдиради:

Seŋä sözlädim men sözüm, ey oγul, / Seŋä berdi bu pand özüm, ey oγul. – «Сенга сўзимни сўзладим, эй ўғил, / Сенга панд-насиҳат қилдим, эй ўғил» (QBN.14a,5).

Bu sözkä tanuγï ma͟sal keldi, söz, / Bu söz iškä tutγïl, sözüŋ munda uz. – «Бу сўзга исбот учун мақол, сўз бор, / Бу сўзни [мақолни] ишга тутгин, сўзингни шу ерда уз» (QBH.8b,23).

(6) «сир, яширин сўз» дегани:

Bu iki kišidä bolur barča söz. – «Барча сўз [яъни, барча сир] ана шу икки кишида [котиб ва вазирда] бўлади» (QBN.100b,9).

(7) «таълим» маъносида:

Qamuγ näŋgä öŋdi-törü bar, sözi, / Törü tüz yurïtsa, yarur er yüzi. – «Ҳамма нарсанинг тартиб-қоидаси, таълими бор, / Тартибни тўғри тутса, кишининг юзи ёруғ бўлади» (QBN.167a,2).

(8) «маслаҳат, кўрсатма» маъносида:

Nekü ter ešitkil otačï sözi, / Munuŋ ma'nisï uq, tirilgil qozï. – «(Бу тўғрида) табиб сўзини [яъни, кўрсатмасини] эшитгин, нима дейди, / Бунинг маънисини уқ, яшагин (эй) қўзи» (QBN.167b,14–15).

(9) «таъриф, баён»: *Tügäl boldï emdi aš-ičgü sözi.* – «Энди овқат-ичимлик(лар) таърифи тугал бўлди» (QBN.169a,3).

(10) «ваъда»:

Tilin sözlänmiš sözdän yanmaz erän, / Sözindän yanïγlï išälär sanï. – «Тил билан сўланган сўздан эр кишилар қайтмайди, / Сўзидан [яъни, ваъдасидан] қайтувчи (киши) хотинлар қаторидир» (QBQ.159b,7).

(11) «маълумот; хабар»:

Yana čïqtï oγlan, ayïttï sözin, / Qayun kelmišin ham tiläkin, özin. – «Ўғлон яна чиқди, сўзини [яъни, маълумот, хабарларини] сўради, / Қаердан келганини ҳамда мақсадини, ўзини (сўради)» (QBN.214a,2).

(12) «асар; китоб»: *Tügäl on sekiz ayda aydïm bu söz.* – «Бу сўзни тугал ўн саккиз ойда айтиб тугатдим [яъни, бу асарни / китобни ўн саккиз ойда тугал ёзиб тугатдим]» (QBQ.10b,10).

(13) сўзнинг муқаддас ва илоҳийлиги англашилади: Юсуф Хос Ҳожиб «Сўз қўнғир ерга яшил кўкдан инди» (*Yašïl kökdin indi yaγïz yerkä söz*) деб ёзади (QBN.14b,15).

Бунинг билан олим икки нарсага: (1) сўзнинг улуғлиги, илоҳийлиги; (2) Қуръони карим оятлари, уларнинг кўкдан инганига (нозил бўлганига) ишора қилмоқда.

«Қутадғу билиг»да *söz* атамаси сўз бирикмалари шаклида ҳам ишлатилган. Масалан:

awučqa sözi – «қария сўзи», яъни «мақол»ни англатади:

Nekü ter ešitkil awučqa sözi, / Awučqa sözi-ol yigitlär közi. – «Қария сўзини эшитгин, нима дейди, / Қария сўзи йигитлар кўзидир» (QBN.111a,6).

qumaru söz дейди, бу бирикма «панд-насиҳат; оталар сўзи»ни англатади:

Kišidin kišikä qumaru söz-ol, / Qumaru sözi tutsa, asγï yüz-ol. – «Кишидан кишига (қоладиган) мерос сўздир, / Мерос сўзни [яъни, оталар сўзини] тутса, фойдаси юздир» (QBN.14a,8).

kečki söz шаклида келиб, «таъбир; мақол; матал» маъноларини билдиради. Бирикма таркибидаги *kečki* сифатлари *söz* нинг қадимийлигига ишора қилади:

Eδi kečki söz-ol, ma<u>s</u>alda kelir: / «Ata ornï, atï oγulqa qalïr». – «Масалда келадиган жуда эски таъбир бор: «Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади» (QBN.11a,12).

Юсуф Хос Ҳожиб «адаб; адаб илми; сўз илми», яъни ҳозирги тушунчамиздаги «адабиёт»ни *söz bilig* деб атаган. Мана, ўша байт:

Muŋar meŋzätü sözlamiš söz bilig, / Bu söz iškä tutγïl, ey qïlqï silig. – «Сўз илмида [яъни, адаб илмида] бунга мослаб сўз айтилган, / Бу сўзга амал қилгин, эй хулқи мулойим» (QBN.152b,11).

Қадимги туркий тилда *bilig* – «билим» дегани. Бу атама билим соҳаларини англатади. Масалан, буддизм таълимотида саккиз хил билимнинг номи ана шу сўз билан ясалган: *köz bilig* – «кўз билим», яъни кўз билан кўриб билиш; билимнинг бошланғич кўриниши; элементар билим; *til bilig* – «тил билими»; *tuymaq bilig* – «туймоқ билими», яъни туйиб билиш; билимнинг энг юқори босқичи; *bilgä bilig* – «донолик; донишмандлик», шунингдек, «чин билим; олий ҳақиқат билими» сингари маъноларга эга (*қаранг:* ДТС,99–100).

Энди Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган *söz bilig* атамасининг ясалишига эътибор қилинг-а: русчадаги *литература* сўзи *литера,* яъни «ёзув, матн»га боғланади; арабчадан ўзлашган *адабиёт* – *adab* сўзидан олинган; эски туркий тилдаги *söz bilig* –

«сўз билими»; чин маъноси билан «адабиёт; сўз санъати»ни англатади. Бундан-да аниқ ва теран тушунчага эга атама борми?

ič söz – «яширин сўз; сир-асрор» дегани: *Bitigčikä ayγu keräk ič sözin.* – «(Бег) ич сўзларини [яъни, сирларини] котибга айтса бўлади» (QBN.100b,3).

Бу сўздан бошқа сўзлар ҳам ясалган:

sözči – бу «сўзчи, вакил» дегани: *Qatïγ arzuladï seni körgükä, / Meni sözči ïdtï oqïp eltgükä.* – «Сени кўришни қаттиқ орзулади, / Чақириб, олиб боришга мени вакил қилиб юборди» (QBQ.149a,14).

sözlä- – асарда икки хил маънода ишлатилган:

(1) «сўзла-, гапир-»: *Öküš sözläsä, yaŋšadï ter tilig.* – «Ортиқча сўзласа, тилни эзма(ланди) дейилади» (QBN.13b,7).

(2) «иғво қил-»: *Водuп tili yawlaq, seni sözlägäy.* – «Халқнинг тили ёмон, сени иғво қилади [*сўзма-сўз.* сўзлайди]» (QBN.13a,14).

sözlämäk – сўзнинг масдар шакли, «сўзламак»: *Sözlämäktü yegräk azy šük turmaqmu?* – «Сўзламак яхшироқми ёки жим турмоқ?» (QBQ.5a,6).

Эски туркий тилда нутқ жараёни билан боғлиқ *aγïz* сўзи ҳам бор. «Қутадғу билиг»да бу сўз икки маънода ишлатилган:

(1) «оғиз»: *Küyär ot-teg-ol bu keräksiz sözüŋ, / Aγïzdïn čïqarmayu, küygäy özüŋ.* – «Кераксиз сўзинг куяр ўт сингаридир, / (Уни) оғиздан чиқариш керак эмас, жонинг куяди» (QBN.100b,15).

(2) «нутқ; сўз, гап» англамида ҳам ишлатилади: *Uδïsa bu yalŋuq tüšär-ök, bu tüš / Yora bilsä, terkin kelir aγzï tüš.* – «Бу инсон ухласа, туш кўради, бу тушни / Таъбир қила билса, албатта гапи тўғри келади» (QBN.158a,6).

Бундан *aγïz ač-* , яъни «оғиз оч-» феъли ҳам ясалади: *Köŋüldä nekü ersä arzu-tiläk, / Aγïz ačsa barča tilin sözdä-ol.* – Кўнгилда нима орзу-тилак бўлса, / Оғиз очса, барчаси нутққа чиқади» (QBQ.150a,7).

Ёки *aγïz tut-* дейди, бу «оғиз жуфтла-, сўзла-» деганидир: *Boyun ber qaḍāqa, köni tut aγïz.* – «Қазога бўйин бер, тўғри тут оғиз [яъни, тўғри сўзла]» (QBN.58a,6).

Тил тарихида шундай сўзлар борки, улар маъносига қараб, сўзлашув жараёнини ёки ёзма нутқ жараёнини англатиб туради. Бу нарса феъллар семантикасида яхши кўринади. Масалан, *sözlä-, ay-, te-, tïŋla-, ešit-* сингари феъллар маъносига кўра сўзлашув жараёнини, *biti-, yaz-, oqï-* сингари феъллар эса ёзма нутқ жараёнини англатади. Булардан *sözlä-, ay-, te-* бевосита тингловчига қарата «сўз ёки гапни сўзлашга, айтишга, дейишга буйруқ»дир; *tïŋla-, ešit-* эса тингловчига қарата «сўз ёки гапни эшитишга, тинглашга буйруқ». Шунинг учун ҳам бу тушунчаларнинг келиб чиқишини анча эски, ҳатто ёзув пайдо бўлмасдан бурунги, кишилар ўртасида ўзаро фикр билдириш жараёни шаклланган даврларга боғлаш ҳам мумкин.

Энди, кейинги туркум сўзлар семантикасида бошқа бир ҳолат кузатилади: *biti-, yaz-* сўзлари тингловчига қарата айнан «ҳарф, сўз ёки йирикроқ матнни битишга, ёзишга буйруқ», *oqï-* эса, бошқа нарсани эмас, айнан «битилган, ёзилган ҳарф, сўз ёки йирикроқ матнни ўқишга буйруқ»дир. Агар бирор сурат ёки чизма тўғрисида сўз кетганда эди, *oqï-* эмас, *kör-, qara-, baq-* дейилган бўларди. Шунинг учун ҳам *biti-, yaz-, oqï-* тушунчаларининг генезиси фақат ёзув жараёни, матн битиш анъаналари, унинг келиб чиқиши билан боғлиқдир. Хат битувчи кўзда тутилганда *bitidi* ёки *yazdï,* адресат кўзда тутилганда *oqïdï* дейилади. Жамият орасида ёзув ўйлаб топилганидан кейингина бу тушунчалар ҳам шаклланган.

Ўрнакларнинг маъносига эътибор қилинг: *Qalam aldï, elgin bitidi bitig.* – «Қалам олди, (ўз) қўли билан мактуб ёзди» (QBN.142a,1); *Oqïdïm bitigni, uquldï bu söz.* – «Мактубни ўқидим, бу сўз(лар) уқилди» (QBN.142b,2).

Юсуф Хос Ҳожиб ёзув ва унинг тарихий аҳамияти тўғрисида сўз юрита туриб шундай дейди: *Bitip qoδmasa erdi bilgä bögü, / Biziŋkä uzaqïγ kim erdi tegü.* – «Билимдон, доно ёзиб қолдирмаганида, / Бизга узоқ ўтмишни ким айтиб берарди» (QBN.101a,12). Адибнинг бу айтганларидан ёзув тарихи, матн битиш анъаналари, қолаверса, ёзма адабий тил жуда узоқ даврларга илдиз отганини англаса бўлади.

biti- феъли бевосита ёзув ёки матн билан боғлиқ тушунча; хатни, ҳужжатни ёки китобни «ёзгин» дегани. Айни туришида тингловчига буйруқ. Агар *bitidi* бўлса, ўзга кимсанинг хатни, ҳужжатни ёки китобни ёзганлиги тўғрисидаги хабар англашилади.

yaz- сўзи тарихан «ёймоқ»қа, яъни «бирор нарсани ер узра ёймоқ, тўшамоқ» маъносига боғланади, унинг келиб чиқишини ёзувдан аввалги даврларга боғлаш ҳам мумкин. Лекин унинг ёзув билан боғлиқ «матнни ёзмоқ, битмак» семаси кейинчалик, ёзув амалиёти шакллангандан сўнг «матнни, киши фикрини қоғоз бетига ёймоқ, баён қилмоқ» маъносида келиб чиққан ва у *biti-* сўзига синоним сифатида ишлатила бошлаган.

Шуларга тескари вазифада оғзаки нутқни англатувчи сўзлар тизими ҳам амал қилади.

Эски туркий тилда *ay-* бор, *ayït-* бор – улар бошқа-бошқа сўз, лекин иккови оғзаки нутққа тегишли: *ay-* – «айт- дегани: *Elig aydï: Ayγïl bu berkiŋ qayu?* – «Элиг айтди: Айтгин, сени қаттиқ тутишнинг йўли қандай? (QBN.31b,3).

ayït- «Қутадғу билиг»да икки маънода ишлатилган:

(1) «сўра-»: *Oqïdï elig bir kün Ögdülmišig, / Ayïttï bodun ḥālï, el-kün išig.* – «Элиг бир кун Ўгдулмишни (ёнига) чақирди, / Халқ аҳволи, эл-юрт иши ҳақида сўради» (QBQ.103b,12).

(2) «суриштир-»: *Ew almaq tiläsäŋ, ayït qošnïsïn, / Yer almaq tiläsäŋ, ayïtγïl suwïn.* – «Уй олмоқ истасанг, сўра [яъни, суриштир] қўшнисин, / Ер олмоқ истасанг, сўрагин [суриштир] сувин» (QBN.164b,15).

«сўров» маъносидаги *aytïγ* сўзи ҳам шу феълдан ясалган: *Tatïγ aytïγï bar yarïnlïq qatïγ.* – «Тотлининг эртанги қаттиқ сўрови (ҳам) бор» (QBN.220a,6).

Бадиий матнларда *tïŋla-, ešit-* сўзлари билан бир қаторда, айни маънода *qulaq tut-* фразеологизми ҳам ишлатилади:

Kisi alγu ersäŋ, qulaq tut meŋä. – «Хотин олмоқчи бўлсанг, менга қулоқ тут» (QBN.162b,12).

Ёки «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинган ўрнакларга чоғиштириб кўринг:

Yana bir keräklig sözüm bar, seŋä / Ayayïn men anï, qulaq tut meŋä. – «Яна бир керакли сўзим бор, сенга / Айтайин мен уни, қулоқ тут менга» (Югнакий 2019,133- байт).

Ушбу байтдаги *seŋä ayayïn* («сенга айтай»), *qulaq tut meŋä* («менга қулоқ тут») бирикмалари сўзлашув жараёнига хос. Уларнинг иккаласи биргаликда диологик нутқ жараёнини («сўзламоқ» ↔ «тингламоқ») англатади.

Бошқа бир мисол:

Aya mendä kedin keligli, munï / Oqïsaŋ, du'āda unïtma meni. – «Эй, мендан кейин келгучи, буни / Ўқисанг, дуода мени унутма» (Югнакий 2019,242- байт).

Ушбу байтдаги *mendä kedin keligli* («мендан кейин келгучи») ҳамда *munï oqïsaŋ* («буни ўқисанг») бирикмалари мазмунан ёзма нутққа хос. Улар асар муаллифининг келажак авлодга мурожаати бўлиб, ёзиб қолдирилган панд-насиҳатларни ўқишига ишорадир.

Тилда, кўпинча, муайян тушунчанинг келиб чиқиши унга зид бўлган иккинчи бир тушунчани ҳам тақазо этади. Сўз эски бўлиши мумкин, лекин янги маънолари кейинчалик ҳам шаклланади. Масалан, қадимги туркий тилда *ayïz til* дейилганда «нутқ» англанган. Бунга зид равишда, «ёзма тил»ни эса *bitig söz* дейилган.

Биринчи атамадаги *ayïz* ва *til* сўзларининг илдизи жуда эски, лекин «нутқ» маъносидаги қўшма сўз шакли айнан ёзув пайдо бўлгандан кейин, уни «ёзма тил» (*bitig söz*)дан фарқлаш учун келиб чиққан дейиш мумкин.

Шунинг сингари, иккинчи атама таркибидаги *söz* ҳам эски. Лекин ёзув пайдо бўлгандан кейин, «ёзма тил»ни «нутқ»дан фарқлаш учун *bitig söz* дейилган.

Ёзма манбалар:

QBH – «Қутадғу билиг»нинг Вена (Ҳирот) нусхаси: *Радлов В.В.* Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015;

QBN – «Қутадғу билиг»нинг Наманган (Фарғона) нусхаси: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 1809- кўрсаткичли қўлёзма; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). –Ankara, 2015;

QBQ – «Қутадғу билиг»нинг Қоҳира нусхаси: *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

Югнакий 2019 – Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-ҳақойиқ. Қосимжон Содиқов транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. – Тошкент, 2019.

KUTADGU BİLİG'DE EŞ ANLAMLI FİİLLER

Aynur Öz Özcan

Prof.Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim üyesi

Özet. *İslami eserlerimizden olan Kutadgu Bilig, Türk kültür tarihi açısından olduğu kadar Türk dilinin söz varlığı bakımından da oldukça önemli bir eserdir. Kutadgu Bilig'in söz varlığının her açıdan ayrıntılı bir biçimde ele alınması, birçok bilim dalı için çok değerli malzeme içeren bu dil yadigarının değerinin tespitinde oldukça önemlidir.*

Bir dilin söz varlığında eş anlamlı yapıların önemli bir değere sahip olduğu bilinmektedir., Kutadgu Bilig'deki eş anlamlı sözcüklerin incelenmesi, Karahanlı Türkçesinin söz varlığının değerlendirilmesi için olduğu kadar Türk dil tarihi için de gereklidir.

Kutadgu Bilig, eş anlamlı kelimeler açısından oldukça zengindir. Karahanlı Türkçesinin zenginliğini ve ifade gücünü gösteren eş anlamlı yapılardan Yusuf Has Hacib'in ustalıkla yararlandığı ve ifade zenginliğini bu yolla artırdığı dikkati çeker. Kutadgu Bilig'deki eş anlamlı yapılar, hem isimlerde hem de fiillerde görülür. Yaptığımız çalışmada eş anlamlı isimlerin fiillere göre çok daha fazla olduğu görüldü. Eş anlamlı filler, leksik eş anlamlılar ve leksik deyimsel eş anlamlılardan oluşmaktadır. Metinde tespit edilen fiillerden en fazla eş anlama sahip olan ölmek fiilidir. Ölmek fiili ana kelime olarak fazla geçerken diğer eş anlamlılar daha az geçmektedir. Kutadgu Bilig'de eş anlamlı fiillerde örtmece yoluyla oluşmuş yapıların dikkat çekecek oranda fazla olduğu görülür. Bu çalışmada Kutadgu Bilig'deki eş anlamlı fiiller, anlam ilişkileri ve kullanım özellikleri bakımından değerlendirilmeye ve eş anlamlılık oluşturan yapılar, metinden alınan örneklerle incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *eş anlam, anlam ilişkisi, Karahanlı Türkçesi, söz varlığı*

Giriş. Balasagunlu Yûsuf, *Kutadgu Bilig*'de dilinin bütün sosyal ve kültürel iletişim kodlarını yetkinlikle kullanarak, 11. yüzyıl Türk hükümdarlık *kut*unun öğretisini, Türk devlet erkânı, âdâbı ve usûlünü bütün incelikleriyle edebî-bediî bir mesaj hâlinde ilk dili Türkçe olanlar ile artık Türk kılığına girmiş olanlara vermiştir. Yûsuf ve eseri tarihsel diyalektolojinin zaman - mekân - konuşur bilgisini dakik olarak sunması bakımından bir yandan Türkçenin standartlaşma süreçlerinin daha iyi anlaşılması bir yandan da bize ulaşan nüshaları ile Türk dilinin hem Erken Orta hem de izleyen aşamalarındaki diyalektal türlenme akışının tanımlanabilmesi için birinci el kaynak değerindedir[59].

Türk dili ve Edebiyatının olduğu kadar, Türk kültür tarihinin de en muazzam eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig pek çok bilgiyi içermektedir. Eserin esasını teşkil eden kamil insan tarifi yanında daha birçok fazilet vardır. Bunlar içinde her türlü bilgi edinmek, okumak, yazmak, bütün alfabeleri ve dilleri bilmek, şiir yazmak, belagat, hesap, hendese öğrenmek, tıp bilmek, rüya tabir etmek gibi şubeler bulunduğu ve Türk muhitine has avcılık, kuşçuluk, ok atmak, satranç oyunları gibi bahisler de vardır [60] İçerdiği bilgilerle birlikte Karahanlı Dönemi Türkçesinin söz varlığını yansıtması bakımından da eşsiz bir eserdir.

Kutadgu Bilig'de bu bilgiler verilirken sözcüklerin anlam ilişkilerinden yararlanılmıştır. Kelimelerin anlam ilişkileri sonucunda oluşan eş anlamlılar, aynı anlamlı sözcükler veya bir birine yakın anlamlı sözcükler olarak tanımlamıştır.[61] Aynı anlama gelen leksikal parçalar eş anlamlı ve bunlar arasındaki ilişkiler de eş anlamlılık olarak değerlendirilmiştir.[62]

Cruse, eş anlamlıların semantik örtüşmeye sahip olmalarının gerektiğini belirterek, eş anlamlıları merkezi semantik özellikleri yönünden anlamları özdeş olan leksikal parçalar olarak tanımlamaktadır.[63] Eş anlamlılığın ölçüsünün aynı cümle içinde eş anlamlı sözcüklerin yer değiştirme özelliğinin olmasına bağlayan dilcilerin yanında değişebilirliğin eş anlamlılar için bir ölçü olmadığını belirtenler de vardır.[64]

Warren, eş anlamlılar ile varyantlar arasında ilginç bir ayrım yapmıştır. Eğer kelimeler, benzer anlama sahipse ve bazı bağlamlarda anlam değişmeden yer değiştirebiliyorlarsa, eş anlamlıdır. Bunun için İngilizce deep ve profound kelimelerinin bazı cümlelerde yer değiştirebileceğini belirtiyor. Varyantta ise cümlede yer değiştirme olayının olmadığını söyleyerek bunun için de lady ve woman kelimelerini veriyor.

Eş anlamlılar dilde çeşitli yollarla oluşurlar. Eş anlamlılığın oluşmasında en önemli yollardan birisi edebî dildeki aynı tasavvuru ifade eden kelimeler arasında anlamda yakınlık ve benzerliğin oluşmasıdır: İkinci yol dildeki kelimeyle aynı anlama gelen başka dilden kelime alınmasıdır. Örneğin, güç-kuvvet. Edebî dildeki bir kelime varken aynı anlama gelen ağızlardan bir kelime alınması da eş anlamlıların oluşmasında bir başka yoldur [65]. Kirli-pis gibi. Evfemizler bir kelimenin söylenişindeki tabular (örtmeceler) da eş anlamlılığın oluşmasında çok önemlidir. Öl-yerine gözü yumulmak, ebediyete intikal etmek fiillerinin kullanılması gibi. Bu yolla oluşan eş anlamlılar euphemistic (örtmeceli) eş anlamlılar olarak adlandırılmaktadır.[66]

Genel olarak dilciler bir dilde aynı anlama gelen birden çok kelimenin olmasının mümkün olmadığını belirterek terimleri farklı olsa da eş anlamlıları mutlak, tam (total,

---

[59] Barutcu Özönder, F.S., "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2017, s. 12-63.

[60] Arat, R. R., Kutadgu Bilig I Metin, TDK yayınları, Ankara 1991, s. VII.

[61] Özbek Tili Leksikologiyası, Taşkent, 1981, s. 235.

[62] Crystal, David, A dictionary of Linguistics and Phonetics, Oxford, 1997, s. 376.

[63] Cruse, D. A., Lexical Semantics, London, 1986, s. 267.

[64] Yael Ravin, Synonymy from a Computational Point of View, Frames, Fields, and Conrasts, New Jersey, 1992, s. 398.

[65] Fahri Kemal, vd., Hazirgi Zeman Özbek Tili, Taşkent, 1957, s. 77.

[66] Howard, Jackson, Words and Their Meaning, Newyork, 1988, s. 73.

absolute, strict synonymy) ve kısmî (partial synonymy) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Tam eş anlamlılığın nadiren olduğunu belirten dilciler genel olarak dildeki sinonimlerin kısmî olduğunu ifade etmişlerdir. [67]

Eğer bütün bağlamlarda kelimeler yer değiştirebiliyorsa, bu tam eş anlamlılıktır. Dilciler bu tür eş anlamlılığın bütün dillerde olduğu konusunda şüphe içindedirler. Eş anlamlıları kısmî eş anlamlıları, hiponimlerin özel bir türü, simetrik hiponim. veya hiponim olarak değerlendiren dilciler de vardır. [68]

Eş anlamlı kelimeleri bir arada tutan temel noktanın anlam olduğu bilinmektedir. Eş anlamlılık grubunu oluşturan birlikleri birleştirici bir anlam vardır. Bu anlam, eş anlamlılık grubunu oluşturan kelimelerin hepsinde vardır. Birleştirici anlam olmazsa, eş anlamlılık olayından söz edilemez. Aynı zamanda eş anlamlı kelimeler arasında bu eş anlamlıların özelliğini belirleyen bir ana kelime vardır. Bu kelime, eş anlam grubunun özelliğini belirlemede ve her bir kelimenin kendine özgü özelliğini ortaya koymada, önemli rol oynar.[69]

Kutadgu Bilig'de Eş Anlamlı Fiiller: Eş anlamlı sözcükler, konuşmada ve yazıda, tekrarlardan kurtulmayı sağlarken, ifadenin akıcılığına da imkan vermektedir. Bir düşünceyi ifade ederken, sürekli aynı kelimenin kullanımı, okuyanları veya dinleyenleri sıkar. Bu sebeple aynı sözcüğün tekrarı yerine eş anlamlılarından yararlanılır. Kutadgu Bilig'de bunun çok sayıda örneği görülür.

Çalışma için Reşit Rahmeti Arat[70] tarafından hazırlanan metin ve çevirisi esas alındı.

Kutadgu Bilig eş anlamlı fiiller bakımından oldukça zengindir. Yusuf Has Hâcib'in bu yapıları büyük bir ustalıkla kullandığı ve bu yolla ifade gücünü artırdığı görülür. Bu filler içinde en fazla eş anlamlıya sahip olan ölmek fiilidir.

Ölüm düşüncesi, hatta bu kelimenin söylenişi, insanda korku ve ürküntü yaratır. Ölüm ve ölmek de tabu olduğundan bu kavramla ilgili kelimeler yerine ölümü çağrıştırmayan kelime ve deyimler kullanılarak bu kavramlar ifade edilir.[71]

Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, ölmek anlamı, Kutadgu Bilig'de öl-, ajun (dünya) kod-, can çıḳ-, ḳara yir bol-, ḳara yir töşen-, köz yum-, yir töşen-, yağız yir ye-, yağız yir yat-, yirke kir- yapıları ile verilmiştir. Bu eş anlamlı sözcüklerin ana sözcüğü olan öl- 164 yerde geçmektedir.

ağırlıḳḳa tegse küvez kür bolur *ölüm tutsa udlur öküncün ölür*	Biraz itibar kazanırsa, mağrur ve kabadayı olur; ölüm yakaladığı zaman süklüm püklüm onun arkasından gider ve pişmanlık içinde ölür (Kutadgu Bilig B.1125).

öl- fiilinin deyimsel eş anlamlılarını örtmeceli ve metaforik eş anlamlıları oluşturmaktadır.

Örtmece, tercih edilmeyen ifadelere alternatif olarak kullanılır. Tercih edilmeyen ifadeler olarak adlandırılan tabu şeklinde belirtilen halk inancı vardır. Belirli bir kişi veya toplumun tümü için tehlikeli olduğuna inanılan yasaklanmış davranış olan tabunun, ihlali otomatik olarak ihlal edene veya yakınlarına zarara sebep olacağına inanılır.72 Ölüm ve

[67] Howard, Jackson, Words and Their Meaning, Newyork, 1988; Cruse, D.A., Lexical Semantics, London, 1986, Meanings, Models, and Metaphors A Study in Lexical Semantics in English, Stockholm, 1990, s. 110.

[68] Palmer, F. R., Semantics, London, 1984, s. 38, Persson, Gunnar, Meanings, Modesls, and Metaphors A Study in Lexical Semantics in English, Stockholm, 1990, s. 124.

[69] Özbek Tili Leksikologiyası, Taşkent, 1981, s. 245.

[70] Arat, R.R. Kutadgu Bilig I Metin, Iı Çeviri, TDK yayınları, Ankara, 1991.

[71] Öz Özcan A., (2006) "On the Snonyms of the Verb "ölmâq" (to die) in Uzbek Language" Central Asiatic Journal, Harrassowitz Verlag, 50(2), 298-310.

[72] Allan Keith, Kate Burridge, Euphemism & Dysphemism, New York, 1991, s.

ölmek kavramlarını ifade eden kelimeler de tabudur. İnsanlar ölümden korkarlar ve bunu doğrudan söyleyemezler. Hatta eski İngilizce metinlerde öl-fiilinin hiç kullanılmaması yüzünden bazılarının bu kelimenin İngilizceden çıktığını düşündükleri kaydedilmektedir.73

KB'de de öl- fiilinin tabu olduğu görülür. Canın çıkması ile ölümün gerçekleşmesi, KB'de can çıḳ- şeklinde verilmiştir.

Bayat birdi erdi angar can revan *yana yandru aldı* ç*ıḳıp bardı can*	Bu fâni canı ona Tanrı vermişti şimdi geri aldı ve can da çıktı gitti. (Kutadgu Bilig A.6296).

KB'de, ölüm düşüncesi dünyayı bırakmak, terk etmek olarak düşünülmüş bu dünyanın terk edilmesi öbür dünyaya yolculuğun ifadesi olan ve *ajun (dünya) kod*- şeklinde verilmiştir. Diğer taraftan insanın bu dünyada kısa süreli yaşamı, bu dünyadan göçüp gitmesi ile eşleştirilmiş *keçib bar*-yapısı ile de verilmiştir.

ḳadaşıng keçip bardı ḳodtı ajun *sen inçin tirilgil yaşa*ğıl uzun	Kardeşin göçtü gitti, bu dünyayı terk etti, Tanrı sana sağlık ve uzun ömürler versin (Kutadgu Bilig B.1125).

*unutma mini ay oḳı*ğlı tirig özüm dünya *ḳodsa* töşense yirig	Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce beni unutma (Kutadgu Bilig A.6507).

KB'de hayatın sona ermesi, fiziksel olarak dünyaya açılan penceremiz olan gözün yumulması ile ifade edilmiştir.

Bukün ya yarın tut yumulsa bu köz *Silerning du'aḳa bolur mungluġ* öz	Bugün ya yarın bu göz kapanınca, ben de sizin duanıza muhtaç olacağım. (Kutadgu Bilig C.6172).

Ölmek fiilinin leksik deyimsel eş anlamlılarının büyük bir kısmı toprağa düşme, toprak olma ile ilgilidir. Ölmek, insanın toprağa gömülmesi, toprağa düşmesi ve dönmesi şeklinde ifade edilmiştir. Toprağa gömülme *ḳara yir bol,* (*ḳ*ara, yağız) *yir töşen-, yirke kir-, yağız yir yat-* şeklinde tabu olarak verilmiştir.

isiz edgü barça ḳara yir bolur *bitilmiş ecelke yetilse ezel*	Ezelden yazılmış olan ecel iyi veya kötü herkes kara toprak olur(Kutadgu Bilig C.6272).

İtitglig saray ordu ḳarşı ḳodup yağız yir töşenib *yaturlar küdüp*	Süslü saray, köşk evlerini bırakıp, kara toprağa döşenip bekleyip yatarlar. (Kutadgu Bilig C.6404).

ne türlüg ne yanglıġ kişi ḳoptı kör *yağız yir olarıġ yidi optı kör*	Ne türlü ve ne çeşit insanlar bu dünyaya geldi; bak kara toprak hepsini yedi ve yuttu (Kutadgu Bilig C.6403).

ḳanı ol müsülman ḳan tökgüçi	Hani o Müslümanların kanını döken

[73] a.g.e., s. 156.

nelük kirdi yirke ḳanı ol küçi	insan niye toprağa girdi, onun gücü kuvveti ne oldu. (Kutadgu Bilig C.6440).

Üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık etkisiyle gözyaşı dökmek kavramı, Kutadgu Bilig'de *yıġla-, sıġta-, yaş tökmek –, yaşı yuvıl-, yaş aḳıt- yaş saç-* sözlük birimlerle ifade edilmiştir. Bu eş anlamlı yapıların ana sözcüğü olan yıġla- 18 ve sıġta- 1yerde geçmektedir.

tutup ḳuçtı ögdülmiş odġurmışıġ *öpüp yı*ġladı yirke tökti yaşıġ	Ögdilmiş kalkıp Odgurmış'ı kucakladı ve öpüp ağlayarak göz yaşı döktü (Kutadgu Bilig C.6196).

neçe külse bir gün yana sıġtatur *neçe itse evre buzar artatur*	Ne kadar gülerse gülsün bir gün yine ağlatır; ne kadar düzeltirse düzeltsin bir gün bozar dağıtır (Kutadgu Bilig C.6126).

Ağlamak fiilinin deyimsel eş anlamlıları, ağlamanın sonucu olarak gözden sıvı akmasıyla ifade edilmiş ve KB'de *yaş saç- yaş aḳıt- yaş tök-, yaş yuvıl-* şeklinde verilmiştir.

köngül bertti ilig yuvıldı yaşı *ayur ay diri*ġa ol edgü kişi	Hükümdar çok müteessir oldu, ağlamağa başladı ve:- O iyi insana çok yazık dedi (Kutadgu Bilig B.6238).

sözin kesti ilig közi yaş saça *tutup çıḳti andın saḳınçıġ ḳuça*	Hükümdar sözünü kesti, gözünden yaşlar akıttı; Ögdilmiş keder içinde oradan kalkıp çıktı (Kutadgu Bilig B.1562).

Ünin sıġtadı eşşitib ögdilmişe *Urındı toḳındı aḳıttı yaşa*	Bunu duyan Ögdilmiş feryad ederek, döğündü ve göz yaşı döktü(Kutadgu Bilig A.6292).

Herhangi bir kötü davranış için ceza vermekten vazgeçmek, affetmek, bağışlamak kavramı KB'de *bağışla-, suyurḳa-, keçür-, yarlıḳa- sözcükleri ile verilmiştir.*

seningde adın yoḳ sıġınġu idim *yazuḳum ba*ğışla yölegil *ḳutun*	Senden başka sığınacak rabbim yok; günahımı bağışla ve saadet yolunda beni destekle (Kutadgu Bilig C.5125).

keçürdüm yana sözledim söz sanga *nelük yüz evürdüng ayu bir manga*	Bunu affettim, sana tekrar hitap ettim; bu sefer de neden yüzünü çevirdin (Kutadgu Bilig B.649).

*sen ök sen yazuḳ yarlıḳa*ġlı *idim bir* *suyurḳa mini sen yazuḳum unuttım*	Günahlarımı bağışlayan sen bir rabbimsin, sen beni affet günahlarımın sayısını ben bile unuttum (Kutadgu Bilig C.6564).

Korumak, görünmez duruma getirmek için veya gizlemek için üstüne bir şey koymak, örtmek kavramı KB'de ört-, yap-, eşü- sözlük birimler ile verilmiştir.

küjek yazdı rumi ḳızı örtti yüz *ḳara saç boduğ*ı ajun toldı tüz	Rûmî kızı zülüflerini çözerek yüzünü örttü; Her taraf siyah zülüf rengini aldı (Kutadgu Bilig B.4885).
Neçe kür kögüzlüg küvenür erig *ölim yirke kömdi eşüdi yirig*	Nice cesur, mağrur ve kibirli insanları ölüm yere gömdü ve üzerlerini toprak ile örttü (Kutadgu Bilig B.5212).
Tirer sen yumıtsa saçar sen ḳamuġ *oḳır sen yüz ursa yapar sen kapuġ*	Yığarsın; toplanınca hepsini dağıtırsın; önce çağırırsın fakat gelince kapını kapatırsın (Kutadgu Bilig B.719).

Sonuç:

Sonuç olarak Kutadgu Bilig eş anlamlı sözcükler bakımından oldukça zengin bir eserdir. Yusuf Has Hacib, eş anlamlı yapıları ustalıkla kullanarak ifade gücünü artırmıştır. Eş anlamlı birliklerden oluşan ikilemeleri aynı beyit ve mısra içinde kullanarak ifadenin etki gücünü artırdığı görülür. Bazı eş anlamlı sözcüklerden üç tanesinin yan yana kullanıldığı da görülür.

KB'de eş anlamlılık isimlerde ve fiillerde görülür. Eş anlamlı isimlerin fiillere göre daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Eş anlamlı isimlerden en fazla eş anlamlısı olan sözlük birim tişi ve adaş, fiillerden ise ölmek ve yığlamak filleridir.

Kaynaklar:

1. Abik, D., (2009), "Kutadgu Biig'de Hayvan Adları", Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı), C. 33/1 s. 1-32.
2. Ata, A., (1993), "Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi Kör mü? Kür mü?", Türkoloji Dergisi, C. 11 S. 1 s. 301-308 (DOI: 10.1501/Trkol_0000000148 Yayın)
3. Arat, R. R., (1991), Kutadgu Bilig I Metin, TDK yayınları, Ankara.
4. Arat, R. R., (1991), Kutadgu Bilig II Çeviri, TDK yayınları, Ankara.
5. Arat, R. R., (1979), Kutadgu Bilig III İndeks, TDK yayınları, Ankara.
6. Barutcu Özönder, F., S., "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2017, s. 12-63.
7. Bayraktar, Fatma, Sibel, (2014) "Kutadgu Biligde Üçlemeler, Dörtlemeler ve Beşlemeler"
8. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 3/2 s. 29-53.
9. Çağatay, Saadet (1963), "Türkçede 'Kadın' İçin Kullanılan Sözler", TDAY Belleten 1962, s. 13-49, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
10. Dilâçar A., (1972), 900. Yıldönümü Dolayısıyle Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK yayınları, Ankara.
11. Ercilasun, A.B., (1984), Kutadgu Bilig Grameri Fiil, Gazi Üniversitesi yayını, Ankara.
12. (ÖTL) (1981), Özbek tili leksikologiyası, Taşkent.
13. Karahan, Akartürk (2006), "Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine", Bilkent Üniversitesi 1. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara.
14. Öz Özcan A., (2006) "On the Snonyms of the Verb "ölmâq" (to die) in Uzbek Language" Central Asiatic Journal, Harrassowitz Verlag, 50(2), 298-310.
15. Öz Özcan, A., (2018) "Kutadgu Bilig'de Eş Anlamlı İsimler". VIII. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Kırgızistan (Karakol), 22-26 Eylül 2018.
16. Öztürk, Faruk (2005), "Kutadgu Bilig'de Bitki Adları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* VI(I), 201-208.

17. Palmer, F.R., (1984) Semantics, London.
18. Persson, Gunnar, (1990) Meanings, Modesls, and Metaphors A Study in Lexical Semantics in English, Stockholm.
19. Taş, İbrahim (2015), Kutadgu Bilig‘de Söz Yapımı, TDK Yayınları, Ankara.
20. (TS) Türkçe Sözlük (1998), Türk Dil Kurumu Yayınları
21. Tezcan, Semih (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, TTK- Belleten, C. XLV/2, S. 178, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
22. Yılmaz A., (2004) “Kutadgu Bilig‘de Kadın”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 324-341.
23. Yusuf Has Hacib (1993), Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası), Kültür Bakanlığı.

YUSUF XOS HOJIB “QUTADG‘U BILIG” DOSTONINING LEKSIK-SEMANTIK O‘ZIGA XOSLIKLARI

Doktor Shahid Tasleem
Xalqaro tadqiqotlar Akademiyasi Jamiya Milliya Islamiya universiteti,
Yangi dehli Hindiston

Annotatsiya. *Ushbu maqolada buyuk shoir Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari haqida so‘z boradi; dostondagi obrazlilikka xizmat qilgan badiiy lisoniy vositalar tahlil qilinadi, shoirning turkiy til rivojiga qo‘shgan hissasi ko‘rsatiladi.*

Tayanch so‘z va iboralar: *“Qutadg‘u bilig”, turkiy til, qoraxoniylar davri tili, leksik-semantik vositalar, tashbeh, metafora, epitet, sinonimlar, omonimlar, o‘zlashmalar.*

Ulug‘ qoshg’arlik shoir Yusuf Balasog‘uniy nafaqat turkiy xalqlarning, balki dunyo adabiyotining buyuk vakillari qatorida turuvchi ijodkordir. Uning o‘lmas pandnomasi “Qutadg‘u bilig”ning vujudga kelishi o‘z davrida ulkan hodisa bo‘lganligi, hatto Yevropada ham shu turdagi asarlar paydo bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatgani barchaga ma’lum.

Qadimgi turkchadan “Qutadg’u bilig”ni tarjima qilgan Emin Usmon to‘g‘ri ta’kidlaganidek: “Shu paytgacha ko’zimizga surtib kelingan “Kalila va Dimna”, “Mahabxarata”, “Ayvengo haqida qo’shiq”, “Qobusnoma” kabi nodir asarlarning qadr-qimmatini aslo kamsitmagan holda “Qutadg‘u bilig” badiiy tafakkuri, tadqiq ko’lami va she’riy qimmati jihatidan juda ham mo’tabar ekanini alohida ta’kidlab o’tmoq lozim”.

Afsuski, hind kitobxoni “Qutadg‘u bilig” asari bilan yaqindan tanish emas. Ingliz, nemis, fransuz, rus, chex, turk, uyg‘ur, xitoy va boshqa tillarga tarjima qilingani holda, shunday nodir asar hali hind tiliga o‘girilmagan, lekin men aminmanki, asar hindchaga tarjima qilinsa keng kitobxonlar uchun ham, tadqiqotchilar uchun ham ahamiyati katta hodisa bo‘ladi.

“Qutadg‘u bilig” asarini tili va uslubi tomonidan tekshiradigan bo‘lsak, Yusuf Xos Hojib arab va fors tillarini mukammal bilgani, bu tillardagi badiiy adabiyot bilan juda yaxshi tanish bo‘lganini sezish mumkin. Ayni paytda, u o‘z xalqining yozma va og‘zaki ijodini ham yaxshi bilgan. Yana shunisi diqqatga sazovorki, shoir xitoy, mo‘g‘ul, hind, eroniy xalqlar madaniyatini yaxshi bilgan, yunon falsafasi bilan ham tanish bo‘lgan. Bularning hammasi asar mazmuni, tili hamda uslubida o‘z aksini topgan.

Tadqiqotchilar Yusuf Xos Hojibning arab, fors tillarida ham she’r ijod qilgan bo‘lsa kerak,– deb taxmin qiladilar. Afsuski, bizgacha shoirning yagona dostonidan boshqa asari

yetib kelmagan. Lekin shunday katta doston birdan yozilmagani, shoir bundan oldin ham mashqlar qilganiga shubha yo‘q. “Qutadg‘u bilig” o‘z davri turkiy tilining bor imkoniyatlarini namoyon qilgan hamda badiiy adabiyot tilini boyitishga katta hissa qo‘shgan. Shoir turkiy adabiyotga betakror sifatlash, tashbeh, metaforalarni olib kirgan.

“Qutadg‘u bilig” asari tilining leksik-semantik o‘ziga xosliklari haqida gap ketganda eng avvalo, tashbeh san’ati haqida so‘zlash lozim. Shoir turkiy she’riyatga arab va fors she’riyatidagi usullarni olib kirgan. Harvard Universiteti tadqiqotchisi Annemarie Schimmel asardagi o‘xhsatishlar haqida shunday yozadi: “Asarning poetik tili ajoyibdir, qadimiy “ubi sunt” toposlarning qo‘llanishi huddi qadimgi arab mumtoz adabiy tilidagi go‘zal tabiat tasvirlaridagi kabidir; tun tasviri esa fors she’rlaridagi kabidir; u “qarg‘adek hushyor”, “jar oldidagi qirg‘iy kabi uzoqni ko‘radigan”, “tunda bo‘yo‘g‘lidek bedor” singari yorqin tashbehlarga boy”.

Tadqiqotchilar Yusuf Xos Hojib o‘xshatishlarida xalq og‘zaki ijodi va qadimgi turkiy xalqlar hayoti, turmush tarzi bilan bog‘liq juda ko‘p jihatlarni aniqlaganlar. Ayni paytda, xorijlik olimlar dostonda arab adabiyotiga xos bo‘lgan an’anaviy o‘xshatishlarni ham kuzatganlar. Zero, “Qutadg‘u bilig” o‘zida turkiy adabiyot bilan islomiy arab hamda fors adabiyoti elementlarini birlashtirgan birinchi yirik adabiy obidadir.

Ayni paytda, asardagi o‘xhatishlar arab va fors elementalrini o‘ziga singdirgani holda, turkiy koloritni ham yorqin namoyon qiladi. Masalan, o‘zga yurtga borgan musofir kelinga o‘xshatiladi, u kelindek soqov deyiladi: *“Kelin teg bo‘lur era gin teg tili”*. Shoir bu yerda juda chiroyli o‘xshatish qiladi. Ma’lumki, turkiy xalqlarda kelinning odobi uning kamgapligi, kamtarligi bilan ham belgilanadi. U o’zgalar oldida odob bilan sukut saqlab jim turadi. Musofir esa o‘zga yutrda til bilmagani uchun uchun kelin kabi sukut saqlaydi.

Doston poetik tilidagi yana bir vosita metaforadir. Bilamizki, metafora badiiy tafakkur tarzi, dunyoni o‘ziga xos ko‘rish usulidir. “Qutadg‘u bilig”da shoir undan sermahsul, ayni paytda, o‘rni bilan mohirona foydalangan. Masalan, nasihat, o‘git berilgan joylarda metaforalar nisbatan kamroq, tabiat tasvirida esa ko‘proq uchraydi.

“Esib keldi Sharqdan bahorning yeli” deb boshlanuvchi to‘rtinchi bobda boshdan-oyoq ko‘chimdan foydalanilagan. Bu yerda tabiatga insonga xos xususiyatlar ko‘chadi: dunyo inson kabi yasanadi, *“Bezanmoq istar dunyo — ko’rkam bo’lar”*, qish yozni quvib yuborad: *“Rutubatli qishni quvib yorug’ yoz, Davlat yoyin qurdi bo’lib sarafroz”*.

Shuningdek, hayvonot va parranadalar olami ham insonga xos xislatlarni o‘zlariga jo etadi: *“Shodon sayrar kaklik urib qahqaha,Og’zi qizil qondek, qoshi qop-qora”*. Kaklik chiroyli qiz timsolini yodga soladi.

Shu o‘rinda, shoirning hayvonot dunyosiga oid metaforalariga to‘xtalib o‘tish kerak, dostonda ulardan unumli foydalanilgan. Ma’lumki, qadimgi turkiy xalqlar hayotida chorvachilik muhim o‘rin tutgan. Masalan: arslon, bo‘ri, ot yoki parrandalar hamda ularning a’zolari: *oq qush, qo‘ra quzg‘un qanoti, qora qush, bulbul...* Muhimi, ushbu metaforalar nihoyatda mohirlik bilan qo‘llanilgan, ular fikrning yorqin va ta’sirli ifodalashga xizmat qilgan.

Dostonda antonimlardan qarama-qarshilantirsh uchun foydalanilgan, tadqiqotchilarning fikricha, bu umuman, qadimki turkiy she’riyat uchun xosdir: bunga misol tariqasida dostondan birgina “Qish va Yoz” munozarasini eslash kifoya. Antonim juftliklarning tarkibiga keladigan bo‘lsak, ularda fors va arab?(uslubiy xato) ta’sirini sezishimiz mumkin, ba’zilari faqat turkiy so‘zlardan, ba’zilari turkiy hamda arab-fors so‘zlaridan tashkil topgan. Masalan: *qish va yay(yoz)* – turkcha, *og‘u – sheker (shakar)* – turkcha-hindcha (forscha). Ba’zilari arab va forschadan antonimik juftlik sifatida o‘zlashtirilgan: *arg‘uvon-za’faron* (arabcha-forcha). Bu o‘sha kezlardagi qoraxoniylar davri tilining leksik tarkibi haqida muayyan tasavvur yaratadi.

Sifatlash – epitetlar ham dostonda muhim oʻringa ega. Masalan: *bo'z tuproq, zangori ko'k, qora tun, yorugʻ yoz…* Tadqiqotchilar fikricha, epitet arab-fors poeziyasida badiiy vosita sifatida uncha keng tarqalmagan. Shu bois, Yusuf Xos Hojib dostonidagi epitetlarni koʻpchiligi turkiy xalqlar ogʻzaki va yozma manbalari bilan bogʻlanadi. Muallif insonlarga nisbatan epitet qoʻllaganda, pandnoma janrining xususiyatlaridan kelib chiqib, avvalo, ularning ma'naviy jihatlariga urgʻu beradi. U insonlarni lavozimiga, mansabiga qarab emas, insoniy xususiyatlariga koʻra ajratadi. Uning uchu odam "*kishi*", unga nisbatan "*bilimli (biliglik)", "uquvli", "bilimsiz", "yavuz (yomon)"* kabi sifatlashlar qoʻllanadi.

Bulardan tashqari, dostonda omonimlardan so'z oʻyini sifatida mohirona foydalanilganligi, turkiy she'riyatga xos boʻlgan tajnis san'atining hamda tuyuq janrining dastlabki namunalari shu dostonda kuzatilgani ham olimlar tomonidan e'tirof etilagan. Masalan: *"Elig – qoʻl, elig – hukmdor, elig – qudat", al (o*l) fe'l ma'nosida va qizil ma'nosida, *ach (och)* – fe'l va sifat ma'nosida kabi. Omonimlarning ham ba'zilari qoraxoniylar turkchasidan boʻlsa, ba'zilar soʻz oʻzlashtirish natijasida vujudga kelgan.

"Qutadgʻu bilig"dagi sinonimlarni kuzatish asnosida turkiy tilning boyligiga yana bir karra iqror boʻlamiz, ayni paytda turkiy, jumladan, oʻzbek tili tarixiy taraqqiyoti, uning leksik tarkibida roʻy bergan oʻzgarishlarni kuzatamiz. Dostonda sinonimik juftliklar koʻp uchraydi, ularning ba'ziari turkiy til arsenalidan boʻlsa, ba'zilari oʻzlashtrish orqali hosil boʻlgan: "*nafas* (arabcha), *tin*"(turkiy), "*mol, tavar*" (arabcha), *tilak* (turkcha), *orzu* (forscha)… Shoir sinonimlar vositasida hissiy boʻyoq va obrazlilikni ta'minlagan.

Biz mazkur tezisda "Qutadgʻu bilg" tilining leksik-semantik oʻziga xosliklarining faqat ayrim jihatlari borasidagi kuzatishlarimiz bilan oʻrtoqlashdik. Ushbu asar haqida koʻplab tadqiqotlar olib borilgan, lekin bu asar shunday katta ummonki, u hali yanada chuqurroq va kengroq izlanishlar uchun noyob manba boʻlib xizmat qilaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qayumov A., Ishoqov M., Otaxoʻjayev A., Sodiqov Q., Qadimgi yozma yodgorliklar– T.: 2000.
2. Homidiy H., Koʻhna Sharq dargʻalari.–T., 1999.
3. Buyuk siymolar, allomalar, 1-kitob.–T., 1995.
4. Toʻxliyev B., Yusuf Xos Hojibning, "Qutadgʻu bilig" asari – T., 1991;
5. Reviewed Work(s): Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib and Robert Dankoff Review by: Talât Tekin Source: Journal of Near Eastern Studies, Jan., 1989, Vol. 48, No. 1 (Jan., 1989), pp. 68- 70 Published by: The University of Chicago Press.
6. Reviewed Work(s): Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib and Robert Dankoff Review by: Robert Devereux Source: International Journal of Middle East Studies, Nov., 1985, Vol. 17, No. 4 (Nov., 1985), pp. 577-579 Published by: Cambridge University Press.
7. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) by Yūsuf Khāṣṣ Hājib A Turco-Islamic Mirror for Princes by Robert Dankoff and Yūsuf Khāṣṣ Hājib Review by: Annemarie Schimmel Source: Journal of the American Oriental Society, Apr. - Jun., 1985, Vol. 105, No. 2 (Apr. - Jun., 1985), pp. 356-357 Published by: American Oriental Society.
8. Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period Author(s): Robert Dankoff Source: Journal of the American Oriental Society, Jan. - Mar., 1981, Vol. 101, No. 1, Oriental Wisdom (Jan. - Mar., 1981), pp. 87-95 Published by: American Oriental Society
9. Emin Usmon. Umrboqiylik. https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/turk/yusuf-xos-hojib-qutadgu-bilik-emin-usmon-tarjimasi.html

“QUTADG‘U BILIG”DA XITOB YUKLAMA VA UNDOVLARI ASOSIDA O‘ZBEK TILIDAGI BA’ZI SO‘ZLARNING ETIMOLOGIYASI

Boltabayev Saidbek
Turkiya Karabuk davlat universiteti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Turkiy tilda musulmonlik muhitida yozilgan ilk va eng yirik asar bo‘lgan “Qutadg‘u bilig”da asosan dialoglar jarayonida uchrovchi xitob yuklama va undovlari ma’ruzada tadqiq etilgan. Shuningdek xitob yuklamasining qo‘shilishi oqibatida qoliplashib qolgan munu, unu, munuqï so‘zlarining o‘zbek adabiy tilidagi mana, ana, bunaqa, unaqa va qanaqa so‘zlariga bo‘lgan munosabati etimologik jihatdan ko‘rib chiqilgan.*
Tayanch so‘z va iboralar: *undov, yuklama, morfologiya, olmosh, vokativ, etimologiya.*

Abstract. *Kutadgu Bilig is the first and a great work written in Turkic in the Islamic period. In our paper the adressing interjections and postpositions were examined. In addition, the relationship between the words munu, unu, munuḳı and the words mana, ana, bunaqa, unaqa, qanaqa used in the Uzbek written language, which emerged as a result of the Formulaicity of the adressing interjection, was studied etymologically.*
Keywords and expressions: *interjection, postposition, morphology, pronoun, vocative, etymology.*

Özet. *Bildiride İslami dönemde Türkçede yazılan ilk, aynı zamanda büyük bir eser olan Kutadgu Bilig‘de genellikle karşılıklı konuşmalarda görülen seslenme ünlemi ve edatları incelenmiştir. Ayrıca seslenme ünleminin gelerek kalıplaşması sonucunda ortaya çıkan munu, unu, munuḳı kelimelerinin Özbek yazı dilinde kullanılan mana, ana, bunaḳa, unaḳa, ḳanaḳa kelimeleriyle ilişkisi etimolojik bakımdan ele alınmıştır.*
Anahtar kelimeler: *ünlem, edat, biçim bilgisi, zamir, köken bilgisi.*

Insonlar muloqot jarayonida turli maqsad va sabablarga ko‘ra bir-biriga yoki boshqa jonli yoki jonsiz narsalarga xitob qiladi. Chaqirish, undash, ogohlantirish, e’tibor tortish, hurmat yoki rasmiylikni ko‘rsatish, tasdiq, turli his-tuyg‘ularni (hayajon, sevinch, mehr, sevgi, nafrat, qo‘rquv, achinish, g‘azab kabi) ifoda etish, so‘kish, yerga urish kabi turli maqsad va sabablar asosida ishlatiladigan undov so‘zlar beruvchi va oluvchi tomonlar, boshqa so‘z bilan aytganda, xitob qilayotgan va xitob qilinayotgan tomonlar orasida muloqotni yuzaga keltiradi. Xitobni kuchaytirish, ta’kidlash uchun ba’zan ko‘rsatkichli, ba’zan esa ko‘rsatkichsiz/belgisiz (ø) shaklda undovlardan foydalaniladi.

Islomiy muhitda yozilgan ilk va eng hajmli turkiy asar bo‘lgan “Qutadg‘u Bilig”da xitob uchun qo‘llanilgan quyidagi turdagi morfologik birliklarni ko‘ramiz.

1) Ot, otlashgan so‘zlar, buyruq maylidagi fe’llarning oxiriga urg‘u (ø), /*-a*/ yuklamasi, /*-i*/ va /*-m*/ qo‘shimchalarini keltirish;

2) Ot, otlashgan so‘zlardan oldin *ey, ayo, yo* undovlari, keyin esa urg‘u (ø), /*-a*/ yuklamasi, /*-i*/ va /*-m*/ qo‘shimchalarini keltirish (Mert, 2002: 17).

I. urg‘u (ø)

Ko‘rsatkichsiz, urg‘u bilan qilingan xitoblar matnda keng uchraydi:

Yanut berdi Ögdülmiş aydï elig,
Tiläk keldi tuttï tegürdi elig. (QBN: 115a/7)

Ma’nosi: *O‘gdulmish javob berib aytdi: Ey elig, tilak kelib hammaga qo‘lini uzatdi (hamma o‘z orzusiga erishdi.)*

Uçuz tutma erdemni ögren oğul,

bu erdem yorïqï ürüŋ quş teg ol. (QBN: 112a/2)

Ma'nosi: *Ey o'g'il, fazilatni qadrsiz deb o'ylama, uni o'rgan. Bu fazilatning yo'rig'i, xulqi oq qush kabidir.*

II. *-m* egalik qo'shimchasi

Egalik qo'shimchalari ifodalangan narsaning qaysi shaxsga qarashli ekanini bildiruvchi, ismlarni egalik munosabatida bir-biriga bog'lovchi qo'shimchalardir. Turkiy tilda egalik qo'shimchalari belgili va belgisiz qaratqichli birikmalarda namoyon bo'ladi. Qaratqichli birikmalar an'anaviy ravishda qaratqich va qaralmish deb nomlangan ikki unsurdan iborat bo'ladi: *uyning tomi, daryo o'zani* kabi. Lekin uslubiy sabablardan yoki tildagi qisqalikka moyillik sababli bu ikki unsurdan biri tushib qolishi mumkin. Masalan o'zbek tilida *ahammiyati yo'q* deganimizda birikmaning qaratqich qismi tushganini payqash qiyin emas. To'lig'i *buning ahammiyati yo'q* bo'ladi. Bu yo'sinda qaratqichning tushishi qaralmishdagi egalik qo'shimchasining so'z bilan qoliplashuviga olib keladi. Masalan tilimizdagi *kechasi, kunduzi* kabi so'zlarda uchinchi shaxs egalik qo'shimchasining qoliplashib qolganini ko'ramiz.

Bunga o'xshash ixchamlashish hodisasini birinchi shaxs egalik qo'shimchasining xitob undovi tariqasida qo'llanilishida ko'rish mumkin. Misol uchun eski uyg'ur harfli moniy matnlarida uchraydigan *täŋrim* so'zi "oliy janob" ma'nosini ham bildiradi. Yoki o'zbek tilida o'z bolasi yoshidagi notanish kimsaga ham "o'g'lim", "qizim", "bolam" deb murojaat qilish egalik qo'shimchasining xitob undovi vazifasini bajara olishini ko'rsatadi.

Ayni ravishda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"ida *-m* egalik qo'shimchasining xitob undovi sifatida qo'llanilganini ko'ramiz:

Yana aydï Aytoldï <u>oğlum</u> eşit,

Özüŋ eδgü birle tamudïn küşit. (QBN: 53b/3)

Ma'nosi: *Oyto'ldi yana aytdi: "Ey o'g'lim, eshit! Yaxshiliklar bilan sen o'zingni do'zaxdan saqla."*

Bu barça asïğ sanï boldï <u>begim</u>,

Asïğ qïlğuçïğ eδgü tutğu <u>begim</u>. (QBN: 111b/8)

Ma'nosi: *Bularning barchasi foyda singaridir, ey begim. Foyda beruvchini yaxshi tutish kerak, ey begim.*

III. *-a/ä*

Avvalo *-a/ä* xitob yuklamasining turkologiyada grammatik jihatdan qanday o'rganilganligiga to'xtalib o'tsak. Dunyodagi ko'plab tillarda, jumladan ba'zi Hind-Yevropa tillarida murojaat qilingan kishining ismi yoki biror xususiyatiga qo'shilib keladigan alohida morfologik unsur bor. Bu morfologik unsur o'sha tillarda otlarning kelishik kategoriyalaridan biri hisoblanadi. G'arb turkologiyasida turkiy tildagi *-a/ä* xitob yuklamasiga *vokativ* deb nom beriladi, hatto Gabain kabi ba'zi tilshunoslar kelishik kategoriyasida ko'rsatadi. Xo'sh, turkiy tilda haqiqatan Hind-Yevropa tillarida bo'lganidek alohida xitob kelishik kategoriyasi bormi? Yoki *-a/ä* xitob yuklamasini kelishik kategoriyasi ichida ko'rsatish qanchalik to'g'ri? Aytish kerakki, turkiy tilda alohida xitob kelishik kategoriyasi deb ko'rilishi mumkin bo'lgan qo'shimcha yo'q. Ilk namunalari ko'kturk harfli bitiglarda uchraydigan *-a/ä* xitob yuklamasi na so'z yasovchi, na shakl yasovchi qo'shimcha bo'la oladi.

Turk olimlaridan Shinasi Tekin ham vokativ kelishik qo'shimchasi sifatida *-a* qo'shimchasini ko'rsatadi. Asosan eski uyg'ur harfli matnlarda ishlatilganini qayd etgan holda unli bilan tugagan so'zlarga kelganda *y* undoshi yordamida bog'lanishini yozadi (Tekin, 1992: 88). Shuningdek tadqiqotining "Undovlar" qismida ham *-(y)a* undovi haqida so'z yuritadi, bu undovning yo'g'on-ingichka so'zlarning hammasiga bir xil kelishini, morfologik jihatdan xitob qo'shimchasi sifatida qabul qilish mumkin ekanini bildiradi (Tekin, 1992: 95).

Qadimgi turkiy til grammatikasi bo'yicha tadqiqot olib borgan Marsel Erdal esa vokativ qo'shimchasini kelishiklar orasida ko'rsatmaydi. Unga ko'ra xitob, chaqiriq ifodalaridan

keyin keluvchi *-a/ä* bir undov bo‘lib, tuslangan fe’llarga ham qo‘shilib achinish, qayg‘urish kabi qo‘shimcha ma’nolarni yuklaydi. Shinasi Tekin singari bu undovning *a* va *e/ä* tovushlari uchun alohida harflarga ega bo‘lgan braxmi harfli matnlarda ingichka qatorli so‘zlarga ham yo‘g‘on variyanti kelishini ta’kidlaydi (Erdal, 2004: 351).

Tilimizning eng eski obidalaridan beri qo‘llanilayotgan *-a/ä* yuklamasi O‘rxun yodgorliklaridan faqat O‘ngin yodgorligida bir joyda ko‘riladi: *“Beglärim-ä!” ter ermiş.* Biroq asosiy qismi qabrtosh bo‘lgan Yenisey yodgorliklarining deyarli barchasida bu yuklamani uchratamiz. So‘z boyligi chegaralangan bo‘lishiga qaramay *esizim-ä, esiz-ä açïğ-a, qunçuyïm-a, buŋ-a, qadaşïm-a, qaŋïm-a, adïrïltïm-a, bökmädim-ä* kabi qoliplashgan ifodalar Yenisey yodgorliklarining har birida hatto bir necha martadan uchraydi. Yenisey yodgorliklari tilining o‘ziga xosliklaridan birini aynan shu undovlar tashkil qiladi. Buddaviylik va moniylik muhitida yaratilgan uyg‘ur harfli asarlarda ham asosan ot va ot xususiyatiga ega so‘zlarning so‘ngiga kelgan holda achinish, chaqirish, ta’kidlash kabi vazifalarda qo‘llanilgan.

“Qutadg‘u bilig” tilining o‘ziga xosliklaridan biri *-a/ä* yuklamasidan muallifning mohirona foydalanishida ko‘riladi. Bayt va to‘rtliklarning qofiyalarida Yusuf Xos Hojib *-a/ä* yuklamasini tez-tez ishlatib turadi. Bu holat asosan asar qahramonlarining o‘zaro muloqotlarida, ba’zan esa xalq maqollarida uchraydi. Mavzu e’tibori bilan to‘g‘ri davlatchilik asoslari, xalq-davlat-shaxs munosabatlari qanday bo‘lishini ko‘rsatishni qamrab olgan asarlar odatda o‘quvchining e’tiborini darhol jalb eta olmaydi. Chunki bunday asarlarning tili og‘ir, folklor unsurlari va turli badiiy san’atlardan xoli bo‘ladi. Lekin “Qutadg‘u bilig”ning tili esa xalq tili bilan hamohang. O‘sha hamohanglikni ta’minlab beruvchi jihatlardan biri xalq muloqotida tez-tez ishlatiladigan *-a/ä* yuklamasi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

“Qutadg‘u bilig”ning uch nusxasida *-a/ä* xitob yuklamasi umumiy hisobda 62 xil so‘z bilan 155 marta qo‘llanilgan bo‘lib, bularni quyidagi holatlarda ko‘ramiz.

3.1. ot/sifat + *-a/ä*

Asarda eng ko‘p xitob yuklamasi ot va sifat turkumidagi so‘zlarga kelgan (91 o‘rinda). Bular quyidagilar: *yer, tüz, teŋ, qut, tez, bir, kün, ton, tüp, köz, söz, neŋ, qaş, men, meŋ, baş, eş, miŋ, sen, men, yol, keŋ, eŋ, beg, ot, aş, tün, tïn, yaş, iş, er, emgäk.* Bulardan tashqari kishi ismlaridan keyin *-a/ä* yuklamasidan tez-tez foydalanilgan. Xususan matnda O‘gdulmish ismidan keyin 24 marta, O‘zg‘urmishga murojaat qilinganda esa 8 marta bu yuklamadan foydalanilgan.

Ayïttï qaδaşlarïn Oδğurmïş-a

Esän tep xabär berdi Ögdülmiş-ä (QBN: 122a/12)

Ma’nosi: *O‘zg‘urmish qarindoshlarini so‘radi, O‘gdulmish ular eson-omon deb xabar berdi.*

Küsämiş turup çïqtï andïn yana

Kelip aydï Aytoldï toğdı kün-ä (QBN: 25a/3)

Ma’nosi: *Kusamish u yerdan turib tashqari chiqdi. Kelib aytdi: Ey Oyto‘ldi, senga kun tug‘di.*

Bu kün tavba birlä yanayïn men-ä

İδimdin bu ‘uẕruġ qolayïn men-ä (QBN: 205a/15)

Ma’nosi: *Bugun tavba qilib unga qaytayin men-a, Egamdan bunga avf tilayin men-a.*

Ünün sïğtadï eştip Ögdülmiş-ä

Urundï toqïndï aqïttï yaş-a (QBH: 89b/34)

Ma’nosi: *Buni eshitib O‘gdulmish yig‘lab-siqtadi, urindi, koyindi, yoshini oqizdi.*

3.2. “ey” + ot + *-a/ä*

Ba’zi hollarda xitob yuklamasi birikmasi oldidan “ey” undovi ham keladi.

Elig aydï öglän ay Ögdülmiş-ä

Du‘ā birlä itgil aŋar sen iş-ä (QBQ: 187b/2)

Ma'nosi: *Hukmdor aytdi: ey O'gdulmish, o'zingni qo'lga ol. Duo bilan sen unga foydali ish qil.*

Eδiz boldï ornï ey qutluğ qut-a

Teŋisä quδï insä boldï yut-a (QBN: 61a/4)

Ma'nosi: *Ey qutlug' davlat egasi, uning joyi ko'klardadir. Uning yuksalishi qut, tuban tushsa falokat bo'ladi.*

3.3. buyruq maylidagi fe'l + *-a/ä*

Turkiy tilda har qanday fe'l negizi hech qanday qo'shimcha qabul qilmay buyruq-istak maylining II shaxs birlik ma'nosini ifodalay oladi. "Qutadg'u bilig"da *aç*-(4 marta), *qaç*- (3), *yïğ*- (2), *tur*- (3), *buz*- (1), *yaq*- (1), *kör*- (15), *sür*-(1), *eg*- (1), *yor*- (1), *seç*- (1), *uδ*- (1), *teg*- (1), *tuş*- (1), *kel*- (1), *keç*- (1), *ertür*- (1) fe'llarining negiziga *-a/ä* yuklamasi qo'shilib kelgan. Matnda jami 39 marta ko'riladigan bu o'rnaklarda *-a/ä* yuklamasi fe'ldagi buyruqni kuchaytirishga, uning so'zsiz bajaralishi kerak ekanini ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan:

Biliglig bilig berdi bilgä kör-ä,

Köni çïn kişi bolsa közkä sür-ä. (QBN: 67b/10)

Ma'nosi: *Bilimli dono kishi shunday o'git berdi, ko'rgin: To'g'ri, chin kishi uchrasa, uni ko'zga surgin.*

Yawuz qïlma köŋlüŋ tiliŋni yïğ-a,

Yazuqqa käfārät bolur ig tuğa. (QBN: 214b9/)

Ma'nosi: *Ko'nglingni yomon qilma, tilingni yig'. Dard va kasallik gunohlar uchun kaforat bo'ladi.*

Ba'zan buyruq maylidagi fe'ldan oldin "ey" undovi ham qo'shilib keladi.

Sen emdi qayu-sen maŋa ey aç-a,

İkidä biri bol üçidä qaç-a. (QBN: 16b/14)

Ma'nosi: *Sen endi qay birisan, menga ochib ayt. Bu ikkisidan biri bol, uchinchidan qoch.*

Fe'l negiziga *-ğïl/-gil* qo'shimchasining qo'shilishi bilan ifodalanadigan II shaxs birlik buyruq-istak maylining shakli bo'yicha turkologiyada ikki xil qarash bor. Ba'zi olimlar *-ğïl/-gil* qo'shimchasini II shaxs birlik buyruq-istak mayli qo'shimchasi deb qabul qilsa, ba'zilari II shaxs birlik buyruq-istak maylining alohida qo'shimchasi mavjud emasligini, *-ğïl/-gil* qo'shimchasi buyruqni kuchaytirish, ta'kidlashga xizmat qilishini ilgari suradi. "Qutadg'u bilig"da *-ğïl/-gil* qo'shimchasini olgan buyruq-istak maylidagi ikki fe'lga *-a/ä* yuklamasi qo'shilgan.

Ayur tur qaδaşïŋ gōrïn körgil-ä,

Ziyārät qïlïp sen yana yanğïl-a. (QBH: 89b/40)

Ma'nosi: *Dedi: Qarindoshing mozorini bir ko'rsang-chi, uni ziyorat qilib qaytsang-chi.*

3.4. shart maylidagi fe'l + *-a/ä*

Negizga *-sa/sä* qo'shimchasining kelishi bilan hosil qilinadigan shart maylidagi fe'lga bir o'rinda *-a/ä* yuklamasi kelgan. Mana o'sha bayt:

Yanut berdi Ögdülmiş aydï bu ma,

Keräklig turur ey qaδaş aysam-a. (QBN: 150b/13)

Ma'nosi: *O'gdulmish javob berib aytdi: Bu ham, ey qarindosh, senga aytsam, keraklidir.*

3.5. o'tgan zamondagi fe'l + *-a/ä*

O'tgan zamonning ikki xil shakliga "Qutadg'u bilig" asarida *-a/ä* yuklamasi kelganini ko'ramiz. Aniq o'tgan zamondagi *oldur*- fe'liga bir marta, noaniq o'tgan zamondagi *bil*- (2), *ög*-, *qal*-, *kel*-, *bul*- fe'llariga *-a/ä* undovi qo'shilib kelgan. Bu undov o'tgan zamondagi fe'lga kelgan barcha holatlarda fe'l III shaxs birlikda tuslangan.

Yuklamaning o'zi birgina unlidan iborat bo'lgani uchun unli bilan tugagan so'zga kelganda "*y*" yordamchi undoshi yordamida bog'lanadi. Bunday holat matnda bir marta ishlatilgan.

Yana turdï ança bu oldurdï-ya
Sarïğ taŋ ata keldi öŋdürdi-yä (QBN: 214b/1)
Ma’nosi: *Yana turib, ancha vaqt o‘tirdi. Sarig‘ tong ota boshladi, yoyini sozladi.*

Noaniq o‘tgan zamon shakli fe’l negiziga *-mïş/miş* qo‘shimchalarining qo‘shilishi bilan yasaladi. “Qutadg‘u bilig”da fe’lning bu zamon shaklini o‘tgan zamonning eshitganlik shakli deyish to‘g‘riroq bo‘ladi. Matnda 6 o‘rinda *-mïş/miş* qo‘shimchasini olgan o‘tgan zamondagi fe’lga *-a/ä* yuklamasi kelgan.

Ayur emgädiŋ sen ey Oδğurmïş-a,
Yaδağïn bu yerkä özüŋ kelmiş-ä. (QBN: 182a/10)
Ma’nosi: *Aytdi: Ey O‘zg‘urmish, sen mashaqqat chekding. Bu yerga yayov o‘zing kelibsan.*

Esirkär-men emdi ey Ögdülmiş-ä,
Bir-ök se ataŋdïn maŋa qalmïş-a. (QBN: 116a/11)
Ma’nosi: *Endi afsuslanaman, ey O‘gdulmish. Otangdan menga birgina sen qolibsan-a.*

3.6. *oq* + *-a/ä*

“Qutadg‘u bilig”da bir o‘rinda “darhol” ma’nosini bildiruvchi *oq* yuklamasidan keyin *-a/ä* yuklamasi ishlatilgan.

Atïn mindi bardï yana qarşïqa,
Tüşüp kirdi elig taparu oq-a. (QBN: 209a/14)
Ma’nosi: *Otini mindi, yana saroyga bordi. Tushib, darhol hukmdor huzuriga kirdi.*

IV. munu / unu

“Qutadg‘u bilig”da xitob undovi vazifasida qo‘llanilgan yana ikki so‘z bor: “mana” ma’nosida *munu* va “ana” ma’nosida *unu*. Qoraxoniylar davrda yozilgan yana bir asar “Hibatul-haqoyiq”da *munu* va *unu* so‘zlari uchramas ekan, “Devonu lug‘atit-turk”da *munu* so‘zi quyidagicha izohlangan:

munu “mana” ma’nosidagi so‘z. Bu so‘z qanï/qanu “qayerda” degan so‘zning javobidir (Sodiqov, 2017: 405). *Qanu kişi* “qaysi kishi” ma’nosini bildiradi (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 449)

“Qutadg‘u bilig”da *munu* va *unu* so‘zlaridan qofiya tuzish maqsadida ham foydalanilgan bo‘lib, bular matnda uch o‘rinda ko‘riladi.

Sözin kesti Ögdülmiş aydï munu,
Bu yaŋlïğ bolur beg tapuğçï unu (QBN: 150b/1)
Ma’nosi: *O‘gdulmish so‘zini tugatdi, aytdi: Mana, begga xizmat qilish ana shunday bo‘ladi.*

Ayur emdi oğlum barïr-men munu,
Saŋa qaldï ornum barï neŋ unu. (QBN: 48b/9)
Ma’nosi: *Aytdi: o‘g‘lim, mana endi men (u dunyoga) ketyapman. Ana o‘rnim va barcha mulkim senga qoldi.*

Munu va *unu* so‘zlarining etimologiyasi haqida turkologlar turli fikr bildirgan. Klauson mashhur lug‘atida so‘zni *mu:nu*: shaklida ayirgan holda *bu* ko‘rsatish olmoshining tushum kelishigini olgan holati, *unu* so‘zining ziddi deb izohlaydi va “Qutadg‘u bilig”dan yuqoridagi baytni o‘rnak ko‘rsatadi (Klauson, 1972:767).

Gulsev Sev *munu* shaklidagi so‘z “qaysi” ma’nosini bildiruvchi *qanu* so‘zidan ta’sirlanish (ing: *contamination*) orqali yuzaga kelganini, *qa-nu* va *mu-nu* shaklida ajralishini qayd etadi. Har ikkala so‘zda ham o‘zakning olmosh bo‘lishi olimaning bu fikrga kelishini ta’minlagan (Sev, 2015: 37).

Turk olimi Kemal Eraslan esa uyg‘ur harfli matnlarda o‘tgan *muna, mïna* so‘zlarini *bu/mu* olmoshiga kelgan *-a* xitob qo‘shimchasi deb baholaydi. So‘zdagi *n* tovushi esa albatta olmoshlardan keyin keluvchi *n* yordamchi tovushidir (Eraslan, 2012: 277).

Qadimgi turkiy tilda olmoshlarni tadqiq qilgan nemis olimasi Gabain uyg‘ur harfli buddizm va moniylik matnlarida uchrovchi *muna*, *mïna* so‘zlarini “bu” ko‘rsatish olmoshiga kelgan vokativ kelishik qo‘shimchasi deb qayd etadi (Gabain, 2013: 135). Xitob uchun qo‘llanilgan *-a/ä* yuklamasini kelishik qo‘shimchasi sifatida qayd etish uning aynan “bu” ko‘rsatish olmoshiga qo‘shilishi natijasida kelib chiqqanini ko‘ramiz. Gabain singari g‘arb turkologlari *muna, mïna* so‘zlarining *bunda* (*munda*), *bunï* (*munï*) so‘zlarida bo‘lgani kabi unli bilan tugagan olmosh va kelishik qo‘shimchasi orasiga kelgan *n* yordamchi tovushi deb qismlarga ajratadi: *mu+n+a*.

“Qutadg‘u bilig”da *munu*, uyg‘ur harfli yodgorliklarda *muna*, *mïna* shaklidagi so‘z o‘zbek tilida *mana* bo‘lib, bevosita berishni ko‘rsatuvchi *ma* so‘zi o‘zagidan emas, ko‘rsatish olmoshidan yuzaga kelgan. Buni *ana* so‘zi ham isbotlab turibdi. *Mana* “bu” olmoshidan yuzaga kelgan bo‘lsa, *ana* “u” olmoshidan yuzaga kelgan. *Ul* olmoshining ko‘plik va kelishik qo‘shimchalarini olganda *an* negizi asosida qo‘shimchalarni qabul qilishi (*anlar, anïŋ, anï, anda, andïn* kabi) *ana* so‘zining *ul* olmoshiga taqalishiga shubha qoldirmaydi. *Mana* va *ana* so‘zlarida birinchi bo‘g‘in so‘zning o‘zagi hisoblanadi, *n* olmosh va qo‘shimchalar orasiga keluvchi yordamchi tovush, *a* esa xitob yuklamasining qoliplashgan holatidir. So‘zlar tarixiy takomili quyidagicha bo‘lib, qismlarga ajraladi: *ma+n+a* < *mu+n+a* < *bu+n+a*; *a+n+a*. Shu o‘rinda uyg‘ur harfli matnlarda “ana” ma’nosida “Qutadg‘u bilig”da o‘tganidek *unu* emas, balki *una* shakli uchrashi e’tiborli holat. *Muna* > *mana*ga o‘zgarganidek, *una* > *ana*ga o‘zgargan bo‘lish ehtimoli ham bor. Biroq *una* so‘zini qadimgi turkiy tildagi “*ul/ol*” olmoshiga bog‘lash ham grammatik jihatdan mushkil.

Shuningdek *munu* < *muna* < *mana* shaklida tarixiy takomilini ko‘rsatish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki so‘zning eng qadimgi matnlarda o‘tgan shakli *muna*dir. Urg‘u sababli *muna*dan *munu*ga o‘zgarmasligini, *mana*ga o‘zgarishini hisobga olsak, demak turkiy tilda *muna*ga parallel ravishda *munu, ana*ga parallel ravishda *unu* so‘zlari bo‘lganini ko‘ramiz. E’tiborlisi *munu* va *unu* faqat qoraxoniylar davridagi matnlarda ko‘riladi.

“Qutadg‘u bilig”da *munu* so‘ziga otdan sifat yasovchi, egalik bildiruvchi - *qï* qo‘shimchasi qo‘shilgan shakli ham tez-tez ishlatiladi. Matnshunoslar “Qutadg‘u bilig”dagi *munïqï* so‘zini *munu* bilan ayni shaklda “mana, mana bu” deb tarjima qilgan bo‘lsa-da, ko‘p o‘rinlarda sifat vazifasida “shunday, bunday” ma’nosiga ham yaqin turadi:

Kişi ölsä andïn qumaru qalïr,
<u>Munuqï</u> qumarum saŋa ey bilir. (QBN: 59a/6)

Ma’nosi: *Kishi o‘lsa undan meros qoladi. Ey bilimdon mening merosim senga mana bu(nday)dir* .

Atasïn yitürdüm <u>munuqï</u> oğul,
Ata ornï tuttï bulup eδgü yol. (QBN: 66a/14)

Ma’nosi: *Otasini yo‘qotdim. Lekin bu(nday) o‘g‘il ezgu yo‘lni bilib otasini o‘rnini bosdi.*

Munuqï so‘zining “Qutadg‘u bilig”dagi ma’nolaridan yo‘lga chiqqan holda *munuqï* > *munaqa/bunaqa* shakllari yuzaga kelganini, o‘zbek tilidagi *unaqa, qanaqa* so‘zlarining ham etimologiyasi ravshan bo‘lishini qayd etish zarur. Demak, *munuqï/munaqï* > *munaqa/bunaqa; unuqï/unaqï* > *unaqa; qanuqï* (“qaysi” ma’nosidagi *qanu* va *-qï* egalik bildiruvchi qo‘shimcha) > *qanaqa* shaklida etimologik tahlil qilish mumkin bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida avvalo “Qutadg‘u bilig” turkologiyada uzoq yillardan beri o‘rganilayotgan bo‘lishiga qaramay ummonday asar bo‘lgani bois hali hanuzgacha ilg‘anmagan qirralari bor ekani namoyon bo‘lmoqda. Asarda xitob undov va yuklamalari mohirlik bilan foydalanilib, xalq tiliga uyg‘unlashtirilgan, xalqona uslub yuzaga keltirilgan. -*a/ä* xitob yuklamasi ko‘rsatish olmoshiga kelganda vokativ kelishik qo‘shimchasidek ko‘rinsa-da, fe’llar bilan qo‘llangan holatlari uni kelishik qo‘shimchasi bo‘lish ehtimolidan uzoqlashtiradi. Shu bilan birga braxmi harfli matnlarda faqat yo‘g‘on unli bilan yozilgani

uning so‘z yoki shakl yasovchi qo‘shimcha ham bo‘la olmasligini ko‘rsatadi. Demak turkiy tilda eng eski matnlardan beri qo‘llanila kelgan xitob bildiruvchi -*a/ä* unsurini yuklama yoki ba’zi tadqiqotlarda ko‘rsatilganidek undov sifatida qayd etish mumkin.

O‘zbek tilidagi *mana, ana, bunaqa, unaqa, qanaqa* so‘zlarining etimologiyasini asarda tez-tez qo‘llanilgan *munïqï* so‘zidan dalillashga harakat qilganimiz ham bejiz emas. Chunki “Qutadg‘u bilig”da uchrovchi har bir so‘z bizga hozirgi turkiy tillardagi so‘zlarning etimologiyasini topishda buyuk manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eraslan, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara.
2. Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). Dîvânü Lugâti’t-Türk, TDK Yayınları, Ankara.
3. Gabain, A., Akçalı, B. (2013). Eski Türkçede Zamirler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 61 (1), s. 131-142.
4. Klauson, S.J. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford.
5. Mert, O. (2002). Kutadgu Bilig‘de hâl kategorisi (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Sev, İ.G. (2015). Kutadgu Bilig‘de *Munu* Gösterme Edatı, TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi Yıl:3, Sayı:5 Sayfa:24-36.
7. Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı, C. II (Dil-Kültür-Sanat), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-119.
8. Erdal, M. (2004). A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill.
9. QBN – “Qutadg‘u bilig” Namangan nusxasi: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809- ko‘rsatkichli qo‘lyozma; Kutadgu Bilig Fergana nüshası. Tıpkıbasım. II. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
10. QBH – “Qutadg‘u bilig” Hirot (Vena) nusxasi: Kutadgu Bilig Viyana nüshası. Tıpkıbasım. I. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
11. QBQ – “Qutadg‘u bilig” Qohira nusxasi. Kutadgu Bilig Viyana nüshası. Tıpkıbasım. III. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018.
12. Sodiqov, Q. (2017). Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu Lug‘ati-t-turk (Turkiy so‘zlar devoni). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

ЎҚУВЧИЛАРГА “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ТИЛИНИ ЎРГАТИШ УСУЛЛАРИ

Абдураҳмонова Барнохон Муҳаммаджоновна

Қўқон давлат педагогика институти доценти

Аннотация. *Ушбу мақолада умумтаьлим мактабларида Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги бадиий тасвир воситаларини ўргатиш билан боғлиқ масалаларга диққат қаратилган.*

Таянч сўз ва иборалар: *Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, ташбеҳ, тазод, тажнис,таьдид, аллитерация,ўргатиш, ўрганиш.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы, связанные с обучением художественным средствам в общеобразовательных школах в произведении Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг».*

Опорные слова и выражения:*Юсуф Хас Хаджиб, Кутадгу билиг, тасбех, тазод, таджнис, таьдид, аллитерация, обучение, изучение.*

Abstract.*This article focuses on issues related to the teaching of artistic means in secondary schools in the work of Yusuf Khass Hajib "Kutadgu bilig".*
Keywords and expressions:*Yusuf Khass Hajib, "Qutadgu bilig", tasbeh, tazod, tajnis, tadid, alliteration, teaching, study.*

Маьлумки, мактаб адабиёт дарсликларида берилган асарларнинг асосий қисми мумтоз адабиёт намуналари ҳисобланади. Мумтоз адабиёт намуналарини ўрганишда бадиий саньатларни ўргатишга эътибор бермаслик ўқувчини матндан узоқлаштиради, ижодкорнинг бадиий ниятини англамасликка олиб келади. Бундай ишлар адабий таьлимнинг таянч босқичиданоқ узвийлик ва узлуксизлик асосида амалга оширилиб борилса, ўқувчиларнинг бадиий саньатлар ҳақидаги назарий тушунчалар билан боғлиқ маьлумотлар майдони кенгайиб боради.

Адабиёт дастури талабига кўра ўқувчилар бадиий саньатлар ҳақидаги илк маълумот билан умумтаълим мактабларининг 7-синфида танишадилар. Хусусан, ташбеҳ, таносуб, сифатлаш, муболаға тўғрисидаги маьлумотларни, 8-синфда эса ирсоли масал борасидаги назарий қоидаларни ўрганадилар [10, 26-60].

Юқори синфларда ўқитувчи ўқувчиларнинг қуйи синфларда олган адабий-назарий тушунчалар, хусусан, бадиий тасвир воситалари тўғрисидаги билимларига таянган ҳолда ўрганилаётган бадиий асарнинг таҳлилига ёндашуви ўқувчини асарга бўлган қизиқишини кучайтиради. Улар томонидан ижодкор ниятини англашларини осонлаштиради.

Ўқувчилар туркий халқлар адабиётида илк бор аруз вазнида ижод қилган адиб Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асари билан бошланғич синфданоқ [11] таниша бошлайдилар. Сўнгра эса мазкур асарни 11-синфда ўрганиш имкониятига эга бўладилар [3].

Ўқитувчи мазкур асарнинг матни устида ишлашга ўқувчиларни жалб қилар экан, албатта, дарсликда берилган парчани уйда мустақил ўқиб келишни тавсия қилгани маьқул. Чунки "Қутадғу билиг" достони мактаб дастури ва дарслиги нуқтаи назаридан қараладиган бўлса жуда катта матн. Унинг матни устида ишлаш ўқитувчидан ҳам ўқувчидан ҳам маьсулиятни талаб қилади.

Бадиий асар матни устида ишлашнинг талабларидан бири асарнинг услубий хусусиятлари ва тилини ўрганиш ҳамдир.

Асарда ёзувчининг асосий мақсади, муайян воқеа, ҳодиса ва кечинмаларни ҳаётда ёки ўз тасаввурида қандай бўлса, шундайлигича кўрсатиш ёки айтиб беришдан иборат эмас, балки уларни ўзига хос тарзда бошқаларга ўхшамаган равишда тасвирлаб беришдан иборатдир. Асарда тасвирнинг ниҳоятда хилма-хил усуллари намоён бўлади. Булар орасида қаҳрамонлик достонларига хос бўлган кўтаринкилик, эртак оҳангларига монанд сирлилик ва мавҳумлик, фалсафий ва маиший дидактик асарлардаги асос ва намуналарга таяниш, ҳодисалардаги ривожланиш жараёнларининг таҳлили, инсон руҳиятида содир бўладиган ўзгариш ва тебранишларнинг аниқ ифодаси, табиат тасвири ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Маъно ва мазмундаги бундай хилма-хиллик уларнинг услубий ранг-баранглиги билан зийнатланган. Шу ўринда бадиий тил феномени ҳақида гапириш ўринли бўлади.

«Қутадғу билиг»да туркий сўзлар энг кўп ва таъбир жоиз бўлса, энг табиий ҳолатда намоён бўлган. «Тил ва адабиёт таълими» журналида «Қадимги туркий тил луғати» эълон қилинди. У, асосан, «Қутадғу билиг» сўзларига таяниб тузилган. Дастлабки ҳисоб-китобларга қараганда уларнинг умумий миқдори беш мингтадан

кўпроқ. Бу сўзларнинг араб ва форс тилларига дахлдорлари икки юзтача, холос[74]. Шу ҳолатнинг ўзиёқ асардаги туркий қатламнинг нечоғлик катта мавқе тутишини кўрсатиб турибди. Буни ўқувчиларга аниқ мисоллар воситасида кўрсатиш мумкин. Мисолларни танлашда уларнинг ҳозирги тилимизга нисбатан кўпроқ яқин келадиганларини биринчи навбатда, айрим изоҳлар талаб этадиганини кейинроқ келтириш мақсадга мувофиқ кўринади:

Ўзунг мангу эрмаз, атинг мангу ул,
Атинг мангу бўлса, ўзунг мангу ул.
Уқуш кўрки сўз-ул, бу тил кўрки – сўз,
Киши кўрки йуз-ул, бу йуз кўрки – кўз.

Келтирилган мисолларда ўзлашган сўзлар мавжуд эмас. Улар соф туркий сўзлардир, биргина мангу сўзи арабча сўз холос. Бундай ҳолатларни онгли равишда ўзлаштириш ўқувчиларга маърифий билим берибгина қолмасдан, уларнинг қалбига, онгига кучли тарбиявий таъсир кўрсатишини ҳам таъкидлаш ўринли бўлади. Муҳими, бу мисоллар орқали туркий тилнинг имкониятлари, нафосати, куч-қудрати ёрқинроқ намоён бўлади. Ўқувчилар ана шу гўзалликни идрок этишга, ҳис этишга бевосита яқинлашади.

“Қутадғу билиг” асари матни билан ишлашда достонда қўлланилган бадиий тасвир воситалари тўғрисида маьлумот бериш адибнинг сўз қўллаш борасидаги маҳоратини ўрганишдаги муҳим омил ҳисобланади.

Ўқитувчи асарда ифода этилган бадиий тасвир воситалари билан боғлиқ ишга киришар экан ўқувчиларнинг ташбеҳ, таносуб, сифатлаш, муболаға, истиора ирсоли масал борасидаги қуйи синфларда олган билимларига таяниб иш бошлагани дуруст. Бунда ўқитувчи қуйидаги саволлардан фойдаланиши мумкин: Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарида қайси бадиий тасвир воситаларини кўпроқ қўллаган? Улар қайси мақсадда қўлланган?

Ўқувчи: Юсуф Хос Ҳожибнинг бадиий услуби учун ташбеҳ - ўхшатиш, истиора, таъдид, жонлантириш, тазод сингари тасвир воситалари хосдир. У анафора,инверсия, аллитерация,риториксўроқ, риторик мурожаатлардан ҳам унумли фойдаланади.

Ўқитувчи:Ташбеҳ нима, унинг қандай қисмлари бор? Юсуф Хос Ҳожиб ташбеҳларининг ўзига хослиги нимада? Ўқувчилардан бири ташбеҳ ҳақида билганларини дарсликдан ўқиганларига таяниб, қуйидаги мисралар мисолида изоҳлашга ҳаракат қилиши мумкин:

Бўдум эрди ўқтег, кўнгул эрди я,
Кўнгул қилғу ўқтег, бўдум бўлди я.

Мазмуни: Қаддим ўқтег (тўғри) эди, кўнглим эса ёйдек эди. Кўнгил орзулари ҳануз ўқдек, қаддим эса ёй бўлди.

Шоир инсон қоматининг ёшлик чоғида тиклигини ўққа, қаригандан кейин эса қаднинг букчайиб қолганини ёйга қиёс қилади. Бу ерда ўхшатилаётган нарса бўй, ўхшаган нарса ёй ва ўқ бўлса, ўхшатиш воситаси “тег” яьни “дек” қўшимчаси ҳисобланади. Ўхшатиш асоси эса киши қаддининг ҳам тик, ҳам эгик ҳолдаги кўринишга эга эканлигидир,-деб жавоб бериши мумкин.

Ташбеҳ тасвир воситаларидан энг кенг тарқалганларидан бири. Унда сўзларда ифодаланган икки ёки ундан ортиқ нарса-ҳодисалар, хусусиятлар ўртасида мавжуд бўлган ўхшашлик, сифат, белги ёки функциядаги умумийлик қиёсланади, ўзаро солиштирилади, тасвирланаётган нарса, ҳоди-санинг айрим хусусиятлари чуқурроқ очиб берилади. Шоир бу мисраларда ёшликни қад мисолида ўққа, кўнгилни эса ёйга ташбеҳ беради [3, 95]. Юсуф Хос Ҳожиб қадни ўқ ва ёйга қиёслаш орқали инсон

[74] Изоҳ: Профессор Б.Тўхлиев томонидан 1990-2000-йил давомида “ Тил ва адабиёт таьлими”журналида туркий тил луғати бериб борилган.

умрининг маьлум бир даврига ёшлик ва кексалик ҳақидаги қарашларини ташбеҳ орқали тасвирлайди.

Ўқитувчи проектор орқали “Қутадғу билиг” асаридаги бадиий тасвир воситаларига мисолларни тайёр ҳолда ўқувчиларга кўрсатади ҳамда улардан шеьрдаги поэтик оҳангдорлик тўғрисида фикр юритишларини, мисралардаги сўзларнинг туркий тилга оидлигини айтишларини талаб қилинади. Ҳар бир сўзнинг бошида келган биринчи товушни ажратиб кўрсатишларини, бу товушлар такрори қандай бадиий ҳодисани юзага келтираётганлигини ва уларни нима учун қўлланганини тушунтириб беришларини сўрайди. Масалан:

1. Тариғчи турур, кўр, тақи бир қуту,

Кераклиг кишилар турур, бу буту.

Ўқувчи: Келтирилган мисолда ўн битта сўз бўлиб, бу сўзларнинг олтитаси таркибида “т” товуши қатнашган. Шундан тўртта сўзнинг бошида “т” товуши ишлатилган. Товушларнинг бундай такрорига асосланган ҳодиса шеьриятда аллитерация ҳодисаси деб юритилади. Бир хил товушларнинг такрорига асосланган *тавзиъ* [6] санъати замонавий адабиётшуносликда аллитерация (ундошлар уйғунлиги) тарзида тушунтири-лади.

Аллитерация ҳодисаси сўзлардаги оҳангдорликни таьминлайди, асосан, ундош товушларнинг такрор ишлатилишидан пайдо бўлади. Айрим ҳолларда унли товушлар ҳам такрор келиши мумкин. Юсуф Хос Ҳожибнинг бу байтларида ундош товуш такрор келиб, аллитерацияга мисол бўлади, - деб жавоб беришини кузатиш мумкин.

Аллитерация [9, 27] (лотинча al-ёнида, litera-ҳарф)-шеьрий нутқда (насрда нисбатан кам) бир хил ундош товушларнинг такрорланишига асосланган ифодавийликни кучайтирувчи восита, такрорнинг фонетик сатҳдаги хусусий кўриниши эканлигини адабиётшунос олим Д.Қуронов ҳам таькидлаб ўтган.

Ўқувчининг жавобини эшитган ўқитувчи навбатдаги шеьрий мисрага ўқувчилар диққатини жалб қилади:

Тили ялған эрнинг жафа қилқи - ул,
Жафа кимда эрса ўшул йилқи - ул.
Киши ялғанинда тилама вафа,
Бу бир сўз синамиш ўкуш йилқи ул.

Тўртлик матни устидаги ишни ўқувчилар ўзлари учун нотаниш бўлган сўзлар луғатини тузишдан бошлаганлари маъқул. Бунда, аввал, ҳозирги тилимизга яқин келадиган, маъноларида айирма бўлмаган сўзлар аниқланади (Савол: қўшимча луғатларсиз тушунилиши мумкин бўлган қайси сўзларни ажрата оласиз?). Гап шундаки, мазкур тўртликдаги деярли барча сўзлар алоҳида-алоҳида олинадиган бўлса, ҳозирги тилимизда ҳам мавжуддир. Бу ерда биргина «ўкуш» сўзи тушунарсиз, холос. Иккинчи «йилқи» сўзининг ўзагини топиш сўралса, у ҳам осонлик билан «ҳазм бўлади». Демак, бу ерда «йилқи» шакли ҳозирги «йилги» сўзи билан бир хил эканлиги («ўкуш йилқи – кўп йилги») маълум бўлади.

Ўқувчи бу шеьрнинг иккинчи мисрасида келган “йилқи” сўзи билан тўртинчи мисрада келган “йилқи” сўзларини ўзаро омонимлик муносабатда бўлиб, шеьриятда кенг қўлланадиган жинсдошлик асосида яратиладиган тажнис саньатини илғаши ва уни изоҳлаши лозим бўлади.

Бундан кейин айрим сўз бирикмалари устида тўхташ жоиз кўринади. Жумладан, «тили ялған эр» ифодаси орқали ким назарда тутиляпти? деган саволга ўқувчиларнинг жавоб излашлари уларнинг мустақил фикрлашларига омил бўлади. Унинг ҳозирги тилимиздаги «ёлғончи киши» ифодасига мослигини топиш, айниқса, мустақил равишда топиш ўқувчининг ўзида асар матнига, жумладан, тўртликларига бўлган қизиқишларини орттиради. «Киши ялғанинда» бирикмасининг ҳозирги тилимиздаги

шаклини топишга ундаш ҳам юқоридагидек фаолликка ундайди. Унинг «ёлғончи кишидан» эканлиги аниқланса, қадимги туркий тил билан ҳозирги ўзбек тили орасидаги, аниқроғи, уларда мавжуд бўлган гап қурилишидаги сўзлар тартиби ўртасидаги тафовут ҳам эътиборга тушади. Шеър матни устида бундай ишлаш ундаги яна бир бадиий тасвир воситаси – истиорани "тили ялған" ибораси "ёлғон сўзловчи киши" ўрнида қўллангани ўқувчилар томонидан осон аниқлашига имкон беради.

Ўқтивчиларнинг истиора ҳақидаги тасаввур ва билимларини синаш учун айрим савол ва топшриқлардан фойдаланиш мумкин:

1. Юсуф Хос Ҳожиб асарида қандай истиоралар учрайди?

2. Элиг тилидан айтилган қуйидаги мисраларни ўқинг, ундаги истиораларни топиб, бажараётган вазифасини айтиб беринг.

Кўни сўз ириг ул ким аймиш, темиш,
Ангар тўрқу идтим, тикан чўғламиш.

Мазмуни: Ким айтаса, (деса ҳам) тўғри сўз дағалдир,(яьни аччиқ бўлади).Унга ипак газмол юбордим, у эса тикан тугиб юборибди. **Ўқувчи:** достонни ўқиш давомида элиг- Кунтуғдининг илтимоси билан Ўгдулмиш Ўзғурмишни саройга таклиф қилади, бироқ Ўзғурмиш бу таклифни рад қилади. Юсуф Хос Ҳожиб шу эпизоднинг тасвирини беришда таклиф маьносида- ипак иборасини, рад этиш жумласи ўрнида тикан сўзини қўллайди ва истиорадан усталик билан фойдаланади, деб жавоб бериши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Адабиётшунос олим Б.Тўхлиев ёзганидек: "... элиг Ўзғурмишни ўз ҳузурига чорлаган, Ўзғурмиш зоҳидлик йўлини тутганини пеш қилиб, бу таклифни рад қилган эди. Бу ердаги истиора мазкур ҳолатни ихчам ҳолда ифодалашнинг гўзал ва охорли йўлидир. Шоир бу ҳолатни ўта таьсирчан ифодалайди. Зеро, "таклифимни қабул қилмадинг" қабилидаги ибора китобхон ҳиссиётига таьсир кўрсата олмайди. "Ипак газмолни олиб, унинг ўрнига тикан жўнатиш" эса образлиликни юзага келтиради. Бу ердаги ипак газмол-таклиф, тикан-рад этишдир" [8, 264-270]. Албатта, бу Юсуф Хос Ҳожибнинг бадиий тасвирдаги маҳоратининг юксаклигини кўрсатади.

Берилган матн асосида шеърий санъатларни топиш ҳамда улар бажараётган бадиий-эстетик вазифаларн аниқлаш ҳам ўқувчиларнинг бу борадаги кўникма ва малакаларини ривожлантириш учун муносиб омил бўлади.

1. Тазодни аниқланг:

Кўнилик узала кесар-мен ишинг,
Адирмас-ма бегсиг я қулсиғ кишинг.
Керак ўғлум эрса, йирақ я яғуқ,
Керак барқин эрса кечигил қўнуқ.

Ўқувчилар маьно жиҳатидан бири-бирига зид бўлган сўзларнинг тагига чизадилар ва уларнинг қандай маьно ифодалаётганлигини айтиб берадилар. Ушбу тўртликда шоир Кунтуғди элигни адолатли ҳукмдор сифатида тасвирлашда бег ва қул, йироқ ва яқин, бегона ҳамда қариндош сўзларини бири-бирига зид қўйиш орқали тазодни ҳосил қилган ҳамда элигни адолатли ҳукмдор эканлигидан китобхонни бохабар қилган.

2.Таьдидга келтирилган мисолни асослашга ҳаракат қилинг:

Янут берди Ўзғурмиш айди: Элиг,
Байат берсу барча тилакка алиг...
Менингдин нерак эмди ўт, сав, ириг,
Бу ўдлак ўти таб сенга, эй тириг.

Ушбу мисраларда Юсуф Хос Ҳожиб томонидан Ўзғурмишнинг Кунтуғдига қилган ўгитлари ўз ифодсини топган. Ўзғурмиш элигга: барча тилакларга Худо етказади. Мендан сенга ўгит, панд, насиҳат нимага керак. Бу дунёнинг панду насиҳатларининг ўзи сенга кифоя. Бир ўйлаб қарагин: сендан ҳам олдин ҳукмдорлар

ўтган. Улар қани? Қаерга кетдилар? Мулоҳоза қилгин, дейди. Шоир бу фикрларни келтиришда *ўгит, панд, насиҳат* жумлаларини бирма бир санаб беради. Шоир қуйидаги Ойтўлдининг ўғлига қилган пандларида таьдид тасвирий воситасидан янада самарали фойдаланган:

Тилингни кўдазгил, кўзингни кўдаз,
Бўғузни кўдазгил, ҳалал егил аз.

Шеьр мисраларида айтилмоқчи бўлган фикрни санаш орқали таьсирчан ифодалаш таьдиднинг асосий белгиларидан бири.

"Ҳар қандай бадиий тасвир воситалари сингари таьдид ҳам шоирнинг поэтик мақсади, асарнинг ғоявий-бадиий мазмуни билан боғлиқ"лиги юқорида келтирилган мисоллардан ҳам кўриниб турибди. Юсуф Хос Ҳожиб буларни оддий саноқ сифатида эмас, тўртликдаги панд-насиҳатнинг таьсирчанлигини кучайтириш мақсадида қўллаганини кўришимиз мумкин [8, 274].

3. Қуйидаги байтни ўқинг, ундаги тажнисларни топинг:

Ўсал бўлма, сақлан қамуғ ишда сан,
Ўсаюқ арутти экагуда сан.

4. "Баҳор мадҳи" матнидан ёд олган парчаларингизни эсга олинг.

Мазкур матнларда қандай тасвир воситалари иштирок этяпти?

5. Инверсия (гапдаги сўзларнинг одатдаги тартибининг бузилиши) нинг шеърий матндаги ўрни ва аҳамияти ҳақида гапириб беринг. Асардан олинган аниқ бир байт мисолида унинг бажараётган вазифасини изоҳланг.

6. Баҳор мадҳи" парчасидан эпитет (ифодага образлилик ҳамда эмоцио-наллик берадиган аниқловчилар), аллитерация (шеърий нутқда сўзларнинг бошидаги товушларнинг такрорланиши), жонлантириш (жонсиз предметларни жонли предметлар сифатида тасвирлаш), ташбеҳ ва таъдидларга намуналар топинг. Уларнинг бадиий таъсирчанликни юзага келтиришдаги вазифаларини тушунтириб беринг.

Қуйидаги мисралардан ўхшатишни топинг:

Кўкиш турна кўкда унин янгқулар,
Тизилмиш тетиртег учар, елгурар.

7. Қадимги туркий тил луғатидан остига чизилган сўзнинг маъносини топинг (бу ҳам карточкага ёзилган ҳолда тавсия этилади).

Қуримиш <u>йиғачлар тўнанди</u> яшил,
Безанди <u>япун</u> ал, сариғ, кўк, қизил.

8. Қуйидаги парчалардан тегишли тасвир воситаларини топинг. Уларнинг нима мақсадда қўлланганини изоҳланг (нотаниш байтлардан намуналар тавсия этилади):

Туман ту чечаклар язилди кула,
Йипар тўлди кафур ажун йид била.

9. Тегишли тасвир воситаси мазкур парчадаги бадиият учун нега муҳим ҳисобланади? Изоҳлаб беринг.

10. Қуйидаги парчаларда адиб сўзлар такроридан фойдаланган. Унинг бажараётган вазифаси нималардан иборат деб ўйлайсиз?

Эсизим йигитлик, эсизим йигитлик,
Тута билмадим мен, сени тарк қачиттим.

11. Энди, тасвир воситаларининг роли ва аҳамиятини умумлаштиринг. Ўз хулосаларингизни айтинг.

Ўқувчилар бу топшириққа ҳам оғзаки, ҳам ёзма жавоб қайтаришлари мумкин. Энг муҳими, улар мисолларни тасодифан эмас, балки асарнинг мазмунига, моҳиятига алоқалантириб талқин қилишларига эришиш лозим.

Ўқувчиларнинг ёзма ишларидан айрим кўчирмалар:

“Юсуф Хос Ҳожиб тасвир воситаларини тасодифан қўлламайди. Уларда шоирнинг ғоявий-бадиий мақсадлари мужассамлашади. Шоир комил инсон қиёфасини тасвирлар экан, бундай инсоннинг оқил, билимдон, меҳнаткаш, тиришқоқ, андишали, босиқ бўлиши лозимлигини, ёмон нарсалардан тийилиши кераклигини уқтиради. Тасвир воситалари ҳам шу мақсадда қўлланган” (Гулчеҳра).

Юсуф Хос Ҳожиб адолатли давлат ва ундаги жамиятнинг осойишталигини давлат бошлиғига боғлиқ, дейди. У ўхшатиш асосида давлат бошлиғини қўйчига, халқни сурувга, халқни талайдиган жоҳилва очкўз амалдорларни бўрига ўхшатади.

“Юсуф Хос Ҳожиб – бадиий сўзнинг устаси. Шунинг учун ҳам у айрим одамларни, улардаги ижобий хислатларни ҳам, айрим нуқсон ва камчиликларни ҳам жуда тўғри, аниқ ва ишонарли қилиб тасвирлайди”. (Қудрат)

“Бадиий тасвир воситалари санъаткорнинг маҳорат даражасини кўрсатадиган омиллардан бири. Ҳақиқий ижодкор ҳар доим янги сўзни топади, баъзан, айрим тасвирлар шу ижодкордагина учрайди. Мана бу ифода адабиётимиз тарихида биринчи марта учрайди: какликнинг “қоши қоп-қара” ҳамда «қизил оғзи қондек». Саройдаги ёвуз кишиларни эса оч бўри дейиш, кишининг кўнглини нозик шишага ўхшатиш ҳам Юсуф Хос Ҳожибнинг кашфиётидир. (Санамхон)

Баҳор тасвирини эсга олинг. Унда қандай қуш ва ҳайвонлар ҳақида гап боради? Шоир нима учун айни шу жониворларни танлаб олган деб ўйлайсиз? Қуйидаги жадвалга қуш ва ҳайвон номларини жойлаштиринг. Улар қандай бадиий тасвир воситасини яратиш учун асос бўлишини изоҳлашга ҳаракат қилиб кўринг ҳамда дарсликдан мисол келтиришга уриниб кўринг.

Жониворларнинг матндаги номи	Жониворларнинг номининг бугунги кундаги муқобили	Қисқача изоҳ
Қуғу	Оққуш	
Қаз	Ғоз	
Ўрдак	Ўрдак	
Турна	Турна	
Каклик	Каклик	
Қора чумчуқ	Қора зоғ	
Санвач	Булбул	
Илик кулмиз	Жайрон	
Сиғун муйғақ	Буғу	

Қуйида асарда қўлланган тасвир воситаларини топиш, уларнинг бажараётган вазифаларини белгилаш учун ўқувчиларнинг ўзлари тўлдиришлари мумкин бўлган жадвал намунаси тавсия этилмоқда. Унга кўра ўқувчилар юқорида тўлдирган жадвалларидаги жониворларнинг “Қутадғу билиг” асарида қандай бадиий тасвир восита яратиш учун асос бўлганини жадвалнинг учинчи устунига ёзишлари топшириқ қилиб берилади. Бунга тасвир воситалари ҳақидаги маълумотларни қисқартириш ёки кенгайтириш ҳисобига эришиш мумкин бўлади.

Бадиий-тасвир воситаси	Мисоллар	Қисқача изоҳ
Ташбеҳ (ўхшатиш)	Кўкис турна кўкда унун янгуқулар, Тизилмиш татиртаг учар, елгурар.	-
Истиора	-	-
Эпитет	-	-
Тазод	-	-

Таъдид	-	-
Тажнис	-	-
Талмеҳ	-	-
Сўз такрори	-	-
Аллитерация (сўз бошидаги товушлар такрори)	-	-

Дарсда фаол қатнашган ўқувчилар баҳоланади ва дарс якунланади.

Буларнинг барчаси адабиёт дарсларида ўқувчилар билан биргаликда асарни ўрганишнинг хилма-хил турлари кўп эканлигини кўрсатади. Агар ижод, ижодкорлик, ҳар бир ҳодисанинг янги ва яхши жиҳатларини излашга чин хоҳиш ва иштиёқ бўлар экан, дарс самарадорлигини таъмин этадиган муносиб шакл ва усуллар ҳам ўз-ўзича пайдо бўлаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Abdullayeva M. Djumaboyeva D. Jahon adabiyotini oʻqitishda interaktiv metodlardan foydalanish. – T.: 2019.
2. Is’hoqov Y.Soʻz sana’ti soʻzligi. – T.: Oʻzbekiston, 2014.
3. Toʻxliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot. Oʻrta ta’lim maktablarning 11-sinfi uchun darslik-majmua. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti. – T.:2018.
4. Umurov H. Adabiyot qoidalari. Akademik litseylar uchun oʻquv qoʻllanma. – T.: Oʻqituvchi, 2010.
5. Каримов Қ. Илк бадиий достон. – Т.: Фан нашриёти,1971.
6. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг” айрим жанрлар такомили. – Т.: 2010.
7. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва Алишер Навоий. – Т.: Матбаа- тонги, М.Ч.Ж., 2001.
8. Тўхлиев Б. Адабиёт.Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун дарслик. –Т.: Ўқитувчи, 2002.
9. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т.:-Akademnashr.-2010.
10. Адабиёт фани ўқув дастури.(5-9-синф). Ўзбекистон Республикаси ХТВРТМ. Т.:-2017.
11. Umarova M., X.Hamroqulova va boshqalar “Oʻqish ktobi” 3- sinf. -T., 2019.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ»НИНГ БАДИИЙ ТИЛИ

Мадалиев Я.Х. *старшийпреподаватель,* ***Халикова Н.С.*** *кандидат филологических наук,* ***Турсунбаева Г.К.*** *старший преподаватель,*
Омаров Н.Қ. *кандидат филологических наук,* ***Тасполатов Б.Т.*** *кандидат филологических наук, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова*

Аннотация. *В статье рассматривается художественный язык произведения «Кутадгу билик».*

Общеизвестно, что «Кутадгу билиг» являющийся первым письменным памятником тюркоязычных народов, занимает достойное место в ряду ярких образцов мировой художественной мысли. Это произведение вот уже на протяжении 10 веков не теряет свою историко-художественную значимость, храня в себе самые

передовые и высокие идеи прогрессивных мыслителей XI века, которые и сыграли основную роль, и создали почву для ее появления именно в эту эпоху. Появление этой поэмы является не случайностью, а закономерным результатом развития древней литературы тюркоязычных народов.

«Кутадгу билиг» - сложное в жанровом и художественном отношении произведение. Говоря о литературном значении «Кутадгу билиг», следует отметить, что произведение заложило основу философской поэзии в тюркском мире. Литература и поэзия вместе с философией выполняли определенные мировоззренческо-ценностные функции.«Кутадгу билиг» представляется нам многолетним деревом, которое своими корнями уходит в глубокую древность, подпитываясь древнетюркской устной литературой и традициями.

Опорные слова и выражения: *художественный язык, жанр, традиция, литература, тюрский мир.*

Abstract. *The article investigates the literary language of the work "Kutadgu bilik". It is well known that "Kutadgu bilig", which is the first written monument of the Turkic-speaking peoples, occupies a worthy place among the brightest examples of world literature. This work has not lost its historical literary significance for 10 centuries, keeping in itself the most innovative and bright ideas of progressive thinkers of the 11th century, who played the main role and formed the basis for its creation in this era. The creation of this poem is not an accident, but a natural result of the development of the ancient literature of the Turkic-speaking peoples.*

"Kutadgu bilig" is a complex artwork. Speaking about the role of "Kutadgu bilig" in ancient Turkic literature, it should be noted that the work laid the foundation for philosophical poetry in the Turkic world. Literature and poetry, together with philosophy, performed certain ideological and value-expressive functions. "Kutadgu bilig" seems to us as a perennial tree, which has its roots in deep antiquity, fueled by ancient Turkic oral literature and traditions.

Keywords and expressions: *literary language, genre, tradition, literature, Turkic world.*

Özet. *Makale "Kutadgu bilik" eserinin edebi dilini incelemektedir. Türk dili konuşan halkların ilk yazılı anıtı olan "Kutadgu bilig'in" dünya edebiyatının en parlak örnekleri arasında değerli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Bu eser, 10 asırdır tarihsel edebi önemini yitirmemiş, bu çağda asıl rolü oynayan ve yaratılışının temelini oluşturan 11. yüzyılın ilerici düşünürlerinin en yenilikçi ve parlak fikirlerini kendi içinde tutmuştur. Bu şiirin ortaya çıkışı tesadüf değil, Türk dili konuşan halkların eski edebiyatının gelişiminin doğal bir sonucu.*

"Kutadgu bilig" karmaşık bir sanat eseri. Eski Türk edebiyatında "Kutadgu bilig'in" rolü hakkında konuşurken, eserin Türk dünyasında felsefi şiirin temelini attığına dikkat edilmelidir. Edebiyat ve şiir, felsefeyle birlikte belirli ideolojik ve değeri ifade edici işlevler yerine getirdi. "Kutadgu bilig" bize, kökleri çok eski çağlara dayanan, eski Türk sözlü edebiyatı ve geleneklerinden beslenen çok yıllık bir ağaç gibi görünüyor.

Anahtar kelimeler: *edebi dil, tür, gelenek, edebiyat, Türk dünyası.*

Юсуф Баласоғуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳрида 1016-1018 йиллар орасида дунёга келади. Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлуқ қабиласидан чиққан қорахонийлар сулоласи қўл остида эди. Бу сулола VI–IX асрларда ҳукм сурган Буюк Турк хоқонлигининг давомчилари бўлиб, IX аср ўрталаридан давлатни бошқариб келдилар. X аср бошларида Абдулкарим Сотуқ Буғрахон (924–955) ислом динини қабул қилди ва шу билан туркий элатлар ҳам узил-

кесил ислом минтақа маданиятига келиб қўшилдилар. X аср охирига келиб, Сомонийлар таназзулга юз тутгач, қорахонийлар Мовароуннаҳрни тугал эгалладилар. Баласоғун ушбу улкан мамлакатнинг шимолидаги пойтахти эди. Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас.

«Қутадғу билиг» асарини 50 ёшларда, ҳижрий 462 йили (1069/70) ёзиб тугатган Юсуф ўзи ҳақида асар муқаддимасида шундай маълумот беради: «Бу китобни тасниф қилиғли Баласағун мавлудлиғ парқиз идиси эр турур. Аммо бу китобни Қошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхан ускинга кекурмиш, малик ани ағирлаб, улуғлаб ўз Хас Ҳожибликқи анга бермиш турур, анинг учун Йусуф Улуғ Хас Ҳожиб тэб атқ жавқ йазилмиш турур» (Бу китобни тартиб берувчи Баласоғунда туғилган, парқиз соҳиби (сабр-қаноатли) кишидир. Аммо бу китобни Қошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон даргоҳига келтирибдир. Малик уни ёрлақаб, улуғлаб ўз (саройида) Хос Ҳожиблик (лавозимини) берибди. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб машҳур номи тарқалибди). Китобда номи тилга олинган хоқон Насриддин Тавғач улуғ Буғро қорахон Абу Али Ҳасан Хорунхон бинни Арслонхон бўлиб, 1075–1103 йиллар давомида қорахонийлар давлатини бошқарган. «Қутадғу билиг» асари унга бағишланган пайтда у Кошғарда Арслон-тегин Тўғрул қорахоқон Маҳмудхон (1059–1075)нинг ўрток-қоғони сифатида ҳукм сурарди (қорахонийлар сулоласида шундай одат бўлиб, Баласоғун асосий хоқон ҳукмдор бўлганда қошғарда унинг ўрток-қоғони иш юритарди).

Асар мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадиий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадим турк ёзма адабиёти, туркий халклар оғзаки ижодини хам яхши билган, улар муҳитида тарбия олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшнилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон фалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган. Юсуф катта истеъдод соҳибидир. Ўша давр анъанасига кўра, у араб, форс тилларида ҳам шеър ижод қилган бўлиши керак, туркий адабий тилда, балки девон ҳам тузгандир. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона достонидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга яқин йирик достон ёзишдан бошламайди. Масалан, Амир Хисрав Деҳлавий биринчи йирик достонини бошлаганда икки девон тузган ва улар таркибида бир қатор кичик маснавийлари бор эди. Биз Юсуфнинг ижодий йўли ҳақида баъзи маълумотларни достонга таяниб олишимиз мумкин. Масалан, шоир кириш қисмида ёзади: Бу туғмиш элиндин чиқиб борғони, Китобни қўшубон тугал қилғони. (Тутилган юртидан чиқиб боргани, китобни жамлаб тугал қилгани). Иккинчи сатрдаги китобни жамлаб, тугал қилгани ҳақидаги маълумот, унинг баъзи қисмлари олдинроқ алоҳида асар сифатида ёзиб, машқ қилинган бўлиши мумкинлигидан 1/5 Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) дарак беради. Маснавий жанрида ёзилган асар таркибида вазн ва қофиялаш усулига кўра ундан фарқ қилувчи икки алоҳида қасида ва 200 дан ошиқ тўртлик мавжуд бўлиши ҳам беҳуда эмас. Биз бу асарнинг таркибий қурили-шидан келиб чиқиб, уни шоир бир неча марта таҳрирдан ўтказган бўлиши керак деб, ўйлаймиз. Олимлар ҳам бу ҳақда хилма-хил тахминлар қилиб келишади. Ҳозир бизнинг қўлимизга етиб келгани охирги тахрир ва хоқонга тақдим этилган нусхадир. Бу нусха таркиби қуйидагича: Уч босқич муқаддима: 1.Насрий муқаддима (38 сатр); 2. Шеърий муқаддима (77 байт); 3.Муқаддимавий боблар (II боб, 390 байт). Иккинчи ва учинчи босқич орасида боб сарлавҳалари рўйхати (фиҳристи абвоб) берилган. Асосий қисм – достон мавзуи 68 бобда ривожланади. Ундаги сарлавҳалар ҳисобига, агар иштирок этувчиларнинг савол-жавобларини ҳам киритсак – 174 сарлавҳа остида берилган. Умумий ҳажми – 5896 байт. Хотима қисми –

2 қасида ва маснавий бобдан иборат бўлиб, охирги маснавий боб мазмунигина маълум даражада достонга алоқадордир. Муқаддиманинг фақат учинчи босқичи (II бобдан иборат) бевосита достон таркибига уйғунлашган. Олдинги икки босқич эса қайта таҳрирда китоб ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун атайин наср ва назмда илова қилингандир. Шу сабабли улар боблар номланиши рўйхатидан ҳам илгари берилган. Асосий қисм охирида (6261–6286-байтлар) шоир китобнинг ёзилиш йили, нима мақсадда ёзилгани, ўқувчига мурожаат, Аллоҳга муножот, Пайғамбар ва чоҳорёрларга саломлар билан асарни хотималайди ва алоҳида хотима қисмга ҳожат қолдирмайди. Аммо бундан сўнг яна 2 қасида (Йигитликка ачиниб, қариликдан шикоят қилиш – 44 байт ва замон бузуқлиги, дўстлар жафосидан ёзғириш – 40 байт) қўшилиб, яна 1 маснавий бобда муаллиф ўзига ўзи насиҳат қилади (37 байт), асарнинг туркча ёзилганлиги, тугалланиш санаси, яна муножот ва саломлар қайтарилади. Шулардан билинадики, хотима қисмига ҳам 2 қасида қўшилиб, қайта таҳрир қилинган пайтда ёзилган. Асосий қисм мазмуни ва мундарижасига кўра «Қутадғу билиг» достони минтақа адабиётининг биринчи босқичида яратилган туркий тилдаги ислом маънавиятининг бадиий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомуси деб бaралла таърифласак арзийди. Унингдек улуғ яхлит китоб ал-Бухорийнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ» идан кейин араб ва форс тилларида ҳам яратилмаган эди. VIII–IX асрларда Абдулҳамид ал-Котиб, Ибн ал-Муқаффа (720–756), Адиб Аҳмад Югнакий, ал-Жоҳиз (775–868) каби йирик адиблар томонидан асос солинган адаб илми, Абу Наср ал-Форобийнинг ижтимоий-ахлоқий фалсафаси, «Шоҳнома» ва турк хоқонларининг ёдномалари, минтақа халқларининг бой маънавий мероси бу асар мағзига сингдирилган. Энг асосийси, бу китоб ислом минтақа маънавиятининг қомуси бўлди. Фирдавсий «Шоҳнома»си минтақа халқларининг ўтмиш тарихини бадиий акс эттирса, Юсуф Хос Ҳожиб асари унинг янги даврдаги ҳолатини бадиий тафаккур қонуниятлари асосида мужассам этди. Муаллиф ўз асарини «Шоҳномайи туркий» деб шуҳрат топганини айтади, бу қиёс шу маънода тўғрики, ўтмишда минтақа эроний ҳукмдорлар – Каёний ва Сосонийлар ҳукмида бўлган бўлса, Юсуф даврида Сосонийлар мулки туркий ҳукмдорлар қўлига ўтган эди. Баласоғундан Бағдодгача туркий сулолалар ҳукм сурар эдилар. Шу сабабли энди сулолалар тарихи эмас, давлат бошқариш одоби муҳим эди. Асарнинг яна бошқа шуҳрат топган номлари «Адаб ул-Мулук» («Ҳукмдорлар одоби») ва «Ойин ул-мамлакат» («Мамлакатни идора этиш қоидалари») худди шу жиҳатни акс эттирар эди. 2/5 Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) Достон мазмуни шоир тасаввуридаги шундай бир бадиий оламни акс эттирадики, унинг асосий қаҳрамонлари 4 тимсолдан ташкил топган. Биринчиси, Адолат – у бош ҳукмдор, унинг номи Кунтуғди, у қуёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчиси, Давлат – туркийда қут, у бош вазир, унинг исми Ойтўлди. Қут ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барака, Омад, Бахт, қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг бе-лига қувват, қўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош мас-лаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар пойдор эмас, осмондаги Ой сингари гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ойтўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси, ўғли Ўгдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўгдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўгдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Шу сабабли китобнинг асл номи ҳам «қутадғу билиг» («Бахтга элтувчи билим»). Бахт, қут-барака, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир. Асардаги тўртинчи тимсол – қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча хосияти бир пул, оқибати аянчлидир. қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва

Давлатнинг, Ўгдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (Элиг деб атайди Юсуф хукмдорни) Узғурмиш қариндоши ҳақида Ўгдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам хасталаниб вафот этади, қунтуғди ва Ўгдулмиш, яъни Адолат ва унинг бош маслаҳатчиси Ақл қоладилар. Булар ислом маънавиятининг бош тимсоллари эди. «қутадғу билиг»нинг айрича аҳамияти ана шунда. Аммо асар мавҳум тимсоллар ва рамзлардан иборат эмас. Асар қаҳрамонлари жонли шахслар – Элиг – Кунтуғди – адолатли, инсофли ҳукмдор, Ойтўлди – донишманд, тадбирли, таржибали аллома, мураккаб характерли шахс, юрт, жамиятга фойдаси тегишини ўйлаб пойтахтга келади ва мусофирпарвар Кўсалиш ёрдамида Элигнинг Хос Ҳожиби Эрсиг билан танишиб, у туфайли Кунтуғди саройига кириб боради. Элиг билан танишади. Элиг ва Ойтўлди орасида кўп суҳбатлар бўлиб ўтади. Улар бир-бирининг ботиний қиёфаси, феъл-атворларини яхши ўрганиб, аста-секин умумий тил топишади, орада баъзи гинахонликлар ҳам бўлиб ўтади. Ойтўлдининг хасталиги ва ўлими, унга Элиг ва Ўгдулмишнинг қайғуриши, ҳамдардлиги жуда табиий, ҳаётий кечинма-ларда тасвирланади. Ўгдулмиш Ақл тимсоли бўлгани билан, у аввал ўзини ёш йигитларга хос тутади. Элиг унга қанча панд-насиҳатлар беради, тарбиялайди. Кейинги Ўзғурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида ҳам Ўгдулмишнинг онги ўзгариб, ривожланиб боради. У маълум вақт Ўзғурмиш таъсирида тавба-тазарруга берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочмоқчи бўлади, аммо Ўзғурмиш ва Кунтўлдилар яна уни бу ниятдан қайтарадилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Шоир Ақл ва Билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат эттириш энг асосий бурч деб ҳисоблайди. Ақл аввало Адолатга ҳимоячи ва маслаҳатгўй бўлмоғи талаб этилади. Ўзғурмиш шахси таркидунё этган, зоҳидлик ва тақвони яшаш тарзига айлантирган сўфийларни эслатади. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғоялари, амалиётидан чуқур хабардор эканлигини ушбу қаҳрамони тавсифида аён этган. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақир шоир наздида аввало қаноатнинг тимсоли, ёрқин намоёндасидир. 3/5 Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Адолат қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Сўфий ҳукмдорни қидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи қидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди, Угдулмишни Ўзғурмишга мактуб билан уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий ҳам суҳбатдан бош тортмаслиги керак. Албатта, зоҳид Ўзғурмиш сарой аёнига айланмайди, у маълум вакт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтиб кетади, ҳаёт тарзини ўзгартирмайди. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан қарайди, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаш унинг бош йўналиши бўлиб қолади. Унинг суюкли қаҳрамони Ўгдулмиш – Ақл ва Билим эгаси, умрини Адолат хизматига бағишлаган шахсдир. «Қутадғу билиг» қаҳрамонлари фақат тўрт киши эмас, унинг асари бадиий умумлашмаларни ҳаётдан узиб акс эттирган деб бўлмайди. Достон ҳаёт ҳақиқатлари билан тўлуғдир. Унда ўша давр турмушининг барча қирралари, икир-чикири, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг юксак ўй-хаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юммайди, жамиятдаги барча табақа, тоифаларга хос фазилат, қусурлар, ижтимоий аҳволни аняқ идрок қилади. Уни баъзан феодал-сарой қарашларига тобе қилиб кўрсатишади. Аслида бундай янглиш тасаввур Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаётий зукколиги, ижтимоий ақли, тадбиркорлигини нотўғри талқин қилиш оқибатидир. «Қутадғу билиг» китоби авом халқ учун эмас, биринчи навбатда, хоқон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун атаб ёзилгандир. Туркий сулолалар бугун

ислом минтақасида ҳукмфармо бўлиб келаётган бир пайтда, ижтимоий жиҳатдан «Шоҳнома»дан кўра «Қутадғу билиг», яъни «Ҳукмдорлар адабномаси» кўпроқ зарур ва бу китоб айнан туркий тилда ёзилмоғи керак эди. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу ижтимоий заруратни вақтида англаб етди; унга юксак савияда жавоб бера олди. Унинг асарини туркий ҳукмдорлар қай даражада ўқиди ва ўзлаштирди, бу бошқа масала. Абу Али Ҳасан Хорунхон уни яхши қабул қилгани, шоирни муносиб тақдирлагани Кунтуғди ва Ойтўлди тимсоллари ҳаётий ҳақиқатга анча мувофиқ келганини кўрсатади. Ўша давр ижтимоий, ахлоқий воқелигининг жуда кўп, хилма-хил жиҳатлари асар мазмунига сингдирилган. Айниқса, қунтуғди ва Ўгдулмиш суҳбатларига бағишланган 15-25-боблар, Ўгдулмиш ва Ўзғурмиш суҳбатига оид 31-53-боблар даврнинг барча ижтимоий тоифалари (беклар, сипоҳийлар, сарой аёнлари – вазир, ҳожиб, хазиначи, лашкарбошилар, элчилар, котиблар, саййидлар, шоирлар, мунажжимлар, олимлар, табиблар, деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, ҳунармандлар, камбағаллар – барча-барчасининг) аҳвол-руҳияти, жамиятдаги ўрни, феъл-атвори ҳақида муфассал тасаввур беради, уларга ҳукмдор ва давлат аёнларининг адолатли муносабати қандай бўлиши кераклигини тушунтиради. Юсуф Хос Ҳожиб жамиятни тубдан ўзгартиришни эмас, мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб қўяди.

Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келаётган даври бўлиб, унда такомиллаштириш таклифлари ўринли эди. «Қутадғу билиг»нинг бадиийлиги жуда юқори. Ундаги ҳар бир қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва шоир хаёли ўзаро ниҳоятда уйғун. Шоирнинг тасвирлари ёрқин, тили ниҳоятда ширали, мазмунга бой. Ислом минтақа шеъриятининг энг асосий услуби 4/5 Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) хусусияти – ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига кўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга тадбиқ этилган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз (афоризм) даражасига кўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яхлит образ) беради. Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади. 32 байтли бу бобда исломнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган. Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода якунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак. Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадиий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърият, Сомоний ва ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, қорахонийлар даргоҳида туркий шеъриятнинг буюк намунаси дунёга кедди. Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи.
2. Б.Тухлиев: Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба.
3. Юсуф Хос Хожиб. “Қутадғу билик”.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА СЎЗ ВА ТЕРМИНЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Алимова Комила Декановна
Тошкент давлат стоматология институти
Педагогика ва психология кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. *Ушбу мақолада қадимий ёзма манбалардан бири Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонидаги тарихий сўз ва иборалар, жумладан халқ табобати ва тиббиётга оид терминлар (истилоҳ) ўрганилган. Уларга тарихий ва қиёсий жиҳатдан ёндошилиб мазкур терминларнинг луғавий ва этимологик жиҳатларига эътибор қаратилади.*

Аннотация. *В статье исследуются исторические слова и выражения из поэмы «Кутадгу билиг»- одного из древних письменных источников Юсуфа Хос Хожиба, в частности, термины народного врачевательства и медицины. Был проведен исторический и сравнительный анализ терминов в лексическом и этимологическом аспектах.*

Abstract. *The article investigates historical words and expressions from the poem "Kutadgu Bilig" - one of the ancient written sources of Yusuf Khos Khojib, in particular, the terms of folk healing and medicine. It was carried outa historical and comparative analysis of terms in lexical and etymological aspects.*

Ўзбек тилининг ҳалқаро нуфузи ва равнақи маънавиятимиз ривожининг асосий бир омили экан, бебаҳо тилимиз тарихи ва адабий меросимизни чуқур ўрганиш янада долзарб аҳамият касб этади. Мумтоз адабиётимиз ва туркий тилимизнинг нодир намуналаридан бири Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонидир.

Юсуф Хос Ҳожиб (асл исми Юсуф) (тахм. 1020/21, Болосоғун – ?) – туркий шоир, мутафаккир, давлат арбоби. «Қутадғу билиг» достони муаллифи. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам «Қутадғу билиг» китобидир. Ушбу китобга кўра, у замонасининг барча асосий илмларини атрофлича ўрганган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Маҳмуд Кошғарий ва Аҳмад Югнакий каби туркий тилнинг мавқеини ошириш, унинг маданий адабий ҳаётдан ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун курашган. Бу қутлуғ анъана кейинчалик туркигўй шоирлар, айниқса, буюк шоир ва мутафаккирлар Алишер Навоий ижоди ва серқирра фаолияти билан кенг миқёсда давом эттирилди. Хусусан, Навоийнинг “Хайратул-аброр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” достонларида Ю.Х.Ҳожиб ва А.Югнакийларнинг асарларидан ижодий таъсирланганлигини кўриш мумкин.

Юсуф Хос Ҳожиб яшаган даврда Баласоғундан Бағдодгача туркий сулолалар ҳукм сурар эдилар. Шу сабабли энди сулолалар тарихи эмас, давлат бошқариш одоби муҳим эди. Асарнинг яна бошқа шуҳрат топган номлари “Адаб ул Мулук” (“Ҳукмдорлар одоби”) ва “Ойинул мамлакат” (“Мамлакатни идора этиш қоидалари”) худди шу жиҳатни акс эттирар эди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим», 1069-70) асари исломий туркий адабиётни бошлабгина бермай, уни янги тараққиёт босқичига ҳам кўтарди ва кейинги ривожи учун ҳам илхомбахш бир манба бўйича у нафақат туркий халқлар адабиёти анъаналари, балки қардош халқлар, жумладан, форсий адабиёт тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирган ҳолда яратилган. «Шоҳнома» каби мутақориб вазнида ёзилган ва «Туркий Шоҳнома» номи билан шуҳрат қозонган (73 боб, 6520 байт ва тўртликлардан иборат).

«Қутадғу билиг» 11-аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илғор ижтимоий-сиёсий, маънавий ахлоқий масалалари бадиий талқин қилинган, туркий халқлар тарихи, маданияти, илм-фани, урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, қадриятлари хусусида батафсил маълумот берилган. Юсуф Хос Ҳожиб уни Болосоғунда бошлаб, Қашқарда ёзиб тугатган ва қорахоний ҳукмдор Тавғоч Буғрохонга тақдим этган. Буғрохон муаллифни тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» («Эшик оғаси») унвонини берган. Шундан кейин шоир «Юсуф Хос Ҳожиб» номи билан машҳур бўлган. Лекин достоннинг охиридаги шикоят оҳангларига қараганда, шоир умрининг охири бу давлатнинг таназзули даврига тўғри келган, шу сабабли мувофиқ ҳаёти ҳам оғир кечган. Шоирнинг Қашқардаги мақбараси зиёратгоҳга айланган. Юсуф Хос Ҳожибнинг халқ орасида хикмат (афоризм)лар даражасида кенг тарқалган қуйидаги мисралари унинг юксак поэтик маҳоратидан гувоҳлик бериб турибди:

Хулқ гўзал бўлса, барча халқ севади,
Хулқи тўғри бўлган киши тўрга чиқади.

* * *

Яхши қилиқ оқ сут билан кирса,
Ўлим келиб тутмагунча ўзгармайди.

* * *

Билимни буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу иккиси танланган бандасини улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса буюклик олади.

Туркий сулолалар бутун ислом минтақасида ҳукмронликни ўз қўлига олаётган бир пайтда, ижтимоий жиҳатдан “Шоҳнома”дан кўра “Қутадғу билиг”, яъни “Ҳукмдорлар Адабномаси” кўпроқ зарур ва бу китоб айнан туркий тилда ёзилиши керак эди. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу ижтимоий –маънавий заруратни вақтида англаб етди, унга юксак савияда яратилган машҳур достони билан жавоб бера олди.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг етук бир шоир ва мутаффаккири сифатида жамиятни тубдан инқилобий ўзгартиришни эмас, балки уни мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб қўяди. Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келаётган даври бўлиб, унда такомиллаштириш таклиф ва ҳаракатлари мақсадга мувофиқ эди. Туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода якунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадиий адабиёт, асосан, турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож топиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърият, Сомоний ва Ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеъриятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони дидактик ва маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳ ва ғоя ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди. Шоир айтганидек,

Кимнинг хулқ-атвори, феъли яхши бўлса,
У тилагини топади, ою кун унга кулиб боқади.

Асарда акс эттирилгандек, Ҳасан Хорунхон уни яхши қабул қилгани, шоирни муносиб тақдирлагани Кунтуғди ва Ойтўлди тимсоллари ҳаётий ҳақиқатга анча

мувофиқ келганини кўрсатади. “Қутадғу билиг” нинг ғоявий бадиийлиги жуда юксак. Ундаги ҳар бир маънавий қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва шоирнинг фалсафий-бадиий мушоҳада хаёли ўзаро ниҳоятда уйғун тарзда ифодаланган. Шоирнинг тасвирлари ёрқин, туркий тили ниҳоятда халқчил, таъсирчан ва ширали, мазмунга бой. Ислом минтақа шеъриятининг энг асосий услуби хусусияти – ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига кўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга татбиқ этилган. Унинг жуда кўп байтлари хикматли сўз (афоризм) даражасига кўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яхлит образ) беради. Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади. 32 байтли бу бобда исломнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган.

Асар мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадиий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадим турк ёзма адабиёти, туркий халклар оғзаки ижодини хам яхши билган, улар муҳитида тарбия олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшнилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон фалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган.

Маълумки, жаҳон тилшунослигида тил тарихи, унинг тараққиёт босқичлари, қадимги ёзма ёдгорликлардаги қарашларнинг ижтимоий ва маънавий қийматини ўрганиш, буюк аждодларимиз тафаккури маҳсули бўлган манбаларни чуқур таҳлил қилиш муҳим илмий йўналишни ташкил этади.

Проф. Н.Маллаев, Ҳ.Дадабоев, Б.Тўхлиев каби таниқли олимларимиз панднома достоннинг асосий ғоявий-бадиий хусусиятлари ҳамда матнидан ўрин олган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий терминлар тизими, бадиий актуаллашган воситалар, синфий- табақавий терминлар борасида илмий изланишлар олиб бордилар,асарнинг илмий-танқидий матнини нашр қилишда фаол иштирок этдилар.

«Қутадғу билиг» иккинчи боб олти параграфни ўз ичига олган бўлиб, унда асар лексикасининг 32та семантик гуруҳидан қуйидагилар таҳлил қилинган: ижтимоий-сиёсий термин - истилоҳ: мансаб ва лавозимни ифодаловчи терминлар *(ayiči, bitigči),*дипломатия терминлари *(elči, yumušči)*; ҳарбий терминлар *(yatγaq, pusuγ)*; савдо-сотиқ терминлари *(satiγ, ayiči)*; тиббий терминлар *(mitridus, čurni)*; антропонимлар *(Afrasiyab, Faridun*); озиқ-овқат ва ичимлик номлари *(lewaš, etmak)*. Ҳар бир семантик гуруҳ ўз ичида кичик гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинди. Масалан, «Қутадғу билиг»да қўлланган антропонимлар пайғамбарлар номлари: *Muhammad (s.a.v.), Muso, Sulaymon, Iso, Nuh;* халифалар номлари: *Atiq, Faruq, Usman, Ali (Haydar);* ҳукмдорлар номлари: *Afrasiyab, Zahhok;* асар қаҳрамонлари номлари: *Kuntuγdi, Aytoldi, Ogdulmiš,Odγurmiš;* авлиёлар номи: *Luqman* кабиларга ажратилди.

«Қутадғу билиг» матнида келтирилган *tamγa* термини эски туркий тил манбаларида фаол қўлланган: *Bilig birla yaqγil bayat tapγinga, bilig tamγa bolur tamuγ qapγinga* – Худонинг тоат-ибодатига билим билан (яқинлашишга) ўрган, жаҳаннамнинг эшигига билим тамға бўлади. Асар табдилида байтнинг иккинчи мисраси «ҳамманинг эшигига билим тамға бўлади» деб келтирилган. Биз асарнинг атоқли аллома фитрат томонидан топилган Наманган нусхаси факсимилесига кўра (119b7) байтнинг иккинчи мисрасини «жаҳаннамнинг эшигига билим тамға бўлади» тарзида изоҳладик. *Tamγa* «беркитувчи», «тўсувчи» маъноларини ифодалаган. Маҳмуд Кошғарий луғатида икки хил маънодаги, яъни омонимик муносабатдаги *tamγa* сўзи келтирилган:

Юсуф Хос Ҳожибнинг қомусий билимлар соҳиби эканлиги тиббий тушунча ва истилоҳ изоҳида ҳам кўзга ташланади. Асар матнида тиббиёт билан машғул шахс отлари ўз аксини топган. Чунончи, *otači* «табиб, даволовчи» маъносини билдирган: *Ularda birisi otači turur, qamuγ ig toγaqa bu emči erur* – Улардан бири табиб(лар)дир,

ҳамма касаллик, руҳ оғирлигига улар эмчилар яъни даволовчидир. Ушбу дериват соф туркий бўлиб, *ota=* «даволамоқ» феълига *-či* шахс оти ясовчи қўшимча қўшиш орқали ясалган.

«Девону луғотит турк»да ҳам *otači* «даволовчи, табиб» маъносида қайд

этилган. *Otači ot* «дори» асосидан ясалган. *Otači* «табиб»нинг фаолияти қадимда беморни кўпроқ доривор ўт, гиёҳ билан даволашга асосланган. «Қутадғу билиг» матнида қўлланган *uraγun* термини «аччиқ таъмга эга бўлган дори, заҳар» маъносини билдиради: *Beдug bir bičäkig eligda tutar, solindin uraγun oŋïndïn šakar* –Қўлида улкан бир пичоқ тутган, сўл томонида – урағун (бир хил дори), ўнгида эса шакар (шарбат). «Древнетюркский словарь»да *uraγun* «ҳинд дориларидан бирининг номи,қайноқ шарбат» тарзида изоҳланган. Р.Арат бу дорини*Hindistandan gelen bir ilâč* (Ҳиндистондан келтирилган бир дори) дебизоҳлайди1. Маҳмуд Кошғарий луғатида «касалларга қўлланадиган ҳиндчабир дори» сифатида таърифланган. Байтда келтирилганидек,зўрлик ва зулм кўрган инсон ҳукмдорнинг даргоҳидан адолат топса,шакардан, ширинликдан баҳра олади. Зўравон ва золим, тўғриликдан мосувокишилар урағун, яъни заҳар ичишга маҳкумдир. Ҳукмдорнинг адолатлисиёсатидан золимлар урағун ичгандек азият чекади. Юқоридаги байтда*uraγun* мажозий маънода қўлланиб, Кунтуғди элигнинг адолат ҳақидагификрларини асослашга, ёмонларнинг жазоланиши муқаррар эканлигинитаъкидлашга хизмат қилган.

«Қутадғу билиг»да *otrum* «сурги дори», *šalisa* «ҳар жиҳатдан манфаатли дори», *taryaq* «заҳарларга қарши мураккаб таркибли дори», *mitridus* «яратувчисининг номи билан аталган мураккаб таркибли дори», *ogit* «заъфаронга бир неча хил ашёлар қўшиб тайёрланадиган дори», *ma'ǯun (маъжун)* – «опиум дорилар аралашмасидан иборат паста» каби дори номлари ҳам келтирилган.

Пандномa лексикаси мавзу талабига кўра турли ижтимоий соҳага доир маъно ва тушунчаларни ифодаловчи тизимни воқелантирган бўли, бу ҳам шубҳасиз, муаллиф маҳоратининг самарасидир. Асар лексикасининг асосини ижтимоий-сиёсий, савдо-сотиқ, ҳарбий, тиббий терминлар, антропонимлар, озиқ-овқат ва ичимлик номлари ташкил этади. Давлатлар ўртасидаги дастлабки дипломатик муносабатларни ифодаловчи муҳим тушунчалар ҳам айнан «Қутадғу билиг»да берилган. Асар тилида акс этган ҳарбий лексика ўша даврдаги ҳарбий тизимга алоқадор шахс отлари, курол-яроғ, аслаҳа ва тактик амалиёт номларини ўз ичига олади. Асар матнидаги тиббий терминлар туркий халқлар табобати тизимига хос тушунча ва маъноларни ифода этган. Тиббий терминлар шахс отлари, дори-дармон номлари, инсон табиати,органик мавжудот сифатидаги моҳиятини акс эттирган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдураҳмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. –Т., 1998; шу муаллиф. «Қутадғу билиг» танқидий матнини тайёрлаш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2006. –№4.–Б. 26–28.

2. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1962; шумуаллиф. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф).–Т., 1972.

3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент.Т. 1976. Б. 664.

4. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Дисс. канд. филол. наук. –Т., 1991; шу муаллиф.Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменныхпамятниках XI – XIV вв. – Т.: Ёзувчи, 1991. –С.186.

5. Дадабоев Ҳ. «Қутадғу билиг» матнида бадиий актуаллашган лексик воситалар хусусида // Стилистика вапрагматика. Профессор С. Каримов таваллудининг 60

йиллигига бағишланган илмий-назарий конференцияматериаллари. –Самарқанд, 2010. –Б. 48-52.

6. Абдужаббарова Ф. «Қутадғу билиг»даги шахс белги-хусусиятини англатувчи лексика. Филол. фан. номз...дисс.–Т., 2011.–Б.162.

7. YusufXosHojib. Qutadg'ubilig. I jild. –T., 2010. –B.15-16.

8. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Сўз боши муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Mumtozso'z, 2008. –Б.3.

9. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Т. Янги фан адабиёти. 2006. Б. 182.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" ДОСТОНИДА НАБОТОТ ОЛАМИ ТАСВИРИ

Мирзоҳидова Лайло Бахтиёровна

Самарқанд вилояти Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази Тилларни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. *Ушбу мақолада «Девону луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қутадғу билиг» асарларида наботот олами орқали ифодалаганган мажозий тасвирлар тадқиқ қилинган». Бунда табиатда содир бўладиган воқеа-ходисалар, ўсимликлар, фасллар, денгиз, денгиз ости жисмлари орқали ифодаланган мажозий тасвирлар таҳлил қилинган.*

Таянч сўз ва иборалар: *наботот, мажоз, мажози мурсал, тимсол, таҳлил, тасвир, рамзий сифатлаш, рамзий ўхшатиш.*

Аннотация.*В статье рассматриваются метафорические изображения образов растительного мира в произведениях «Девани лугатит турк», «Хибатул хакайик» и «Кутадгу билиг». Проанализированы изменения в мире растений, описан символический смысл природных явлений, наблюдаемых в разное время года, а также представлены тропы, связанные с природными стихиями.*

Опорные слова и выражения: *мир растений, символ, метонимия, образ, анализ, иносказание, эпитет, метафора.*

Abstract. *The given article discusses metaphoric images which are expressed comparatively through world of plants in works "Devonu lugatit turk", "Hibatul haqoiq", "Qutadgu biling". The metaphoric images of natural events, plants, seasons, sea, undersea bodies are analyzed.*

Keywords and expressions: *the world of plants, symbol, metonymy, character, analyze, image, epithet, metaphor.*

Қадим даврлардан бошлаб то ҳозирги кунга қадар атроф-муҳитни ўраб турган табиат, унда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар одамзотни фикрлаш, ўрганиш, мулоҳаза юритиш, онг ва тафаккурини кенгайтиришнинг бирламчи омилларидан бўлиб келмоқда. Одамзот пайдо бўлгандан бошлаб, табиатда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва ечимини топишга уринган. Бунинг натижасида ҳар бир соҳада ўзига яраша қараш ва илмий-фалсафий тушунча, тафаккур шаклланган. Бу қарашлар ибтидоси мифларда кўринади. Аста-секинлик билан «миф сюжетлари янги ижтимоий-иқтисодий тузумга хос ахлоқий қарашлар ва бадиий эстетик анъаналар

асосида ўзгаришга учраб, афсона бадиий шаклини қабул қилган. Миф оламни содда англаш ифодаси сифатида инкор этилгач, унинг мазмуни муайян ўзгаришларга учраган ҳолда афсона жанрига кўчади. Бу ўзгаришлар воқейликка муносабат (дунёни мифологик англашдан бадиий идрок этишга ўтиш), миф функциясининг кенгайиши (воқейликни тушунтириш, изоҳлаш мақсадида яратилган ва баён қилинган ҳикояларда ахлоқий-эстетик қарашларнинг акс эта бошлаши), миф моҳиятининг янгиланиши, мифологик қаҳрамонларнинг бадиий образларга айланиши, мифологик матнларнинг ритуал маросимлар билан алоқаларининг узила бошлаши ва воқеълик тасвирининг рамзий тасвирларга асосланишига»[75] замин яратди. Демак, оламни англашдаги тушунча ва тасаввурларнинг аста-секинлик билан ривожлантирилиб, аниқлаштирилиб бориши натижасида воқейликни тушуниш, тушунтириш бадиий талқинга айланиб бориб, олам ва унда содир бўлаётган воқелик рамзий тасвирларда ифодаланишига туртки бўлган. Табиат билан боғлиқ масалалар кўпроқ биология, география, физика, кимё каби бир қатор аниқ фанлар доирасида илмий жиҳатдан ўрганилиб, назариялар, қарашлар яратилса, бадиий адабиётда эса табиат ва унда рўй бераётган воқеа-ходисалар орқали олам, одам, ҳаёт тўғрисидаги бадиий-фалсафий фикрлар англашилади. Бадиий адабиётда табиат воқеа-ходисаларидан рамзийлик тамойиллари асосида ўзига хос тарзда илмий, фалсафий, ижтимоий, ахлоқий қарашлар ифодаланади. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, рамзий аҳамият касб этган образларнинг (қуёш, ой, юлдузлар, шамол, довул, қуюн, момоқалдироқ, чақмоқ, булут ва бошқ.) кўпчилик қисми миф ва афсоналарга бориб тақалади. «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг» асаларида ҳам мифологик қарашлар асосидаги кўпгина мажозий образлар (*чақмоқ, булут, момоқалдироқ, кун чиқиши, кун ботиши*) тизимини учратамиз.

«Девону луғотит турк»да кўп ўринларда чечак образи орқали мажозий фикр англашилган тўртликларга дуч келамиз. Бунда чечак гоҳида баҳорнинг, гоҳида эса инсоннинг рамзий ифодасини яратишга хизмат қилганлигини кўрамиз:

Турли чэчак тызылды,	Туман чечак тизилди,
Бўкундан ал йазылды.	Ғунчалари ёзилди.
ўгуш йатыб узалди,	Узоқ ётиб эзилди,
йэрда қоба азрашур. (ДЛТ.I.237)	Энди ердан ажрашур.

Бу ерда чечак – тутқун одамнинг мажозий образи. Чечакнинг ер остида узоқ ётиб эзилиши уларнинг душманга асир бўлишининг рамзидир. Ердан бош кўтаришлари эса – улар асирликдан қутулиб, ёруғ кун кўра бошлашидир. Қуйидаги тўртликда ҳам чечакнинг очилиши, гулдор гиламнинг ёзилиши - ҳам баҳор келганлигининг, ҳам инсонларнинг яхши ҳаёт кечира бошлаганлигининг рамзий ифодасидир:

Турлуг чэчак йарылды,	Турли чечак очилди,
Барчын йазым кэилды.	Гулдор гилам ёзилди.
Учмақ йэри кўрулди,	Олам жаннатдек бўлди,
Тумлуғ йана кэлгусуз. (ДЛТ.I.141)	Сира қайтмас совуқлар.

Тўртликлардаги мажозий тасвирлар мажози мурсал «чечак», «совуқ», рамзий ўхшатиш «жаннатдек», рамзий сифатлаш «гулдор гилам» каби тасвирий воситалар асосида ифодаланган.

«Девону луғотит турк»да <u>Сел, шамол, чақмоқ, бўрон, қора булут</u> образлари орқали қуйидаги ўзига хос мажозий фикр поэтиклашганлигини кўрамиз:

Кэлди эсин эснайу, қазқа тугал уснайу.	Келди шамол ҳувиллаб, бўрон бўлиб гувиллаб.
Кирди будун куснайу, қара булыт кўкрашур. (ДЛТ.II.259-260)	Халқ титрашур увиллаб, қорабулут гулдурар.

---

[75] Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филология фанлар док…. дис. автореф – Тошкент: 1996. 16б.

Ўрди булыт инрашу,	Булут юрди гуруллаб,
Ақты ақин мунрашу,	Селлар ёғди шариллаб,
Қалды будун танлашу,	Одам ҳайрон дайдираб,
Кўкрар тақы манрашур. (ДЛТ.III.407)	Булут чақмоғ мағрашур.

Ҳар иккала тўртликдаги тасвир тўғри маънода тушуниладиган бўлса, булутли кун, ёмғирли фасл манзараси акс этган. Лекин шу билан бирга унда рамзий образ даражасига етадиган белгилар мавжуд. Рамзийликни ҳосил қилувчи белги бу одамда булутларнинг гулдирашидан қалбига қўрқув тушишидир. Шунинг учун ҳам биринчи тўртликда шамолнинг ҳувиллаб, бўрон бўлиб гувиллаб келиши халқ бошига ёғилаётган офатнинг хабарчисидир. Ана шу хабардан воқиф бўлган халқ титраб-қақшаб турган бир пайтда қора булут – ёвуз куч ўз тазйиғини ўтказа бошлайди. Тўртликда булутнинг шум ниятли, халқ тақдирига зарар етказувчи ёвуз куч эканлигига урғу бериш мақсадида қора сифатлаш билан кўрсатилган. Ёки иккинчи тўртликдаги селнинг шариллаб қуйиб, одамларни ҳайронлик гирдобига тортиши Булут ва Чақмоқ жангининг асорати натижасидир. Мажози мурсал ва рамзий сифатлаш тасвирий воситаларидан фойдаланилган.

«Девону луғотит турк»да дарахт – *одамнинг* «Кўб сукутга қуш қонар, Кўрклук кишига сўз кэлир» (ДЛТ.I.309), «Шохи кўпга қуш қўнар, Кўрклик кишига сўз келар» рамзий тимсоли сифатида (мажози мурсал), ифодаланган бўлса, «Ҳибатул ҳақойиқ»да эса рамзий ўхшатиш орқали мевасиз дарахт – меҳр-шафқатсиз инсоннинг мажозий образи сифатида поэтиклашган. Карамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир, Мевасиз дарахтни кесиб ёндиргин. (ҲҲ.74). Мевасиз дарахтнинг фойдаси мевали дарахтникидан оз бўлади. У фақат ўт ёқишга ишлатилади. Мевали дарахт эса ҳар йили ҳосил солади инсонларга озуқа бўлади. Шунинг учун у парвариш қилинади. Ҳаётда ҳам меҳр-мурувватли, шафқатли инсонлар қадрланади, меҳрсиз, шафқатсиз одамлар эса таҳқирланади. Демак, меҳр кўрастиш – ҳосил солиш, мевали дарахт мажозида ифодаланиб, меҳрсиз киши – мевасиз дарахт мажозида ифодаланган. Мевасиз дарахтни кесиб ташлаш эса меҳр-мурувватсиз одамлардан юз ўгириш, улар билан муомала қилмаслик керак деган фикрнинг рамзий ишорасидир. «Ҳибатул ҳақойиқ»да бундан ташқари, яна жаҳл, ақл, яхши, тўғри сўз, ёлғон сўз, яхшилик ва ёмонликни ифодаловчи бир неча мажозий тасвирларни кўрамиз. Масалан, ғазаб ўти – жаҳлнинг, шафқат, марҳамат, ҳақиқат суви – ақл, фахм – фаросатнинг мажозий ифодаси, рамзий сифатлаш (ҲҲ.76), тикан – ёвузлик, узум – яхшиликнинг (мажози мурсал) рамзий ифодасида, асал – тўғри сўз, саримсоқпиёз – ёлғон сўз. «Тўғри сўз асал кабидир, ёлғон сўз саримсоқпиёздир, Саримсоқ пиёз еб оғзингни ачитма» (ҲҲ.51). Биринчи мисрада рамзий ўхшатиш, иккинчи мисрада эса мажози мурсалдан фойдаланилган.

«Девону луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ» асарларида табиат тасвири мажози келтирилган тўртликлардагидек, «Қутадғу билиг» достонида ҳам табиат тасвири орқали жуда хилма хил мажозий тасвирлар ифодаланлигини кўрамиз. Бунда, айниқса, Буғрохоннинг тахтга ўтириши муносабати билан унинг мадҳида келтирилган қасидадаги табиатнинг рамзий тасвири алоҳида аҳамият касб этади. Шоир биргина баҳор келишининг рамзий тасвири орқали ўз орзусидаги адолатли шоҳнинг рамзий тасвирини Буғрохон орқали яратишга ҳаракат қилади:

Туғардын эсә кэлди өңдүн йэли *Ажун этгүкә асты уштмаҳ йолы*	Шарқдан аввал баҳор насими эсиб келди,
Йағыз йэр йыпар толды кафур кэтиб	Оламни безаш учун жаннат йўлини очди.
Бэзәнмәк тиләр дунйа көркин этиб.	Кофур кетиб, бўз ерга ипор тўлди,
Эринчиг қышығ сүрди йазқи эсин	Олам чиройли қилиб безанмоқ

Йаруқ йаз йана қурды давлат йасын. (ҚБ.72)

истайди.

Зерикарли қишни баҳор насими ҳайдади,

Мусаффо баҳор яна давлат ёйини қурди.

Ел, насим, шамол, сабо каби образлар туркий адабиётда хабарчи рамзлар[76] сифатида кенг қўлланилиб келади. Шарқдан баҳор насимининг эсиб келиши баҳор келиши, шу билан бирга адиб орзу қилган (адолатли шоҳ) Буғрохоннинг тахтга ўтирганлигидан хабар берилишидир. Кофур кетиб, бўз ерларга ипор тўлиши қорлар эриб, ерда турли хил ўт ўланларнинг кўкаришидир. Яъни қорли совуқ кунлар, зерикарли қиш Буғрохондан аввалги шафқатсиз, қабиҳ инсоннинг рамзи. Баҳор насими, мусаффо баҳор – адолатли шоҳ Буғрохоннинг рамзидир. Яъни шоир Буғрохон тахтга келиши билан давлатни тинчлик, омонлик, осойишталик, адолат билан бошқариладиган халқ бошлиғи келганлигини назарда тутади. Парчада жонлантириш ва рамзий сифатлаш каби тасвирий воситасидан фойдаланилган.

Дарахтларнинг яшил кийиниши, мевали дарахтларнинг турли рангларда гуллаши *«Қурымыш йығачлар тонанды йашыл, Бэзэнди йапун ал сарығ кѳк қызыл»,* бўз ернинг юзига яшил парда тортиши, «*Йағыз йэр йашыл борқу йүзкэ бады»,* Буғрохоннинг хитой карвонини тарқатиши *«Хытай арқышы йадты тавғач иди»*, тоғлар, текисликлар, ер, чуқурликлар кўк ва ол кийиб безаниши, турли чечаклар очилиши, оламнинг ипор ва кофур рангларга тўлиши «*Йазы тағ йэр обры тѳшэнди йадыб, Этинди қолы қашы кѳк ал кэдиб. Түмэн тү чэчэклэр йазылды күлэ, Йыпар толды кафур ажун йыд билэ.Саба йэли қопты қаранфул йыдын, Ажун барча бүтрү йыпар буды кин»* (ҚБ.72), инсон ҳатти ҳаракатларининг кўчирилиши билан жонлантирилиб, тасвир портрет даражасига кўтарилган. Буғрохоннинг хитой карвонини тарқатиши (рамзий ўхшатиш, рамзий муболаға) сабабли тоғлар, текисликлар, ер, чуқурликлар (мажози мурсал), кўк ва ол кийиб безаниши, бўз ернинг юзига яшил парда тортиши (рамзий сифатлаш) бег ҳиммати, адолатининг рамзий ишорасидир. Шу билан бирга *тоғ, ер, текислик, чуқурликлар*ҳар хил табақадаги инсонларнинг рамзи бўлиб, бу рамзийлик «кўл, қоши безанди» (синекдоха) бирикмаси орқали англашилади. Турли туман чечаклар (мажози мурсал) ҳам инсонларнинг, олам ипор ва кофур ҳиди (рамзий сифатлаш) билан тўлиши ана шундай яхши инсонларнинг ижобий хислатлари, яхши ҳаёт ҳукм сура бошлаганлигининг рамзий ифодасидир. Чинигул ҳиди – Буғрохон, сабо ели – хабарчи, кин ипор ҳиди – (рамзий сифатлаш) тахтга адолатли шоҳнинг келганлиги. Демак, ушбу рамзий белгилар орқали адолатли шоҳ Буғрохоннинг таърифи бутун дунёга хабар қилинган.

Қуйидаги байтларда эса Буғрохоннинг тахтга келишидан норози бўлган одамлар, унинг қандай хислатга эга эканликларини ифодаловчи рамзий тасвирлар келтирилган:

Қалық қашы түгди кѳзи йаш сачар
Чэчэк йазды йүз кѳр күлэр қатғурар.
Тлэтү мэњэ ачты дунйа сѳзин
Айур кѳрмадињ-му бу ҳақан йүзин.
Удыр эрдыњ эрсэ тур ач эмди кѳз
Эшитмэдињ эрсэ эшит энэ сѳз.
(ҚБ.74)

Осмон қовоғини солди, кўзидан ёш сочмоқда,
Гуллар юз очди, боқ, кулмоқда, қаҳқаҳламоқда.
Таъна қилиб дунё менга сўз очди,
Айтди: Бу ҳоқон юзини ҳали кўрмадингми?
Ухлаётган бўлсанг, тур энди кўзингни оч,
Эшитмаган бўлсанг, сўзни мендан

[76] Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. 47-б.

эшит.

Бу ерда *жонлантиришнинг интоқ* туридан фойдаланилган. Осмон қовоғини солиб, кўз ёш тўкиши – Буғрохон тахтга ўтиришидан норози бўлган ёвуз ниятли кишилар, юз очган, қаҳ-қаҳлаган гуллар – Буғрохоннинг тахтга ўтирганига хурсанд бўлган инсонларнинг мажози бўлиб, бунда рамзийлик «кулмоқ», «қовоғини солмоқ», «кўзидан ёш сочмоқ» каби сўз бирикмалари орқали англашилади.

Ушбу байтларда эса Буғрохонинг давлат бошқаруви, душманлардан ҳимоя қила олиш кучи қуйидаги рамзий ишоралар билан ифодаланган:

Булыт уθурәди урды навбат туғы	Булут гумбурлади, навбат довули чалинди,
Йашын йашнады тартты хақан тығы.	Яшин яроқлади, ҳоқон тиғини тортди.
Бири қында чықты сунуб эл тутар	Бири қинидан чиқти, чўзилиб, элларни олаётир,
Бири кұси жавы ажунқа йэтәр. (ҚБ.74)	Бири довулининг овозаси оламга етмоқда.

Булут гумбурлаши – навбат довулига, яшин яроқлаши – ҳоқон тиғини тортишига рамзий ўхшатиш орқали ифодаланган. Бунда навбат довули, унинг овозаси оламга етиши, хоқон тиғи, унинг элларни олиши - ҳоқон давлатининг, ҳарбий кучларининг қудратини англатиб келган мажозий тасвирлардир.

Биз юқорида достонда Буғрохон мадҳига келтирилган қасидасида ўз ифодасини топган рамзий тасвирларни таҳлилдан ўтказдик. Бундан ташқари достонда муаллиф турли ахлоқий, фалсафий, ижтимоий характерга эга бўлган жуда кўп мажозий фикр ва мулоҳазаларни ифодаланган. Бунда фасллар, ўсимликлар, сув, ўт, инжу, экинзор ва бошқалар орқали жуда кўп турли хил рамзий тасвирлар яратилган. Қуйида биз шу тасвирларни таҳлилдан ўтказамиз:

«Девону луғотит турк»да бўрон, шамол, ёмғир – душман мажозида келган бўлса, достонда бу образларга яна янгича кўчма маъно оттенкалари юклатилади. Дунё – бойликнинг, бойликнинг беқарорлиги эса бўрон, ел, ёмғирга қиёсланган (рамзий ўхшатиш):

Тўби йэл турур дунйа йағмур саны	Дунё бўрон, елдир, ёмғир кабидир,
Кэлир чоғлайур тэрк θчәр үны. (ҚБ.784)	Келади, тез шатирлайди, тез овози сўнади.

Қуйидаги байтда эса ёшликнинг ўтиши кезувчи булутга, тириклик-ҳаётнинг тез ўтиши бўрон, елга (рамзий ўхшатиш) қиёсланган.

Йурығлы булыт-тэг йигитлигни ыдтым	Кезувчи **булутдек** йигитликни кетказдим,
Тўби йэл кэчәр-тэг тириглик түгәттим. (ҚБ.934)	Ўткинчи **бўрон, елдек** тирикликни тугатдим.

Ушбу байтда эса бўрон ва шамол ҳар қадай дағал, ноўрин, киши кўнглини оғритадиган сўзнинг (рамзий ўхшатиш) мажозида келган:

Туби йэл турур сθз кθңүл ағрытур	Сўз **бўрон, шамолдир,** кўнгилни оғритади,
Кθңүл ағрыса эр сэни йаврытур. (ҚБ.644)	Кўнгил оғриса, киши сени танг аҳволга солади.

Бўрон ва қаттиқ шамол бўлганда йўлидаги нарсаларни аёвсиз учиради, йиқитади, одамларга азоб-уқубат, фалокат олиб келади. Сўзнинг ҳам шиддаткорлиги ана шу хусусиятларга қиёс қилинган.

Туман ҳам, тўзон ҳам, совуқҳаво ҳам инсонга зарар етказувчи табиат ходасаларидир. Ана шу хусусиятлари орқали туман, тўзон, совуқҳаво меҳр-шафқатсиз, зулмли, азобли ҳаётнинг (истиора) рамзий ифодасидир. Кунтуғди элигнинг адолатли

бошқаруви ва ўгдулмишнинг билимга суянган ҳолда давлатни бошқаришлари асосида барча ёвузликлар, азоб-уқубатлар бартараф этилди. Натижада олам тинч, ҳаёт фаровон бўлди. Инсонлар бахтли, фаровонли ҳаёт кечира бошладилар. Ушбу байтда адиб ана шу фикрни рамзий ифодалаган:

Туман тоз арыды ачылды тоњуқ
Түзүлди сүзүлди қамуғ булғануқ. (ҚБ.870)

Туман тўзон ариди, совуқлик кўтарилди,
Ҳамма ифлосликлар тузалди, тозаланди.

Бундан ташқари достонда оғу-заҳарҳам ёмонликнинг мажози сифатида поэтиклашган:

Эсизлик ағу-ул йэмә бу ағу
Ағу йэгли болмас тиригликйэгу. (ҚБ.774)

Ёмонлик **оғудир, бу оғуни ема**,
Оғу еган тирикликдан баҳраманд бўлмайди.

Эзгу уруғ – яхши амалларнинг, ёмон уруғ – ёмон амалларнинг мажози сифатида поэтиклашган.

Достонда полиз экини бўлмиш, қовун орқали ҳам маълум мажозий маъно поэтиклашганини кўрамиз:

Нэчә көрклүг эрсә қағун таш йүзи
Йыды йа бэдизи йа ээњзи түзи
Ичиндә татығ болмаса ул қағун
Аны таштын атғу болур эй сиғун. (ҚБ.758)

Қовуннинг ташқи кўриниши қанчалик чиройли бўлса ҳам,
Ҳиди, ёки сурати ёки бутун шакли манзур бўлса ҳам.
У қовуннинг ичида мазаси бўлмаса,
Уни четга ирқитиш керак бўлади, эй буғу.

Қовун инсоннинг ташқи кўринишиниг мажози. Қовун кўринишидан чиройли, ҳиди анқиган бўлади. Лекин унинг мазаси ичидадир. Шу сабабли ҳам инсоннинг ташқи қиёфасига эмас ички дунёсига назар солиш керак. Агарда унинг ички дунёси ташқи қиёфасидек ижобий аҳамият касб этмаса, яхшиси ундан четроқда юриш керак. Демак, **мазасиз қовун** – ташқи қиёфаси чиройли, аммо ақл-фаросатсиз, нодон кишининг рамзи.

Инсон умрининг икки даври ёшлик ва қарилик, ранг тасвири (оқ, қора), қушлар тасвири мажози бўлимида қушларга (яъни уларин рангига нисбатан) қиёсланганлигини кўриб ўтган эдик. Инсон умрини ифодаловчи кўчимлар баъзан бир-бирига зид қўйилувчи фасллар орқали ҳам ифодаланганлигини кўришимиз мумкин. Маълумки, шарқ адабиётида инсон умри тўрт фаслга қиёсланган. Буни кейинги давр мумтоз адабиётимиз даҳоси бўлмиш Алишер Навоий ижодида ҳам яққол кўрамиз(«Хазойин-ул-маоний»). Достонда инсоннинг ёшлиги баҳорга: «*Йигит эрсә йашыњ йаз эрсә йвлвњ,* Йигит ёшида бўлсанг, **фаслинг баҳор** бўлса (ҚБ.690)», қирқ ёшдан кейинги даври кузга: «*Йашын қырқта кэчсә күн ай эрсә күз,* Ёшинг қирқдан ошса, **куз ой-кунлари** бўлса (ҚБ.690)», кексалик қишга «*Йашын эрсә алтмыш өдүњ эрсә қыш* (ҚБ.690), Ёшинг олтмиш бўлса, **мавсуминг қиш бўлса**» қиёс қилинади.

Достонда инсоннинг руҳий азобланиши, сиқилиши мажозий тарзда тутаб куйишга қиёслаган. ўгдулмиш отасининг касалга чалинганидан, унинг ўлим фурсати етганлигига қайғуриб, қаттиқ изтироб чекиши тутаб куйиш рамзи билан ифодаланган. Табиатан олов икки хил кўринишда ёнади. **Гурриллаб** ва **тутаб**. Тутаб ёниш ўт ёқувчида ҳам қийинчилик ва азоб туғдиради. ўт тутаб ёнганда аччиқ тутун чиқиб, атрофида ўтирганларнинг ҳам кўзида ёш келтиради, тутун ҳиди кўнгилни безовта қилади. Шу сабабли тутаб ёниш – инсоннинг қийноқ-азобга тушишининг рамзи бўлади.

Йанут бэрди өгдүлмиш айды ата
Сэнињ қадғуны йэб күйәр-мә

Ўгдулмиш жавоб берди, айтди: Ота,
Мен сенинг қайғунгни еб **тутаб**

түтә. (ҚБ.234) **куяётирман**.

Достонда фаровон ҳаётнинг азоб-уқубатли ҳаётга айланишини – куни туғмоқ (мажози мурсал) (ҚБ.816), ёруғ куни қоронғулашмайди (рамзий сифатлаш), (ҚБ.454) - яхши ҳаётнинг, куннинг тунга айланиши (мажози мурсал), (ҚБ.636) - сўз бирикмалари орқали рамзий тарзда ифодаланган.

Хуллас, ҳаёт давом этаркан, атроф-муҳит, яъни, бизни қуршаб турган табиат ҳам ҳаракатда, янги-янги қирраларини намоён қилиб боришда давом этади. Фалсафий жиҳатдан мушоҳада этадиган бўлсак, инсон табиат воқеа-ходисаларини қанчалик ўрганиб боргани сари, ўзини, ҳаётдаги ўрни, вазифасини ҳам янада юқори даражада англаб боради. Ана шу жиҳати билан табиат инсоннинг ижтимоий ҳаётидаги ўрнини, бурчини белгилаб бериш воситасидир.

«Девону луғотит турк»да «Қиш ва ёз» мунозараси асосида келтирилган тўртликларда яхши ва ёмон инсонларнинг рамзий тасвири ифодаланган. Бунга қиш ва ёздаги хусусиятлар яхши ва ёмон одам хусусиятларига қиёс қилинган ҳолда эришилган. «Қутадғу билиг»да эса қиш ва ёз фасллари орқали инсон умрининг ёшлик, ўрта ёшлик, кексалик даврлари ифодаланган. Бундан ташқари бўрон, ел, момоқалдироқ, сел, қора булут ёмғири каби сўз ва сўз бирикмалари (уларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда) – душманинг рамзий тавирини яратишга восита бўлиб хизмат қилган.

«Қутадғу билиг» достонида наботот олами орқали ижтимоий ҳаётдаги яхши, ёмон одамлар, яхшилик ва ёмонлик, дунё ўткинчилиги, ёшлик ва кексалик, билимли ва билимсиз инсонлар, ақл-билим, тириклик, ўлим, ёвузлик тасвирлари рамзий ўхшатиш, рамзий сифатлаш, рамзий киноя, мажози мурсал каби тасвирий воситалар асосида ифодаланган ва муаллиф илгари сураётган ғояни англашни ва таъсирдорлик доирасини кенгайтирган.

Рамзий тасвир яратишда ҳар иккала асарларда ҳам бир образдан ҳам ижобий ҳам салбий аҳамиятга эга бўлган рамзий образ, рамзий тасвир яратиш кузатилади. Буни булут, шамол, ёмғир, дунё (бойлик), адолат суви, шўр сув, мевали ва мевасиз дарахт кабиларда кўрамиз. Бу эса рамзийлик янги-янги маъно қирраларини ифодалашнинг понтенциали эканлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мутталибов С. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III томлик. – Тошкент: ЎзФА, 1961-I-том, 1962-II-том,1963-III-том.

2. Каримов К. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: Фан, 1972.

3. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳиббатул ҳақойиқ» асари ҳақида». – Тошкент: Ғ.Ғулом. 1972.

4. Жўраев Маматқул. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: фил.фан.док. илмий даражасини олиш учун ёзилган автореф. – Тошкент, 1996.

5. Ҳайитметова Н. Ҳалима Худойбердиева шеърларида тупроқ тимсоли. «Ўзбек тили ва адабиёти». – 2004. №3. 58б.

6. Йўлдошев Н. Чўлон поэзиясида куз образи. «Ўзбек тили ва адабиёти». – 1993. №4. 58б.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ИНГЛИЗЧА ТАРЖИМАЛАРИДАГИ МЕТАФОРАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Ибрагимов Жасурбек Тулкинжон ўғли
Тошкент давлат шарқшунослик университети
“Ғарб тиллари” кафедраси инглиз тили ўқитувчиси

Аннотация. *Илк туркий қўлёзма ҳисобланган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонини ўрганиш учун сўнгги бир аср ичида жуда катта амалий ишлар бажарилди. Шундай бўлса ҳам унинг туб моҳиятини етказиб беришда жузъий камчиликлар мавжуд. Бу камчиликлар, асосан, хорижий тилларда амалга оширилган таржималарда кўришимиз мумкин. Мазкур мақолада “Қутадғу билиг”даги истиораларини хорижий тиллардаги таржималари асосида қиёслаб таҳлил қилинган. Илмий мақола устида ишлашда оригинал ҳамда учта версиядаги таржималари таҳлил қилинди ва ўрганилди. Натижада ҳар бир таржимада баъзи бир фарқли томонлари кўзга ташланди.*

Таянч сўз ва иборалар: *метафора, бадиий тасвир воситалари, ўхшатиш, таржимон, муаллиф, йетакчи ғоя, асл мазмун, фарқ, юксак тайёргарлик, давлат, елиг, бадиий адабиёт, таҳлил*

Аннотация. *В прошлом веке была проделана большая практическая работа по изучению эпоса «Кутадгу билиг» Юсуфа Хос Ходжиба, первого турецкого манускрипта. Однако в доставке его сути есть недостатки. Эти недостатки проявляются в основном в переводах на иностранные языки. В данной статье представлен сравнительный анализ метафор в Qutadgu Bilig на основе их переводов на иностранные языки. При работе над научной статьей были проанализированы и изучены переводы оригинала и трех версий. В результате в каждом переводе есть некоторые отличия.*

Опорные слова и выражения: *метафора, средства художественного описания, аналогия, переводчик, автор, ведущая идея, исходное содержание, отличие, высокая готовность, состояние, правомочность, художественная литература, анализ.*

Abstract. *A great deal of practical work has been done in the last century to study the epic "Kutadgu bilig" by Yusuf Hos Hojib, the first Turkish manuscript. However, there are some shortcomings in the delivery of its essence. These shortcomings can be seen mainly in translations in foreign languages. This article provides a comparative analysis of the metaphors in Qutadgu Bilig based on their translations into foreign languages. While working on the scientific article, the translations of the original and three versions were analyzed and studied. As a result, there are some differences in each translation.*

Keywords and expressions: *metaphor, means of artistic description, analogy, translator, author, leading idea, original content, difference, high readiness, state, elite, fiction, analysis.*

Таниқли олим Қаюм Каримов “Қутадғу билиг” ҳозирча бизгача етиб келган туркий бадиий адабиёт намуналарининг енг кўҳнаси дея фикр билидирганда ҳеч ҳам адашмаган эди [1, 7]. Чунки, асар XI асрда Қорахонийлар даврида яратилган бўлса хам ҳанузгача, нафақат туркий дунё олимларининг, балки ғарб олимларининг ҳам диққат марказидаги асар ҳисобланади.

Бизнинг мамлакатимизда “Қутадғи билиг” асари устида бир неча салмоқли таржималар ва илмий ишлар амалга оширилган. Таржима борасида филология фанлари

номзоди Қаюм Каримов ва филология фанлари доктори Боқижон Тўхлиевнинг қилган ишлари таҳсинга сазовор. Таржимашунослик, адабиётшунослик, методика каби соҳаларда амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари асарни ҳар томонлама тушунарли билишига ҳисса қўшган. Уларнинг ичида Қ.Содиқов, Б.Тўхлиев, З.Содиқов, Қ.Сидиқов ва бошқа бир неча олимларни илмий ишларини санаб ўтиш ўринли.

Ғарбда "Қутадғу билиг" таржимаси юзасидан қилинган ишлар, бу асарни ғарб ҳамжамиятида ўрганишга бўлган эьтибор юқори даражадалигидан далолат беради. Ғарбда "Қутадғу билиг" устида илк тадқиқотларни олмон тадқиқотчи ва таржимонлари Ҳерман Вамбери ва Вилҳельм Радловлар амалга оширилган. 1870 йилда Ҳ.Вамбери асарнинг лотин ёзувидаги транскрипсия ва унинг олмонча таржимасини чоп эттирди. 1890 йилларда эса олмонча иккинчи таржима В.Радлов томонидан амалга оширилган

Инглизча таржималар иккита бўлиб улар икки хил, яьни шерий ва насрий усулда таржима қилинган. 1983йилда асарнинг Роберт Денкофф томонидан амалга оширилган инглизча насрий таржимаси яратилди. Кейинчалик, Волтер Мей томонидан амалга оширилган таржимаси китобхонлар ихтиёрига топширилди.

Асар хажм жиҳатдан катталигини ҳисобга олган ҳолда, ушбу мақоланинг обекти сифатида кирилча транскрипсия ҳамда Қаюм Каримов томонидан амалга оширилган ўзбекча ва икки инглизча таржима танлаб олинган. Икки тилда амалга оширилган таржималардан танлаб олинган мисралардаги ғарбда метафора шарқда истиора номи билан юритилиб келинаётган бадиий тасвир воситасини қиёсий таҳлили бажарилиши керак бўлган муҳим бир ишлардан бирилигича қолмоқда.

Метафора ўзининг сержилолиги ва қадимийлиги билан қолган бадиий тасвир воситаларидан ажралиб туради. Қуйида берилган мисраларда метафорани икки тилда берилган таржимаси орқали қиёсланади:

Кирилча транскрипсия ва Қ. Каримов таржимаси:

Элин этти тузди байуды будун
Бўри қой била сувлады ул ўдун (439)
Elida tartib oʻrnatdi, uni tuzdi, xalq boyidi,
U davrda boʻri qoʻy bilan suv ichdi. [1, 124-125]

Р. Денкофф таржимасида:

He put his kingdom in good order and the people grew rich.
The wolf drank together with the sheep in that time. [2, 54]

Мазмуни:

У қиролликда тартиб ўрнатди ва халқ бой бўлди,
Бу даврда бўри қўй билан биргаликда сув ичарди.

Бўри атамаси асарда турли образларни гавдалантиради: лашкарбоши, сарой амалдори, ўлим ва ҳоказо. Қўй атамаси эса кўп ҳолларда халқ маъносида келтирилади. Юсуф Хос Ҳожиб Табғоч Қорахонни тахтга келиб, адолат ўрнатгани, сарой амалдорлари-ю, оддий халқ – ҳаммаси биргаликда фаровон ҳаёт кечира бошлаганини ушбу байт орқали ифода етган. "Бўри", "қўй" ва "сувлады" сўзлари кўчма маьнода қўлланилган. Денкофф ҳам таржимада шоир талқинини қолдирган. "Wolf", "sheep" ва "drank" сўзлари худди шу маънода қўлланилган.

В.Мей таржимасида:

All prospered, and friendship and care was the rule,
And lion and lamb jointly lapped at the pool! [3, 85]

Мазмуни:

Ҳамма нарса яхшиланди, дўстлик ва ғамхўрлик ҳукмрон бўлди,
Шер ва қўзи биргаликда бир ҳовуздан сув ичарди.

Мей "Бўри", "қой", "сувлады" атамаларини "lion", "lamb" ва "lapped" деб беради. Ҳар иккала таржимон ҳам бу мисралардаги метафора санъатини сақлашган.

Таржимадаги икки хил ҳолатга эътиборимизни қаратсак, яна бир савол туғилиши табиий: Нега Мейнинг талқинида бошқа образлар қўлланилган? “Бўри” ўрнида “lion” – шер ва “қўй” ўрнида “lamb” – қўзичоқларнинг ишлатилиши натижасида Мей байтнинг тасвирийлигини янада оширган. Негаки, биз шер деганда олдида қирол сўзини ҳам тасаввур қиламиз, яъни қирол шер каби. Мисра орқали қироликка мансуб шахслар оддий халқ билан бирга фаровон ҳаёт кечираётгани англашилган.

Кўришимиз мумкинки, икки таржимон оригинал версиядаги метафорани сақлашга ҳаракат қилган. Лекин инглиз тилидаги икки таржимада турлича сўзлар кўчма маъно бериш учун хизмат қилган.

Кирилча транскрипсия ва Қ.Каримов таржимаси:

Булар-ул суруг қойқа эркач саны

Қойуғ башласа сурса йолча кўни.(4249)

Булар қўй суруки орасидаги така кабидирлар,

(Токи) қўйни бошласа, тўғри йўл бўйлаб олиб борса. [1, 650-651]

Р.Денкофф таржимасида:

They are like the ram which leads the flock of sheep onto the straight path. [2, 128]

Мазмуни:

Булар қўйлар подасини тўғрига бошлаб борадиган қўчқорга ўхшайдилар.

Юсуф Хос Ҳожиб олимларни, яъни илм ва заковатни қадрлайди, у илмни тубанликдан олиб чиқиб, тўғри йўлга солувчи куч деб изоҳлайди. Юқоридаги мисраларда у олимларни сурук қўй (суруг қой), яъни халқни тўғри йўлга бошловчи серкага (саны) менгзайди. Шоир бу байтда ҳам истиорани қўллаган. Денкофф эчки атамасига тўхталмаган, у подани “қўчқор” (the ram) бошқаради деб айтади. “суруг қой” бирикмаси ўрнида эса “the flock of sheep” бирикмасини қўллайди.

В.Мей таржимасида:

For they’re like sane goats, in a flock of lost sheep;

The goats show the way, and to that path they keep. [3, 324]

Мазмуни:

Улар адашган қўйлар подасидаги ақлли эчкилардир,

Эчкилар уларга ўз йўлларини кўрсатадилар.

Мей “суруг қой” ни “a flock of lost sheep”, яъни “адашиб қолган қўйлар подаси” деб таржима қилади ва серка атамаси ўрнида “сане гоат”- ақлли эчки бирикмасини қўллайди. Бу билан биз бир тилда икки хил ёндашилганини кўришимиз мумкин. Денкофф сингари Мей ҳам байтда ўхшатиш воситаси “like” дан фойдаланган. Шунинг учун, метафора бадиий воситаси таржимада ташбеҳга айланиб кетган.

Кирилча транскрипсия ва Қ. Каримов таржимаси:

Уқуш бирла эслур киши артақы

Билиг бирла сузлур будун булғақы (218)

Kishi(lar) buzuqligi zakovat bilan tozalanadi,

Xalq bulg‘onig‘i bilim bilan suziladi. [1, 94-95]

Р.Денкофф таржимасида:

The criminal is banged by force of intellect, and civil turmoil is suppressed by means of wisdom. [2, 45]

Мазмуни:

Қинғир ишлар салоҳият кучи билан тартибга солинади, фуқаро тартибсизликлари донолик билан йўқотилади.

Билим ва заковатга бағишланган ушбу мисралардаги метафоралар “*артақы*” ва “*булғақы”* сўзлари одамлар орасидаги ярамасликлар, ифлосликлар ва бузуқликлар ўрнида, “эслур” сўзи эса яхшилаш, тозалаш маъносида ишлатилган. Денкофф бу сўзлар ўрнида “*criminal*” – жиноий ишлар, “*force of intellect*” – салоҳият кучи, “*civil turmoil*” –

фуқаро тартибсизликлари ва “*means of wisdom*” – донолик воситаси бирикмаларини ишлатади. У халқни фуқаролар деб беради.

В.Мей таржимасида:

For learning drives out all ill-doing and vice,
While knowledge solves people's alarms in a trice.[3, 30]

Мазмуни:

Ҳамма зўравонлик ва қинғир ишларни заковат тозалайди,
Билим одамларнинг ваҳимасини дарҳол изга солади.

Юқоридаги ҳолат билан қиёслайдиган бўлсак, Мей “*ill-doing*” – қинғир ишлар, “*vice*” – зўравонлик, “*people's alarms*” – одамларнинг ваҳимаси, саросимаси деб табдил етади. Денкофф ва Мей таржималари орқали байтдан англашиладиган маънони очиб беришган.

Хулоса ўрнида таржимада ҳар доим ҳам метафорани сақлаб қолиш қийин вазифа, шунинг учун ҳам метафорани инглиз тилидаги таржималарида ўхшатишга алмашиб қолганини учратамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tavsif. Q.Karimovniki. – Toshkent: Fan, 1971.
2. Yusuf Has Hajib. “Wisdom of Royal Glory” Translation with an Introduction and Notes by Robert Denkoff. The University of Chicago Press, - Chicago: 1983
3. Yusuf Balasaguni. Beneficent Knowledge // Translated into English by Walter May. – Moscow-Bishkek: 1998.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА СИНТАКТИК ПАРАЛЛЕЛИЗМЛАР

Нигмонов Абдулазизхон Сафиюлло ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўқитувчиси

Аннотация. *Туркий халқлар адабиёти тарихини ўрганиш, ота-боболаримизнинг бой бадиий тафаккури маҳсули бўлган асарларни тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. XI аср ёзма адабиётининг йирик намуналаридан бўлмиш Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги синтактик параллелизмларни таҳлил қилиш орқали асарнинг бадиий қиймати, адибнинг поэтик маҳоратини баҳолаш мумкин. Асарнинг ғоявий томонлари нақадар муҳим бўлса, адабиёт аҳли учун унинг шаклий томони ҳам шу қадар муҳимдир. Зеро, асардаги синтактик параллелизмлар тахлили ўша давр адабий муҳити, аждодларимизнинг лисоний ва бадиий тафаккури ҳақида қимматли маълумотлар беради.*

Таянч сўз ва иборалар: *параллелизм, синтактик параллелизм, тематик параллелизм, ритм, ритмик бўлак, ритмик-синтактик параллелизм, такрор, аруз, ҳижо, шакл ва мазмун.*

Аннотация. *Важно изучать историю литературы тюркских народов, изучать произведения, являющиеся продуктом богатого художественного мышления наших предков. Можно оценить художественную ценность произведения, поэтическое мастерство писателя, проанализировав синтаксические параллели в произведении Юсуфа Хоса Ходжиба «Кутадгу билиг», одном из крупнейших образцов письменной*

литературы XI века. Как важны идеологические аспекты произведения, так и его формальный аспект важен для литературного сообщества. Действительно, анализ синтаксических параллелей в работе дает ценную информацию о литературной среде того периода, лингвистическом и художественном мышлении наших предков.

Опорные слова и выражения: *параллелизм, синтаксический параллелизм, тематический параллелизм, ритм, ритмический фрагмент, ритмико-синтаксический параллелизм, повтор, аруз, слог, форма и содержание.*

Abstract. *It is important to study the history of literature of Turkic peoples, to study works that are the product of the rich artistic thinking of our ancestors. You can appreciate the artistic value of the work, the poetry of the writer by analyzing the syntactic parallels in the work of Yusuf Khos Khojib "Kutadg'u Bilig", one of the largest examples of written literature of the XI century. As the ideological aspects of a work are important, its formal aspect is important for the literary community. Indeed, the analysis of syntactic parallels in the work provides valuable information about the literary environment of that period, the linguistic and artistic thinking of our ancestors.*

Keywords and expressions: *parallelism, syntactic parallelism, thematic parallelism, rhythm, rhythmic fragment, rhythmic-syntactic parallelism, repetition, aruz, syllable, form and content.*

Ўзбек адабиёти тарихига назар солганда, шубҳасиз, унинг бой адабий меросга эга эканлиги кўзга ташланади. Бу адабиётнинг илдизи узоқ даврларга бориб тақалади. Унинг шаклланиши ва тараққиёти бевосита қадимги туркий адабиёт билан мустаҳкам боғлиқ. Чунки ўзбек адабиёти қадимги туркий адабиёт негизида ривож топган. “Қадимги турк давридаги адабий анъана изсиз йўқ бўлиб кетмади, балки ўзида мураккаб эстетик-адабий тизимни гавдалантирадиган мумтоз туркий шеъриятга кириб келди”[77]. Қадимги туркий адабиёт намуналари: ўрхун ёдномалари, “Қутадғу билиг”, “Девону луғати-т-турк”да сақланиб қолган бадиий ижод намуналарининг шаклий-поэтик хусусиятлари илк классик даврдаги туркий адабиётда давом этгани туркий адабиётнинг узлуксиз равишда тараққий этганини кўрсатади.

Турли тилларда, ҳатто бир тилнинг ўзида гапда сўзларнинг бирикиш усуллари, гаплар ва муракккаб синтактик бутунликларнинг шаклланиши турли даврларда ўзаро фарқланади. Улар шу тилда сўзлашувчи халқнинг тарихи, ўсиб, такомиллашиб бораётган ўзаро мулоқотга бўлган меъёрий талаблар натижасида ўзгариб, сайқалланиб боради[78]. Шундай экан, тилдаги бирор-бир ҳодисани энг қадимги давр намуналаридан бошлаб ўрганиш тилнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақида батафсил тасаввур ҳосил қилишга имкон яратади.

Ёдгорликларда бадиий фикрлашнинг маҳсули бўлган воситалардан бири бу шеърий асарлар учун ҳам, прозаик асарлар учун ҳам умумий бўлган параллелизмлардир. Параллелизм бадиий ифода усулларининг алоҳида тури бўлиб, адабиёт ва фольклорда кенг қўлланади. Бу ҳодиса поэтик синтаксиснинг тадқиқот объекти сифатида бадииятда кенг тарқалганлиги билан аҳамиятли[79].

Синтактик параллелизмнинг юзага келиши учун унинг таркибидаги параллел бирликлар уч талабга жавоб бериши керак: бир хил миқдордаги бирликлар, бир хил грамматик қурилиш, сўзларнинг айни тартиби.

---

[77] Стеблева И. В. Семантика газелей Бобура. – М.: Наука. 1982. – С. 5.

[78] Шукуров Р. М. Параллел синтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2004. – Б. 13.

[79] Nig'monov Mr, A. (2020). Rhythmic-syntactic parallelisms in old turkic poetry (by example of extract from “Devon Lugati-t-Turk”). The Light of Islam, 2020(1), P. 187.

Синтактик параллелизм фольклор жанрларида, шеърий нутқнинг турли кўринишларида, айниқса, тўртликларда яхлитликни таъминловчи асосий ва кучли восита сифатида намоён бўлади. Параллелизмлар шаклланишида ва ўзига хос оҳангдорлик касб этишида такрорларнинг алоҳида ўрни бор.

XI асрнинг буюк мутафаккири Юсуф хос Ҳожиб қаламига мансуб "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") асари ўз даврининг тарихий, адабий, маънавий-дидактик ва сиёсий-ижтимоий ҳаётига доир қимматли маълумотларни жамлаганлиги билан дунё олимлари эътиборидан тушмай келмоқда.

Тавғач Буғрахонга тортиқ қилинган, ўн уч минг мисрадан ортиқроқ ушбу асар ўзида давлат бошқаруви, тузуми, жамиятдаги ижтимоий табақалар, адолат ғоялари, киши эгаллаши лозим бўлган фазилатларни баён этган. Айни дамда асар тузилиши, тил хусусиятлари, бадиияти, баён услубининг аҳамияти унда илгари сурилган ғоялардан асло кам эмас. Бугунги кунда "Қутадғу билиг"нинг уч нусҳаси фанга маълум: бири уйғур, иккиси араб хатида битилган. Биз асардаги параллелизмларни таҳлил қилар эканмиз, унинг уйғур ёзувидаги Ҳирот нусхасига таянамиз[80].

Тилшуносликда параллелизм тил ёки нутқ бирликларининг такрорланиши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқувчи ҳодиса сифатида қаралиб, унинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик параллелизм каби турлари қайд қилинади.

Асарнинг кириш қисмидаёқ синтактик параллелизмни учратамиз. Муаллиф асардаги асосий тўрт қахрамон ва уларнинг лавозимлари ҳақида баҳс юритар экан, синтактик параллелизмдан унумли фойдаланган. Бунда икки ёки ундан ортиқ мотив тенг ва ўхшаш синтактик бирликлар орқали ифодаланади:

'Adilqa Küntuğdï elig at berip, padšah özingä tegmiš turur. Davlatqa Aytoldï at berip, vazir ornïnğa ornatmïš turur. 'Aqilqa Ögdülmiš at berip, vazirnïŋ oğlï yerindä tutmïš turur. Qana'atqa Odğurmïš at berip, vazirnïŋ qarïndašï tep aymïš turur (ҚБ,30).

«Адлга Кунтуғди элиг от бериб, подшоҳ лавозимида тутибди. Давлатга Ойтўлди от бериб, вазир ўрнига қўйибди, Ақлга Ўгдулмиш от бериб, вазирнинг ўғли ўрнида тутибди. Қаноатга Ўзғурмиш от бериб, вазирнинг қаридоши деб айтибди».

Юқорида келтирилган мисолда, тўрт параллел қатор мавжуд бўлиб, Улардаги синткатик тузилишнинг ўхшашлиги ва айрим бирикмаларнинг такрори параллел қаторларни бир-бирига боғлаб турувчи унсур вазифасини ўтаган. Биринчи параллел қисм қуйидагича тузилган: тўлдирувчи+изоҳловчи+кесим. Тўртала қатордаги биринчи параллел қисмларнинг синтактик жиҳатдан бир хил тузилиши хамда *at berip* феълининг ҳар бир қисм сўнгида такрорланиб келиши синтактик параллелликка ўзига хос ритмлилик бахш этган ва унинг эмоционаллигини ҳамда ёдда қолиш имкониятини кўтарган.

Ҳар бир қатордаги иккинчи параллел бирликларнинг синтактик жиҳатдан тузилиши ҳам ўхшаш: аниқловчи+ҳол+кесим. Синтактик қаторлар сўнгида ритмлиликни таъминлаган от-кесимнинг ҳар бир қаторда бир хил, яъни *ҳаракат номи* + *turur* боғламаси тарзида қўлланганi, параллел қаторларни ўзаро боғлаш ва эмоционал кўтаринкиликни таъминлаш вазифасини бажарган.

Асарнинг назмий қисмида ҳам синтактик параллелликнинг гўзал намуналарини учратишимиз мумкин. Гарчи "Қутадғу билиг"нинг назмий қисми аруз вазнида ёзилган бўлса-да, бу ҳолат асардаги параллелизмларни арузнинг натижаси дейишга асос бўла олмайди. Сабаби шундаки, аруз қаторларнинг вазндаги тенглигига асосланади ва унда синтактик қурилишнинг аҳамияти йўқ, параллелизм эса икки ёки ундан ортиқ

[80] Содиқов Қ. "Қутадғу билиг"нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. – Т.:ТДШИ, 2010. – 132 б. Кейинги ўринларда "ҚБ" шаклидаги қисқартма тарзида берилади. Ундан кейин келаётган рақам эса мисол олинган бетни англатади.

мисраларнинг синтактик жиҳатдан тенг ёки ўхшаш тузилиши ҳисобига юзага чиқади. Масалан:

Bular erdi din ham šari'at köki,
Alar yüdti kafir, munafiq yüki (ҚБ,44).
«Булар дин ҳам шариатнинг ўзаги эрди,
Улар кофир, мунофиқларнинг машаққатини тортди».

Келтирилган мисол, тўрт саҳобанинг фазилатига бағишланган учинчи бобдан олинган бўлиб, ритмик-синтактик жиҳатдан параллел қурилгани билан ажралиб туради. Синтактик жиҳатдан биринчи қатор эга+боғлама+ аниқловчи + боғловчи восита+аниқловчи + от-кесим тарзида тузилган бўлса, иккинчи қатор эса эга+кесим+ аниқловчи+боғловчи восита+аниқловчи + тўлдирувчи тарзида тузилган. Ушбу параллел қаторларнинг синтактик жиҳатдан тузилиши тенг, яъни айнан бир хил бўлмаса-да ўхшаш, биргина элемент билан фарқ қилади, холос.

Бундан ташқари, муаллиф вазн талабидан келиб чиққан ҳолда биринчи қаторда *ham* боғловчисини қўллаган бўлса, иккинчи қатордаги уюшиқ бўлакларни боғловчи восита сифатида оҳангни танлаган. Синтаксисдан маълумки, ҳар иккиси ҳам сўзларни ўзаро боғловчи восита экан, муаллиф қай бирини танлаши унинг ихтиёридадир. Бу эса шаклланган параллелликка путур етказмайди.

Синтактик жиҳатдан параллел шаклланган қаторлар орасида мазмуний боғлиқлик мавжуд. *Din* ва *šari'at* ҳамда *kafir* ва *munafiq* сўзлари қарама-қарши қўйилиши натижасида ушбу параллел қаторлар орасида ритмик-синтактик параллеллик вужудга келган. Синтактик жиҳатдан бир хил параллеллик тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, ундаги мотивларнинг ўхшашлиги, қарама-қарши қўйилиши, қиёсланиши параллелликни адабиётшуносликнинг ўрганиш объектига айлантиради. Натижада икки параллел қаторда ҳам лисоний, ҳам бадиий тафаккур жамланади. Масалан:

Qayusï qopar, kör, qayusï qonar,
Qayusï čapar, kör, qayu suw ičär (ҚБ, 46).
«Қай бири кўтарилар, кўр, қай бири қўнар,
Қай бири чопар, кўр, қаюси сув ичар».

Баҳор фаслининг мадҳига бағишланган бобдан олинган ушбу параллел қаторлар ўзида ҳам синтактик, ҳам ритмик хусусиятни жамлаган. Синтактик жиҳатдан ҳар бир қатор учта гапдан иборат ва қуйидагича тузилишга эга: эга+кесим, кесим, эга+кесим. Бу ерда вазн талаби нуқтаъи назаридан амалга оширилган ўзгаришни ҳам кўришимиз мумкин. *Qayusï* сўзи сўнгги параллел қисмга келиб *qayu* кўринишида ифодаланган. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин: мазмун *suw* сўзини ишлатишни талаб қилган жойда вазнни таъминлаш учун ижодкор *qayusï* ни *qayu* тарзида беришни маъқул кўрган. Ҳар бир қаторда 11 тадан ҳижо мавжуд бўлиб, агар сўнгги параллел қисмдаги *qayu* ни аввалгилари каби *qayusï* тарзида берганида иккинчи қатордаги ҳижолар сони 12 тага етишига ва бу вазндаги ўзгаришга олиб келган бўлар эди. Параллеллик жиҳатидан ҳар икки ҳолатда келганда ҳам параллелизм бузилмайди. Бу ҳолатни муаллифнинг туркий шеър анъаналарини арузга мослаштиришга уриниши дея баҳолаш мумкин.

Ўхшаш синтактик бирликлар билан ифодаланган мазмун санаш оҳанги ва қарама-қаршилик асосига қурилган. *Qayusï* сўзининг ҳар бир параллел қисм бошида такрорланиб келиши фақатгина параллел қисмларни эмас, балки қаторларни боғлашга ҳам хизмат қилиш билан бир қаторда, санаш оҳангини вужудга келтирган ва ритмлиликни таъминлаган.

Шакл билан мазмун ўзаро боғланиб, бири иккинчисига қарама-карши қўйилади. Бири *qopar* – “кўтарилади”, иккинчиси *qonar* –“қўнади”; бири *čapar* – “чопади”, иккинчиси *suw ičär* – “сув ичади”, яъни “тин олади”. Ушбу мисранинг шаклий тугаллиги, қарама-қаршилик асосида мазмун боғланиши натижасида бадиий

таъсирчанлик ошган, маъно кучайтирилган ва тасвир объекти билан боғлиқ маълумотлар яхлит кўринишга келган. Натижада, парча ўқувчига эстетик завқ, эмоционал кўтаринкилик бериш билан бирга, ёдда осон сақланиб қолади.

“Қутадғу билиг”даги синтактик параллелизмларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, синтактик жиҳатдан тенг ёки ўхшаш эканлигига қараб асарда қўлланган параллелликни тугал ёки тугал бўлмаган турларга ажратиш мумкин.

Тугал синтактик параллелизмларда параллел қаторлар синтактик жиҳатдан тенг, яъни бир хил шаклланган бўлади. Маслан:

Bulut kökrädi, urdï navbat tuğï,
Yašïn yašnadï, tarattï xaqan tuğï (ҚБ,47).
«Булут гумбурлади, (гуё) навбат довулини чалди,
Яшин яшнади, (гўё) хоқон туғини тортгандай бўлди».

Ҳар бири икки ритмик бўлакдан иборат бўлган параллел қаторлар синтактик жиҳатдан параллел жойлашган. Биринчи ритмик бўлаклар эга+кесим тарзида, иккинчи ритмик бўлаклар кесим+аниқловчи+эга тарзида шаклланган. Бундан ташқари, *tuğï* сўзининг мисралар сўнгида такрор келиши қофия вазифасини бажарибгина қолмай, синтактик қаторларни бир-бирига боғлаш вазифасини бажарган.

Ушбу ритмик-синтактик параллелизмда табиат ҳодисаси жамият ҳодисаси билан қиёсланиши орқали тематик параллеллик ҳам вужудга келган. Булутнинг кўкраши (наъра тортиши), яъни момақалдироқ довулдан дарак бўлса, яшиннинг яшнаши, яъни чақмоқ чақиши хоқоннинг туғидан дарак. Англашиладики, довул катта тезликда кенг ҳудудни қамраб олгани каби, хоқоннинг (Тавғач улуғ Буғрахон назарда тутилмоқда) туғи (байроғи) ҳам яшин тезлигида, довулдай шиддат билан катта бир худуд (оламни)ни қўлга олгани таъкидланмоқда. Табиат ва жамият ҳаётидаги ана шундай мазмуний қиёс ва унинг синтактик жиҳатдан тенг қурилиши ритмик-синтактик параллелликни вужудга келтириб, парчага эмоционал бўёқ беради. Натижада, ушбу мотив ўқувчи онгида тез ва осон қолади ҳамда унга эстетик завқ беради.

Тугал бўлмаган синтактик параллелизмда параллел қаторлар тенг эмас, балки ўхшаш синтактик тузилишга эга бўлади, яъни уларда бирида синтактик тузилиш бироз ўзгача кўриниш касб этади. Масалан:

Ey dunya jamalï, uluğluqqa körk,
Ey mulkatqa nurï, tapïğ qurtğa örk (ҚБ,47).
«Эй, дунё жамоли, улуғликқа кўрк,
Эй подшоҳликқа нур, ножўя ишлар учун тизгин».

Келтирилган мисолдаги қаторлар ёйиқ ундалмалардан тузилган бўлиб, тўрт ритмик бўлакдан ташкил топган, дастлабки икки параллел ритмик бўлак айни тузилишга эга, бироқ кейинги параллел ритмик бўлакнинг иккинчисида синтактик тузилиш бироз бошқача: биринчиси тўлдирувчи + от-кесим тарзида бўлса, иккинчиси аниқловчи + тўлдирувчи + от-кесим тарзида шаклланган. Айнан шу ўзгачалик, яъни бирор бўлакнинг ортиши ёки тушиб қолиши сабабли параллел қаторлар тугал бўлмаган кўриниш олади. Бироқ бу ҳол улардаги бадиий қийматни камайтирмайди, сабаби мазмун талаби ўлароқ вужудга келган бу ўзгариш, шаклга таъсир кўрсатса-да, мазмунга хизмат қилган, зеро, шакл ва мазмун бирлигида доим мазмун устун туради. Бу эса туркий назмнинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Таҳлиллар натижасида шуни таъкидлаш керакки, “Қутадғу билиг” туркий халқлар адабий тафаккурининг бой ва сермаҳсул эканини бадиий йўсинда асослаб берувчи асардир. Зеро, асар ғоявий томонлари билан ҳам, бадиий томонлари билан ҳам ўзгача. Асардаги параллелизмлар кейинги даврларда ўзининг такомилига эришган ва гўзал бадиий ижод намуналарининг яратилишига туртки бўлган.

Параллелизм асосига қуриладиган синтактик бирликлардаги такрор ифодалиликни шакллантиришга хизмат қилади ва шаклий яхлитликни таъминлайди. Турли такрорлар ўзаро алоқанинг муҳим элементи сифатида синтактик бирликларни яхлит бутунлик сифатида шакллантиради.

“Қутадғу билиг”даги синтактик параллелизмлар шаклий хусусиятларига кўра тугал ва тугал бўлмаган кўринишларга бўлинади. Аксарият тугал бўлмаган параллелизмлар қўлланган ўринлар таҳлили шуни кўрсатадики, бундай ҳолатларда ижодкор ё мазмун ёки вазн талабидан келиб чиққан ҳолда ўзгаришларга йўл қўяди. Бироқ ҳар икки ҳолатда ҳам амалга оширилган ўзгаришлар параллел қаторлардаги ритмлиликка ва эмоционал кўтаринкиликка асло путур етказмайди.

Хулоса шуки, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асари қадимги туркий халқларнинг юксакликка эришган ёзма адабиётини, юксак бадиий ҳамда лисоний тафаккурини ўзида мужассам этган қимматли манбадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Adilov, M. (1974). *Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar*. Bakı.
2. Abdullaev, K. M. (1976). *Sintaksicheskiy parallelizm (na materiale oguzskogo pamyatnika «Kniga moego deda Korkuta»)*: Diss... kand. filol. nauk. Moskva.
3. Abdullaeva, N. D. (1978). *Sintaksicheskaya sinonimiya v sovremennom azerbaydjanskom yazike (na osnove glagolnix oborotov i pridatochnix predlojeniy)*: Avtoref. dokt. diss... filol. nauk. Baku.
4. Adilov, M. (1974). *Sintaksicheskie povtori v azerbaydjanskom yazike*. Baku.
5. Artemenko, E. B. (1976). *Voprosi sintaksicheskogo stroya russkoy narodnoy liricheskoy pesni*. Voronej.
6. Astafeva, I. M. (1964). *Vidi sintaksicheskix povtorov, ix priroda i stilisticheskoe ispolzovanie*: Avtoref. kand. diss. filol. nauk. Moskva.
7. Bəyzadə, Q. (2000). *«Kitabi-Dədə Qorqud dastanları»nda fraza fovqi vahidlərin antisinasiyası.* Bakı.
8. Homidiy, H. va b. (1970). *Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati*. Toshkent.
9. Hotamov, N., Sarimsoqov, B. (1979). *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati*. I nashri. Toshkent.
10. Kashgari, Mahmud. (2017). *Devonu lug‘ati-t-turk (Turkiy so‘zlar devoni)*. Toshkent.
11. Mamajonov, A. (1991). *O‘zbek tili qo‘shma gaplarining stilistik xususiyatlari*: Filol. fan. dokt. ... diss. Toshkent.
12. Nig'monov Mr, A. (2020). Rhythmic-syntactic parallelisms in old turkic poetry (by example of extract from “Devon Lugati-t-Turk”). The Light of Islam, 2020(1), 185-191.
13. Novruzova, N. S. (2013). Sintaksicheskiy parallelizm v drevnetyurkskix tekstax // *Vestnik MGLU*. Vol. 2013: Iss. 683, Article 23.
14. O‘raeva, D. S. (1993). *O‘zbek xalq lirik qo‘shiqlarida parallelizmlarning xarakteri va badiiy-kompozitsion vazifalari*: Filol. fan. nomz. ... diss. Toshkent.
15. Rahmonov, N. A. (1989). Kultegin yodnomasining poetikasi // *O‘lmas obidalar*. Toshkent.
16. Sarimsoqov, B. (1978). *O‘zbek adabiyotida saj.* Toshkent.
17. Shukurov, R. M. (2004). *Parallel sintaktik butunliklar*: Filol. fan. nomz. ... diss. Farg‘ona.
18. Sodiqov, Q.P. (2009). *Turkiy til tarixi.* Toshkent.
19. Sodiqov, Q.P. (2010). *“Qutadg’u bilig”ning uyg’ur yozuvli Hirot nusxasi.* Toshkent.
20. Stebleva, I. V. (1965). *Poeziya tyurkov VI-VIII vekov*. Moskva.

21. Stebleva, I. V. (1971). *Razvitie tyurkskix poeticheskix form v XI.* Moskva.
22. Tuxliyev, B. (2004). *Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"i va ayrim janrlar takomili: masnaviy, to'rtlik, qasida.* Toshkent.
23. Yakobson, R. O. (1987) *Raboti po poetike*. Moskva.

"QUTADG'U BILIG"DA SINONIMLARNING QO'LLANILISH XUSUSIYATLARI

Sultonova Madinaxon Lutfullo qizi
Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "Qutadg'u bilig" dagi sinonimlarning leksik-semantik xusuiyati yoritib berilgan.*
Tayanch so'z va iboralar: *sinonimiya, ko'p ma'nolilik, sinonimik qator, misra.*

Abstract.*In this article the, lexical-semantic features of synonym used in "Qutadg'u bilig" are illisturated.*
Keywords and expressions: *synonymy, a lot of sense, synonymic series, misra.*

Аннотация. *В это статье освещены лексико-семантические особенности синонимов в произвединии «Кутадгу билик».*
Опорные слова и выражения: *синонимия, полисемия, синонимический ряд, мисра.*

Tilimizda sinonim so'zlardan foydalanish takrordan qochish vazifasi bilan birga, til boyligini va nutqning jozibadorligi, ta'sirchanlikni oshirishga va kuchaytirishga xizmat qiladi. Sinonimlar bir xil ma'noli, bir-biriga yaqin so'zlardir.

Sinonimlar – tilning boy ekanini, taraqqiyot darajasini ko'rsatib turuvchi hodisalardan biri. Sinonimlar yordamida nozik ma'no qirralari anglatiladi, voqelika turlicha baho, munosabat ifodalanadi. Sinonimlardan birini tanlab ishlatish bilan voqelikning ma'lum bir qirrasi bo'rttirib anglatiladi, ifodalanadi. O'z fikrini anglatishda, voqelikka o'z munosabatini ifodalashda yagona o'rinli leksemani sinonimlari orasida tanlab ola bilish kerak [1. 78-bet].

"Qutadg'u bilig" da qo'llangan sinonimlar obrazlilik, emotsionlallik, ta'kidni ta'minlashda keng qo'llangan. Misol uchun asarda Yusuf Xos Hojib kitobni bayon qilish barobarida to'rt tabarruk narsani izohlab o'tadi:

Birisi ma adl-ul konilik uza
Ekinchi bu **davlat qut iqbal** tuza
(Biri- to'g'rilik asosidagi adolatdir,
Ikkinchisi-**davlat,** butunlay **qut**, **iqboldir**) [2. 58-59-betlar].

Ushbu misralarda **davlat, qut, iqbol** so'zlari sinoninimik qatorni yuzaga keltirgan. Bir umumiy (birlashtiruvchi) ma'nosi bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar guruhi sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topishi mumkin [3. 114-bet].

Sinonimik qatorni tashkil etgan so'zlar qaysidir ma'no qirralari bilan bir-biridan farqlanadi va o'z navbatida ma'no nozikligini ta'minlaydi. Sinonimiya ko'p ma'nolilik hodisasi bilan uzviy bog'langan, chunki sinonimik munosabat leksemalarda leksik ma'nolar bo'yicha voqea bo'ladi. To'g'ridan to'g'ri leksema bilan leksema sinonim bo'lishi uchun ular bir leksik ma'noli bo'lishi lozim. Ko'p ma'noli leksemalarda har bir sema boshqa bir leksema

bilan (agar u bir ma'noli bo'lsa) yoki semema bilan (agar ko'p ma'noli bo'lsa) sinonimik munosabatga kirishadi [4. 77-bet].

Quyidagi misralarda "qut "leksemasi bir sememasida "davlat' leksemasi bilan, ikkinchi sememasida "iqbol" leksemasi bilan sinonimik munosabat hosil qiladi. Davlat-arabcha "boylik, mol-dunyo, mol-mulk" ma'nosini (O'TIL.537-bet), qut esa sof turkiy so'z bo'lib, "boylik", "baxt", "baraka" (O'TIL) ma'nosini bildiradi. Bu yerda "qut"ga nisbatan "davlat" leksemasining ishlatilish doirasi kengroq. Qut baxt ma'nosini anglatilishi bilan iqbol – arabcha "baxt, omad" so'zi bilan sinonimik munosabat hosil qilgan.

"Qutadg'u bilig" matnida berilgan sinonimik qatorlardan biri payg'ambar(s.a.v) xususiyatlarini berishda qo'llangan sinonimlardir:

Ali erdi mundane basaqi talu
Qur ersig yuraklik manasi tolu
(Bundan boshqa sarasi Ali edi,
Qo'rqmas, botir, yurakli, aqli to'la edi.)

Baytda sinonimlar orqali payg'ambar (s.a.v) fazilatlari, sifatlari yanada yorqin ifodalangan. Misralardagi qur – ersig-yuraglig payg'ambar(s.a.v)ning"qo'rqmas", "botir", "yurakli" kabi fazilatlarini aks ettirishga xizmat qilgan. Bunda sifat so'z turkumiga kiruvchi qur (qo'rqmas) – qo'rqishni bilmaydigan; dovyurak. (O'TIL,415-bet), ersig (mardlik xususiyatlarini mujassam etgan shax, botir) - mo'g'ulcha baatar – qo'rqmas; jasur, bahodir. (O'TIL,329-bet), yuraklig (ko'chma ma'noda "yurakka ega" sifatida, yurakli)- yuragida o'ti bor; qo'rqmas, jasur (O'TIL,91-bet). Ushbu so'zlarni qo'llashda ifoda aniq, yorqin chiqqan.

Konul berdi ham ma yiritti tilig
Ovut berdi qiliq ham qilinchi silig
(Unga ko'ngil [ya'ni aql] berdi, tilini yo'riq (ravon) qildi,
Andisha, **xulq** hamda go'zal **fe'l** ato qildi.)

O'zaro ma'nodoshlik hosil qilgan xulq, "fe'l-atvor, tabiat; kayfiyat, g'azab(O'TIL.423-bet), va fe'l leksemasi "shaxsning atrof muhiti va o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladigan, o'zigagina xos xususiyati; xarakteri"(O'TIL.341-bet) kabi ma'nolarni bildiradi. Xulq, fe'l ma'nodosh so'zlarida xulq leksemasi dominant so'z hisoblanib, o'z atrofiga quyidagi ma'nodosh so'zlarni birlashtiradi:

Bunda xulq, axloq, fe'l-atvor so'zlari arab tidan o'zlashgan, xarakter esa yunonchadan olingan. Hozirda bu so'zlar tilimizda keng qo'llaniladi.

Asarda bir o'rinda qo'llanilgan sinonim so'zlar takrordan qochish vazifasini bajarish bilan birga, ta'sirchanlikni oshirishga va ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Basutchi kerak erka yarichiliq
Uqushlug' biliglig bogu elchilar
(Er kishiga ko'makchi va yordamchilar kerak,
Zakovatli, bilimli, dono el(boshlov)chilar (lozim).

Zakovatli – arabcha "sezgir, aqlli,farosatli"(O'TIL.1250bet) ma'nosini, bilimli – "bilimlarni mukammal egallagan; katta ilmga, ma'lumotga ega bo'lgan; bilag'on, o'qimishli"(O'TIL.260-bet) ma'nosini, dono – forscha "biluvchi, bilimdon; aqlli-zakovatli, donishmand, oqil" (O'TIL.645-bet) ma'nosini bildiradi.

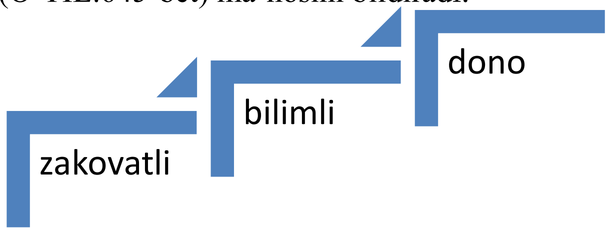

Ma’nodosh so‘zlarning ushbu holatda kelishi ta’sirchanlikni oshirib, takrorning oldini olishga xizmat qilgan. Sinonimlar nutqda qaytariqlarga yo‘l qo‘ymaslik, nutqni ravon tuzish imkoniyatini beradi. Sinonimlar badiiy matnlarda badiiy ruhni obrazli va aniq ifodalab, nutqiy rangbaranglikni ta’minlovchi birlik.

Kular yuz isig soz ula mol tavar
Bosh azad kishilar bu uchka avar
(Iliq so‘z, ochiq yuz (bo‘l), mol va tovar ulash,
Erkin, ozod kishilar bu uch(narsa atrofi)ga to‘planadi.)

Mazku baytda mol bilan tovar, erkin va ozod so‘zlari ma’nodosh so‘z sifatida kelgan. Mol – arabcha “boylik,mulk,pul jamg‘armasini (O‘TIL.610-bet), tovar esa “talab,ehtiyojni ta‘minlovchi oldi-sotdi, bozor munosabatlarining obyekti”(O‘TIL.610-bet) ma’nosini bildiradi. Bunda “tovar”ga nisbatan “mol” so‘zi kengroq qo‘llaniladi.Bu sinonimlarni qo‘llash orqali vaznda ohangdorlik yuzaga kelgan. Adib barcha tillarning so‘z boyligidan mohirona foydalana olgan. Erkin “har qanday to‘siq, g‘ov, monelik va sh.k.dan holi bo‘lgan, erk-ixtiyori o‘zida bo‘lgan” (O‘TIL.49-bet) ma’nosini, ozod – forscha “erkin, hur” ma’nolarini bildiradi. Mazkur bandda qo‘llangan erkin va ozod sinonim so‘zlari barcha uslublarda keng qo‘llaniladi. Ushbu so‘zlar matn tarkibida kelib, fikrni ta’kidlashga, ma’noni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Qutadg‘u biligda” qo‘llangan sinonimlar asarning badiiy ifodasini yoritishga, fikrni aniq ifodalashga, adibning so‘z qo‘llashdagi mahoratini yoritishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent: “Universitet”. 2006.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Toshkent.
3.Shoabdurahmonov Sh. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Toshkent:1980.
4. Shoabdurahmonov Sh. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Toshkent:1980.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent (A. Madvaliyev tahriri ostida).

МУНДАРИЖА

Сўз боши		3
Уюштирувчи қўмитанинг конференция қатнашчиларига қутлови		4
Предисловие...		12
Foreword..		20
Önsöz..		28

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" АСАРИНИНГ ЖАҲОНШУМУЛ АҲАМИЯТИ ҲАМДА АСАРНИ ЎРГАНИШ БЎЙИЧА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ШАРҚШУНОСЛАРИ ОЛДИДА ТУРГАН ВАЗИФАЛАР

Тўхлиев Б.	Юсуф Хос Ҳожиб инсоннинг маънавий камолоти ҳақида	36
Elçin İbrahimov	Türk dünyasında dil politikalarının oluşmasında eserlerin rolü: *Kutadgu bilig'in* araştırılma tarihi	42
Аврутина А.С.	Творческое наследие Сергея Николаевича Иванова – переводчика Юсуфа Баласагуни на русский язык...	49
Шафигуллина Л.Ш.	Письменное наследие тюркского мыслителя Юсуфа Баласагуни	52
Atıf Akgün	Türkiye ve Azerbaycan'da "Kutadgu bilig" araştırmaları hakkında genel değerlendirme	54
Rzayeva B.	Karim Ululu the popular poet, the outstanding representative of Nakhchivan's ashyg scene	60
Isaeva Sh.M.	Peculiarities of translating non-equivalent vocabulary ...	66
Хошимов Ш.Г.	"Ҳукмдорлар адабномаси-Қутағду-билиг"нинг ҳозирги кун жаҳон давлатчилигида юзага келаётган ижтимоий муаммоларни бартараф этишда қўлланишининг муҳим йўналишлари ҳақида	72

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ

Temur Xo'ja o'gli	Abdurauf Fitratning turkologiyada e'tibordan chetda qolgan "Qutadg'u bilig" matn nashri (1928)	79
Gülden Sağol Yüksekkaya	R.R.Aratning "Qutadg'u bilig" nashrida mukammallikni izlash	89
Тлеубердиев Б.М., Митбекова З.У.	Особенности вербализацииструктуры концепта в тексте эпоса«Кутадгу билиг»	99
Хабибуллина Э.К.	«Кутадгу билиг» – из истории изучения памятника мировой культуры татарскими исследователями	104
Бердалиев А.	О рукописьных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях	107
Омонов Қ., Махмудов Э.	"Қутадғу билиг" асарининг эски туркий ёзувли Ҳирот қўлёзмаси ва илк муаллиф нусхаси масаласи..	112
Ҳамидов Х.Х. Жўраева Н.Г.	"Қутадғу билиг" нинг Ўзбекистон ва Туркияда ўрганилишига доир	115
Sabırbek B.T.	Yeni uygur türkçesi ile yazılmış "Kutadgu bilig" eseri üzerine	120
Арипов М.	"Қутадғу билиг"даги лингвомаданий бирликлар	123
Murodova G.S.	"Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'otit turk" asarlarining vazn jihatidan qiyosi	129

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ МЕРОСИ ҲАМДА ШАРҚ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАСИ

Benedek Péri	Two central asian turkic texts and their relationship to the persian literary tradition. Yūsuf Ḫāṣ Ḥājib's Qutadġu bilig and Ḥaydar Ḫvārizmī's Gulšan al-asrār....	132
Козубаев О.	Онтология этического учения Юсуфа Баласагуни: опыт философской реконструкции	137
Дадабоев Ҳ. **Исломова Б.**	"Қутадғу билиг" – қорахонийлар давлатининг ҳарбий низомномаси	142
Ибирайим А., **Жамирова У.**	Ю.Баласоғунийнинг "Қутадғу билиг" китобидаги адолат, бахт, ақл, қаноат тушунчалари	146
Зоҳидий А.	Юсуф Хос Ҳожиб давлатчилик фалсафий таълимотининг негизлари	150
Малабаев С.К.	Дидактико-философские мысли Юсуфа Баласагуни через призму государственного управления новейшей истории Кыргызстана	158
Баратов Д.А.	К философии первоэлементов (anâsir-i erbaa) и учению о влагах (ahlât-i erbaa), отраженных в «Кутадгу билиг»	162
Қўчқорова М.Х.	Юсуф Хос Хожиб ижодида аҳлоқий маданият масалаларининг ёритилиши	170
Норбошева М.О.	Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" достони ахлоқий-тарбиявий асар сифатида	175

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ОЗИҚЛАНГАН ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАР ВА ШАРҚ АДАБИЁТИДА АДИБ АНЪАНАЛАРИНИНГ ДАВОМ ЭТИШИ

İsmet Çetin	Kutadgu bilig as a source of values education	180
Ramiz Asker	Kutadgu bilig bibliyografyalari. Библиографии по «Кутадгу билиг»	184
Кожамжарова Д.	«Кутадгу билик» Юсуфа Баласагунского	189
Алимбеков А.К.	Маънавиятнинг икки дарғаси	191
Ayşe Yücel Çetin	Ideal people and their characteristics in Kutadgu bilig ...	194
Сидиқов Қ.А.	Юсуф Хос Ҳожиб афоризмлари ва уларни таржимада қайта яратиш муаммолари	199
Ыбырайым А.О., **Мадалиев Я.Х.,** **Халикова Н.С.,** **Турсунбаева Г.К.**	«Қутадғу билик» ва халқ оғзаки ижоди	203
Садиқов З.Я.	"Қутадғу билиг"даги сарой амалдорлари ва хизматчилари индивидуал хослигининг таржимадаги талқини хусусида	206
Тошпўлатова Д.И.	"Қутадғу билиг"даги айрим шеърий санъатлар таржимасига доир	210
Раҳматова Г.О.	Туркий халқлар оғзаки ижодидаги дидактик ғояларнинг "Қутадғу билиг"да акс этиши	213
Зарипова Д.Б.	XI аср туркий адабиёт ва форс-тожик адабиёти асарларида илм ҳақидаги қарашларнинг қиёсий таҳлили (Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат ул ҳақойиқ"ва Кайковуснинг "Қобуснома" асарлари мисолида)	216

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ПОЭТИКАСИ, УНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ

Содиқов Қ.	“Қутадғу билиг”дакечган “нутқ” ва “ёзма адабий тил”ни англатувчи сўзлар семантикаси	224
Aynur Öz Özcan	Kutadgu bilig‘de eş anlamli fiiller	232
Shahid Tasleem	Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” dostonining leksik-semantik o‘ziga xosliklari	238
Boltabayev S.	“Qutadg‘u bilig”da xitob yuklama va undovlari asosida o‘zbek tilidagi ba’zi so‘zlarning etimologiyasi	241
Абдураҳмонова Б.М.	Ўқувчиларга Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг услубий хусусиятлари ва тилини ўргатиш усуллари	247
Мадалиев Я.Х., Халикова Н.С., Турсунбаева Г.К., Омаров Н.Қ., Тасполатов Б.Т.	«Қутадғу билик»нинг бадиий тили	254
Алимова К.Д.	Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида сўз ва терминларнинг қўлланиши	260
Мирзоҳидова Л.Б.	“Қутадғу билиг” достонида наботот олами тасвири..	264
Ибрагимов Ж.Т.	“Қутадғу билиг”ни инглиз тили таржималаридаги метафораларнинг қиёсий таҳлили	271
Ниғмонов А.С.	“Қутадғу билиг”да синтактик параллелизмлар	274
Sultonova M.L.	“Qutadg‘u bilig”da sinonimlarning qo‘llanilish xususiyatlari	280

ҚАЙДЛАР УЧУН

ЖАҲОН ТУРКОЛОГИЯСИНИНГ БУЮК ОБИДАСИ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ВА УНИ ЎРГАНИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

ХАЛҚАРО КОНФЕРЕНЦИЯ ТЎПЛАМИ

Босишга рухсат этилди: 28.11.2020
Бичими 60х84 1/16 Шартли 17.75 б.т.
100 нусхада босилди. Буюртма №
Тошкент давлат шарқшунослик
университетининг кичик босмахонаси.
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25 уй.

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2020 йил